Панас Мирний

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»

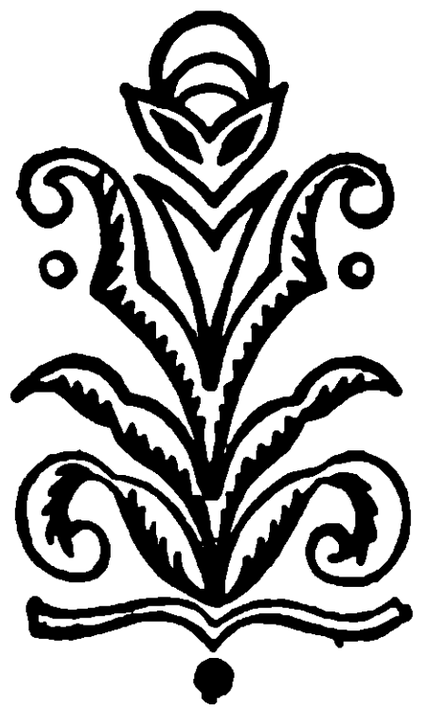

ПАНАС МИРНИЙ

(П.Я. РУДЧЕНКО)

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

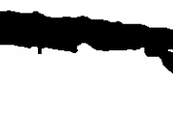

АБОНЕМЕНТ
Ів.-Франківської державної
обласної бібліотеки
імені Івана Франка

КИЇВ — 1970

Редакційна колегія:

М. Д. БЕРНШТЕЙН,
Н. О. ВИШНЕВСЬКА, С. Д. ЗУБКОВ,
Н. Л. КАЛЕНИЧЕНКО, Є. П. КИРИЛЮК,
М. Є. СИВАЧЕНКО (голова)

ПАНАС МИРНИЙ

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

НЕЗАВЕРШЕНА ПРОЗА

У1
М63

Редактор тома

С. Д. ЗУБКОВ

Упорядкування та примітки

І. О. ЛУЧНИК,
А. М. ПОЛОТАЙ,
К. М. СЄКАРЄВОЇ

7—3—3
107—70М

РАННІ ОПОВІДАННЯ

ГАННУСЯ

(ІЗ ЗАПИСОК ЧИНОВНИКА)

Мене перевели у N...

N так собі городок, чистенький, веселенький, тихий та мирний, як завжди бувають повітові городи. Посеред круглої площаді стоїть кам'яна церква-собор, нова ще, весело поглядає своєю золотою банею у ясне небо. По бокам площаді, так одсторонь, пішли лавки з усіх сторон і облямували собою чисту площадь... З-за їх де-де виглядали високі кам'яні дома, де-де нові, де і старі, неначе діди, засумувавши, стояли... Оббилась щекатурка, одійшло крильце і, схилившись, сумно дивилось на дорогу, як дивиться чоловік перед смертю. Де-де садочки любо кидались ув очі, в їх хитались і манили до себе білі берези своїми кучерявими головами, сумні липи стояли, як лицарі, і гордо окидали поглядом город, де кипіло життя, народ швендяв то сюди, то туди, діти грались на улиці, жиди кричали, гвалтували... Гам, ляк, крик висів над городом.

Таке ви завжди найдете у кожному городі, як там приходилось вам коли у йому бувати, то й описувати його — не варт! Скажу тільки, що, окроме собора, ще виднілося чотири церкви, так у сторону там гора, попід горою чиста річка, там пішли ліси, луги, піски, поля і друге таке.

Я родився у хуторі, в чистенькій хаті, що тонула серед зелених садів, виріс, викохавсь там і через те страшенно люблю садки, де б я не був, де б не жив — нема саду, або лісу [?], або хоч деревини — мені сумно, мені тяжко, я не вживусь там... Ще змалечку, кажу, привик до їх, так і тепер не одвикну, так як собака привикла за возом бігти, то й за саньми побіжить.

Першою моєю турбацією по приїзді було найти таку кватирю, щоб із садком; до того ще я приїхав у N літком,

у травні, коли світ увесь убирається у літню красу і коли найдужче мене тягне до садків. Недовго, правда, мені довелося шукати таку кватирю, на постоялім пораяли, що неподалік у такої, мов, козачки, уже старенької, є чиста хатка, де садочок, як райочок, схилився над вікнами тієї хати і привітно зазирав у неї своїми густими вишеньками. Тут же, кажуть, і річка з огорода — купатися хороше, поблизу високі кам'яні хороми — то пан Бодиско живе з своїми дочками. Бодиско уже удівець, стар чоловік, зате дві дочки його, як маків цвіт, хороші, повновиді, розумні, добрі... За одну, сказали, вже сватався якийсь офіцер — відказали, гарбуза дали... І багато деяких новин несли мені добрі люди за людей, зовсім не знайомих мені і зовсім не нужних. Я якось сумно слухав їх перекази, одначе за кватирю радів душею. Пішов і зараз же найняв.

Добра бабуся, або вона ще не бабуся, а так поживша жона, прийняла мене гаразденько, показала мені хатку, садочок.

— Тут вам хороше, паниченьку, буде... У мене уже багато стояло та все поки із города повиїздили — не сходили. От Корнієнко, коли знаєте, п'ять год вистояв, жила півгоду...— і пішла бабуся перещитувати, хто був, хто стояв.

— Та добре, добре,— кажу,— я такий чоловік, що ужившуся, коли що й не так, теж, можна сказати, справимо... Адже так?

— Так, паниченьку, так, лебедику! Що ж, може, коли стравою не вгоджу, то звиняйте, ми не вчилися в поварів, а зготовимо борщ, може, й краще їх.

— Та я, бабусю,— кажу,— й не дуже з панською примхою: аби борщ та жарене — от мені і все... Та що ж вам за місяць, чи як?

— Та як помісячно, то п'ять рублів, а як на год, то вже п'ятдесят п'ять, п'ять рублів уже уважаю.

— Ні, бабусю, я вже на рік у вас зостанусь, так для круглого щоту уже п'ятдесят карбованців. Чи так?

— Та чи так, то й так...

Зостався я.

Хатина моя маленька, чиста, там біля однієї стіни стоїть кроватька, у вуглу коло неї — столик, там два-три дзиглики, по стінах деякі картинки, на котрих я ніколи не дивився, проти моєї кроваті — дзеркальце, невеличке, у горіхових рамах, у божнику образи́, за образа́ми васильки,

м'ята — от і все. Три віконця. Ув одно зазирає груша своїм корявим гіллям, над друге нахилився густий вишник, а третє вело на доріжку, що йшла прямо садком з гори аж до води... Там річка палала, там за річкою сипучий пісочок жовтів, з-за садових слив, неначе стіна, виглядав далеко-далеко бір, а прямо за водою, за пісками білі хатки топилися у густій листві зелених садів — то жили за річкою.

Хороша моя хатка — як чашечка, веселий садочок, як рай божий! І я зажив життям праведника. Нігде не чути ні крику, ні гомону, тільки шелестить садок та співа соловей над водою... І я полюбив ту самотню, ту тишину, той шелест зеленого листя, співи соловейка і мою тиху та чисту хатину. Я заперся у їй і од миру і од людей і був щасливий, що ніхто не мішає мені. Пригадалось мені і давнє, і гірке, і невеселе, і все якось любо спливало на пам'ять, самі гіркі часи здавалися негіркими, а так, якимсь сном, якоюсь причудою; все, що пройшло, хороше́ і все, що минуло, хоро́ше!

Вечоріє. Спадає спека, утихає гарячий вітер. Сонце червоно-червоно западає за гору... Повне, як діжа, так і розкидає, так і розсипає своє золоте проміння по зеленій траві... Тихо... Занімів мир, заніміли люди, занімів увесь світ. Чутно якесь тихе шептання — то сонце прощається з землею, то воно шепче їй тихо молитву, і травка насторочила своє зелене листячко — і слухає, і любується, і, сумуючи, схиляє свій гостресенький кінчик... І верба над водою задивилась, лісне дерево, поспішаючи одно перед другим, піднімає свої верхи і дивиться у той край, куди сонечко тікає... Ось повіяв неначе вітерець і посунулось сонце за чорную стіну... Он тільки половина його... Як сіяє на траві, тисячами цвітів горить і миготить його полум'я... Вся трава аж червоно-зелена, а там на їй що за огні горять, чиї очі світять? То промінь вигравае на дрібних крапельках роси... Ось темніша і темніша, чорна тінь упала на траву, дере, витягає вона свої стебельки туди — до його... Шкода! Пішло, пішло собі, тихо, покійно, он тільки одне кілечко видно, ось і воно криється... О-о-о... Один тільки промінь... і той пропав... Темнота тінню сунула на землю, і захитались верби, захитались вишні, заходила трава, заговорило, заспівало усе... Як у барабан вибивали коники, пізня пчола загула, пролетів жук над го-

ловою і вдарився об зелене листя і повис, качається на йому, як дитя у люльці, подихнув легенький вітер; пішов гомін, пішов говір по всьому світу... Бор жалібно гудів, швидко, шпарко тріпочуться листочки осики — то лаялись вони, то дерево нещасне, на йому повісився Іуда... А вишневі листочки сюрчать привітно одне до другого, берези мовчать, тільки течуть її гіркі сльози з білого листу і, як горох, упадають на землю... Десь кропив'янка защебетала привітно, річка текла і рокотала, легкий пар знімався посеред бистрини, там закричали корови, люди, заржали коні, закумкали жаби цілою чередою і разом стихли... І все це зливалося умісці, все гуло, все несло у душу якийсь гомін, говір... Ось і соловей своє: чоловк, чоловк! по ночах, по ночах! чи болить, чи болить! ще... ще... ще!— покотив по зеленому саду м'якою травицею прямо на воду, і вона одхлюпнулась, почувши тую мову, і понесла од себе клубками сивий туман, а ніч все росте і росте, все темніш і темніш, уже не видно у саду, де слива, де груша, де вишня, все те удяглося у свою темну одежу і виглядало сумом, тишиною... Все у йому втихало, замирало... Одно небо горіло своїм блакитно-синім цвітом і манило душу до себе і тягло серце на волю... Ось у йому показалася іскорка... Що то? Зоря?.. Пропала... Ось знову одна, друга, п'ята, та й висипало їх, як гороху на долу... Одна перед одної жевріє, труситься, тліє і пропадає, знову жевріє, труситься, тліє і пропадає... А надворі тихо, а в саду темно, і все засинає, все дрімає, один якийсь неясний гомін ходить од краю і до краю, од землі і до неба, од неба до землі... І ллється у душу живущою водою і співає якусь невимовную пісню, і заслухаєшся її... Стихають радості й печалі, серце не б'ється і якось замирає, затихає, очі туди у те небо, і вільне, і просторе, і синє, і глибоке... Аж ось щось зразу затряслася тиш і дзвінкі здорові співи пронеслися над ніччю... Що то?.. Знаю, знаю, то вона, вона... Дівочая пісня... Ось дужче і дужче уривається голос молодий у темну темноту ночі і рве і шарпає — не дає покою... І ллється, ллється над миром... Ллється садком, ллється річкою, бором і затихає десь далеко-далеко за тим краєм, куди сонце пішло на покій... Люблю я ті співи у нічну добу, коли ніхто їх не слуха — притихає, а вони наважують на своє, будять і гонять дрімоту, німоту і розливають свої голоси по світу. Люблю я сидіти у таку пору, відкривши кватирку, і пить животворную пахощ, і слу-

хать гомону, слухать співу, затихать і далеко-далеко нестись душею туди, у те небо, де зорі, де синьою-синьою пеленою воно так манить до себе.

Довго сидів я край вікна, довго дослухався до співу дівочого, до тиші нічної, до щебетання соловейка, додивлявся до ясного неба... Цілою хвилею думки приливали і одливали, болізно-болізно серце опускалося — нило, високо-високо піднімалося — раділо. Сумно. Я засвітив свічку, сів знов над віконечком... У хаті світ і день, надворі ніч і темнота. Світ од вікна довгими-довгими полосами уривався у темноту, темнота ще сумніш, ще грізніш налягала на його і перла у хату, і задивився я на їх дивну ігру... Співи затихли, чую галас доноситься.

— Брешеш, не підеш.

— Ні, піду, їй-богу, піду, піду і подивлюсь, що він робить...

— Ану, ану...

Ось чую, щось крадеться — іде. Шамотить зелена трава від легенького ступня, трісне суха гіллина під нею і, тріскнувши, тут же і завмирає, пропада... Ближче і ближче, ось уже і біля хати... не чуть... тільки з садка несеться шушукання, тихий регіт...

Я виглянув у вікно — нема нікого, окроме темної ночі та гіллястої груші.

— Добривечір, паничу! — роздалося під грушею.

Гляну-погляну... Що за причуда, що за проява? Стоїть дівчина у червоній плахті, висока, статна, чорнява, чорні, як гайворон, коси, заквітчані зеленим барвінком, личко біле, рум'яне, веселе, очі, як дві тернини, чорні, як ніч, глибокі, як круча — непроглядні, сміються, качаються, бігають на білих білочках... Чорні брови, як віночки, висіли над глибокими очима.

— Що ви робите? — знову питає, підходить ближче і дивиться прямо у вічі, і сміються її чорні очі, і моргають чорні брови, буцім говорять: що, хороша? хороша?

— Нічого, сиджу,— одмовляю.

— Вийшли [б] до нас гулять... У нас весело...

Я мовчав, дивлюсь і любуюся нею... Ще одна хвилина, і дзвінкий та веселий сміх роздався над моїм вікном, шпарко і шалено вирвався з-під груші і завмер під небом... Моєї причуди не стало... Як та пташка-ластівочка, вона

порхнула од вікна, і неслась уже по саду її весела пісня, і одкликався на неї тихий регіт дівочий. «Що за причуда, що за проява?..» — і я здвигнув плечима!

День. Сонце високо-високо виплило в небо і пече і палить... Одначе у хаті моїй холодок, висока груша з одного боку, густий вишник з другого затінили її... Де-де тільки пробивається крізь грушеве листя ясний промінь сонця і, як свердель, проріже холодок і спада на зелену травку золотою мачиною, обніма і цілує її... Я одхилив віконце, сів біля його і курю. Дим кицьками несеться надвір, розправляється, розділяється, знов сходиться і, простягнувшись довгою-довгою полосою, зникає за садом. Я задумавсь-задивився.

— Добридень,— роздалося над моїм ухом.

Гляну, знову вчорашня причуда стоїть... Червона крайка урізалася у її високий та тонкий стан, на сей раз уже демікотонна старенька спідниця була на ній, а з-під неї виглядав подол сорочки, вишитої, мережаної... Високе лоно хутко та шпарко піднімалось та опускалось, прикрите тонкою білою сорочкою, видно, під ним билося гаряче серденько... Личко рум'яне усміхалось якось несказанно веселою усмішкою, брови моргали, а очі! очі! Там і сміх веселий-веселий, і непроглядна краса-чара, і невимовна лучилася добрість.

— Ви знов нічого не робите, сидите? — питає, усміхаючись.

— Знову нічого,— кажу їй.

— А я так уже двічі води принесла, а це утретє...

— Де ж твої відра?

— А там, стоять у вишнику,— указує однією рукою.

— Чия ти? — питаю... Очі її засвітилися, загорілися.

— А нащо вам? — сміючись, одмовляє вона.

Питання її правдиве було: «Нащо мені знать, чия вона?..» — я подумав.

— Так,— кажу.

— Батькова та материна,— знов вимовляє вона, сміючись.

Щось-то гірке я почув у такому одказі, ущипнув він мене за серце... А вона — аж заливаються її очі од сміху... «Постой же,— думаю,— і я тебе вжалю».

— А москаль,— питаю,— є?..

В одну хвилину заіскрилися її очі, забігала, заходила досада по личку. Я любуюсь і думаю: «Що ж то дальше?».

— Тьфу! — плюнула вона і побігла співаючи у густий вишник.

Я знов здвигнув плечима. «Що за чортовичка! — думаю.— Що за людина? Питаю, чия,— не каже, а он удруге уже приходить до цього вікна, значить, їй треба до мене... А питаю — не каже! Не пойму ніяк!..»

Увійшла чогось хазяйка.

Питаю, чи не знаєте, чия отака і така дівчина?

— А що там таке?

— Та вона вже ось удруге зазирає мені у вікно,— кажу їй.

— Хм...— усміхнулась вона.— То наймичка моїх сусідів Лящів — Ганна. Вона сирота, дівка хороша, роботяща, ось уже вона п'ять років, як у їх, нічого за нею не запримітили... Весела тільки, боже, яка до сміху та до жартів удатна. Не один парубок сохне по їй, а вона йому у вічі сміється... Таку натуру має... Часто вона нас потішає своїми розказами... Так ви кажете, що вона двічі уже становилася біля вашого вікна?.. Підождіть, вона ще і двадцять раз зостановиться біля вас, у хату убіжить, поцілує і все буде сміятись... Весела така...

Тільки що стихла хазяйка, як знов у вікно роздавсь її голос.

— Добридень, тітусю.

— Добридень.

— Де ви собі такого панича видрали? — питає, буцім не бачачи мене.— Питаю учора: «Що ви робите?».— «Нічого». Сьогодні уп'ять питаю, а він знов: «Нічого». Ха-ха-ха! — і залилася дзвінким молодим веселим сміхом.

Потім глянула у вікно.

— Ох, мені лихо! Яке я про панича сказала! А панич у хаті!..— і знов залилася, засміялася...

Чудно мені і дивно... І злість мене бере і досада... «Що їй за діло,— думаю,— чи роблю я що, чи нічого?..»

Коли гляну, аж вона уже перевалилася у вікно до мого столика, і тихо-тихо сміються її дивні очі.

— Паничу,— тихо вимовляє,— ви не сердитесь на мене?

— Хіба на тебе можна сердитися,— одмовляю їй гірко.

— А хіба у вас серця немає? — знов питає вона мене з своєю веселою усмішкою, і сміх той гостріше ножа упивається у серце...— От я люблю-таки паничів!.. Їй-богу, люблю, од усього серця і душі люблю. Нуте, я вас поцілую...

І дивиться так м'яко і любо, так мов лоскоче твоє серце тихим та любим лоскотом.

Хазяйка вийшла. Я сів коло вікна до неї.

— От гарний панич! От любий панич! — защебетала вона до мене весело-весело і, ухвативши рукою за шию, притулилась своєю гарячою щічкою до моєї щоки... Я чую, як вона шпарко та хутко дише, яким огнем очі зайнялися, і вже хотів обняти її, як вона закричала.

— А це що у вас таке? — і, вдаривши пальцем по губі, від чого вона бренькнула, скочила прудко з вікна і залилася-залилася веселим, заливним сміхом.

Серце у мене закипіло... Кров гаряча-гаряча кинулась у голову і огнем запекла у душі... Жовч моя заворушилася... А її уже не було, тільки од річки веселий сміх її ніс ся до хати...

«Постой же,— думаю,— знатимеш ти й мене!» — і з досади уклався спати.

Довго я спав чи не довго, чую, щось-то на мене налягло, тяжке щось, чую гаряче дихання на моїм личку. Розкрию очі — боже мій! Чиїсь чорні, як ніч, [очі] блиснули над моїми... Я знов закрив... Ще дужче наляга на мене, ще жарче дише у лице. Прокидаюсь... Ганнуся!

— Ага! Будете спать, не запершись? Будете? — шепче сміючись і лоскоче попід боками...

Я — боюсь лоскоту і, як опечений, кинувсь од нього, сів.

— О, пожалуста, не займай мене,— тільки вимовив... Голова моя хилиться, очі закриваються — сон наляга на мене.

— Так ви ще спать? Ще? — кричить сміючись і почала кудлати мою голову.

Я розбурхавсь і якмога дужче ухватив її стан обома руками, пригорнув до себе і вже хотів поцілувати у рожеву щоку, як вона крутнулась і, вирвавшись, стала посеред хати... Личко горить, очі сяють, уста усміхаються.

— Галю! — якось болізно вирвалось з моєї груді.

Стоїть вона, пряде своїми очима і трохи-трохи не танцює.

Пригадалось мені усе, що було до сна — жовч закипіла, і болізно улягавсь гомін у серці.

— Що тобі за охота дурочку строїть?

— Дурочку? Дурочку? Яку дурочку? Я люблю вас... Паничу! Лебедику!..— і руками плеще.

Гляну на неї — сміється.

— Дурочка,— кажу,— ти малесенька, іди сядь коло мене — поговоримо.

Бачу, знов загорілися гнівом її очі.

— Ідіть ви к чорту!

І як муха, тільки хлопнула дверима і скрилась.

«Що за бісова мати? — думаю.— Чого ж вона ходить? Що вона хоче од мене?» — і нічого не видумав.

Знов вечір хороший. Повний місяць викотився у чисте небо і горить і сяє, зорі, як малі діти, коло його, як угольки, жеврять-жевріють. Небо чисте-чисте, хоч видивись. Сумний садок похилився над хатою, закутавшись у тінь ночі... Там соловейко щебече... Там річка синіє, чиста-чиста, як скло, і тільки де-де хвильки її складаються у легесенькі складочки... З саду чутно регіт дівочий, парубочий і знов дівочий... Веселий там регіт, як і їх доля, чистий, як їх душа, і щирий, як сама правда... Ось почулась і пісня... Тихо-тихо два тонкі голосочки дівочі, як срібні дзвіночки, тягнуть, тягнуть її все вище і вище... заливаються... Ось, як обірвана струна, і третій парубочий гуде, неначе келепом то ударить, то стихне, то знов ударить, то знов стихне... Ось допомогли другі, треті, і залилась, затяглась сумна, як сама туга, плакуча, як сльози, пісня — і росте, і ширшає, і стоїть... стоїть над хатою, над садом, над водою і, як та думка, зникає аж під самим небом...

«Піду до них,— думаю.— Не вкусять».

Улиця зараз над річкою, коло двору моєї кватирі.

Я переліз через тин і там:

— Добривечір.

— Здорові,— вимовили голосні дівочі уста, тим часом парубочі стихли, видно було, що оглядали нового їх товариша, бо всі їх очі насторочились на мене.

— Це я прийшов подивитись на ваші гулянки,— кажу.

— Спасибі вам, будьте гостем,— кажуть дівчата.

— То й сядьте, на чім стоїте,— почулося з парубочої сторони, що вже одділилися, побачивши пана.

Почувся регіт. Моторошно мені здалося од нього. «На чорта я пішов»,— думаю. Одначе дівчата виручили мене.

— Чого на чім стоїте,— озвалася одна цікава,— ми панича посадимо у себе і на колінах. Вас, дурнів, утришия.

— Це ти, мабуть, з того часу і розуму набралась, як стала паничів на коліна садовить,— знов гуде один парубок.

Дівчина його вже не слухала... Ухватила мене, тягне.

— Паничу, лебедику! Ідіть сюди... сюди...

— Сюди, сюди... Тут краще,— закричали другі, посадили мене на лавочці і обсіли кругом, як маків цвіт... Гляну, аж Ганнуся вже коло мене.

— А, Ганнуся! Здоровенька була!

— Здрастуйте! Бач, і ви до нас прийшли... От любий панич! От хороший панич! — і плеще рученятами.

Хлопці теж почали один по одному руку подавати.

— А моє поштеніє.

— Моє вам поштани.

— Мої вам утиральники.

— Сорок одно з вашею...

Бачу я, сміються. Злість мене бере.

— Чого ж ви,— кажу,— хлопці, справді, як дурні?

— І сам нерозумний.

— Може, не такий, як ви,— це правда, одначе не став би я кидатись дівчат, коли до їх завітав чужий чоловік.

— Не ходи, чужий. Це наша улиця.

— А ти ж чого ходиш?

— Того, що моя улиця.

— Ні твоя, ні моя.

— Для тебе панянки є.

— Та ну годі, Василю... От справді! Воно і правду панич каже, що не варт кидатись кумпанії, коли чужий чоловік завіта... Що він нам зробить? Хай послуха наші співи, розмови... От і все.

— То-то й є,— кажу їм.— Що я вам зроблю? Посиджу, подивлюсь, як ви граєте, співаєте. Заспівайте, бога ради, я послухаю.

— Та що ж, паничу, на суху співати — горло заболить.

— Он іди промочи водою,— озвались дівчата.

— Та чи розмочить, то й розмочить. Що ж? Нате, розмочіть,— кажу я, даючи семигривеника.

«Гроші — велика сила,— казав мені один знайомий,— ними і купить і продать чоловіка можна!»

Так воно і є. Ще не дуже давно хлопці позирали на мене лихим оком, а от як дав їм семигривеника, як деякі промочили горло, зараз зробилися такими приятелями, що й кращих не треба. Співають, жартують, тішать мене.

Ганнуся стрибає, бігає, на місці не всидить, то того, то другого парубка займе.

— А що, Василю! А що, Василю! Не я казала, не я казала?

— Чого тобі, сарана!

— О-о! Гова!

І вже коло мене пада.

— Паниченьку, лебедику! Ви до нас кожен вечір ходіть, ми вас любим, будемо тішити, як дитинку.

— Невже,— кажу,— Ганнусю, як дитинку?

— А може й дитину витішити,— каже похмурий хлопець, що Василем звали.

— О-о, іроде! Чортова мазниця! — загукали до нього дівчата, а Ганнуся не слуха, сіла мені на коліна.

— Мотре, Горпино, Маріє! Дивись, як хороше у панича на колінах сидіть!.. У-у! Я його люблю, оцього лебедика,— і обхватила мою шию міцно-міцно своїми рученятами.

Я дивлюсь у її очі — хороші, як рай! І уже рука моя доторкнулася до високого лона.

— Е, ні, цього не робіть! — як скрикне вона і зразу опинилась коло хлопців.

«Що за бісова мати,— думаю.— Хлопці он що роблять з другими дівчатами, а мені не можна».

А Ганнуся уже хлопцям розказує.

— Хлопці! Слухайте-бо.

— Го-го! — усі насторочились.

— Оце я неділю назад кажу Василеві... «Василю,— кажу.— Прийди до мене опівночі — поцілуємся». А я сплю он у тому хлівці. От він і приходить. А я вже була і заснула. Коли чую, щось стукоче. «Ганно, Ганно!» — «Хто ти і чого?» — «Це я,— каже,— нум поцілуємось». — «Нум»,— кажу. От я узяла та стулила дулю та кажу: «Нум же». А він — цмок! Я вже тоді і на місці не встояла, так і залилася...

Здоровенний сміх зірвався з-під саду, гучно ударився об дерево і понісся, полетів у синє небо.

— Так як ти, Василю, поцілував дулю?.. Ха-ха! Го-го! Ох-ох! Животи ж мої, животи! Хоч би не пропасти зо сміху!

Не видержав Василь: до того сумне і тихе лице його зайнялося полум'ям досади... Очі засвітились, заіскрили.

— Та я тобі, чортова ти брехухо, обіцяв губи набить повище носа за твою брехню, адже воно так, мабуть, і буде.

— Чи з твоїм поганим рилом та сунуться до мене,— каже вона, усміхаючись.— Та я тобі п'ятами зуби повибиваю.

— А-а-а! Га-га-га! Го-го-го! Молодець, Ганно, молодець, Ганно!

— Ох, лишенько! Їй-богу, не доживу до світу, усі кишки поперевертало. Ох-ох-ох!..

Стихнув Василь, тільки очі його сіяли грізним невеселим огнем.

Тут озвались дівчата до мене.

— Отож дивіться,— кажуть,— паничу, як Ганна клепа на Василя, а жодного вечора він до неї ходить — так і нічого.

— Ні-ні, паничу! Я вас люблю одного! Боже, як я вас люблю і землі під собою не чую, аж під коліном нудно...

Усі засміялись, засміявся і я. «Е, ні ж,— думаю,— не так з тобою треба поводитися. Справді, як усе до серця приймати, то ще й лопне од злості».

— А я,— кажу їй,— ось як тебе люблю,— та не давши спохватитися, як поцілую її у гарячу щоку, аж луна пішла.

— Хто то, хто? — озвалося по кутках...

— Я на вас серджусь,— сказала вона з злістю і одійшла. Дальше нічого доброго не вийшло, Ганнуся мовчала пошти, другі якось в'яло теж говорили — уже пізня пора була, і я пішов додому.

Рано-ранісінько на зорі устав я. Ще сонця немає, ще тільки рожеве його зарево горить на ясному небі. Надворі тихо, свіжо й пахуче. Одхилив я віконце. Пахощі цілою річкою потекли у мої груди з свіжим раннім воздухом, і так мені любо, так весело, що я, накинувши жупанину, запаливши люльку, пішов геть садом.

Густий туман стоїть над річкою, як димне покривало,

край неба горить рожевим огнем, вітер ані дихне. Садове дерево попіднімало свої листочки угору, дивиться, розглядається на хороший ранок, рання роса виступа на них. Я іду доріжкою, замисливши сь... Ось щось прогуло над ухом, там заревла скотина... Десь далеко-далеко озвавсь перепел... Груди дишуть вільно, серце б'ється рівно, і всяка печаль не чіпає його.

Чую хлипання. Що воно і звідки? Гляну... Так недалеко за густим вишником сидить дівчина і плаче. Хто і чого? Я зайшов за вишник і дивлюсь.

Склавши ноги під коліна, підпершись однією рукою, сидить Ганнуся і плаче. Не дивляться її ясні очі на світ — всі залиті сльозами, не всміхається її рожеве личко — все умито гіркими. Чого? І я тихо-тихенько прикравсь.

— Ганнусю! Чого ти плачеш?

Боже мій! Якби ви побачили її тоді! Тривога, досада, боязнь, стид — все-все було на її свіжому личку. Очі зразу осушились, і якась злість огненна пройняла їх. Як та муха, схопилась вона і побігла до хати. Тут зараз на межі з садом стояла хата, де вона служила.

Здивувався я, дуже здивувався. Чи можна було б у такої веселої щебетливої дівчини побачить сльози, і сльози такі гіркі і в таку хорошу добу, коли усяке радіє.

«Що воно за людина?» — раз у раз питався я себе і не міг дати оповістки... Я бачив і знав багато і дівчат і панянок, а такої не бачив і не знаю. Щоб так сміятись, як вона, запоєм, чисто запоєм, усім тілом, всією душею і вп'ять так же само плакати,— ні, я не бачив і не знав нікого такого. Мені зробилось жалко її. Чого вона плакала так гірко? Невже її зобідили хазяїни? Ні, я чув до сього, що хазяїни її люблять як свою дитину, і ніколи вона не чує од них гіркого слова або попреку якого. Чого ж? Не знаю... І знову вона лізе мені у голову, приставляється ув очах. І знов — чого? І знов — не знаю... І жалко мені її і досадно на себе, чом я не сів коло неї, чом не розвів її горя, не розважив гіркої туги.

А чого ж мені жаль її, хіба я мало бачив людей, що плачуть гірко, страшними криками, і мені їх не то, що жалко було, не то, щоб і не жалко, а так віддававсь їм тоді душею, а через хвилину і забував. А її жалко. Жаль, як гвіздок, як промінь, упивсь у серце, і воно все болізно билось. Душа мов і не на місці. Наче я чую над собою яке нещастя... Що це? Що зо мною? Не знаю...

І мені страшно її хотілося побачити тоді, одначе через увесь день не бачив — так мов у воду впала.

Уже за північ. Місяць світить, видно, як удень. Чую гомін у саду, і гомін знакомий. Я тихенько й прокравсь з хати. Став за вишнями і дивлюсь. Так на сугорбику стоїть Ганна — ув усій своїй повній красі. На ямочках щічок горить у неї ранок, ув очах... Місяць кинув крізь густі вії іскорку свого світу, зажевріла вона на чорному зрачкові і топилась і меркла вона у непроглядній його глибині... І яким вони дивним огнем тоді палали... Не сказать того словами, почуть його можна серцем.

І серце Василеве, того самого парубка, що зострівся я на вулиці і що проти неї сидів, вилупивши баньки,— почуло, видно. Бо смугле лице аж поблідло і забігали по йому мишки.

— Ну, скажи-таки мені, Ганно, чи таки мене хоч трохи любиш? Я задля тебе не сплю ночей, кусок хліба становиться руба, як тільки здумаю, що ти насміхаєшся надо мною... День мій — вік мені, я не знаю, де б я дівся, куди заховався, а і ніч настане, одна тільки і радість — побачу тебе. А побачу — знов мене лиха гадюка почне ссати за серце. Чи я чув од тебе коли слово тихе та правдиве, без сміху, без жарту. Не повіриш, у мене все серце повертається од його, я б тебе зо зла убив, а погляну на тебе — у мене і руки опустяться... Скажи мені, чи ти мене хоч трошки любиш?..— у голосі його чулася тиха, правдива і пошти плакуча мольба.

— Я, я? Я тебе люблю! Люблю, мій голубе! Та й як такого біленького не любить? Ну скажи, як не любить? Ти тільки мене не будеш бить, як буду я твоєю жінкою, не будеш, га?

— Бог з тобою, жартовлива дівчино! Може, коли згадаєш і мене,— і схилив неборака свою голову на здорові груди.

— Так ти не віриш, га? Не віриш? Я ж кажу, що я тебе люблю! Ох, ти дурнику великий! Ну, я тебе пожалую,— і почала гладити по голові, поки прибрала добрий жмут волосся у свою руку і потім, рвонувши, залилася дзвінким сміхом.

— Рви, рви його, Галю, це клоччя поросло на дурній голові!..— голос його бринів, як розбита бандура.

І вона впилася у нього.

«В неї ні серця, ні жалості нема,— подумав я.— А чого ж вона плакала вранці?» — знову лізе у голову.

— Ну що, потішилась, потішилась? — знову говорить Василь, як вона держала вирване волосся в обох руках, дивилась на нього і сміялась...

— Натішилась? — і голос його грізний був.

На ту його мову цілою хвилею лився і лився і слався по траві веселий божевільний сміх.

— Галю! — знов молить він її, дивлячись гостро у вічі.— Хіба тобі весело дивитись на мої муки? Хіба я собака? Та і собаку добрий чоловік доглядає, а ти? Я через тебе з усім родом посердивсь та полаявсь, неньку стареньку і ту гірким словом зневажив. Невже, ти думаєш, мені легко робить це? Га? Добра ти душе! Награди ж мене хоч ясним поглядом, хоч тихим любим словом. Хай я знатиму, що я не збожеволів же, що є ти у мене, для кого я все зроблю. Мені кажуть, що я божевільний, що ти мене причарувала, що чимсь напоїла... Хай кажуть... Мені аби твоє серце лежало до мене, аби твої очі усміхались мені, а то — хай кажуть...

А вона, знай, заливалась та заливалась.

— Не єсть ти добра людина, єсть ти зла гадина! Ти смієшся тепер надо мною, посміється і над тобою бог... Я знаю, через що ти до мене не лежиш, через що ти кепкуєш мною. У тебе он панич — більмо на оці... Боже ж мій! Що ж дасть він тобі?..

Лице її закипіло досадою.

— Е, дурню, дурню! — каже щурячись вона.— Ти не зможеш ласкою взять, то хочеш докорами... Ще б я тебе любила, такого пакосного, я панича і люблю,— уже усміхаючись, каже.

— Знаю я, що ти любиш, знаю, мене не одуриш. Ти, як та дурна, вертишся коло його, як він вийде на вулицю... То постій, я піймаю його, кісточки цілої не зоставлю, душі живої не пущу...— і страшенним вогнем запалали його очі.

— Ну і знай, та й йди собі своєю дорогою...— і тут же повернулась і полинула до хати, тільки її весела пісня

Полюбила панича
Петра Павловича
Та не знаю, що робить,
Чи кидати, чи любить —

доносилася до мене.

Василь теж, схиливши голову, пішов сумний-невеселий садом додому.

«Що за людина?..— знов з моєї голови не виходить.— Що за серце у неї? — знов я думаю.— Ні мова щирого кохання, ні тяжкий плач душі, ні спражні муки на лиці її не діймають? Не бачив я зроду дівочого серця, щоб не озвалося на тиху ласкаву мову парубочу, на сяючі любовою очі, на тиху покірність... А вона? Їй усе смішки і смішки... Чого ж такі заливні вони, такі божевільні; ні одне саме плохіше серце не встоїть проти їх — закипить... і уп'ять, що за така люба постать, така невимовная сила у всьому,— так тебе і [нрзб.], так і рве душу із тіла... Все б дивився і дивився на неї... Що якби при всьому тому, при всій її красі та не той божевільний хохот, а тиха та люба мова... Боже! Зорі у три руч'ї полили б свої гіркії сльози на землю від туги, що не зрівняться їм з красою її очей, ранок поблід би від горя, що не рожевіть йому, як її яснеє личко, земля б задрожала б від ревності, що не зродити їй такого дива удруге на світ... Так ніт же — сміх її, як той гвіздок, убивається у твоє серце, займаючи і будячи там лиху злість... Що воно, що за людина?.. Не знаю. А невже немає і не можна досягнуть у тому колодязі води?.. Нема? Не знаю, треба напитатись...»

Одного разу після обіду ліг я у саду під яблунею і читав, обпершись на одну руку. Довго я читав і так зачитавсь, що не чув, як хтось підійшов до мене і закрив мої очі руками...

Ні мови, ні слова. Тихо.

Я стряхнув головою. «Хто б це?» — думаю. Мені часто траплялось так із сестрою. Прийде, бувало, та закриє очі руками, от і вгадуй. Одначе я там знав, що більше ніхто цієї штуки зо мною не зробить, окроме сестри, і завжди казав: «Саня»; а тут... «Хто б то?» Ще раз струхнув головою і мовчу. Руки ще дужче надавили очі, показались жовті, зелені, червоні, чорні і другі круги, п'ятна... То розійдуться, то зійдуться далеко-далеко, то скотяться ув одну хвилину немов у квіточку, тут їх жовте поле обійме... ось чорне п'ятно пливе... пливе... розростається... і все покрилось ним.

— Хто це? — питаю.

Ні слова.

Рука моя повернулась, і я ухватився за чужу руку... Вони виплили з моєї, і очі одкрились... Хто ж? То вона стоїть і сміється.

— А ви думали хто?

— Я думав, що чортяка.

— А хіба ви вірите в їх?

— А хіба їх нема?

— А тут один панич, як стояв на кватирі, то не вірив. Казав, що ніде їх нема. А як хлопці налякали його, то зробився такий, як крейда... Так я думала, що і ви такий...

Я мовчав, тільки дивлюсь на неї.

— Чого ви тут лежите?

— А ти чого стоїш?

— Я прийшла вас злякать.

— Не лякай відьму чортом, коли вона на ньому верхи їздить.

— Та хіба відьма на чортові їздить?

— А на чому ж?

— Вона на помелі, або на кочерзі, або на днищі...

— Ну, хай,— кажу,— буде ще і на чортові.

— Нехай буде і на чортові.

І вона сіла. І чудно, і дивно мені, що без сміху, а так любо, мов невесело, тільки очі горять.

— Що ви читаєте?

— Навіщо тобі?

— Так, хочу знать, що воно пишуть у тих книжках; там, мабуть, сміються все з нас, з мужиків.

— Чого ж ти так думаєш?

— А той же панич, що не вірив у чортів, то все нам читав з книжки, як мужики балакають, яка у їх поведенція, і все так на сміх піднімають... буцім ми і не люди.

Чудно мені і дивно... Чи це Ганна говорить? Слухаю і ухам не вірю, дивлюсь і очам не діймаю я. Це та Ганна весела, жартовлива?.. Що за туга у голосі, що за погляд сумний?

— Уже якби я уміла писать та читать, я б їм усе-все виписала, як на скрипці виграла...— і очі її заіскрилися.

— А хіба довго вивчитись?

— Кому? Для чого? До кочерги, до лопати, до коромисла?

— А хоч би й до того?

— Адже живуть люди, не мруть від цього...

«Узький у тебе лобик,— думаю собі,— та від чого йому і поширшати...».

— Ануте справді, прочитайте мені що-небудь.

— Та це така книжка, що ти нічого не поймеш, а у мене є друга, оту як прочитаю, то кожне слово тобі гвіздком на серце паде. Прийди коли-небудь, от і послухаєш.

— Добре.— Задумалась.

Руки її, якось в'яло на колінах згорнуті, розсунулись, голова клониться, очі тихо-тихо горять, вся вона якась в'яла, сумна...

— Чого ти так пильно дивишся на мене?

Вона похилилась... Тихо...

— Чого ти плакала позавчора?

— Де?

— Отам, у вишнику...

Вона болізно звела на мене своїми очима... Боже! Лице біле, уста тремтять, на очах сльози леліють, груди важко і жарко дишуть...

— Ганнусю! Що з тобою?..

Знов подивилась і, як метелик, схватившись, побігла. Трохи перегодя чутно було, як лився її веселий регіт.

Довго після того я не бачив Ганнусі — так мов у воду впала. Не чутно вже було її співу на улиці, її реготу. Я, правда, більше на улицю не ходив, хоча дівчата, зустрівши, декілька раз питали, чом не ходжу. Одначе мені приспіла і робота, і дні і ночі я просиджував над столиком у своїй хаті з пером у руках і, не розгинаючи спини, робив. Такі часи іноді находять на мене, так неначе лихорадка нападе, і я роблю, роблю, день і ніч сиджу, думаю, куди йду, ляжу спать — перебираю, що до чого. Іноді схоплюсь серед ночі, засвічу свічку і знов за перо... Тоді для мене увесь мир — пустиня і життя моє тільки у моїй хаті... Думки, як ті голуби, літають по хаті і весело співають мені, і любо мені роздобарювати з ними... І я роблю.

Одного разу, дуже стомившись після денної праці, а саме була неділя, я не ходив на Царську і увесь день пробив дома. Увечері одхилив кватирку, закурив папіросу і дивився, як ясне сонце закочувалося за чорну стіну... Ось тільки сіло воно, як неначе гайворон, летячи на легких вітру крилах, неслася туча на наш край... Лискавка раз

у раз горіла та мигтіла, грім, мов з-під землі, десь далеко-далеко гоготів, і від нього тряслась уся земля. Не пройшло і півгодини, як усе небо заслалось такими чорними тучами, що й не проглянуть, тільки блискавка раз у раз розшарпувала їх і огненний її край спускався на землю з страшенно грізним боєм грому. Хазяйка моя переполошилась.

— Оце, мабуть, паничику, буде горобина ніч, у оце врем'я вона завжди бува.

— А що ж,— кажу,— чи горобина, то й горобина, уп'ять цілу ніч спати не дасть...

— Ох! Нехай одверне господня сила од неї.

І вже побігла, позатуляла ставнями всі вікна, засвітила у своїй хаті страсну свічку, пала перед образами і молилась...

А грім раз у раз надавав та надавав, а лискавка раз у раз мигтіла та горіла, чутно, дощ, як з відра, полив, ось піднявсь і вітер і жалібно завив, застогнав у трубі, просячись у хату... Сумно... страшно... Ось шкварнула блискавка, грім, як з пушки, гогонув на всю землю, і земля затряслася, дощ, як мечами, січе оселю хати, вітер, як голодній звірі, виє у трубі... «Господи! Мати святая! І спаси і заступи!» — доноситься з хазяйчиної хати.

Аж ось хтось застукав у двері... Стук раз у раз дужче і дужче.

— Відчиніть, бога ради,— хтось скорим голосом вимовив.

— Хто там?

— Та се я, відчиніть.

Я вийшов, відчинив... Ганнуся! Уся змочена, бліда, боязка, аж труситься.

— Чого ти?

— Я боюсь сама там...— ледве вимовляє, задихавшись.

— Як сама? — пита хазяйка.

— Хазяїни виїхали в поле, а мене покинули одну. Я й не боялась, поки не стало так постукувати. А то — мати господня! як ударило, так я не знаю, що з ляку й робить, та сюди.

— Оце гаразд, дочко, а хату ж як покинула?

— Та я хату заперла, ось і ключ... Я не знаю, що й робить.., Господи! І винесло ж їх у таку пору. А їм то як тепер?

Блискавка шкварнула у двері.

— Свят! Свят! Свят! — вимовляє хазяйка, хрестячись.

Грім тяжко-важко гогонув, і покотилось його рокотання тяжким горохом по землі...

— Геть іди вже у хату, чи що, я запру двері.

— Та я не знаю, тіточко, що й робить мені. Я вся трушуся, мов не своя... Чи мені зостаться тут, чи йти додому,— і затріщали її згорнуті пальці, так вона іздавила їх.

— Та чого ж уже ти підеш туди, коли боїшся... Сиди вже тут,— кажу я їй.

Звела вона на мене свій погляд... Боже! Що за тривога, що за страх світиться у її очах. Сама бліда-бліда, вся дрижить, руки міцно-міцно зціпила, на білім чолі попристававали мокрі пасма волосся і опускалися довгими волокнами в очі, губи тремтять, важко і жарко дише.

— Та йди у хату, чого ж ти будеш тут стоять.— І взяв її за руку, вона без упинку іде за мною, тільки її очі блищать та бліді уста тремтять...

— Сядь,— кажу їй,— та не бійсь нічого. Ти злякалась?

— Злякалась,— якось нехотя вимовляє.

— То-то й є. Та он поправ своє волосся, а то воно тобі очі виїсть. Та скинь ту ганчіряку з голови...

Вона і слуха, тільки якось задумано дивиться.

Грім знов зареготав своїм страшенним горлом на усю землю...

— О боже, о боже! Паничу! О-о! Я боюсь, боюсь,— і, вся дрижачи, припала до мого лона.

— Та чого ти, Ганнусю, чого? — пещу її, як дитину.— Що ж там такого страшного? Грім? Блискавка? Чого ж бояться?..— Тільки дрижить та дужче горнеться, ухватившись руками за мене. І любо мені здалося, так любо, що я і забув про грім, про дощ і про блискавку і, тихо схилившись, поцілував її у біле чоло, у тепленьку щічку. Вона не противилась нічому, тільки дужче горнулась та тулилась до мене, шепчучи: «Я боюсь... боюсь...».

— Та що ж там страшного? Якби ти знала, що і від чого воно, то ти б не боялася так, а то вас змалечку загонять таким страхом, що мов бог нечисту силу побиває огненною стрілою, то як і зростете, то вам здається страшним.

Вона мовчала, тільки боязко дивилась у мої очі.

— Ганнусю! Серденько! Не лякайсь...— і обсипав її гарячим цілуванням. Тим часом почав дощ утихати, грім уже гуркотів за нами, тільки вітер вив жалібно у трубі та щира молитва хазяйчина неслася з тієї хати та чутно було, як билося серце Ганнусі.

— От і пройшло вже, нічого і боятись,— кажу їй.

Вона підвела головку і наче сонними очима повела по хаті.

— Уже перейшло,— кажу їй знов.

— Уже?.. Ох! Боже наш, боже!— вилетіло з її грудей.

Вийшли надвір. Повний місяць уже плавав на чистому небі, купавсь у великих калюжах, що поналивав дощ серед двору, блищав на круглих капельках, що поначіплялись на листях широкої груші. А туди, ззаду нас, як гайворон, стояла хмара, грізна, чорна, мигтіла раз у раз лискавкою, палаючи, як огонь, і потріскуючи страшенним ревом...

Вийшла і хазяйка.

— Уже пройшло? Слава тобі, господи, вседержителю наш, слава тобі,— шепче, хрестячись.— А я думала, що вже горобина ніч настане.

— Прощайте, паночку і тітусю! Піду вже й я,— каже Ганна.

— Іди, дочко, іди! Господь з тобою. Спи — не бійсь нічого.

І Ганнуся пішла.

Тихо зробилось, тихо. Місяць плавав у чистому небі, що й не проглянеш, зорі сяють, дощові каплі тяжко опадають із стріхи додолу, і десь, чутно, вода реве... Сумно, а серце забилось відрадно: «Вона була тут, тут, я її пригортав і грів коло свого серця!»

Чи я не люблю її? Чого мені хороше, одрадно, весело з нею? Чого, як її нема, я сумую і сум мій з тяжчою силою уривається у моє серце, як не бачу її день-другий... Що ж у ній чаруючого? Краса? Ні, є кращі од неї. Доброта, котра просвічує її ясне личко, оповиває її очі? Весела натура, суперечна моїй тишині? Чи глибокий розум? Ні! Ні те, ні друге, ні третє. А в її очах світить невимовне, любе, душа моя, дивлячись у них, набирається сили, дужчає, моя думка ширшає-глибшає, наче я обнімаю, дивлячись на неї, увесь великий край Україну. Всі сади, ліси,

ґримучі ріки, зелені поля, широкі долини, квітчасті беріг-ги, яснії зорі, все-все, що є хорошого, доброго у моїм краї, до чого очі линуть, серце дослухається, душа додивляється, все неначе у ній скучено, зміщено. Мені одрадний її лепет, як шуршання вітерочка, її спів, як щебетання соловейка, її веселощі, як уранішнє вигравання сонячного проміння по ранній росі, її очі, як блиск зорь нічних... Вона дитина краю мого, і я люблю в ній її матір — широку, вільну, веселу Україну... Чого ж мені сумно, коли я дивлюсь і на сади, і на зорі, і на води і слухаю щебетання птиць і говір люду, а її нема, її не бачу — і мені сумно, мені тяжко, немов хто наложить камінь на моє серце? Чого? Того, що все тут стоїть, розцвіта, співа німою мовою, говорить невнятним голосом, усе мов неживе, а росте та дише, а вона... вона мовить, голос її грає у душі моїй, зачіпає струни мого серця, бринить на них і наповня мене всього таким гомоном, любим та милим, живим та одрадним, як ніщо у мирі... Очі її говорять до мене своїм огнем, своєю темною темнотою... Того, що вона живе таким життям, як і я, у голові її займаються так само думки, як і в моїй, і передає вона їх своєю мовою, як скрипонька, одні німі великі болі, муки... Я люблю її... Люблю, як живу душу з ясними очима.

ЖИДІВКА

У Івана Даниловича Длидня зібралася весела компанія. Сам хазяїн, теж ще молодий панич, звичайно, приймає гостей своїх і кожному душею рад. Тепер вони кругом столу сидять на дзигликах і веселу річ запивають солодким чаєм. Хазяїн же не скупиться — як хто спорожнив стакан, не вспіє оглянутись, вже й повен стоїть.

— Ти бачив, Грабовський, сьогодні Дуняшку? — питає вже пожившний панич того молоденького, що йому тільки ус ще став пробиватися і пухкий мошок обвивав його кругле личко.

— Хай їй гаспид! Я її і знать не знаю,— одмовив той, соромлячись.

— Бач, сьогодні так і не знаю, а позавчора?

— Що ж позавчора?

— Що?.. А Дуняшку хто цілував?

Молоде та свіже лице так і зайнялося жаром стида, що дало другим, запримітившим, довго шутити над своїм молодим приятелем.

По праву руку край столу сидів Петро Петрович Муха. Чорний похмурий вид його казав, що він і геть-то не коханець панської витіюватої долі: чорні очі його горіли огнем якоїсь душевної сили. Глянувши на його вид, глянувши на його очі, кожен добачає щось собі рідне, приязне на вміст і дуже, так і здається, що з цим чоловіком ні серед моря не втонеш, ні в чистім полі не згинеш, погляд його буде окривати тебе од лихої години і додавати душі твоїй таємної сили. Однак він якось сумно поглядав на молодого Грабовського і хоч би одне жартовливе слово зірвалось з його уст, хоч би хоч раз погляд його засіяв веселим сміхом, тим сміхом, що товариші його надсаджува-

ли собі груди. Чорна глибока борозна прорила впоперек його високе думне чоло, брови близько насунулися на впалі очі. Похнюпившись, сидів він над столом і хлистав чай. Де-не-де палко перечіпався словом то з тим, то з другим із гостей. Нужно вам додати, що всі його любили, душі у йому не чули, він був першим чоловіком у компанії, і ніхто над ним ніколи ані легенької насмішки не зробив.

Уже почав утихати веселий сміх товариства, дим цілими хмарами ходив по хаті, самовар пищав та деренчав під їх тишу і якусь сумну тугу навівав на душу. Бувають часи і на великих гульбищах, де річкою лине весела мова, де співи та скоки — перше діло молодих людей, бувають, кажу, і на тих гульбищах такі часи, що разом затихає уся громада, не надовго, а так на хвилину робиться мертва тишина і якийсь невидимий голос не то туги, не то радості заговорить у твоїм серці і, дивись, один тяжко та важко, другий же легенько здихають. То, кажуть, ангел божий пронісся над веселим гульбищем. Ангел, та тільки смерті,— промовляють другі. Ті почнуть відстоювати своє, і піде знову мова, і знов заколишеться усе гульбище хвилею гарячих слів.

Така саме хвилина зійшла над нашою компанією, тільки, кажу, самовар грав та будив якусь давню давнину в чоловічому серці.

— А що ж ми стихли? — озвався хазяїн хати.

— А так: після веселого сміху завжди приходить невесела туга,— одмовив Петро Петрович, встаючи з-за столу. Папіроса димилася у його в зубах, і раз поз раз з-під уст вилітали цілі хмари диму. Він почав ходити по хаті. Поступ його тверда, но не красна. Здається, ступивши, розтоптав би чоловіка, зате ноги його не гідні були ні для яких танців.

— А от що, товариство,— озвався знов хазяїн,— хай поставлять знову самовар та знову посідаємо, а з вас хто-небудь розкаже про залюбки. Так веселіше і чай буде питись і хутчіш пробіжить урем'я.

— А що ж і справді, хто зна? — підхватили другі.— А от Петро Петрович! Ви краще нас усіх розказуєте, розкажіть що-небудь за залюбки.

— І вам хочеться знати, що в чужій душі робиться в час любові, в час лихий?.. Нащо воно? Я думаю, життя вам краще усяких розказів розкаже і покаже усе од почину і до краю.

— А що ж ми будемо робити? Ну поснемо від туги або розбредемося додому.

— Як додому? Куди додому? — обізвався з запалом хазяїн,— да ні одного не пущу і шапки поховаю. А краще — давайте всі просити Петра Петровича що-небудь розказать.

— Петро Петрович, вас хазяїн просить, ми просимо, уважте нашу волю.

— Та я й не одказувався, коли хочете, я розкажу вам про жидівку, ви б назвали її не жидівкою, ви б назвали... Ну, да все розказ покаже.— І почав.

І

Мені було тоді вісімнадцять літ, саме така пора, коли зароюються молоді дитячі думки у великий рій любих гадок, несподіваних надій, веселих та молодих снів. Мав я ще змалечку натуру широку і поривчасту: коли віддавався чому, тоді віддавався увесь, коли хотів чого, то хотів усією силою свого хочу. Ми тоді з Борисовим служили в однім місці і стояли на одній квартирі. Він був здалека і чистісінький кацап, гаряче серце і добра душа; а я, як і тепер, мовчазливий, но тоді під цією мовчазливістю скривалося ціле море огненних гадок, веселого ждання і молодих надій...

Мені, кажу, було тоді вісімнадцять літ. Як та рання зоря, займаючись, червоніла огнивом життя, як рожева квітка між високої трави рано на зорі розцвітала, так росла і виростала у Неймана-жида дочка його Лія. Чи хто бачив коли-небудь такі чорні блискучі очі, чорні, як шнурок, брови, густі і довгі вії? Чи хто бачив таке свіже та молоде личко, глянувши на його, ви скажете: то доля дивиться своїми непрозорими очима у вашу душу, то вона будить у вашому серці невимовно солодку тривогу, ту тривогу життя, тривогу першої любові. Чи хто знав, чи хто бачив, як іноді, замисливши ось од свіжої краси, змалюєш у своїй душі образ її, як він стиха-тихенько предстає перед твоїми очима веселий, ясний, привітний... Та проява, та причуда, те диво була вона, тая Лія! Хороше небо з ясними зорями у тиху літню ніч: дивишся і не надивишся на його, так і тоне, так і поринає твоє око у глибокій блакиті неба; а ще краще, ще любіше, як ясний місяць вийде на його погуляти, як гляне на землю його

блискуче обличчя і обіллє своїм ні холодним, ні теплим світом увесь край, і діброва, здається тобі, замисливши, шепче йому хвалу, і річка здіймає своє водяне одіяло над собою, щоб не добачив той свідок, що за дива, що за чуда діються на дні її... та ні, не перехитрити їй такої зазори. Дивись, легкий вітерок потяг і закотив частину того одіяла, а він уже тута, як тута уже і миється, і купається, і перебіга з хвилі на хвилю дивною, повною красою. Так само було і в городі N: багато, дуже багато було хороших у йому і баришень, і дівчат, і жидівок, і найкращою над ними була одна Лія, Лія — Нейманова дочка.

II

Одного разу пішли ми з Борисовим походити по городу. Була саме субота, жидовою город кишів, по всіх вулицях ходило її до пропасті. Пройшли ми один переулок, другий, а на третьому між кучею жидівок, так одсторонь, йшла собі одна, тяжко замисливши. Сонечко саме було навзаході і обливало її біле-біле личенько з рожевими губоньками, з чорними брівоньками, з густими довгими віями. Ми глянули на неї, вона глянула на нас. Що то за горе, що за печаль пронизали її чорним оком моє серце? Я нестямивсь. В душі щось заговорило незнайомою мовою, серце застукало... так би і кинувся їй на шию, так би обняв і пригорнув її чорну головоньку до свого лона, розпитав би, що за сум, що за горе її очима говорять? Та вона була далеко.

— Вернемося,— кажу Борисову.

— Чого?

— Ти бачив... Гарна яка...— Дух у мене у грудях сперло, в очах заблищали сльози...

— Що з тобою? — промовив він, сміючись.

Душа моя завила...

— Іди ти к чорту! — гукнув я і вернувся назад. Борисов здвигнув плечима, поглянув на мене і пішов далі, а я за нею.

«Чия ти, мій янголе? Чия ти? Де родилася? Хто кохав твою вроду хорошу? Видно, вечірня зоря колихала тебе, а ранкова умивала свіжою росою? Чию ж ти хату веселиш? Яку матір тішиш? Невже якась скверна жидівщина верховодить тобою як наймичкою, і ти коришся, ти повинна зносити свою недолю?..» І багато дечого у той

час гаряча душа моя промовляла, серце билось, в очах була вона одна, чут[тя] мої наливалися нею.

Я йшов недалечко од неї, так одсторонь. Часто ми ззиралися з нею, часто мені хотілося перекинутися хоч одним словечком, спитати, чия вона, так ота ватага, ота череда жидівок, що поперед нею тюпали, зостановлювала мою сміліcть, і я боявся заговорить... Нема, здається, гіршої муки на світі, як усім серцем, усією душею бажаєш те і те зробити, а люди — ті завждні вороги — перечать твоєму бажанню. Я б, здається, половину віку свого оддав би тоді, якби вона заговорила до мене хоч одним словом, поглянула одним поглядом!.. То була бредня, молодої, кипучої душі бажання, гарячого серця сльози. Недалеко від нашої квартири потягли жидівки у ворота, і вона скрилася за ними.

Довго я качався на своїй кроваті, довго я не спав, усякі думки лізли у голову, яких не надумало, не натішило серце надій, як воно упивалося ними — те все глибоко заховано у моїй пам'яті. Якби не її нещасна доля, що спостигла опісля, якби вона не через мене зробилася нещасною, я б, може, чи й згадав коли ті часи, а то кожна хвилина, проведена з нею, кожна думка до зізнання нашого прорізала глибокий слід після того нещастя, що спостигло-таки неповинну душу.

III

На другий день я бродив, як неначе з-за угла прибитий. Борисов почав на сміх підіймати, я його вилаяв, він собі, засторчивши ніс у книжку, лежав і читав. Ліг і я. Все вона з голови не йде, замкнув очі — образ її представ перед мене... Що за проява, що за причуда? Почала злість займатись у моїм серці. Чия вона і відкіля? Душа хотіла сповідатись.

— Слухай,— кажу,— Борисов, ти бачив учора ту жидівочку?

— Іди ти к чорту з нею!

— Дурень!

— Свиня ти попівська! Коли ти до мене ще обізвешся, коли хоч слово замовиш за неї, то я...

— Толкуй...

І ми замовчали.

Ще гірш, ще тяжче зробилося на душі, всі мої думки

перевиті нею, все моє серце аж огнем паше, і вона перед очима з своїми чорними бровами, з своїм смутним поглядом... «Чи довго ся кумедія буде? — думаю я.— Що воно й до чого?». А серце стука, не слуха тієї мови, веде свої протяжні співи, ті співи, котрі так любо ллються в молоду, ще тільки-тільки почавшу бриніти, душу...

Тільки що сонце навзаході, я пішов блукати — може, де стріну, може, де хоч раз гляну у її личко, спитаю, чия вона, де живе?.. Бродив, бродив — нема. Ні одної жидівки че видно було на вулиці, одні довгохвості барині та панянки тягалися по курних вулицях і замітали усяке сміття. Довго я ходив, уже давно сонце закотилося у холодну хмару, уже зорі давно блищали у блакитному небі, і займалося зарево пізнього місяця. Уже утих гомін, що живою річкою линув по вулицях города, де-де потухли і огні по хатах і тільки-тільки ще маячили по деяких. Уже й пісні дівочі затихли і крики та гуки парубків уляглися. В таку пору одні тільки москалі та білі або червоні спідниці ходили... Повернув і я додому. У ногах ломота, у тілі істома, на душі темно, на серці важко, а в очах все вона, вона одна, усі мої думки посіла, всі милі надії попсувала. Хоч би мені знать, чия ти? Чи варта ти огню того, яким пала моє серце, сповнена вся душа? Чи варта ти того, щоб занехаяти все-все на світі, тобою дихати, тобою жити, тобою думати?.. І гаряча [жовч] закипіла у грудях... А, пропади ти пропадом! Прийшов додому, закурив папіросу... Гірко. Ну, і чого це я? Чого я? Що мені нужно, чого я добиваюсь? Що вона, де вона? А я, дурень, мучусь, все своє серце рву на шматочки, всю душу туманю, щоб знать, хто така вона — жидівка? І я залився сміхом... Тяжкий то сміх, ух! Який тяжкий, вся душа мре, серце холоне од нього, щоб його вам і не знати... То перший мій був такий сміх, перше зроду душа зареготала на кутні! Чи доводилось вам коли зроду пестити у серці яку надію, пасти її своїм диханням, годувати своїми найкращими думками, гріти найчистішим огнем свого серця і в одну хвилину спізнати, що даремна була ваша праця, даремні думки, ждання, турбація? Доводилось? Тоді всі жили наливаються огнем, вся кров приливає до вашої голови, думки путаються, як пісок, у голові робиться туман... Другі при такій невдачі плачуть... Поплачуть, і легше їм робиться, покине туга їх темну душу, утихає вся болість серця... А я не міг і плакать, я сміявся, і в тім сміху і сльози, і жовч,

і гірка отрута, і каяння, і все-все зміщалося, і тим сміхом душа наливалася, серце кипіло, як на ножі, кожна жилка, кожна волосинка на тілі, кожна кісточка заливалась тим сміхом і болістю в'їдалася у серце... Все ясне, все тихе-добре щезає з очей, з'являється темна ніч і кривавою пеленою застилає очі... Я перше зроду почув той сміх у своїй душі і, злякавшись, збудив Борисова.

— Василю,— кажу йому,— мені тяжко, мені страшно, давай говорити.

— Я, брат, спать хочу,— промовив він мені і перекинувся на другий бік.

Що дальше було, що робилося зі мною, те я й сам не знаю. Знаю тільки, що тяжко було і тільки перед світом зімкнулись мої очі.

IV

На другий день мене не пізнати... Що за причина? Всяк пита, не пізнаючи мене. Нездорово мені, боюсь злягти, було одвітом. І більш нічого. Борисов як глянув на мене, то аж скрикнув:

— Чи по тобі чорти сю ніч не товклися? — спитав.

Я тільки махнув рукою.

Однак тоді мені було легше... Образ почав меркнути, пухнути, поки і зовсім скрився у холоднім тумані. Так минула і неділя, я почав знову шуткувати, поправлятись. Тільки на другій неділі рознісся слух — жидівська свадьба буде, почнеться у четвер, закінчиться у вівторок. Так як по наших повітах музика не часто грає або, краще сказати, зовсім її нема, то жидівська свадьба, як магніт залізо, так людей притягує до себе. З яких країв города, з яких закоморків не налізе сюди різного збороду, щоб послухати музики, щоб подивитись на молоду та молодого.

Свадьба була у багатого жида. Попивши у четвер увечері чай, я й Борисов і собі пішли проходитись і зайти поглянуть справді на свадьбу. Дорогою вітер доносив до нас голосне вигравання музики, зорі любо блищали у ясному тихому небі, звідусюди несло якоюсь благодаттю. Душа затихала, серце раділо. Тільки в моїм, лихім, знову проснувся забутий гомін, знов зворушив у душі її спокій, і думка знову пішла хмарами. «А чи вона буде там? Чи її побачу? А може, вона іде заміж?» — і серце болізно занило. Чого, від чого? Не скажу. Бувають таємничі зву-

ки в душі, що голосом їх передати не можна, вони не піддаються на окови слова, не можна їх уложити ні в яку форму, як та зоря займається у небі, то втухне, то знов займеться, так і вони. Їх можна тільки прочути серцем, обняти душею, а вимовити немислимо. Аж ось увійшли ми в балаган. Людей повно; кого нема, за ким остановка? Свічки ярко горіли у здоровенній люстрі, що хиталась над головами усіх. Жиди раз у раз шмигали, жидівки змістилися у кучу. Музика сиділа так одсторонь на високому помості і чекала грошей. Зараз моє око кинулось на кучу жидівок. Боже мій! Третя од мене — вона! Вона у тому ж платті, з тим же сумним поглядом, тільки ще більше, ще краще. Устоньки її, як мак, горіли, очі, як ніч з зорями, дивилися. Задзвонило у вухах, забилось у грудях, кров цілою хвилею плеснула мені у голову і важко-важко одхлюпнулась на серце. Я дививсь на неї і не чув нічого,— мов і не було коло нас нікого, хоча гомін з усіх сторін, як море, грав... То що мені все те? Я бачу її, я спиваю чари з її личка, я запалюю серце її очима, мені любо, мені хороше, кругом мене тихі, одрадні співи і вона, вона!.. Довго я стояв, довго дивився, аж мені очі налились слізьми... Музика грюкнула, і я, задрижавши увесь, очнувся. Вона тут же стоїть і дивиться на мене з-за одної жидівки. «О, не дивись на мене таким поглядом, не рви мого серця, не муч моєї душі! Одвернись!..» — І вона справді одвернулась і скрилась між кучею жидівок. Оглянувсь я — Борисова нема коло мене, він уже був коло панянок і, видно, завів веселу мову, бо сміх нісся відтіля до мене. Я пішов відшукувати її... Сьогодні безпремінно взнаю, чия вона? Звідкіля?

Питаю в одного знайомого: «Ти не знаєш, чия?»

— Не знаю. А хороша, брат, як зоря.

«Де твоя зоря,— думаю,— ця тебе огнем обдає, а зоря якось холодно сяє».

Музика перестала грати. Стали жидівки виходити на двір. Я пішов і став біля виходу. Вийде, думаю, займу. Вона, правда, недовго заставила ждати. Тільки що я став, як з кучею жидівок і вона йде. Я стиха-тихенько ухопив її за руку. Вона глянула і жахнулась... Ні одного слова, ані голосу, тільки очі якось заіскрились, і вона скрилась.

— Чия вона? — питаю в одного парубка, що тут стояв.

— Ото?.. То, здається, Нейманова дочка...
— Якого це Неймана?
— Гершка.

Вона знову вернулась. Зляканий погляд її пробіг по моїм серці, і знову вона скрилась у кучі жидівок. «Сьогодні безпремінно треба зізнатись, що буде, те й буде, ніч проведу без сна, а зізнаюсь».

Довго стояв я, дожидав доброго часу — не можна. Все коли не той, то той поміша. Борисов підходить до мене:
— Ходім додому,— каже.
— Я не піду.

Він пішов сам. Розбрелись пошти всі з наших, одні москалі та білі та червоні спідниці осталися. Уже далеко за північ, уже місяць вибився давно на чисте небо. Кругом тихо та ясно. Чутно тільки гвалт жидівський та голос музики. Я якось задивився на щось. Гляну-погляну, а її нема, сюди-туди — нема. Де вона? Думаю, вийшла, жду, жду — нема! От тобі, думаю, і зознав, як пішла додому. Із важким камнем на серці, натягши картуз на голову, направився вже додому. Іду і не дивлюсь нікуди. Прямо ворота. На воротях стоїть щось одне. Невже вона? Серце стукнуло раз, удруге і пішло дрібушечки вибивати. Підходжу — вона, мороз по всьому тілу пробігає, як підійти, що сказати. Душа кинулась, і я заговорив:
— Чого ви тут стоїте одні?

Вона глянула на мене і нічого не сказала. Я тихо підійшов і став коло неї, і вже рука моя хотіла піймати її руку, як вона прошептала, одсахнувшись:
— Ох! Пожалуста, не займайте мене! Я вас боюсь! Нас побачать...
— Серце моє! — і я обхватив її стан.— Хоч чия ти? Скажи мені.

Вона тихо опустила голову мені на плече і мовчки дивилась у очі... Що то за очі, що то за погляд. Я ще кріпче пригорнув її, нахилився і тихий поцілуй намалював рожеву квіточку на її личку. Вона вся задрижала і рвонулася од мене.
— Ангеле мій! Чия ти? — жалібно замолив її.
— Нащо вам? І що я? — і на очах заблищали сльози.
— Одне слово, як звуть? — і знов був нахилився, щоб поцілувати її, як вона вся задрижала і, вирвавшись, крикнула: «Лія, там коло мосту... Нейман...» та й скрилась у балагані.

Поглянув ще їй услід... Радісно серце б'ється, весело думки котять, і я похилив, радіючи, додому...

«Лія... там коло мосту... Нейман...» — дзвеніло у вухах, і я тихо-тихенько заснув.

V

На другий день жду я вечора, як бога. От уже сонце навзахід повернуло, уже довгі його паруси слалися навкось по землі, золотили зелені сади, що кругом нас видні були, довгі тіні почали одкидати од себе хати, дерева, почав жар спадати, вітер затихав і од садів повіяло легкою свіжістю... Серце в мене забилось, заграло, мов пташка у гіркій неволі, перескакуючи з одної перекладинки на другу... Ох, господи! Хоч би скоріше ніч!.. Ось уже сонце сховалося за селитьбу, тільки його золоте проміння вигравало на бані церкви і, наче прощаючись, сяяло самоцвітними кругами... Ось і воно потухло, темна тінь ночі стала накривати город, і сумно-сумно закутувалась у її чорне покривало висока церква... Ось защебетав соловейко... Що то за голос любий! Що то за спів невимовний! Серце тихенько затріпалось, слухаючи ту пісню, і наче затихало, завмирало... Ось блиснула і зоря, далі друга, третя і пішли собі переблискуватись, як очі милої в час любові.

Я вже стояв у балагані і веселим поглядом відшукував її чорних очей... Ось і вона заблищала не згірш неба з зорями, огнем любові, журби і невимовної краси... «Боже! За одні очі, щоб тільки так вони дивилися на мене, я б віддав цілий вік!».

Тільки що вона мене запримітила, так зараз же і сховалася між кучею жидівок. З якої сторони, з яких країв я не заходив, щоб побачити,— даремна була моя праця! Малий ріст її, високі жидівки, широкі кринолiни — все перечило моєму погляду. І я не на шутку проклинав усе!.. «Чого вона ховається од мене? Невже я її надкушу, коли дивлюся? Чи важкий мій погляд, як камінь, чи холодний, як лід? Чого вона криється? Правда, її закон, її звичаї — все те жидівське... Як же преступити гарячій жіночій голові через той поріг закону, як порвати ті пута звичаїв, що немилостива доля зв'язала весь народ жидівський, одірвавши від родини в одну кучку своїх людей...». І я замислився над долею їх... «Бідний, жалкий народе! Вся

твоя слава — гроші, все твоє життя — бариші! Ти не бачиш, який огонь кипить в очах твоїх жидівок, яким ключем б'ється життя у їх високих лонах. Ти не знаєш тієї гарячої любові, того огненно-шпаркого бою розігрітого в грудях серця... Ти не знаєш тієї широкої волі душі, що, як море, грає у твоїм тілі, які лискавиці пробігають по ній... Куди тобі знати, гнилий рабе гнилого багатства! Ти не живеш життям людей, твоє життя, твої думки, твої гадки, радості і печалі, любов, воля, все-все на світі — то гроші! Один шеляг викликає зависливий вогонь у твоїх очах, а золотий — обів'є все серце, всю душу пекельною, тяжкою тугою і заведе тебе у яму, як нашого брата зводять блискучії очі жіночі... Та що й казать! Гірка неволя між злих людей, між нерідних тобі, виїла [?] всі твої найкращі думки, найзавітніші надії... Їх завждешні нападки дали тобі спізнати всю ціну багатству... І ти пізнав її, ти всосав її з молоком матері, з першою несмачною стравою і все занехаяв задля його та закон свій зберіг та ту безутішную віру в грядущого месію...».

Отакими думками довго я томив свою голову, рвав своє серце, гнітив душу, і мені зробилося жалко його, того народу безродного... І я опустив голову на груди... Не скоро я підвів її і підводив якось нехотя, коли гляну... вона... вона, ось тут біля мене і скоса позирає на моє думне лице; загорівся мій погляд, хвилею линулись веселі думки у серце, радість пробігла по жилах, і я, випрямившись, гордо позирав на неї...

Знову почали всі розходитись з наших, знову я зостався побалакати з нею. Знову вона скрилася... Я пішов. На воротях не видно було, поглянув по вулиці, тільки на краю, туди до мосту, щось біліло у сивім тумані пізньої ночі. Я направився туди. Та тінь, та проява почала щезати між тінями верб, що сумно, мов сторожі, нахилились край широкої плотини. Я пішов скоріш... Зорі горіли у небі, з-за гаю почало займатись зарево місяця і туман легенький де-де зривався над річкою, як волокно, і курів, високо підіймаючись угору... Я добіг до верб, моя проява ближче... то вона, вона, я бачу, я чую поступ її ноги, трепетаннячко її серця... Так одсторонь, проти плотини через рів кладочка, туди спустилася вона і, як ластівочка, полетіла на супротивні ворота... На хвіртці стала, я вже переходив ту кладочку і низько поклонивсь їй.

— Чого ви так швидко пішли? — уже промовив був я, як вона хутчіш погляду стукнула хвірткою і скрилася... Одначе, чую — не пішла.

— Ліє, Лієчко! Хіба ти не бачиш, що я за тобою, як тінь брожу, чого ж ти ховаєшся?

Тихо. Вже рука моя ухватилася за клямку, як вона тихим голосом взмолилась:

— Ради бога, не ходи за мною! Я тебе боюсь! В мене мати нерідна, побачить — біда!

І я чув, як під стукотіння мого серця ударяли в землю її легесенькі ніженьки, скоро біжучи до хати... Одчинив хвіртку — вже вона коло хати, і мені здалося, що легенький поклон нахилив її русяву головку... Я пішов спать.

VI

Так я кожну ніч бажав захватити її на самоті, щоб побалакати з нею... А для чого? Хто його знає! Серце б'ється, на душі становиться ясно та тихо та любо, як дивишся у її ясні очі,— того і ганявся за нею. А вона? Вона тікала од мене, вона ховалася, крилася, а я ще дужче напрягав свої сили і шукав її всюди і знаходив: образ її носився надо мною святим ангелом... То були химерні думки палкого серця, молодої душі, і я звірився їм, тому першому таємному голосу звірився і зізнався... А для чого? Чи я бажав її смерті, її лиха? Ні, не бажав, я б ще їй оддав свій вік, а прийшлось навиворот: вона оддала мені свій... І тепер на моїй душі тяжкий камінь лежить, і ніхто його вже не зніме. Коли ж і вам коли прийдеться почути у своїм серці невідому тиху мову, коли і вам коли лучиться заговорити нею — не віддавайтесь їй! Занехайте її, топчіть ногами, заливайте сльозами — а не піддавайтесь! Не вірте, що то животворная любов займається у крові вашого серця,— ні, то погуба, то недоля — гірша всяких недоль, лиха година — гірша всяких нещасть, бід... Коли побачить на зорі хорошу квіточку, то, не діждавшись сонця, не давши і одягтись у пишну свою красу, зірве її, вип'є одним духом всю живу силу з неї і кине на дорогу у куряву на поталу прохожому людові... Страшіться тієї пори! То пора безталання людського!.. Серце бажає жити, та жити не собою, а на щот другого, його радостями залива свої муки, його болем веселить свою душу.

Так було і зо мною. Я зознався-таки з нею. Це було так. Як минулася свадьба, я перестав її бачити, а не бачити як його, коли серце хоче... І я почав ходити на греблю. Між верб сяду і дивлюсь, і не було жодного дня, щоб я її не бачив, так, мов незнарошне, вийде за хвіртку, погляне — я тута, і сховається... Ото одного разу батько і мати її, рідної не було, а мачуха, поїхали на ярмарок кудись, домівку кинули на неї та на наймичку, котра, ще й сонце не зайшло — побігла до москалів. Осталася вона одна. Я довго ходив, гаразденько таки стомився, прийшов на греблю, дивлюсь — її нема, і всюди позапирано. Я прийшов до хвіртки і сів на лавочку. Була уже пізня пора. Зорі любо миготіли у небі, місяць уже повернув на спадень. Чутно було холодну свіжість од річки, так що я почав аж промерзати... Зробив папіросу, сиджу і курю. Вона з думки не сходить. Сиджу, сховавшись, тільки чую, хатні двері рипнули, чи то вже їй сумно зробилося одній у хаті, [чи] то, може, вийшла наймички виглядати, хто його знає. Біла сорочечка її злегенька обмальовувала високе лоно, поворозка од спідниці міцно стягала її стрункий стан, що так і гнувся та розгинався... Як уздрів я її, присів і затих. Думаю, вийде за хвіртку. Вона й справді вийшла і, не бачачи мене, стала на хвіртці... Очі її заіскрилися, як зорі, груди, видно було, тяжко дихали, раз у раз то підніма-лися високо, то опускалися низько, на поблідлих щічках легесенький рум'янець грав... Я не стямився, як та звірина кидається на плохеньку скотинку, так кинувся і я на неї... Роздався болізний крик і завмер у холодному тумані річки... Я обхватив її стан і, як зерном, обсипав її палким цілуванням...

— Це я... це я... Лієчко, серденько! Це я! Не жахайся мене.

О, коли б хто знав, чим билося тоді серце, який огонь горів у ньому, якою благістю сіяла уся душа моя?.. Ні, то скрито глибоко-глибоко отут!..

Гаряче цілування утихомирило її. Сидячи на моїх колінах, припавши головкою до мого лона, вона затихла... Через хвилину почулося важке хлипання, дужче і дужче... Дух криється у грудях, накопичується і, скрикнувши, опускається глухим, задавленим риданням... Серце моє болізно занило...

— Голубонько! Ти плачеш?..

— Чого ти хочеш од мене? — ледве вимовила вона за гіркими слізьми.

— Я люблю тебе, моє серце б'ється тобою, мої груди сохнуть од горя... Вся моя радість, вся моя утіха, все життя — ти одна... Одна на всім світі — і більш ніхто. Що мені місяць, зорі, що мені ясне сонце? Що увесь світ, люди, дружба, родина, як нема тебе?.. І сонце туманіє, і світ пустіє, і рідні — вороги, одна ти дорожче мені усього... Моє серце давно шукало тебе і найшло тебе, мого янгола! На твоїм лоні — весь світ, на твоїх устах — сяє день, у твоїх очах — мій рай! Я люблю тебе, як ніхто! Ні одне праведне серце не любить так бога, як я тебе. Ти мені бог, моя святиня, моя порада...

І не доказавши, припав гарячими устами до її, як уранішня зоря, рожевих і... ніхто не чув, окроме глухої ночі, ніхто не бачив, окроме ясних зорь, довгого-довгого цілування...

— Ти мене любиш? Ти мене любиш? — застогнав я, бо говорити часто не зміг...

Вона тихо припала до мене. Довго я тішився нею, довго цілував, милував, та вже світ ясний, що почав займатись на небі, розлучив нас. Вона пішла з тим, щоб кожного вечора зіходитись тута, коло двору.

VII

І почали ми сходитись. Сперш вона неначе соромилась, а далі обвикла. Любо мені! Пригортаю її, цілую, вона мене пригорта, цілує, розказує про своє гірке життя, що її часто мачуха зобіжає, батько перестав через неї любить, або він і подавно її не любив, та й нікого не любить, окроме грошей. Моє серце нило, слухаючи її тихий, журливий голосок, її шепелявеньку мову, одначе вона говорила краще других по-нашому; серце, кажу, нило, сльози просилися на віки, та їх не пускало її палке цілування.

Борисов не знав нашого залицяння, він думав, що я по панянках шляюся і засиджуюсь до світу, та й таки не любив розпитувати ні про що. Що йому? Як там кажуть: «Моя хата з краю, я нічого не знаю», так і він.

От одного разу вона мені і каже: «Чого воно у нас не водиться так, як у вас? Чому ви і ми не хочемо зознаватися, не хочемо поводитися умісці, чого ви нами гордуєте?».

От я їй і одмовляю, через те, мов, через те, що ваш

закон не дозволяє зближатися з нами, а ми гордуємо через те вами, що ви такий поганий народ, що у вас нема нічого людського, що ради грошей ви продасте і душу, і друге таке.

Вона задумалась.

— А хто ж ті закони нам давав?

— Пророк ваш, Мусій.

Вона знов задумалась... І перегодя шепче:

— А як би тоді хороше було, якби ми були рівні з вами, бували ми у ваших, ви у наших... Як би я любила тоді тебе!

— А хіба ти тепер не так любиш? — питаю.

— То що, що я тебе люблю тепера більше усього миру? Що з того? Я не вільна цього більше нікому сказати, окроме тебе. Та й чим скінчиться любова наша? Бог знає! Мене, може, віддадуть за якого-небудь жида, не питаючи, чи хочу я за його йти, чи ні, чи люблю я його, чи ні, мене не будуть питать, а так... віддадуть... І ми розстанемося... Я не кажу, що вже буде тоді зо мною? Що будеш ти робити тоді? Плач і горе будуть у житті твоїми вірними подругами... Та й мені, як віддатися немилому чоловікові? А хіба я не маю права на веселе тихе життя, я, жидівка? — і схилившись на плече мені, вона заплакала.

Що мені було їй казати? Чим утішати? Вона казала правду, і правда та вогнем пекла моє серце, тупим ножем різала його... і я трохи не залився гіркими.

— Тобі,— кажу,— можна вихреститись, обернутись у нашу віру?

— Вихреститись, обернутись у вашу віру? — спитала вона тихо.— А чи стоїть вона нашої? Та й вихрестившись, я повинна забути те дворище, де жила, тих людей, що ростили і кохали мене, вихреститись — їм ніж у серце.

— Хіба тобі жалко їх,— кажу, пригортаючи і цілуючи,— хіба тобі жалко тих жидівських робронів?

— Подумай сам, я в них сімнадцять літ жила, я в них все горе звідала, як маю їх покинуть?.. Та чи матиму я тоді право прийняти ту вічну славу, що дожидають наші батьки, що дожидали наші діди?

— То химера,— кажу,— то вони заблудилися з прямої дороги, чому вони не увірували в сина божого, як він сходив на землю?..

— Хіба він уже був? Коли ж він був?

Я почав розказувати од початку і до мук його, як знав.

Вона тихо слухала, а як скінчив я, то вона промовила, задумавшись:

— А який ваш спаситель, добрий чоловік був? Він усе прощав усім, тільки б увірували у добро, і наші діди замучили його... Бідний! Як я його люблю тепер і як би любила, якби...

— Що, якби?

Вона мовчала.

— У тебе є хрестик? — не скоро спросила.

— Є.

— Дай мені.— Мене аж мороз усього подрав по спині.

— Нащо? — питаю.

— Я буду молитись йому, буду носити коло свого серця.

— Ти ж не охрещена.

— Так що ж?.. Хіба, не хрестившись, не можна і молитись йому? Я у його увірувала душею, хто він і що він... Я йому буду молитись, може, він розвіє мою тугу.

— Ти б вихрестилась.

— Для чого? Хіба, вихрестившись, я перемінюсь душею? Мені і так гаразд би жити, якби ти був при мені.

— Я тоді буду...

— Ні, я не хочу хреститись, а дай мені хрестик, коли любиш мене, я його берегтиму як око, і бог мене накаже, коли яке зло задумаю про його...

Я зняв золотий маленький хрестик, той, що мене хрестили, і дав їй... Вона узяла у руки і, міцно-міцно пригорнувши до вуст, поцілувала, потім наділа на шию собі.

— Ти ж його ховай, щоб ніхто не побачив.

— Один бог тільки побачить...

І далі кинулась до мене, пригорнула, поцілувала...

— Ти добрий мій! Ти все зробив для мене, що ж я для тебе зроблю? Що я тобі дам?

— Мені ти сама дорожче всього на світі.

— Що, як умру колись і ти не знатимеш про мене, що твоя Лія у сирій землі тліє?

— Хай бог боронить, я не доживу до того!

— Чого? Адже нам повинно розстатись?

Мене усе це як льодом обдавало.

— Так ти скажи, навіщо ми, бувши такими далекими одно од другого, других вір, зійшлися докупи? Нащо? Полюбились, поголубились, а там — розійдемось... Милий мій, милий! Я не знаю, що зі мною буде тоді? Я не руча-

юсь за себе... може, може... Бач, яке хороше небо, які ясні зорі, місяць, і всі ми під ними живемо, жити б у купці, у миру, тихо та любо, ніт же, роз'єднались, одрізнились... Ти бачиш, як річка сяє? Я люблю на неї дивиться... немов я утопаю у тій синій хвилі і затихає тоді моє серце... Ну, скажи, чи я тобі гарна, чи мила, ти мене любиш? Любиш, кажи ж, кажи!

І голову мою, ухвативши руками, вона міцно-міцно придавила до свого лона, і я чув, як її серце билося, чув, як кров дзюрила по жилочках, слухав її лепет, милий і страшний, і не міг слова вимовити...

VIII

Почало сонце вже повертати на зиму, поспіли хліба, робочий люд раз у раз, чутно, з снопами, накладеними на вози, їде городом... Складає той хліб у стоги і знов у поле... Кипить робота у полі, кипить дома, кипить скрізь дорогою... І любо подивитись, як народ добуває своє: важка-тяжка праця і сонце пече, піт у три руч'ї котить з тіла, кура покриває біле тіло — робить він... Дощ цілими ріками ллє з чорного неба, грім гуде, трусячи всю землю, страшна лискавиця раз у раз миготить, ріжучи чорні хмари — робить він, і все робить не оддихаючи, без утоми, без перестанку... Землі тяжко та важко од його в полі, заходить він сотнями рук, сотнями кіс, сотнями серпів і жне, і пожинає благодать божу, що поклякла добрими колосками до землі... Радіє він, радіє, що зійшло воно добре, що зросло воно добре і що поспіло у добру годину, і радість свою зливає то у тихій мольбі, то у гучній, веселій пісні... Іде та пісня од краю землі і до краю, іде з натрудженої груді і стелиться і розстилається по полю, як послалося його добре жито, іде вона з ранку до вечора, з вечора до ранку і нема їй ні кінця, ні початку... Як вольная птиця там вона літа, як та думка крилата — не знать де ночує...

Так думав я не раз, сидячи на рундучку своєї кватирі, дивлячись у синє небо, де ще грає золотий промінь сонця і болізно світ його одсвічується у моїй душі...

Чого ж мені сумно тоді робилось? Того, що ночі робились холоднішими, того, що рання зоря уже слала свою холодну росу на поблідлу траву? Того? Ні, не того... Про мене все рівно... Того, що світ пустів, сади вже доношува-

ли свою красу, птиці деякі почали одлітати у вирій, й тяжке і сумне було крякання їх у пустому небі, де тільки сонечко сяло та хмарки по окраїнах, як злі вороги, кралися, і холодно світило сонце, і сумно пливли хмарки, і тяжко та важко пірнало птаство... так, наче воно прощалося і зливалося його каркання у один голос, тяжкий, невимовний плач... так, наче стогне душа, покидаючи грішне тіло: і тяжко їй кидати його, де було усе так мило, так любо, де все її тішило, леліло... А там? Бог знає! Темна ніч непробудності, тяжкі муки. Так чи не цього моя душа квилила? Ні, не цього! Щось тяжке, щось важке плавало над нею і не давало покою ні вдень, ні вночі... Мені хотілося поділитись своєю таємною любов'ю, хотілось попитать у кого теплого слова... та кому ж похвалюсь, хто мені що порає?.. Сумно мені було, тяжко, сумно.

Раз і кажу Борисову.

— Слухай, Данило, я тобі скажу одну тайну... Можна тобі звірить її?

— Коли хочеш сказать, кажи мені, та для чого питати, чи можна звірить — сам повинен знать.

Я йому й розказав усе-усе...

Довго він слухав, нічого не кажучи, довго думав і нічого порядного не сказав.

— І охота тобі було заїдать життя другого? — тільки промовив та й стих.

Чуло, чуло моє серце цю одмовку і так болізно занило, що аж у очах потемніло, у вухах затріщало у тисячі молотків, у голову безміном пригнітило, і осунулось все тяжкою каменюкою на груди... Дихання тяжке... дух спирає, очі мертвіють, боже мій, боже мій! Що я наробив...

— Одначе невелика вага, як одна жидівка нещаслива буде од християнина,— промовив уп'ять він.

— О, жовч! — простогнали груди, і гарячою смолою закипіла вона у моєму серці, як кішка ухватилася кігтями у глибоку уразу...

— І ти кажеш це, слухаючи свого розуму? — з запалом скороговоркою запитав я його.

Очі його заіскрилися сміхом...

— А хоч би й так?

— Ти змія, а не чоловік! Ти [нрзб.], а не жива людина.

— А ти — дурень та ще й прибитий,— одмовив мені стиха,— не гарячись.

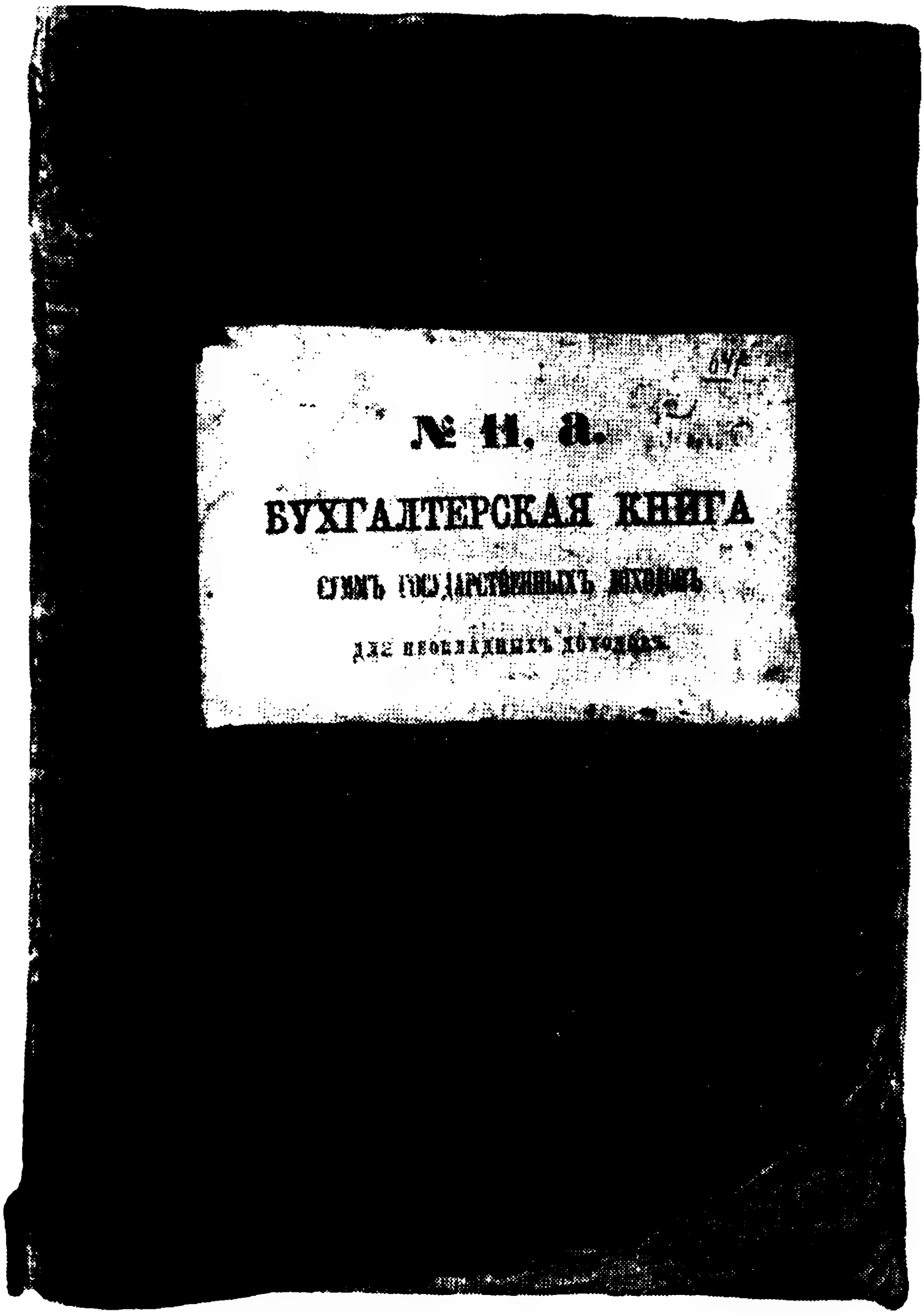

Обкладинка бухгалтерської книги, в якій серед інших творів записані «Ганнуся» й «Жидівка».

Тяжко мені слухать такі речі од такого чоловіка, що тут я йому розкрив свою душу, своє серце... «А може, я й справді дурень»,— думав я... І щось страшне засміялося знов у моїм серці... Страшно його вимовить, та й вимовить не можна, то сміх божевільний, то сміх одчаяння.

— Ти б як-небудь її попитався вихрестити.

— Питався...

— Що ж?

— Не хоче...

— Чому?..

— Вона вірує, в душі християнка, обрядів тільки не хоче прийняти. Нема, каже, толку в тім ніякого.

— Ти ж їй гаразденько викладав?

— Викладав, як знав.

— Ти запитай ще. Тільки що ж з того, що вихреститься?..

— Чого так?

— Так. Ти ж на ній не женишся.

Ось що мене мучило, ось що мої груди надсаджувало, рвало серце, туманило очі, било веселі думки, все, все живе, святе моє... Я не міг на ній женитися! Чому? — запитаєте. Багато є на те одказів та слухати мало... Я боявсь, боявсь грядущого... Якби я знав, що батько та мати поблагословлять,— я б женився... одначе я знав і те, що мені, як свого уха, так її не бачити, коли я похвалюсь своїм, а так обвінчаться — я не зміг іти проти всіх їх. Я любив їх, вони любили мене, я був один у них, уся їх надія, уся їх радість... Женившись, я б їх радість зім'яв так безвинно, так лукаво. Я б їх обдурив серед дня, я — рідна дитина! Та чи й була б вона мені жінкою, як треба? Бог зна! Вона б, вирвавшись з тюрми, кинулася, може б, до світу, на волю... дай тоді надихатись нею, дай пожить їй! А я, як яструб, піймавши любимого їм голуба, забрався б геть од світу у ту ж тюрму або ще й гіршу [нрзб.], їй не перечив робити, що хотіти, думати, що знати, а я... я, як огонь той попалив би її найкращі гадки, найзавітніші надії, бо я хотів теж жить, жить нею, дихать нею... і ми б не вжилися в однім гнізді... А втім — бог знає!.. Що й казать!

IX

Одного разу вийшов я, жду-дожидаю — нема... Що за причина, що за оказія? Невже не вийде? Місяць пливе по небу — чистий, ясний, зорі світять, тиша... Не чутно [нічого], ніде вже не співають солов'ї — давно одлетіли, холодом і сумом віє від садів, де-де жовтий лист тяжко спускається додолу, обмочений пізньою росою. Осінь. Сумно.

Ось і вона вийшла і, як та осінь, сумна-невесела. На чорних очах не грає місячний промінь — глибоко-глибоко запали у біле чоло, на личку якась мука. Тихо опустилась вона на лавку. Тихо обняла, поцілувала. Довго-довго вона цілувала, неначе хотіла перелить в мою душу свою тугу, свої гіркі сльози...

— Ти плачеш? Чого?

Тихе, здавлене ридання пронеслося над вухом і повисло на душі чорною хмарою.

— Я нещасна,— вимовила вона за сльозами.

— Чого це, Лієчко?

— Нащо ти зознав мене? Нащо відкрив свою душу, де я брала свої радощі з кожним часом, з кожним днем, з кожною неділею і все більше, все більше... Нащо? Щоб потім утеряти їх... Як же мені кинуть їх... Навчи мене! При твоїм однім погляді душа моя розправляє дужче крила, при твоїм слові — я на все готова вже... Скажи ж мені його... Скажи теє слово...

— Яке, серце?

— Як забуть тебе...

— Чого ж це так... Серце моє...

— Я посватана, я виходжу заміж. Через неділю моя свадьба.

Наче кілком хто ударив мене по голові, наче ножем шпортнув у самий край серця — так та оповістка стрясла мене.

— Ти плакав? Боже мій, боже мій! Чи я ж винувата? Чи моя це воля? Я давно вже посватана, я тільки не казала тобі цього, я боялась... Що ж мені робить тепер?.. І ти, ти, моє сонце заховалося у тучу, і ти тепер не глянеш на мене, не осушиш моїх сліз... Хто ж їх осушить?

Пекло і рай! Рай і пекло! — і знічев'я упилися мої руки в мої шовкові кудрі і полетіли клоччя їх, як суха трава.

Моя душа вила, як голодний звір, моє серце рвалося

на шматки, вся кров заходила, заклекотіла у моїх жилах і хотіла вирватись на волю... Так от чого я сумний ходив щодня, так от яка туга їла моє серце! Боже мій! Що робить мені? Що казать їй? У голові ніч, і ніч, і ніч.... наче горох, якісь страшні думки котилися без усякої сили, без пам'яті... Від кого? Куди? Що? — не питай... Так у лиху годину котить хвилі синє море. От і година стихне, сонечко блисне, а хвилі все ходять, море все реве, і плеще, і рветься...

Не знаю, що тоді було зі мною... Не знаю, де вона ділася, як я опинився дома, на кроваті. Знаю її тільки цілування... довге, пекуче, гаряче цілування. Місяць... лист... воду...

X

На другий день не стало її... Скрізь шукали, скрізь питали — нема. Я, як мара, як той гробовик ходив, не знав, де і що. Тоді була неділя, і я не ходив на службу. В обідню пору рибалки ловили рибу коло мосту. Я од печалі пішов проходитись до мосту, та й думка була її ще хоч раз уздріти... Так як рибалки ловили рибу, то я й став подивитись. Закинули раз — нема, удруге — нема. Утретє біля самого мосту щось напирається невід цупко, щось важке його пре назад. Раді рибалки тій вазі, а ось, може, хоч за цим разом... шепчуть їх [уста]. Витягають. Підійшли всі, підійшов і я. У зеленому баговинні забіліло щось... Розкидають його — боже мій! Вона, вона, моя Лія! Така і сумна, як учора, у тому і убранні, та ж мука на личку, тільки очі закриті...

— Отаке піймай! Що це воно?

— Га-а-а! Біжіть у поліцію!

Приходить поліція... Набіглося народу. Гвалт, розпроси... Хто? Чия? Прийшов і Нейман і так і кинувся до своєї дочки, закричав: «О Ліє! О Ліє!...» — і повалився на мертве тіло. Тільки тяжке стогнання натрудженої душі, надірваного серця... пішло од його... Прибігла і мачуха, діти з нею... Гвалт, крик повис над головами...

Прийшов лікар. Роздягли її. Неначе скажений, неначе ужалений кинувся од неї батько і... «Гвалт, о рятуйте!..» — кричав він несамовито і більше ні слова.

— Чого він? Чого?

На білім милої моєї лоні висів і блищав золотенький хрестик мій...

Жид нестямився од його, побіг і більше не приходив, доносив тільки вітер крик і плач його...

Тіло обдивились, порізали і, так як жиди відказалися ховати, зарили у полі, край дороги...

І я мовчав, я ні слова не сказав... Боже мій! Боже мій!

Я вив, як собака, я молився всією душею... Ніщо не помагало... Я зліг і заболів гарячкою... Вичунявши, я вже не знайшов живого жида, помер він, одна паніматка жила у опустілому дворищі.

ПАЛІЙКА

З БУВАЛЬЩИНИ

В один з тих хороших весняних ранків України, коли ліси, як зачаровані кучеряві велетні, задирають свої гілки і видивляються у синє небо, зелена трава, як килим, укриє чорну землю і ясне сонечко, усміхаючись, випливе з-за гори, приязно світить і грає своїм золотим промінням на дрібних краплях роси, видаючи їх то за дорогий кришталь, то за самоцвітний камінь, то невеличку іскорку вогняну, то за ясну й прозору зірочку,— коли кожна пташка, освіжена ранковою прохолодою, заливається, розлягаючись на всякі голоси, кожна комашина свірчить, деренчить, кує, в один з таких днів 185.. року місто К. в гармонії сього світового концерту почуло нерідні й сумні звуки, котрі, як горох, перекочувались од хати до хати, з улиці в улицю, лились, лились, займаючи все більше місто, а зайнявши, мов застигли так у повітрі, стояли й дрижали, дрижали, будячи якусь сумну думку в голові, якесь важке почуття у серці смиренних жителів міста, котрі з кошиками, саками, корзинами і всякою всячиною тяглися вулицею на базар, де вже стояли декілька возів з зерном, з сіллю, рибою, декілька стільців перекупок, крамарок, котрі кожному прохожому кричали одна перед другою: «Сюди-сюди, пане, пані, паняночко, чоловіче, молодице, дівко, сюди до мене, м'яких, гарячих буханців, бубликів, свіжих огірочків, шпильок, голок» і т. др.

— Що це за причта? Що за сумний болізний голос? — озираючись на всі боки, боязно питали вони один одного.

То туркотів барабан. Спершу гвалт його почувся з тюрми, що стояла загоди од міста на вигоні і сумно дивилася своїми мурами на широку, криту глибоко сірим пилом дорогу. Розчинилася давно-давно вже закрита

брама тюрми і показала світові свій чорний нечистий двір, далі заблищали проти сонця штики та рушниці часових, барабан барабанщика, за ними пара гнідих коненят везли чорний віз, на яких завжди возять рішених рештантів. В кінці воза ще висипало декілька москалів, а на кінці йшов у червоній сорочці й чорних штанях, у мохнатій шапці здоровий чорнобородий чоловік з здоровенним нагаєм на плечі — то кат. Як вийшло це все з двору, то брама зараз же й зачинилася, болізно завивши своїми заржавленими рипугами, і коні під'їхали до острожного ганку, що виходив дверима прямо на вулицю, і стали. Кат з двома москалями пішли прямо у двері тюрми. Через скільки часу москалі вийшли й стали по боках дверей, а кат вів під руку якусь дівчину у сірій рештанській одежі. Голова її сумно схилилася на груди, руки опустилися донизу. Ледве-ледве вона йшла. Привівши до воза, кат, як кіт, скочив на віз і, подаючи руки дівчині, сказав: «Полізай!». Дівчина підняла свої руки і полізла теж на віз, аж на саму верховину, де стояв стовп. Коло його прироблена була лава.

Кат посадив дівчину на лаву і почав прицурковувати її до стовпа, спиною до коней. Прив'язавши її руки назад і випрямивши її горбату спину, повісив він на шию дівчині невеличку дощечку. Дощечка якраз прийшлася на грудях; на ній написано було великими білими літерами: «Поджигательница».

Поки це він робив усе, москалі стали кругом воза з своїми рушницями, а на передок забрався старий безногий інвалід і раз поз раз оглядався, що там кат робе і чи не час уже поганяти коней. Поперед коней став барабанщик з барабаном і, ждучи приказу, держав у руках палички, так що тільки слово, один погляд — зараз барабан затуркоче.

Ось уже скочив і кат з воза і, взявши малахай у руки, став позаду всіх; інвалід підібрав вожжі, барабанщик задрав уже й руки, одні коні тільки, ждучи замаху батога, сумно якось повісили свої голови й божевільно дивилися у землю, обмахуючи хвостами мух,— а то все так мов і застигло — скаменіло, насторочилося слухати приказу. Але приказу не було. Одначе, ждучи його, всі потомилися ждати; кат, кинувши малахай, почав набивати люльку, інвалід упустив вожжі, барабанщик зложив палички на барабані, одні москалі, як кам'яні, стояли з свої-

ми блискучими ружжами та дівчина з воза сумно дивилася на їх своїм одним підсліпуватим оком.

Що це справді за дівчина?

З виду схожа вона була на божевільну й каліку. Бліда, як крейда, вимочене, як ув уксусі, лице її глибоко було подзьобане віспою, одного ока зовсім їй затягло, а другим, спідсліпа прищурюючи, божевільно вона дивилася на світ; губи тонкі й довгі видулися, як морда в жаби, і не то хотіли засвистіти, не то зареготатися; простоволоса голова, плішива, стовбовита, трохи подалася набік і здавалася немов розбитою або розкушеною. Ростом вона була невеличка, безздоровна; життя ледве-ледве тліло в її жилах. Пекуча туга, невимовна глибока жалість обіймали кожного, дивлячись на неї, і всяк думав, що зробила ця безздоровна, дурненька, трохи не божевільна дівчина людям, що вони збираються її катувати, її, котрій недостає злегка похлинутися, кашлянути, щоб душа вилетіла з тіла? Угамуйтеся! Хіба дощечка з надписою «Поджигательница» даремно висить на її грудях, хіба вона не голосно свідчить видючому чоловікові, що це хворе тіло, бліде й холодне, було сховою тільки одної лютості, безупинної волі й гарячої пожежі крові... Так повідав нам таки наш секретар, царство небесне, Іван Андрійович, що коли став на секретарстві, то ніхто й не знає; через це з його один командир (служив він у гусарах) завжди сміявся, що Іван Андрійович і родився так секретарем; дитиною ніколи не був, а так і вийшов на світ утроє перегнутий, як п'явка, коли збирається пливти, але ще держиться одним ротиком за що-небудь, надівши тільки довгий балахон, з-під правого боку котрого, коло плеча, завжди виглядав цвітний платок, котрим він витирав ніс, коли з його бігла юшка од табаку; узяв перо та й почав усякі рішенці писати. Так цей Іван Андрійович казав: «Ви не дивіться на те, що вона такою дурненькою виглядає, такою нещасною, о-о! Це каторжна вродка, іродове кодло, найлютіший ворог людський! Безздоровна, вона не кинеться на вас спрожога, не вгороде ножа у ваше серце, а підожде ночі темної, коли все впокоїться, та візьме віхоть соломи з огнем та й устромить у стріху вашої хати. Я вам скажу,— дивлячись гостро на вас, він далі казав протягаючи, і потім як опарений кричав:— За це мало Сибірі, мало катувати, вішати, різати на шмаття, рвати треба!.. Отака то се дівчина! Добре, що вона тільки хлівець спалила, а якби во-

на хату спалила? Якби вона село, місто спалила? Що б тоді було? А що зможе вона спалити, то за це я голову ложу. Бачу я її погляд лобуряцький, губи довгі жаб'ячі,— ні, вона мене не проведе, наскрізь я її бачу, що воно за цяця. А лікар (тут він уже до уха прихилився і, лукаво усміхаючись, шептав) написав, що вона божевільна... Божевільна, а хлів спалила! Коли б він не перемінив цього свідительства, було б йому за це. А що перемінив, то нехай мені дякує, а то б пошкандибав і він, мабуть, чи не поперед неї ще в Сибіряку».

Так казав Іван Андрійович. І всі слухали його, згоджалися; одні тільки мужики нічого не казали, а сумно дивилися з боку на бік, немов шукали місця, куди б його скоріше звернути з шляху та втекти... не знаю вже, чи од палійки, чи од самого секретаря; видно, од... палійки, бо вона була така страшна та жалісна...

Що ж це справді за дівчина, як і через віщо дійшла вона до підпалу?

По наших селах українських багато є таких господарів, тихих, добрих, працьовитих, котрі цілий вік свій у роботі та роботі, руки та ноги спочинку не мають, спина не розгинається ніколи і, не дивлячись на їх каторжну працю, тяжку, облиту і потом і кров'ю, все доля їм не служить, не дбає. Не ростуть їх достачі, як у щасливих, щодня, щохвилини, а все дедалі то того не стає, то другого. Там хата батьківська валиться — нічим її полагодити; там у лісі свині зробили дірку — нічим загородити. І дивись, через рік, через два ні хлівців, що стояли, як гриби, коло білої хати, ні тину, що обгороджував квітучий вишник та зелені грядки, ні вишника, ні самих грядок немає. Все доля згибила, все зрівняла, одна хата не оббілена, не вкрита шкереберть стоїть на пустинні, скоса погляда на улицю своїми битими вікнами, позатиканими ганчірками, онучами та своїм розваленим димарем позира на чужі хати, і вкриті добре і вибілені чисто. Хата ця низько усунулася в землю, стріха понахилялася на самі вікна, і раннього ранку або пізнього вечора часто й густо можна побачити, як розчиняються двері, немов з льоху, виходе з їх сумна, зостарена недолею молодиця і смиче солому з стріхи на топливо у піч.

Багато, кажу, є таких господарів по наших селах, безталанних, безщасних. Люди їх зовуть недотепами, хоча вони такі ж самі недотепи, як і другі, і роблять за других

удесятеро більше. Недотепність їх та, що вони не вміють з людьми поводитися, коло багатих лазити, бідними гордувати, вони до всіх однакові, усі на їх погляд рівні і падкі на всяку новину, як мухи до меду, кидаються на неї з першою моцею своєї хіті, свого запалу і, не знаючи як і що подіяти, добувають завжди одні утрати, шкоду і некористь. Краще вони недотепні через те, що чесні, прямі, не повинні ні в чому, як діти, і, як діти, цікаві. При других постановах з їх вийшли б хороші люди, чесні робітники, а по селах вони завжди безталанні, недотепи. Завжди у їх ціла низка дітей, більше дівчаток; завжди вони скаржаться на свою долю, на своє безталання і, як перевале літ за сорок, коли надолуже борюкатися з гіркою долею, коли надломиться і перша міць молодих літ, і перша жага робочого духу,— вони опускаються нижче й нижче і стають гіркими п'яницями, невилазними гостями шинків. Сидячи в їх, вони завжди виспівують свою любу пісню:

Ти, доле ж, моя доле,
Щербатая доле!
Чом ти не такая,
Як доля чужая?

Такий недотепа, такий безталанник був і Грицько Вареник, батько цієї самої дівчини. Різниться він од других безталанників тим, що рано вмер, не скінчивши зовсім свого довгого шляху, не дійшовши ще до шинку, хоча вже іноді шпарко закидав. І смерть його, як і життя, нелюдська була. Восени став він до одного різника у салогон, щоб топити. На салогоні багато діла: той овець ріже, той білує, той жир обдира і кида у здоровенний казан, умазаний у піч, той коло печі надухує у ній пекельний огонь. Лій у казані клекотить, шкварчить, здіймає бульби і видихує з себе страшенний чад, од котрого голова у свіжого чоловіка піде ходором, у виски застука кров, як ковадло молотками, ув очах потемніє. Адже люди стають не люди і, шмалячи свої з короткими чубуками люльки, правляться коло діла, іноді підсміюючись один одному у чому-небудь. До всього потрібна звичка, а звичку викликає бідота: радий не радий, а треба. Став то у цьому салогоні й Грицько; діло його було обрізувати жир і кидати у казан. Накидавши таки чимало, зліз він на піч і, взявши бендюг, хотів помішати вишкварки, що аж сичали та

пінилися лоєм. Тільки що встромив бендюг і, налігши дужою рукою, щоб повернути, як рука сприснула, нога підсковзнулась, і полетів він стовбула у казан. Тільки засичало, запищало в казані та нестямний крик подав ознаку товаришам, що їх сердешного одноробітника не стало. Кинулися усі, ухвативши бендюги у руки, вивалили з казана його обгоріле тіло і довго й сумно дивилися на його, промовили в один голос: «О-ох! доле!». Важка в йому почувалася туга, пекучий жаль, та й знову прийнялися за роботу, пославши одного до волості, а другого до хазяїна... Хутенько прибіг хазяїн, прибігли й волосні, а найхутче од усіх Грицькова дружина Одарка. Неодіта, боса, з зсуненим набік очіпком, з-під котрого вибивалися пасма нечесаного волосся, убігла вона, як несамовита, у салогон, завила, як божевільна, не своїм голосом; припала до обгорілого тіла, тяжко вила, гірко ридала, побивалася: «На кого ж ти мене покинув, на кого діток зоставляєш?» — криком-лементом питала вона обгоріле тіло, що все, знявшись пузирем, потріскалося, зашкварилося... У голосі її чулася божевільна туга, безмірна, безкрая... Так виє підстрелена вовчиця, коли з-перед її очей беруть вовченят, так реве медвідь, коли метка стрільцева рука ужене у здухи півсписа... Робітники кинули роботу і, хитаючи головами, дивилися то на свого товариша, то на його дружину. Невеселі то картини, читальниче; глибоко, як куля, засідають вони у вашім серці, піднімають усю жалість зо дна, гонять кров, як несамовиту, у жилах, хвилюють душу тугою пекучою і, одвертаючись од їх, ви плачете, біжите, щоб не бачити ніколи такого і, біжучи, плачете і довго ще, згадавши, будете плакати. Чого ж ті губрії стоять кругом, сумно й пильно дивляться і хоч би сльозина, хоч би зморшка жалкування пробігла по їх засмаленому виду? Не дивуйтеся тому, панове! Запеклися ті сльози під гарячою тугою, скаменіли їх обличчя під лихою годиною, і тільки одно серце не запеклося, не скаменіло; воно тяжко билося під залізними грудинами і стиха вибивало: «О-ох, ти, доле, доле!». У тому сумному вибиванні й сльози, і жалість, і плач, і лемент — усе згромаджувалося і давило, давило їх... Кожен бачив у тому випадці свою долю. Хто зна, що завтра другому не прийдеться так само зсмажитись, віддати частину і свого жиру на прибуток хазяїнові? А там воно піде на світло і вдруге перегорить уже в свічці при іншій постанові, у чистій і теплій хаті,

де нема недостачі, де всі під світ його будуть співати, танцювати, тільки не плакати!..

Поховали Грицька, зосталася Одарка з трьома невеличкими дітками-дівчатками без грошей, без хліба, без доброї одежини. Злидні, кругом злидні, голі, як бубон. Довго вона вила, довго побивалася, дітей била, не знаючи за що, і хотіла сама на себе руки наложити, та побоялася гріха, пожалкувала діток. Нам з вами, шановний читальниче, ніколи і в голову не заходило таке, що було її щоденною, повсякчасною думкою; ми собі й пригадати не зуміємо таких тяжких мук, такої глибокої, пекучої туги, яка її окривала серце, туманила душу... Треба побути на місці її, треба перетерпіти все те, що вона перетерпіла... Ще добре, що не опала вона, як би ми з вами опали, що не збожеволіла, що б було певне з нами... Те все перенесе тільки гартована у лихій долі, у щоденній недостачі та невилазних злиднях людина... І Одарка перетерпіла все те. Вила-вила та й перестала; туга в'язала їй руки та й розв'язала. І стала вона невсипущою хазяйкою, працьовитою людиною; недосипляла ночі, не спочивала ні хвилини. Зігнута й до того спина — уже не розгиналася; хирі запалі груди ще дужче западали; сухий і болізний кашель надсаджував їх; колись ясні щасливі очі — застигли в недолі, запали глибоко у лобі, гляділи мукою; довге шовкове волосся — посіклося, посивіло, посохло, як трава серед зими; повне личко порізали глибокі зморшки. Виглядала вона старою бабусею, а їй усього було літ за тридцять... Не диво: старшій дочці Явдосі пішов тільки шостий рік, меншій Горпині — четвертий, а послідня Солоха — іще тільки сиділа. Треба було робити, не дивлячись ні на слабу силу, на нездорове тіло, щоб не пропасти з голоду. Голод, лихий побратим убожества, перший ворог ледарства. Й Одарка робила, робила не сама, а, не дивлячись на малі літа Явдохи, вже привчала її до своєї тяжкої роботи. Улітку — брала снопи в'язати, узимку — довго-довго, ген за північ, заставляла прясти. Горпина нянькувала коло малої Солохи, запихала її жованим сухим хлібом з остюками, коли вона кричала, гойдала, носила на руках. Ніхто не гуляв; усяк своє діло робив... Одна Солоха нічого не робила, бо ще нічого й не знала. За те ж на її долю й випало найбільше горя.

Раз навесні перед зеленими святками, коли вже всяка рослина розвертається пишно, бучно, гінко, коли огороди,

як рута, зазеленіють і викликають до себе хазяйські руки до поління, до сапування од непотрібної рослини, бур'янів, кропиви, коли й Одарка, узявши Явдоху, пішла на свій невеличкий городець полоти, зоставивши Горпину глядіти малу Солоху, що була посаджена у солом'яну коробку недалеко од хати,— спустилося на Солоху разом дві біди, одна за другою, од котрих вона бозна вже яким побитом викрутилася.

Був той день погожий, хороший. Сонце ясне, вигравающи, котилося по блакитному морі безкрайого неба, розливало своє сяйво на увесь світ, розсипало вогняні іскорки по зеленій рослині, од котрих аж горіла вона, така була зелена. Вітрець ані повійне, здається, він загуск, застиг; з землі тільки піднімалася тепла пара усяких пахощів. Солоха сиділа собі у коробці недалечко від хати і тихо поводила веселими оченятами... Тута ж ходила квочка з курчатами, кури і між ними, гордо задравши голову й виблискуючи на сонці своїм червоним гребенем, півень. Коли-не-коли він становився на одній нозі, нахиляв трохи на один бік свою голову і червоним оком видивлявся у блакитне небо... «Крр!» — крикне півень,— кури, курчата так і порозсипаються по бур'яні — поховаються. Зостанеться півень, і пильно він пильнує здоровенного хижака шульпіку, що плаває попід небом, виглядаючи здобич. Пролинув шульпіка, і кури знову зграєю сходяться, сокотять, цівкотять, розривають гній своїми ніжками... Далі коло хлівця лежала свиня і хрюкала, мишасті та рябі поросята — одні повпиналися, ссали, другі лазили верхи по матері... Це все мало на дитину свій вплив: воно водило оченятами усюди і, оддимаючи губи, хапало, мукало, піднімало маленьку ручку, у котрій стримів шматочок житнього хліба, махало нею і пищало радісно.

Горпина, бачачи, що дитина так любо гралася, знялася і побігла на гряду до матері помагати їй вищипувати бур'яну.

— А що там Солося? — запитала мати.

— Та вона он де,— залепетала Горпина дитячим голоском.— Грається.

Мати підвелася — подивилася.

— Ну, хай же грається.

І знову, нахилившись, сапувала, сапувала, хитаючися усім тілом. Явдоха і Горпина сиділи на грядках і вищипували руками бур'ян. Кожен робив своє діло мовчки,

не перекидаючись словом, не ділячись думкою. Та й якою одрадою мала поділитися Одарка з своїми дітьми? А діти між собою теж не ділилися. Їм їсти хотілося, спати, тільки не балакати. Настала тиша, як у вусі. Це зразу злякав ту журливу тишу нестямний крик, божевільний лемент... Кинулась Одарка, гляне: півень дитину насів.

— Горпино! — скрикнула вона.

Горпина, як уколота, схопилася. Дитина вже лежала на землі, вивернувшись з коробки, з правого ока дзірчала кров, і вона кричала, пищала. Це, де не візьмися, свиня і, хрюкаючи та насторочивши щетину на спині, як кинеться на дитину, за голову ухватила — тільки закавчало!

Вся не своя кинулася Одарка до дитини; все воно у крові об'юшене. Підняла вона його — тільки в'ється та пищить,— голову свиня розкусила, а око півень вийняв. Закричала Одарка на Горпину і почала бити, лаяти; Горпина підняла й собі лемент, і тихий, ясний та хороший день окрили сльози, крик, плач та болізне пищання дитини...

— Доленько ж моя, лишенько моє! Що ж мені робити з тобою? — стогнучи, з тугою та жалем промовляла Одарка до дитини, обливаючи його водицею. Воно тільки-тільки одтягало голову та болізно вилося у ночовочках у воді.

— Явдохо! Біжи хоч до баби Пирожихи, попрохай її, хай зглянеться на мою бідоту, на моє горенько лихе, хай прийде, подивиться, порає, що цій дитині казати?..— І, сівши коло ночовок, почала гірко ридати.— Скажи їй, що я за це коли-небудь напряду їй півміток або моток. Попрохай її...

Побігла Явдоха, а Одарку облягли сумні, журні, як літні дощові та гримучі хмари, думки. «Чи то ж то прийде баба, чи порадить її? Я вже їй і так багато дечого наобіцяла, як нездужала Горпина, та все нічим віддати... все віддам та віддам... Хіба б же я їй не віддала,— так лихо ж моє тяжке, злидні мої невилазні!..» — думала вона, схилившись над дитиною, і плакала... Немовлятко кавчало од нестямної болі і тим кавчанням зачіпало болізні струни материного серця, давило його, як обценьками: скручувало, краяло надесятеро і видавлювало одні мутні сльози...

— Хоч би вже умерло ти,— промовляла вона до дитини,— заспокоїлося навіки, щоб не бачила я твоїх мук

тяжких... Умерло... і то лихо! Треба яму копати, попові-дякові дати. Що ж у мене є, з чого я увірву так, щоб і не боліло?..— І вп'ять ридала.

Тяжкі муки викликали ще тяжчі думки і, поєднавшись, шарпали і серце і душу Одарчину. Од того нестяму бліда та холодна кров почала закипати в її жилах, груди гнівом палали, у їх щось сопло, хропло, пищало, щось хиже, люте, божевільне... Очі почали іскорками стріляти.

— Цить! ци-ть! моє ти лихо, моє ти безталання!.. — засичала вона й позеленіла... Рука одна піднялася угору... Для чого? Вона хотіла бити дитину.

Одарка не здолала опустити рукй, та так і повисла вона над дитиною, як чорна туча над землею...

Тоді саме Явдоха вбігла в хату, а за нею низенька горбата бабуся увійшла.

— Здрастуйте! Що воно за нещастя таке? — запитала.

Одарка не сказала нічого, тільки махнула рукою на дитину, що лежала в крів'яній воді, болізно скривилась і заплакала.

— Нащо ж ви у воду його положили? Треба попереду кров замовити.

Узяла баба дитину на руки, обгорнула ганчіркою, стала перед образом і щось довго-довго шептала та молилася... Дитина замовкла неначе. Одарка сиділа на лаві і мутними очима дивилася у криваву воду... Вона в тій воді бачила тяжкий початок будущого життя дитини, перед нею носилося воно страшною маною і лякало серце кривавим цвітом.

— Оце воно заснуло вже,— каже баба Одарці, скінчивши шептання,— де б його положити? — Одарка кинулася і витягла усяке дрантя, намостила кубельце на полу, куди баба й положила дитину.

— Нарвіть маку та наложіть кругом голови, — хай спить... Трудне, дуже трудне,— добавила.— Я вам зілля принесу хоч увечері, хоч завтра уранці — а тепер прощайте.

Одарка нічого бабі на те не відказала, тільки довго й болізно дивилася їй услід. Вона була їй несказанно вдячна за те, що баба зглянулася на її нещастя, і боялася її, коли часом замовить за плату. Проспала Солоха три дні й три ночі, коли-не-коли прокидаючись. Три дні й три ночі не спала Одарка, дожидаючи смерті дитини, бо баба завірила, що не викрутитися після такого випадку дитині. Але і баба збрехала, і Одарку обдурили темні думки — Со-

лоха, правда, довго-довго кволіла, боліла, та таки вичуняла. Праве око зажило, загоїлося, тільки глибока банька, червона, як кров, виглядала замість його. Головка зрослася, тільки прийняла якийсь чудовний кшталт: високо-високо угору тяглася, а там, де свиня ухопила зубами, схилилася набік, як той колосок, що почне наливатися. Це все так її калічило, що страшно й гидко було глянути на дитину. Часто й густо Одарка, дивлячись на його, хитала своєю сідою головою, і серце її болізно поверталося в грудях.

«Ну, нащо його господь пустив на світ? — думала тоді вона.— Стидке, бридке — недоїдене. Ніт же, живе, росте. І що з його буде? Ні богові свічка, ні чортові куришка, ні заміж, ні так, нікуди... Краще б уже воно було вмерло тоді — менше б горя знало. А то виросте, дурне й калічене, день за днем буде тягти своє гірке життя та клясти матір, що родила його, поки не витягнеться під тином од голоду... Господи! За що ти мене наказав ним?» — молилась вона. А проте Солоха росла-виростала.

Ось уже їй восьмий пішов, а вона ще й балакати не навчилась. Верзе щось таке, що тільки дома її й розбирають. І кожде те слово давалося їй після великої праці над собою, після бійки та лайки матерньої. Наприклад, мати каже: «Подай, Солохо, миску». Солоха ухопить кочергу та й несе до матері.

— Що то ти даєш,— крикне мати,— що ти даєш? Проклята!

Кине вона кочергу, ухопе ніж.

— Миску, дурище! — репетує мати.

Солоха подасть ганчірку.

Не стерпе мати і почне давати духопелів Солосі. Візьме сама миску, показує їй та, б'ючи, й приказує: «Оце миска, оце миска! Дивись!»

Дівчина тремтить уся, болізно дивиться на ту річ і плаче.

Отак-то давалися їй ті слова. І слів тих вона знала дуже небагато, слів за сотню, та й годі, та й то убитих їй у памки колотнечею та лайкою; без сього б вона й того б не знала, бо все, що вона бачила, привиджувалося їй якимсь одним страшенним чудом, що її й дивувало й лякало. На цьому страховищі, як тіні які, мелькали ті речі, про котрі вона знала назви, а другі без назвів слалися рябими поясами; кольорів тих поясів вона не знала на-

звати — бачила, що то такий, а то чимсь інший, але чим воно різниться — не зуміла розгадати. Про такі ж речі, як доля або недоля, щастя або безталання, вона й гадки ніякої не мала. Чула вона, як мати часто вимовляла «доле ж моя, доле!» або «безталання моє!», і якось темно їй серце само віщувало, що то щось недобре; бо мати, вимовляючи те, завжди була сумна, а коли й мутна сльоза розходилася вподовж зморщок по виду.

В ті часи вона боялася матері гірше, чим коли-небудь, бо тільки що трохи,— зараз Одарка й почне її віяти на всі боки. І часто й густо її Одарка била, часто й густо рідні сестри зобіджали, сміялися (хоч вона того не розуміла), а іноді й вони били. Лиха доля пестила дитину, бійка та лайка — виростали її... Вона ж сама нікому нічого. Коли її били, вона плакала-ревла, а не оборонялася; коли сміялися — і вона вишкіряла свої білі, як ріпа, молоді зубенята і собі божевільно реготала, колишучись усім дрібним і хорим тілом... Страшно тоді було глянути на неї: вийняте око розкривало свої краї і показувало велику червону баньку, котрою вона блимала, як блискавка з чорної хмари; друге око, як у несамовитого, крутилося й собі, вилізаючи наверх, як у жаби, жорстке волоссячко піднімалося угору, голова й постать її уся ходором ходила, і з розкритого рота вилітало жаб'яче або гадюче пищання... Страшно й болізно було дивитися на неї! Коли ж її ніхто не чіпав, не бив, не смішив, а так пускав на волю, тоді вона любила блукати по бур'янах і пискучим голосом витягувати або ва-ва-ва-ва, або у-у-у-у!.. Сумно, як заводи сови, розносилися ті співи по селу і лякали малих діток.

— О, дурненька Солошка співає! — кричали вони і мерщій тікали до хати, щоб не зустріла вона де їх, бо боялися її, як скаженої собаки.

Раз вона, вийшовши за ворота, побачила кучку невеличких діток, що сиділи серед улиці і вироблювали з пилу то кавуни, то дині, то гарбузи. Деякі бігали прямо й махали рученятами, підкидали угору сірий порох, що, розвіявшись, ставав здоровенною хмарою над їх головами. Це якось їй прийшло до сподоби. І от спрожога, витріщивши зуби, розкривши свою баньку, майнула вона до дітей, що сиділи навкруги, ускочила у круг, як божевільна, замахала руками, заборсала ногами, ухопила пороху і майнула його по вітру. Діти усі підняли нестямний крик і чимдуж-че тікали, куди хто утрапив; так вони злякалися несамови-

тої Солошки, і після того люди іначе не звали її, як «скаженою» або «дурненькою Солошкою».

І отак-то без товариства, без ласки, привіту виростала дурненька Солошка, самотньо, як звіря яке, а не як людина.

Пішов Солощі дванадцятий рік. Піднялася вона на зріст; не так і висока, як тонка; тонка, як стебло жита в урожайне літо, і така ж дурненька, як була й у вісім. Навчилася вона ще кілька слів; уміла вже розлічити жовте од зеленого, чорне од білого, червоне од синього. Декілька придбаних думок крутилося ще у її самотній головці, не викликаючи в серці нічого. Не знала вона, що то гарно, що погано, що треба робити, що ні, що соромно, що не соромно. Часом гола бігала по улиці і, коли мати била її за це, дуже дивувалася, переплакавши, за що її мати б'є і хіба не все рівно, що в драній чорній сорочці, з дірок котрої виглядало тіло, що гола? А водила її Одарка і тепер як маленьку: у довгій дранці, підперезавши валом або гнотом з порваної спідниці.

Бігаючи раз так весною по здоровенних калюжах, що налив дощ по улиці, вона занепала; ще стала худіша, почорніла, видюче око наливалося кров'ю, уночі часто жахалася чогось, кидалася й ревла. Ранками довго не просипалася. Мати її сперш била, думала маніжиться, а коли тіло почало наливатися, пухнути і стали підніматися на йому якісь червоні пузирчики — побачила, що Солоха справді недужа.

— В тебе болить що? — питає її.

Солоха мовчить, не каже — не знає вона. Голова її огнем паше, сила покидає тіло: хоче піднятися, устати і, не зможучи, падає.

«Боже мій! — думає Одарка,— оце уп'ять на мою голову! Здорову — то хоч проженеш з хати, все не перед моїми очима, а недужа — вона, як чума, завжди буде передо мною».

Солоху напала віспа, та така, як дубова кора; все її тіло розпухло, почорніло і злилося одним здоровенним гноянним струпом, коріння котрого глибоко позаїдалося всередину. Так як гноянки свербіли, то Солоха їх чухала, роздирала; розідрані, вони ще дужче піднімалися угору, роззявляючи свої гноянні червоні роти, ятрились, сльозили й смерділи... Не можна було устояти коло неї, не можна було навернутися у хату, де вона лежала.

Сестри її боялися, як чуми; мати кинула на одчай божий. Коли-не-коли увійде мати в хату, набере у кухіль свіжої води, постанове коло неї, а сама піде. Спали вони всі в сінцях, на вогкій і холодній долівці, прокинувши рядна, а в хату не заходили. Перехватком тільки зварять їсти у печі, та й далі. Прийшлося лежати Солосі одній, самотою: тяжко її тіло недугувало і, хвора, серед самоти, вона уперше пізнала, що їй тяжко: душа якось скніла, серце нудилося... Хоч би на двір можна, думалося їй, може б, там розвила, забула свою болість.

— Де Горпина, Явдоха? — запитала вона раз матері, вичуняючи трохи.

Мати мовчала і болізно дивилася на її побите, наче горохом, лице.

— Недобрі вони! — простогнала з жалем Солоха.

Мати почула той гіркий болізний докір і залилася гіркими сльозами. Жалко їй було своєї дитини, знівеченої, страшної, а все ж своєї, все ж дитини... «Чим вона винувата передо мною,— думалося їй,— чим вона винувата перед сестрами, що ми всі зреклися її, кинули одну недужу, самотою?.. Хіба калічество, хіба некамузність її вина? Все ж душа в неї людська, серце як у кожного!..». І тяжко, гірко оплакувала вона безталанну долю Солохи.

Наплакавшись і посидівши трохи коло неї, Одарка вийшла у сіни, де сиділи Явдоха й Горпина і пряли. Явдоха була уже дівка; Горпина — її доганяла.

— Чому ви до Солохи ніколи не навідаєтесь? — запитала журливо їх мати.

— Чого? — крикнула Явдоха.

— Як чого? Хіба тобі й трохи не шкода своєї сестри? — запитала мати.

— Боюся я її,— каже Горпина,— страшна вона така, смердюча.

— Ні, вона вже видужує, од неї нема ніякого духу. Піди, Горпино, провідай її. Вона питалася, де ви, чому не увійдете ніколи.

— А ходімо, Явдохо! — каже, схоплюючись, Горпина.— Ходімо!

— Чого я піду? — крикнула гнівно Явдоха.— Не бачила падла!..

— Явдохо, Явдохо! — хитаючи головою, каже сумно мати,— і не гріх тобі і не стидно? Що вона зробила тобі,

чим вона винувата перед тобою? — і почала знову плакати.

У Горпини навернулися сльози од журливого материнього слова; вона була чула серцем і, щоб не розплакатися, хутко одчинила двері і побігла в хату.

Явдоха сиділа, насупивши чорні брови на очі, намурмосивши лице. Серце їй їла правдива материна докора, їй було і жалко Солохи, і страшно її виду, і гірко од зірвавшогося самохіть слова... Вона жалкувала сама на себе і лаяла свій гарячий норов, а проте все не йшла.

— Здорова, Солохо! — защебетала Горпина у хаті, та, глянувши, й стала.

Мертве, пошпиговане лице Солохи війнуло на неї страхом.

Солоха якось скривилася і показала два ряди своїх білих зубів; видюче її око заіскрилося радістю, невидюче почало блимати.

— Гор-пи-но! — протягла вона.
— Ти вже одужуєш? — пита її Горпина.
— Ні, мені тяжко...— каже.— Чому тебе не було?
— Де?
— Тута.
— Та я ж тута?
— Хм! — хмикнула Солоха, і усмішка з лиця її спала. Вона хотіла сказати, чом вони ніколи не приходять — та не уміла.
— А Явдоха де?
— У сінях пряде.
— А сюди не прийде?
— Не знаю.
— Іди сюди,— каже Солоха, якось молячи,— іди!

Горпина підійшла і стала коло неї.

Солоха хотіла підвестися, та не змогла — упала і тільки одна ухмилка довго-довго на її болізнім виду грала. Їй було гарно-весело, та не вміла вона того вимовити. Так раннього майового ранку ухмиляється будякова квіточка першому промінню ясного сонця, теплому, ясному й пестячому її свіжу рожеву голівоньку. Але яка не хороша була та квітка, а все з колючками; так і Солоха: яка не хороша усмішка любові, одради світила на її виду, але той вид і геть-то був некамузний; глибоко поверчені віспою запалі щоки, дірчавий ніс, підсліпе око, голомоза у

струпі голова — все це, як будякові ости, кололо почуття до краси, геть одпихало од себе.

Довго і з жалем дивилася на неї Горпина, довго з радістю гляділа на Горпину й Солоха. Обидві мовчали, і обидві були такі хороші в своєму німому мовчанні. Коли перша видавала себе за будяка, то друга за рожеву квітку, котру полив дощ-ливень, і схилила вона свою тяжку голову додолу од лихої негоди, а ясне сонце ще не викотилося з-за хмари, щоб підвести її своїм теплим цілуванням.

— Прощай, Солохо! — каже Горпина, коли надивилась досита на її ясну ухмилку.

— Куди ж ти?

— Ніколи. Піду робити.

— А Явдоха увійде?

— Не знаю.

— Скажи їй, хай увійде.

Горпина вийшла, а Солоха стала водити поглядом по хаті.

Горпина знала, що коли почати умовляти Явдоху, щоб увійшла до Солохи, то Явдоха розгнівиться і увійде до неї люта і, чого доброго, вилає або зобіде чим; а їй так жалко було болящої, так шкода «дурненької Солошки» стало, що вона нічого не сказала Явдосі.

— А що? Як вона? — питає Горпину мати.

— Нічого, лежить,— одмовила і сіла за днище.

Розмова стихла, настало сумне мовчання, кожен думав про себе, про своє; одні тільки починки сюрчали та йшов якийсь сумний бренькіт од ниток. Мати та Горпина думали про Солоху, про її безталанну долю, а Явдоха... думка її, одірвавшись од тогочасного суму, далеко-далеко літала за своїм коханим чорнобривцем, що, може, де на вороному конику вигравав, граючи в сопілочку, а може, воли поганяючи у важкому плузі, ждав-дожидався, коли сонце сяде, зійде місяць ясний і зоря вечірня зазоріє, коли і його чорноброва вийде до криниці по воду і своїм срібним голосочком звеселить його нудне серце. То думки щастя, думки першого кохання! Коли дівоче серце, молоде й гаряче, не знаючи ні лиха тяжкого, ні клопоту гіркого, розцвітається, як маківка, наливається, як яблучко влітку, повне вщерть... чекає своєї пори, свого часу... І світ йому здається таким ясним, хорошим, і люди такими добрими-привітними... Ні лиха, ні смутку — щастя, одне щастя — веселе, одрадне... Коли прийдеться бачити

сльози, то не сльози горя, гіркі та солоні, ні, то ранкова роса на пишному квіті, ясна-блискуча... А ось, ось і пора прийшла... У повне серце упала іскра з карого козачого ока... Як кип'яток, зашуміло воно, як весняна вода у прірві, заревло-заклекотіло і полило свої гарячі потоки через край... Милий мій! Коханий мій! І в нестямному пошибі пригортає та цілує мила свого милого... Увесь світ їм пісні співає, зорі з неба витанцьовують танці!.. То перше кохання, то щастя, найдорожче чоловікові в світі!.. Не рушмо його, не займаймо! Хай упивається людина своєю оманою, хай хлище до краю той трунок солодкий,— потім, коли прийдуть довгі безсонні ночі праці, болізні та крикливі діти та злиденні недостачі, коли життя поверне з весни та на зиму,— сама тая омана спаде і світ ясний стане тюрмою, политою слізьми, потом та кров'ю, і люди — тіньми муки та горя, перебродячими ту річку сліз, поту та крові, і сам коханий чорнобривець — п'яницею невсипущим, а сама вона буде літати думками по тій тюрмі і, як та сова, глухо та тяжко квилити... О, тяжкі то будуть часи!.. Не рушмо ж, не займаймо її тепер! Хай вона упивається щастям своїм, хай вона дізнає його хоч раз на світі... Потім, може, вона скаже: «І я була колись щаслива, хоч було то не щастя — а омана!».

Так Явдоха й не ходила до Солошки.

Через неділю Солошка настільки очуняла, що сама вийшла з хати у сіни і злякала Явдоху своєю появою. Явдоха плюнула й побігла з сіней. Солошка засмутилася тому привіту, та не надовго, скоро вона вилізла з сіней, сіла на приспі і дивилася на зелену травицю, на вгород, на ясне сонечко, що так любо сяло й гріло, на синє прозоре небо. Вона так любувалася ясним світом, що все забула-занехаяла, простягала свої довгі та жовті, як ялене бадилля з ріпи, руки до сонця та своїм підсліпим оком дивилася на його, вишкіряючи білі зуби, немов до чого живого з радощів, хоч сонце було й глухе й німе до її радощів і однаково світило и гріло що всяку рослину, що її.

А через місяць Солошка вже бігала по вулиці і лякала своїм видом дітей. Тепер до «дурненької і скаженої Солошки» вони ще приплели й віршу:

Солошка, Солошка,
Чортова подушка...
На їй чорти сиділи

Й горох молотили!
Гуп! гуп! гуп!

Оце вибіжить який-небудь білоголовий Йванько або Гриць у засуканих по коліна штанях, стане проти Солошки та, плещучи в долоні, й почне вигукувати:

Солошка, Солошка...

а на кінці й пригупне своїми малими ноженятами. Солошка дивиться на це і одрадно їй стає, почне й вона вигукувати та крутитися на однім місці, плещучи в долоні... З двору дивляться через ворота діти та регочуться-регочуться на всю улицю. Як же стане Солошка наближатися до дітей, то всі вони з криком та лементом тікають у хати.

Чужа, самотня росла Солоха, не як людина, а як собача яке. Дивлячись на неї, кожному приходила думка в голову: навіщо господь пуска на світ такого? Хіба мало в йому ще горя, нужди і всякого нічев'я? Нащо ж дивувати світ ще таким виводком? Навіщо й кому воно здалося таке? Рідна мати, коли б не споконвічний звичай, зреклася б своєї дитини, кинула б її, як сучка кида щенят, свиня поросят. Та й справді! Що вона для матері? Тільки лишній рот, котрий одриває од її рота гіркий шматок хліба, тільки лишня обуза, котру хоч-не-хоч волочи за собою, як гріх, як кару яку... І справді Одарка мала її за кару господню і часто й густо плакалася сусідкам на свою безталанну долю.

— І сама не знаю,— казала вона,— за віщо мене господь карає? Чи за те, що я замолоду була вередлива така, що рідній матері не змовчу, чи за те, що проти неї пішла, виходячи заміж. Вона наказувала мені не йти за його, бо не будеш мати, каже, щастя... Не послухала я матерньої мови, послухала я свого дурного серця, то тепер і гибію й мучуся на світі. Куди не глянь — кругом злидні та недостачі, хата валиться — пустіє: упаде коли-небудь оселя — придушить... Та коли б і скоріше.

І правду казала Одарка, їй уже остогидло жити, остогидло боротися то з голодом, то з холодом, то з лихою годиною. Вона рада б була умерти, закритися од усього й плечима й очима; та смерть її не приходила.

«Хіба ще мало на мене горя? Хіба ще яку муку пошлеш на мене, господи? — молилась вона в часи тяжкого смутку, гірко плачучи.— Люди мене цураються, свої діти

не слухають, ще й оте мені, оте... Гірш всіх воно мені в печінках сіло! Хоч мене прийми або його, господи!»

До такого гіркого виразу довело життя Одарку. Чутно, як скрип восени дерева, доходить воно до нашого уха і ми жахаємося його, як чогось злого, нелюдського. А проте багато в тім слові любові, тихої матерньої любові, її ми не поймемо, пойме її тільки такий голодний та холодний, як і вона.

Не глядючи на Одарчині сльози, молитви, смерть не приходила, і жила як вона, так і Солоха. Нічого було робити — з богом не битися, і Одарка почала привчати Солоху до роботи, шити, прясти. Довго вона мучилася з нею, довго била, поки таки вбила їй у голову, як і що треба робити. Звісно, не вміла вишивати Солоха, як її сестри, не вміла прясти так тонко, як вони, а все ж хоч полотнище до полотнища пристебне, хоч переділку перепряде — і за те добре. Сама собі якось спідницю вибійчану пошила. Боже! Який то для неї празник був. Уперше це вона нарядилася в неї і цілий день виходила то по вгороду, то по улиці, общипуючи ту спідницю кругом себе та скалячи зуби до рябих полос, що повибивав вибійщик. Діти бігали за нею і дратували її цілий день. Та байдуже їй було до дітей, до їх криків та вигуків. Вона вперше розшулічила, що вона щось зробила і зробила для себе, їй так гарно... Проснулося почуття до роботи і до роботи ні для кого, як для себе. Стала вона працювати і геть-то сидить на днищі і, знай, пряде та пряде, устане, попоїсть і знову за гребінь, знову пряде, мугичучи що-небудь собі під ніс.

— Що то ти робиш, Солохо? — запитає її іноді захожа людина.

— Пряду,— швидко одкаже, хвастаючись.

— Навіщо?

— Спідниця буде!

Усі засміються — їй байдуже. Пряде собі.

Зате ж як же вона була уражена гірко, коли, з її пряжі виткавши рядна, мати поділила між усіма.

— Як? Я пряла, я працювала та їм і оддали? — кричала вона, розшарівшись уся.

Усі сміялися, а потім мати ще її вибила, коли вона почала однімати.

Гірко, неутішно ревла Солоха на всю хату, тяжко лементувала надворі, тікаючи од матерніх духопелів.

— Ля-р-во-о! — кричала їй навздогінці мати,— мовчи! А то я тебе уб'ю!

— Мов-чи,— одмовляла, ридаючи, Солоха,— адже що вони зроблять, то мені не даєте. Для чого ж моє їм віддали? О боже, боже! Лишечко, лишенько! — кричала, репетувала.

Тоді їй пішов шістнадцятий. Явдоха була вже заручена і тільки чекала осені, щоб весілля грати. Діждали й осені, і весілля одбули, і молодих вирядили з хати,— молодий брав до себе молоду. Зосталося тепер у Одарчиній хаті тільки трійко — Горпина, Солоха та вона. Та й вона недовго побула; гуляючи весілля, прохолодилася та все бухи та й бухи! до самої пилипівки, а там і преставилася, наказуючи Горпині не обіджати Солохи, бути її за матір.

Горпина довго й неутішно плакала; Солоха ще раділа, що нікому буде її лаяти, бити. Та тільки гірко помилилася — після празників Горпина вийшла й собі заміж. Молодий тут уже пристав до молодої. І не було того дня, тієї години, щоб не лаяли, не гайнували Солохи. Вона була гірше наймички; вся важка робота була на їй; і в печі топила, і воду носила, Горпина ж тільки коштувала, чи смачне варево. Тяжко прийшлося Солосі, гірко, не те, що було у матері, тоді вони всі були рівні, тепер вона вже розшулічила, що коли проженуть її, то прийдеться пропасти з голоду, бо часом і тепер, розсердившись. не давали їй їсти, так що вона мусила красти хліба, а часом і силоміць одіймала, билась за його. Стала вона злючка невиразна, аж посиніє, розпалившись, та й не знає, що робить — ухопе ножа — кине, ухопе кип'ятку — лине межи очі. Її всі боялися тоді, а проте держали, бо бачили у ній корову, котра везе всіх; а вона сама не знала, де дітися, і жила, роблячи на других.

Під такими впливами настало її дівування, бог знає, на що й кому здатне. Була вона каліка, некамузна, злидні та нечупарність укривали її тіло ганчірками, гноттям, рам ям та грязюкою,— вона не схожа була на людину, а на пугало, що ставлять добрі хазяйки на своїх городах од горобців. А проте під тим рам'ям та гноттям билося серце, хвилювалося почуттям і дожидало своєї любої пори... Та чи то ж дожде? Чи так і зов'яне, як бадилля без дощу од сонця?.. Усі нею гидували, жахалися. А проте й вона дожила до свого щастя, діждалася своєї доби.

Під той час переганяли москалів через село. Розставновлюючи їх на днівки, постановили одного і в хату до Горпини та Солохи. Москаль був хорий, болізний, увесь у лишаях, плішивий. Половина уса мов шашіль виїв, а другий манячив, як мишачий хвіст.

Солоха зроду не бачила москалів. І коли увели його у хату, то вона злякалася, як страховища якогось. Потім трохи обвикла; любувалася його мундиром, циновими гудзиками.

— Що то? — питала вона у його, указуючи на гудзі.

— Не трожь! Царская награда! — грізно вимовляв москаль.

Солоха не пойняла нічого і тільки й знала, що дивилася на москаля, як на бога. Вся вона, стоячи коло печі, розшарілася, розмарніла; порвана й брудна сорочка показувала у великі дірки повне і біле лоно, котре піднімалося й опускалося якось шпарко. Не втекло це все од москалевого ока, і він його наводив не на лице Солошине, сяюче дивуванням та невідомою для Солохи чулостю, а на дірки, звідки виглядало свіже, молоде дівоче тіло, наводив та все накручував свого мишачого уса. Вибравши ж таку хвилину, коли не було нікого у хаті, він, без сорома казка, почав гратися з Солохою. Його рука опустилася на її лоно, Солоха здригнула й вишкірила зуби — так їй було хороше й весело.

— Как тебя зовут?

— Солоха,— переводячи дух, одмовля вона.

— Ты где, дура, спишь?

— Отам,— указує на сіни.

— Так вот што, приходи, дурочка, спать во туда, под камору... Я тебе во эту пуговку дам.

Солоха простягла руку.

— Не, когда придешь, тогда дам. Придешь?

Солоха вишкірила зуби — сміялася.

— Тьфу ты проклятая! Што ты смеешься! — плюнув москаль.

Солоха страшенним сміхом залилася. Весело їй було, гарно. Москаль подивився, подивився на неї та й пішов з хати...

Солоха одуріла й не зна, що робити, що й казати... Дивиться услід, куди москаль пішов, та сміється, а око горить, палає, а банька — блима, по шкурі якийсь мороз пробігає, мов кішка сіпа, груди важко й любо підні-

маються... Так би обхопила, здається, москаля, та й давила б у своїх руках, довго-довго пригортаючи до лона...

Настав вечір, настала ніч, хороша літня українська ніч, коли вітрець замирає, спека спада, холодок та сон сповиває землю, небо ясними очами зірочок дивиться на неї, любується її сонною красою, а ясний місяченько, наче білим серпанком, покриває її своїм світом. Москаль лежить під комірчиною, не спить, ворочається з боку на бік, його думки, його серце розпалює надія, що прийде Солоха. Жде — нема, не йде.

«Пропасть те, проклятая!» — дума і, скочивши, йде до хати. Обережно проходе повз вікна — не світиться, не ворухнеться ніде ніщо, тільки місяць вигравае на темних шибках вікон. Підходе під двері. Цок! Засунені.

— Солошко! Солошко! — стиха пестливим голосом гукає.

— Чого? — обзивається Солоха з-за дверей.

Вона не спала, вона думала собі про москаля, кров її шпарко бігала по жилах, закипала в серці, кидалася в голову. Груди важко й трудно піднімалися вгору, то опускалися вниз, і вона не знала чого... Їй було любо якось, ніколи їй так хороше не було, як тоді, і вона віддавалася своїм любощам, як віддається дитя своїм іграшкам.

— Подь ко мне, дурочка! — каже москаль.— Я тебе денег дам, царских денег. Слышь?

Слуха й чує глибоке зітхання, ломотню кісток, суставів од уставання, шаги босої ноги по долівці... Серце його застукало молотком у груди.

— Подь, дурочка! Подь ко мне! — торотоне москаль.

Засов стукнув, двері одхилилися, світ місячний полив, як у яму, сбоє сяйво у темні сіни. Незабаром у тім сяйві з'явилася Солоха. Її лице розшаріле, гаряче, її повне лоно під брудною сорочкою, її постать некамузна — все збило з пантелику москаля. Кинувся він до Солохи, як кіт до миші, обняв, пригорнув до себе.

— Голубушка! Подь ко мне, денег дам! — молив він її.

У Солохи мороз і жар пробіг по тілу, серце застукало, думки помутилися... І не дивно. Ні одна людина не обіймала її на світі, ні одна не пригортала так міцно, другі її цуралися, не підпускали й зблизька до себе. А тут — пригортають її так, пестять голосом слов таких любих, яких вона зроду ніколи не чула. Не диво, що серце її заговори-

ло-залементувало. То був перший лемент, бурхливий, як буря, божевільний, як полум'я. І от, наскоро зачинивши двері, хутко вона опинилася під коморою... Уже місяць посунувсь на другу половину неба, як Солоха йшла од москаля у сіни... Одна ніч знала, що між ними було, один місяць ясний дивився на їх кохання.

На другий день ранком, коли вона ще спала у себе в сінях, міцно держачи у руці москалевий подарунок — циновий гудзь, москаль пішов так рано, що й Солоха не чула, та більше й не приходив. А Солоха, прокинувшись, довго його дожидала — не діждалася, нудилася, плакала, поки не звиклася. І тільки та ніч хороша-тепла, той місяць ясний, тіль[ки] піддашок комірчини зосталися у її пам'яті, та циновий гудзь, зав'язаний у сорочці коло серця, нагадував їй про найлюбіші, найкращі часи у її житті... Вона їх не забуде, ніколи не забуде... Не забуде свого любого, коханого москаля, хоч не спитала вона ні його ймення, ні його прозвища.

А тим часом йшли дні, тижні, місяці і все несли за собою, як весняна вода, і добре, і лихе, одного тільки не односили од Солохи, одного не крили од очей людських, то... Вона була вже матір'ю, чула, що щось коїться з нею, щось б'ється під її серцем... Боялась вона того, страшилася. Помітила те й Горпина. Полилися прокляття, лайка щоденна. Горпині було й соромно перед людьми і для себе невигодно: лишня з'їжа, лишній рот у її сім'ю. Солоха ж сама не знала, за що її лають, проклинають, і то одгризалася, то одмовчувалася. Горпина хотіла знати, від кого хоч, вона за все життя не помічала, щоб хто до Солохи лабузнився, а тут на тобі та цить! Солоха ж мовчала, не казала нікому й тільки уночі гадала про свого москаля. То ж кажуть шила в мішку не втаїш і од жіночого ока не сховаєшся. Так і тут сталося. Помітила Горпина, що у Солохи щось зав'язано у пазусі.

— Що то? — питає.

Солоха показала москалевий гудзь. Горпина похитала головою.

— Московська повія! Волоцюга! — гірко промовила й плюнула.

Солоха пойняла, за що її сестра лаялась, серце її закипіло. Як? За найкращі, найлюбіші часи у її житті, за те, що один чоловік знайшовся на всьому білому світі, котрий обняв її як сестру, приголубив, як що добре, і за це

її ще лають? Заговорила у їй жовч, залементувало право на своє щастя...

— Проклята! — почервонівши, одмовила вона сестрі.— Як самі що робите з своїм чоловіком, а мені й не можна?..

З того часу опинилися обидві сестри, як два коти в одному мішку. І Горпина і Солоха одна одну ненавиділи. Горпині хотілося збути куди Солоху, Солосі покинути Горпину. На щастя їх обох, у село приїхала міщанка з міста наймати наймички. Горпина закликала до себе, раяла Солоху, Солоха і згодилася, та міщанка, поглянувши на неї, довго не хотіла.

— Куди вона кчемна? — питала міщанка Горпину.— Ви гляньте на неї — каліка, та й годі. Та ще буцім і теє...

— О бог з вами! — покривала Горпина.— Вона у нас змалечку така. А що вона на вид непоказна — на те не дивіться: вам треба робітниці — а вона у нас звикла усе робити і коло печі і коло всього.

— Та мені то таку й треба: у мене, бачте, руські годуються, плотники, то мені до їх і треба кухарки.

— Ну так чого ж вам? Хіба їм яку панську страву готувати? Звісно, борщ, кашу.

— Та так. Та вони такі, що як глянуть на її вид, то погидують і їсти.

— Та то вона у нас така. Звісно, недостача у всьому; хоч панну нарядіть у її одежу, то яка здасться?

Насилу умовила Горпина узяти Солоху з собою. І договорилися, як там кажуть, аби договорилися. На хазяйській одежі, три рублі на рік. Звісно, Солоха не знала, що то за ціна така, бо й грошей ніколи не тримала у руках, а Горпині хотілося збути сестру, хоч на шибеницю.

Поїхала Солоха з міщанкою, і забули її у селі, немов ніколи й не було її тута, ніхто й не згадував про неї ніколи.

А Солоха опинилася аж у місті. Це перший її виїзд, до сього вона дальше кінця свого села нічого не бачила. А то зразу прийшлося їй переїздити села, хутори, стріваги незнайомих їй людей, хоч і мова у їх була однакова, та все чужі. Це її лякало, вона боялася, закривалася од їх. А коли приїхали в місто, тут вона не змогла й дух перевести вільно. Там будинки здоровенні, там церкви височенні, люди хороше одягнені і слова у їх не такі, і поступ. Вона так перелякалася, що, приїхавши, не знала, де подітися, і пішла у сіни спати. Їй не спалося, хоч вона й лежа-

ла тихо, перед нею проносилося все те, що вона бачила по шляху, все те ставало перед її очима, як страховище яке з тисячами голів, здоровенними буд[ов]ами та гостроверхими церквами, і те страховище вилося, як гадина, вилося-завивалося, там одна голова його гукала, немов п'яний чоловік, друга плакала, третя сміялася, четверта везла щось такою мовою, якої вона зроду-віку не чула... Їй було страшно, їй здавалося, що вона заїхала за якийсь край світу, що далі цього уже більше нічого немає. Прокинувся у неї жаль важкий за кинутою стороною, сльози пекучі душили її душу, та вона боялася не тільки плакати, але й важко здихнути.

Пролежала вона до самого білого світу. Ще б лежала, та господиня почала гукати:

— А годі тобі, дівко, вилежуватися так довго та викачуватися, треба коров до череди одігнати та й коло печі пора вже лаштуватися. Отам у тому хлівці дрова — у хату наносиш, а в тому дворі колодязь — води принеси, бо немає ні ріски у хаті.

Солоха нічого не розібрала. Стояла перед господинею, зітхала та чухалася. Господиня сказала удруге. Солоха мов не чула.

— Чи ти глуха, чи дурна, чи й зроду така? — пита зо зла господиня.

Солоха потяглася. Господиня подивилася на неї та тільки плюнула.

— Ти знаєш, де корови? — пита знову.

— Не знаю,— прогугнявила Солоха.

— Не знаєш? — залящала міщанка.— Оце роздобула чорта на свою шию!.. Іди ж, я тобі покажу.

Ухватила її за рукав і потягла за собою до загороди.

Солоха пішла, тремтячи усім тілом, вона боялася, щоб її не били. Господиня їй показала, де корови, випустила їх і веліла гнати у царину, де череду збирають.

Стояв тоді тихий, погожий літній ранок. Вітрець замер, прохолода розляглася над землею, дрімала; ще її не зігнало ясне сонце своїм палючим промінням, бо й воно ще спало десь за горою, а тільки край неба злегка червонів своїм рожевим цвітом. Легенькі хмарки, як гадючки, снували над ним, викупуючи свої димові клубчасті боки у рожевій ранковій прозорі. Місто дрімало, і тільки одні пташки вищебечували свої голосні пісні та ревли корови десь здаля; сумно неслося їх товсте завивання в повітрі,

а слідом за ним жалібно голосили телята... Дедалі голоси ті росли-росли, розростались і зливались у один тяжкий і сумний протяг. Місто почало прокидатися: там хвірткою стукнуто, там віконницею гуркотять, по улиці заметушились люди; піднявся їх знайомий говір, крик: той збирався їхати, той на базар поспішав — все забалакало, закричало, перемішалося. Край неба неначе хто запалив, горить, аж гоготить, знизу почали вже викидатися і вогнянисті іскорки,— то викочувалося сонце; хмарки, як павутина, розлетілися на обидва боки і боязко снували на край неба аж понад землею. Ось показалося і сонце, вирнуло ясне й тепле з-за гори,— забігали іскорки його по світу, розлетілися на всі боки і любо вигравали то на росі по траві, то на церковних банях... Понеслися голоси пташкові, понеслися крики людські, заводи скотинячі і все дужче-дужче зливались у один голос, переливалися знову у тисячі й піднімались високо угору.

Солоха недодивлялася й недослухалася ні до чого того, їй було байдуже. Вона йшла за коровами і все оберталася назад, чи видно то двір, щоб було не заблудитися як. А ось і вона задивилась. Поперед неї йшов швидко москаль. Серце її одрадно затріпалося — думала, що її це, і, порівнявшись, вискалила до його зуби; москаль глянув і плюнув.

— Фу ты! Образина! Черт те дери! Еще и смеется! — і побіг далі.

Солоха стала і дивилася йому услід,— байдуже їй і корови, і хата,— дивилася, поки аж не скрився москаль з очей, тоді вона знову повернулася до корів. Корови вже далеко були, у царині — щодня та щодня ходячи, вони й без Солохи добре знали свій шлях і прямо почимчикували до гурту. Солоха, як підсліпа, не бачила, де вони й куди пішли, і страх пройняв її серце. Кинулась вона бігти за ними, вибігла аж за місто — немає, вона знову назад. До двору — не знає, не пізнає його. Бігає, як несамовита, по улиці. Якийсь з москалів перечепив її на бігу — зо всього маху вона грякнулася на землю, розбила ніс, убралася у куряву, як сатана; людям смішки, а вона почала голосити. Біга по улиці та голосить; люди стрівають, одні сміються, другі жахаються. А міщанка, дивлячись, що так довго нема її наймички, думала, чи не покинула вона була зовсім її, чи не пішла у село; та й вийшла за ворота попитати базарних людей, чи не бачили, бува, де.

Ґлянь — аж і Солоха біга тут коло двору ж і уся у куряві й голосить.

— Солохо! Солохо! — окликнула вона її.

Солоха стала.

— Чого ти бігаєш, дурна? Що то за кров у тебе?

— Корови, тітко, пропали,— заголосила Солоха на питання міщанки.

— Як пропали, де пропали?

— Хто їх знає, де й ділися. Пішли прямо, та не знаю, де й ділися.

Люди, йдучи з базару, становилися.

— Це ваша наймичка? — питали.

— Та це ж учора привезла.

— Де ж ви її таку видрали?

— Та з села, побий їх лиха година! — з серцем одмовила міщанка.

— Що ж то у неї за кров?

— А чорти її батька знають,— підняла [крик] міщанка.

— Та то її один шибеник москаль перечепив,— вирвався голос з громади,— як вона не вбилася ще? Так і грюкнула з усієї сили лицем об дорогу.

Деякі почали жалкувати і лаяти москаля, деякі підходили і знову розпитували. Хто роздивлявся Солоху і гидливо кривився, дивлячись на неї. Солоха ж стояла коло хвіртки та ревла.

— Іди в двір, не реви на вулиці,— крикнула на неї господиня,— хоч мене не страми.

Солоха пішла у двір, ревучи; скоро за нею пішла й міщанка, а люди постояли-постояли та й собі розійшлися, балакаючи про чудну наймичку.

— Як же пропали корови? — пита її господиня, коли увійшла слідом за нею в хату.

— Та хто їх знає, де й ділися,— так як у воду упали. Я гнала, йдуть люди, я стала, задивилася, оглянусь — аж уже їх і немає, не знаю, де й ділися, мов крізь землю пішли,— каже Солоха, плачучи.

— Ну, та годі, не плач, вони увечері самі прийдуть,— каже господиня, бачачи, яка Солоха дурненька,— краще піди та води наноси та у печі пора вже підпалювати.

Солоха втихомирилася, наносила води, затопила в печі, наварила їсти. Там прийшли кацапи обідати, посміялися з неї, хоч вона того й не пойняла, потім помила посуду і засіла за гребінь.

Од душі її трохи одлягло, вона почала до всього додивлятися, ближче з усім знайомитися, і все уже не здавалося їй таким страшним як спершу. Вона тільки все думала: «Бач, яке воно! Я ніколи не то що бачила, а й не гадала, щоб на світі було таке!» — і страх перейшов у дивування.

Увечері й корови прийшли. Господиня сама їх подоїла. вона варила вечерю кацапам. Упоравшись, уже геть пізно лягла вона спати і заснула зараз же мертвим сном.

Така її була щоденна праця, і в такій роботі незамітно для неї пішли собі дні за днями, тижні за тижнями, місяці за місяцями. Господиня побачила, що вона хоч і дурненька, але робоча й слухняна дівка, добре обходилася з нею і хоч під час і лаяла її, а понаравила її усією душею: бачила вона, що нею, як скотиною, можна усе робити, все на неї валити і вона на те нічого не одкаже, тільки, звісно, треба годувати й одягати. А коли побачила, що Солоха любе наряджатися у червоне й рябе, то купила їй рябого червоного ситцю й пошила одежу. Боже! То було велике свято в житті Солошиному, вона цілий день ходила й тільки те й знала, що щупала свою одежу. За це й Солоха полюбила свою господиню, і зажили б вони, здається, до споконвіку так любо та хороше, якби не одне лихо...

Солоха чим далі все товщала, це примітила й господиня й думала про себе: «Ну що ж робити! Хай уже й з дитиною. Воно й те, що покою не буде, так за те ж і плата яка. Дивно мені тільки — де така поганка набігала?» Так думала господиня й помирилася. Та Солоха чим дужче товщала, тим більше якось сліпла: зблизька все вона добре бачила, а здалеку — все мов розлазилося геть-геть у сторони, рідшало й застилалося серпанком. За це й сусідка господині, шпарка й горласта міщанка, прозвала її гандзоокою. До цього ще її обнімала під час туга пекуча, зло невиразне. Від чого воно і чого, вона сама не знала. Найде туга — вона почне голосити, найде зло — теж плаче, тільки аж позеленіє од злості: у ті часи вона якби мала силу, усе б побила, потрощила, порвала. В ті часи доставалося й горшкам і кочергам. Господиня спершу її лаяла, раз хотіла й бити, так Солоха огризнулася, як собака, вона подивилася-подивилася та й подумала: «Це на неї така пошесть»,— і в такі часи не заставляла її робити, а сама правилася.

Так одного осіннього хорошого вечора в листопаді, коли після денної спеки настала вечірня прохолода, у неділю сиділа собі господиня Солошина й сусіда її коло двору й розмовляли то про свої згоди, то незгоди та всякі випадки житецькі. Сонце вже спускалося за гору і горіло променистим огнем, золотячи сумні кучеряві хмари, що з боків, мов кабаки, облягли спадень.

У той час Солоха вигнала коров за двір; вони чогось поболілись, і господиня не веліла гонити в череду. Здоровенна сучка Рудька вибігла за коровами з двору.

— А куди се ти, гандзоока, корови женеш? — сміючись, пита її сусіда.

— Напувати,— одказує Солоха та й погнала помалу.

Між сусідою й господинею пішла така розмова.

— А що, як вона? — питала сусіда.

— Нічого, і трудяща й роботяща, одно тільки — дурненька й підсліпувата.

— Підождіть лишень, ми з неї посміємось трохи,—каже сусіда та й почала гукати.

— Солохо, Солохо! Нащо ти теля випустила?

— Де? — запитала Солоха.

— А он,— каже сусіда й указала на сучку Рудьку.

Солосі справді здалася собака телям. От, недовго думавши, вона підняла дубець і давай ганятися за нею, загонити у двір. Бігає за собакою та все кричить: «Лишка! Лишка!» Собака й сюди й туди — а вона, знай, пиряє за нею. Господиня й сусіда сидять собі та сміються, як кишок не порвуть. Люди, побачивши, що так сміються собі сусідки чогось, вийшли подивитися та, побачивши, й собі почали реготати. Реготи та сміхи неслися вподовж усієї улиці, а Солоха аж упріла, ганяючись за собакою. «А щоб ти пропало, яке швидке!» — промовить та як майне... Надолужило вже їй бігати, досада й зло стали її пойматі, надолужило уже й господині сміятися та й жалко їй стало ніг своєї робітниці.

— Та що ти то робиш, дурна? — озвалася вона до Солохи.— То собака, а не теля. Покинь та жени коров скоріше.

Солоха як стетеріла. Досада й зло пройняли її серце, закипіло воно, як на ножі, запалало, як у вогні... Сором і жаль прокинулися у йому... та й запеклися. Почервоніла вона, як жар, потім побіліла, як полотно, позеленіла, як жаба, й хутко погнала корови до води.

Не знала, не пам'ятала, як догнала їх, напоїла й знову пригнала додому... Опам'яталась тільки коло печі, коли жарке полум'я лизало своїми вогняними язиками чорні челюсті печі й освічувало її грізне й жовто-зелене лице.

— Ага, проклята! — чудно на всю хату скрикнула вона й, ухвативши горілу головешку з печі, майнула з нею надвір.

Незабаром то вже господиня почула гвалт на пожар: москалі барабанили-сурмили, дзвони гвалтували, вили, люди кричали: «Пожар, пожар!»

Як несамовита вибігла вона з хати й трохи не впала — огонь обняв кругом сусідин хлівець, що стояв недалеко од її загороди. Солоха стояла серед двору, указувала їй рукою на пожежу й сміялася божевільним сміхом...

Пожар тільки змів хлівець, та й годі,— далі не дали йому розійтися — залили водою, закидали землею.

Солоху взяли в тюрму. Там вона й родила. Дитина пожила неділю та й умерла, Солоха її не любила, не годувала.

Тепер ми бачимо Солоху на возі, везуть її прив'язану спиною до коней, попереду йде москаль і барабане, позаду катюга з своїм пугою. Далі од його квартальний і другі пани. Возять її по всьому місту, по всіх улицях, люди ходять, дивляться, жалкують, що таку хиру й болізну буде катюга бити. Вона ж сидить собі, схиливши голову, й дивується, нащо її возять по городу, нащо вибиває над нею барабан; чого збіглися люди дивитися на неї.

— Ага, це та палійка! — кричать одні.

— Бач, яка смиренна тепер,— кричить сусіда її господині,— а як підпалювати, так нам дай.

Поміж народом пробилася до ката якась старенька горбатенька бабуся й протягла йому шажка у руку. Кат узяв шага й гордо подивився на бабусю.

— Не бий її, лебедику, дуже,— промовила вона до ката,— бач, яка вона безталанна.

Перехрестилася й скрилася між людьми. Кат тільки усміхнувся. Після неї й другі почали підходити й давати то шаги, то копійки катові; він, як піп на часточку, брав їх і кидав у кишеню.

А ось повозка під'їхала до шибениці й стала. Кат скочив на віз й, одв'язавши, звів Солоху й повів до стовпа. Тут він їй прив'язав назад руки і випрямив голову. Народу зібралося кругом — нігде й пальця просунути. Крик,

галас нісся на ввесь вигін — люди хвилювалися, як вода на морі.

Ось крикнув хтось: «Тихо!» Галас стих. По ступеньках зійшов до Солохи секретар і другі пани. Секретар почав читати. Довго й голосно читав він. На кінці було: «А таку-то Солоху за підпал хлівця лишити усіх прав і состоянія, наказати через ката сотнею батогів і одіслати у Сибір в каторжну роботу на 10 літ». Почався знову гомін. Пани зійшли, показався піп. Солоху одв'язали, довго й тихо щось він їй казав, висповідав, пішов. Солоха перехрестилася. Кат звелів їй поклонитися народові. Вона схилила голову, кат збив з голови їй платок і почав топтати ногами, потім почав скидати одежу. Солоха стояла, як тінь, бліда-бліда, худа й похмура. Люди гвалтували, там почувся крик одради, там горя, там і ридання чулося... Кат роздів Солоху й нахилив — настала послідня хвилина, й народ умовк, дослухаючись, що ось скоро свисне батіг і почується нестямний крик. Але цього не діждався народ. Тільки що кат положив її на кобилу й почав прив'язувати голову, руки й ноги — як народ побачив щось за чоловіка на коні, котрий пер щосили й кричав: «Стой! Стой! Остановись!»

Народ роздався. Їздець під'їхав до ешафота і скочив з коня. Довго щось не чутно було. Потім піднявся кат, за ним і Солоха, кат накинув зо зла на неї верхню одежину й знову постановив коло стовпа. Секретар зійшов і почав читати дрижачим голосом. Довго щось читав він, а закінчив: що бити — годі, й на каторжну роботу — годі, а тільки в Сибір на поселеніє. Кат хутко її звів на віз і скоро одвіз назад у тюрму.

— Що за оказія,— питає чоловік чоловіка,— що й не бито?

— Аже що старий цар умер, а молодий настав — то помилував.

— Поми-и-лував... то й краще зробив, що помилував,— одказав перший, та й розійшлися обоє.

НАРОДОЛЮБЕЦЬ

I

Добрий чоловік Петро Федорович Шатай-Мотай! Сказано людина, сказано друзяка! П'ятнадцять літ головою був; та й голова ж з його неабияка! Він не тільки з помошником, він з окружним кумпанію водив; він у їх у гостях, як дома, як свій чоловік. Не минали і вони його хати, на превелику турботу Хотини Петрівни, його дорогої половини. Оце, бувало, тільки зачує дзвонок, ще геть за селом, зараз вибігає на рундук свого будинку, що був показніший від отця Федорового,— та куди тому! Низенький, маленький, очеретом критий; а в Петра Федоровича високий та довгий, оселя крита соломою, з двома верхами, з двома голуб'ятниками. Так як тільки чутно дзвонок з-за села, уже видно і Петра Федоровича на рундуці; височенний, здоровенний, у плечах сажень, черево у два обійми, у мундирі, застебненому на всі гудзики, з здоровенною лисою головою, з горбатим, як у крюка, носом, з веселими карими очима, що так у його і грають, так і пляшуть, так і запрохують до своєї хати: «Зділайте, мов, милость! Пожалуйте! Пожалуйте!» А уси у Петра Федоровича? — товсті та довгі, чорні-чорні — аж полискуються! Окружний, бувало, як підіп'є, то й підшучує: «Що якби мені,— каже,— такі вуси, як у тебе, Петро Федоровичу, то не треба б і гарапія з собою возити, сплів би аж дві пшенички, знали б тоді мене неслухняні голови, що ніяк не догарикаєшся їм збирати недоїмки». А Петро Федорович стоїть, черево убрав у себе, одна рука за спиною, другою погладжує вуса, і, усміхаючись, мовляє: «Що́ мої, ваше високоблагородіє, що́ мої! У покійного панотця, царство йому небесне,— мої і підметок не стоять! Бувало, обведе попід бородою, та аж на голові зав'яже, як жінка косу,— ото уси! Так і боялися ж його!! А мої, ваше високоблагоро-

діє, тим і в підметок не стоять!». На все здався Петро Федорович, чи до жартів, то й до жартів! Чи до діла, то й до діла! Чи прислужити, чи часом і самому начальственний вид прийняти. Перед окружним, бувало, у три погибелі перегнеться; за те ж і ти перед ним у три погибелі гнись, бо як гляне своїм грізним поглядом, де ті й веселощі дінуться; хмурний та темний, як хмара, а зрачки блищать, як лискавиці; як моргоне своїм товстим та довгим вусом, так і зів'єшся! А гуконе своїм гучним голосом — пропав, нема тебе! Покійний писар Саєнко та раз якось його і не послухайся! Як же визвіриться Петро Федорович, як гуконе, то Саєнко, як шалений, з волості вийшов і більш уже не писарював, а Петра Федоровича десятою улицею оббігав і як од нечистої сили одхрещувався.

То ж писар, то видющий чоловік, а що ж ті сірки темні? Ті зараз у ноги та в сльози: «І помилуйте, і пожалуйте!».

Сказано голова! І нажився Петро Федорович! І хутір, і млин, і вітряків чотири, а поля? а лісу? — панюга панюгою, та й тільки! Скільки він людей розорив, скільки по шматки пустив, а скільки і сира земля під собою поховала. Хотина Петрівна щонеділі на часточки за померші душі давала, щоб гріхи Петра Федоровича замолити.

І Петро Федорович не то щоб й проти сього був, оже не любив, щоб по таким бридням грошики переходили з його скрині та в кишеню отця Федора. Він його таки недолюблював. Оце, мов, і в згоді живуть собі, по-сусідській (вони були через усю улицю сусіди), один одному на добридень через тин каже, вітаються, мов такі приятелі... Аж дивись — жене отець Федір Шатай-Мотаєвого підсвинка у свій хлів з огороду... Треба Петрові Федоровичеві карбованця давати. Сьогодні карбованця дано, а на завтра — кури отця Федора кричать як не порозриваються, по всьому селу літають, а за ними навздогінці паліччя десятників... Вибіжить отець Федір та... гай-гай! думаючи, що шульпіки до курчат, коли зирк — аж то свій шульпіка.

— Що то ви робите? — кричить.— Щоб вам руки, сякі-такі сини, покорчило!

— А нащо ви їх пускаєте? Улицю гребуть, он які баюри повиривали! — кричать йому десятники, а паліччя, як хмара стріл, так понад селом і літає, аж свистить.

Нічого робить отцю Федорові, піде; а увечері наймичка недолічиться ніяк п'яти або шести курок, каже отцю

Федорові — та мовчить отець Федір, тільки читає тихо «Помилуй мя, боже!».

На другий день і отець Федір і Петро Федорович знову один одному через тин на добридень оддає, як буцім нічого й не було, а іноді, дивись, отець Федір і забіжить до Хотини Петрівни на часок покуштувати, чи вже настоялась калганівка. І, дивись — коли, бува, молода ще калганівка, не настоялась (а молода вона була завжди, коли Петро Федорович у город виїздить),— не йде вже додому отець Федір, а за патерицю веде його наймичка Явдоха. Чудний був отець Федір! Оце, бува, як де вкине в голову, зараз кричить: «Посилайте за Явдохою!». Послали, прийшла Явдоха, бере патерицю, дає один кінець у руки отцю Федорові, а за другий сама тримає і так помалу іде собі, а за нею отець Федір, як мала дитина, дибає і стиха «Помилуй мя» читає. Любив чи й слід, чи й не слід «Помилуй мя» читати.

— О-о! Уже наш панотець з Явдохою у коні грає,— сміються люди.

Не любив отця Федора Петро Федорович. А не злюбив він його після того, як отець Федір та й скажи писареві Саєнкові: «Еге-ге! Уже наш пан голова щось дуже запанував. Уже й під благословеніє не підходить!».

Після сього як не злюбив його Петро Федорович, так не злюбив, то за сповідь менше копи з шагом не кладе, а то — мідяного п'ятака.

— Дух мій,— каже,— не терпить таких потайних людей, як отець Федір!

І не злюбив. І то тільки у його на селі й нелюбові, що отець Федір, а то всіх він любив — бо був над ними старшим, і селяни його любили,— бо боялись його.

Як сир у маслі качається, так Петро Федорович живе, як попів кіт на печі. Що йому? Добра усякого — безліч, а тільки він, жінка та син Петро... Та й син штука! Це не то, що в других, як одинець — то й худобі кінець, одинчик-мазунчик... Як би не так! Така закручувана, така завзята дитина, що тільки дивись та дивуйся! Кінчає школу в городі... Учителі, смотритель не нахваляться, не налюбуються.

Всякому батькові любо чути добре слово про своїх дітей; всякому радісно стає, коли баче, що з дитини будуть колись-то й люди. Радів і Петро Федорович і, звісно, радів не так, як другі радіють, а по-своєму, по-головиному.

Коли, бувало, не буває у городі, а сина завжди одвідає і завжди не то щоб точився, а таки добре смикнувши. Іноді тільки прийде, подивиться, подивиться, нікому нічого не скаже — і піде. А іноді з собою приведе і кумпанію. У такі часи Петро Федорович завжди любив вихвалятися своїм сином перед другими. Оце, бувало, і почне:

— Ти учишся, Петре? — крикне на сина своїм несамовитим голосом, зводячи злий погляд.

— Учусь,— відказує Петрусь, увесь тремтячи.

— У страсі господнім?

— Ні, в уїзному училищі,— мовляє Петрусь.

— Дурний! — реве батько.— Чому вас там учать?

— Усьому.

— Закону божому?

— Учать.

— Як ходити у страсі господнім путєм його?

— Учать.

— Штити отця і матір твою?

— Учать.

— Учися ж, як штити отця і матір твою! Чув? Учися... — промове грізно та й піде.

Не любив він балувати Петра. За те вже Хотина Петрівна, коли, бувало, приїде Петрусь на літо, то не знає, де посадити, де положити його. І вночі, місячної ночі прокинеться та дивиться на свого Петра, як він, розкинувшись, висипляється; а вдень, то й очей з його не спускає.

Не любив балувати дитини Петро Федорович сам, не любив і бачити, як балують. Часто він гримав за се на Хотину Петрівну, часто і доставалось їй, коли був п'яний Петро Федорович, а разом з матір'ю — і Петрові.

— Нащо ти мені балуєш хлопця? — кричить оце на усі хати, лежачи на ліжку, п'яний Петро Федорович, слухаючи, як клопочеться Хотина Петрівна, щоб Петрусеві було що повечеряти.

— Як же я його балую? Я тільки кажу, що дитині нічого вечеряти,— увіходячи у хату, одказує Хотина Петрівна.

— Як нічого вечеряти? Хіба від обіду нічого не зосталося?

— Зосталося ж та й покисло.

— Хай і кисле їсть.

— Про мене, хай і їсть,— з жалем відмовляє Хотина Петрівна.

— Та не про тебе,— кричить Петро Федорович, зскакуючи з постелі,— а про мене... Чула? Про мене! Я хочу, щоб він кисле їв. Чула?!

— Та чую,— виходячи з хати, каже Хотина Петрівна.

Петро Федорович почув у голосі Хотини Петрівни і жаль і досаду. Цього тільки йому й треба. Як звірюка кинувся він за нею у другу хату, як товарюка загукав на весь дім і двір.

— Та чую?! Як то — та чую?.. Чуй! А не та чую... Чула: чуй! — кричить, стоячи коло Хотини Петрівни.

Хотина Петрівна тремтить.

— Чуй! — желіпа Петро Федорович.

— Чую,— мовляє злякано Хотина Петрівна.

Петро Федорович, видко, вдовольнився. Стоїть та колихається над Хотиною Петрівною, Хотина Петрівна тремтить і боязко дивиться у п'яні очі Петра Федоровича.

— Так чуєш?

— Чую.

— Вечеряти немає чого?

— Немає.

— Ну, й не нужно. Хай і Петро не вечеря.

— Хай не вечеря.

— Чуєш?

— Чую.

Мовчання.

— Так чула?

— Чула.

Знов мовчання.

— Ти мені його не балуй... Не балуй його! Хай штить отця свого і матір свою. Хай штить і поважає! Петре! — гукає Петро Федорович.

Петро увіходить ні живий ні мертвий.

— Ти штиш отця твого і матір твою?

— Чту.

— Як же ти їх штиш?

— Слухаюся у всьому, молюся богу за їх.

— Брешеш!

Петро мовчить.

— Брешеш! — кричить чимдуж Петро Федорович.

— Брешу,— не знаючи що, відказує Петрусь.

— Ну то-то, що брешеш... Ти мені так усе й кажи,— видко, забуваючись, мовляє Петро Федорович, а далі як гуконе: — Як же ти смів брехати? Га? Як ти смів?

— Смів,— злякавшись, каже Петро. Хотина Петрівна радніша б умішатися, та гляне на Петра Федоровича — як рябець дивиться, та й назад.

— Так ти смів?! Ти смів? Брехати смів?!— гукає Петро Федорович і хапає за чуба сина. Петро у сльози.

— Цить! — кричить.

— Дитину перелякаєш! — молиться Хотина Петрівна.

— Вон!— гукнув Петро Федорович, і Хотини Петрівни не стало; з-за дверей доноситься тільки задавлений її плач.

— Іди мені поскидай чоботи! — командує уже без Хотини Петрівни батько сином.

Петро пішов за батьком у другу хату. Петро Федорович сів на ліжко і підняв одну ногу. Петро скинув чобіт.

— Ну, молодець! — каже Петро Федорович.— Ти шти отця твого. Ти не слухайся матері, мати — дурна. На й другий.— Петро скинув і другий. Петро Федорович повалився на постіль.

— Тепер прочитай мені що-небудь.

Петро виходив, брав книжку і голосно молодим голосом читав батькові, хоч він на третьому слові уже не чув, що читав син, а поки Петро скінчив один бічок, то Петро Федорович уже харчав, мов задавлений. Петро не смів і тоді кидати читати, аж поки Хотина Петрівна не приходила і не веліла йому перестати, плюючи на місце, де лежав Петро Федорович.

Такі вередливі вариводи Петра Федоровича зовсім відбили від нього Петра. Він рад би його не тільки що не бачити, але хоч і не мати. Він би тоді щасливіший був. І коли не було Петра Федоровича дома, то у хаті всім заправляв Петрусь, коли ж він дома був — то Петруся і не видко.

Та Петрові Федоровичу про те байдуже, чи любив його Петрусь, чи ні. Що він? Пискля, віскряк!.. Йому скажуть люби — ну й люби і пікнуть не смій. А не то?.. Треба в страсі господнім ростити дітей. Де страх, там і бог, там почот, там і повага. Дитя — звіря. Що воно тобі знає, що треба штити отця і матір? Учи, то й знатиме. Хіба воно знає, на що його вчать? І прижени його до навуки... Виросте — пізнає, чого воно стоїть батькам... «От і мені,— хвалиться Петро Федорович.— Я його хочу вивести в люди; хочу з нього зробити пана... Чи він знає об сьому? Чорта. А ти, батько, хоч по тсю, а полізай. Біда, не діти...

У мене одно, та й то голова кругом ходить, а якби ж їх десятеро — задурили, зовсім би задурили!..»

Петро Федорович дивився на Петруся як на своє звіря, з котрим йому вільно що хотіти, те й зробити. «Скажу,— каже,— пропади — ну, й пропадай, скажу, пануй — ну, й пануй... Мені вільно все, бо він мій... Кость від кості моєї, плоть від плоті моєї. І вільно мені з ним що захочу зробити... Не вільно мені його вбити — се правда, за се я одвічатиму... Ну, та хоч і одвічатиму, а все вільно мені. Я його создав, я його сотворив — ну, й моє право».

Так як дивився Петро Федорович на сина, так і поводився з ним. Скаже танцюй — танцюй, скаже читай — читай. Ніколи його здорова пухла рука не погладила дитячої голови, ніколи грубе, суворе слово не бриніло любов'ю, ніколи темний погляд не прояснявся і не заглядав ласкаво у очиці синові. Коли вкоряла його Хотина Петрівна, чомутаки він ніколи не приголубить Петруся, що він його таким побитом зовсім від себе одіб'є, тоді Петро Федорович грізно питався: «Адже він чолом мені дає щодня? Ну?..» І Хотина Петрівна мовчала.

Призро подана рука Петра Федоровича для чолому — була вже ласка задля дитини... І справді, чого ще Петрусеві? Чолом щодня віддає — значить, любить батька, і батько його любить! До того ще і вчиться Петро — видно, що штить отця свого і матір свою. І Петро Федорович знає, що йому казати з Петром; то він, що, штучи отця і матір, учиться — то то так, хай учиться, треба ж і Петрові Федоровичеві робити так, щоб не тільки син штив, а щоб і перед людьми не встид похвалиться.

І Петро Федорович віддає сина у гімназію...

— Паном зроблю сучого сина! — хвастається Петро Федорович.— Не то, що попів,— у дячки виліз — та й сядь, ні — гімназію скінчив — іди далі.

— Ось не робіть так, Петро Федоровичу,— рають йому люди,— ось не робіть дітей розумніше себе — краще вам буде.

— Толкуй! То мені знать. Якби він у мене балуваний — ну, так, а то скажу — умри! ну, й умер... Отак дітей поведи, а не то, що ви!

Другі слухають, мотають головами...

— Хай, мов, хай...

Та ще не було нікого, щоб переспорити Петра Федоро-

вича. Сказав так — так і буде! Сказав віддасть Петра у гімназію — і віддав.

Інша річ школа, а інша — гімназія; інша річ село, інша — город, а ще інша — губернія... Зовсім інші звичаї, інші порядки... Як роздивився Петрусь, де він до цього жив і як жив, то у його аж мороз поза шкурою пішов. «Як я не здурів, як не збожеволів там?» — питався він сам себе. І рішився — разом порвати усякі нитки з батьком... «Мужик! Свиня!» — не сходило з його уст, за що його товариші носили трохи чи не на руках.

Всі неправди батькові довго лежали в молодому серці, довго кипіли у йому, поки таки збігли, не гострим словом у крузі свого товариства, а палючим докором у листі до батька. В тому листі Петро виливав усі неправди, які тільки не робив батько над ним і матір'ю; а в кінці добавив: «Коли б мої були більші достатки — узяв би я матір до себе і забув би, що був коли-небудь у мене батько... Краще було його не мати, ніж мати батька-звіра».

Трохи не вмер Петро Федорович з великого перепою, як одібрав такий лист. Три дні Хотину Петрівну бив, потім у місто поїхав жалітися смотрителеві і пораятися, що б його синові зробити. Спершу хотів був їхати й убити, щоб така погань і землі не паскудила, потім хотів — витребувати з гімназії і віддати в свинарі, а то якось надумав поїхати пораятися з смотрителем... Приїжджає, а смотритель уже і знає все. Петро зарані сповістив його другим листом, пише, що батько нічим йому не пособляє і що він рішився сам себе уроками содержати, а батька не хоче й знати... Тільки що Петро Федорович на поріг, а смотритель: «Що ви з своїм сином дієте? Як вам не стидно? Такого хлопця, такого талановитого та так на одчай божий кинути у чужому місті!».

Петро Федорович аж обімлів.

— Та ви,— каже,— прочитайте лише, що він до мене пише? Та я його, собачого сина, я йому голову скручу, я йому кишки випущу...

Розходилось батькове серце — кляне-проклинає сина.

— Не кленіть,— каже йому смотритель,— бо ви самі у всьому винні. А краще йому грошей пошліть.

— Я? я? щоб я йому гроші послав? А не діжде, собачий син! Я його з гімназії додому візьму — у свинарі запроваджу, я йому покажу, що я його батько, що я вільний з ним що хотіти зробити!

— А як з гімназії вам його не дадуть?

— Чому не дадуть?

— А тому, що талановитий хлопець, тому, що всі його люблять там, тому, що він краса усій гімназії.

— Я йому покажу краси!

— Та сього бо не кажіть, Петро Федорович.

— Та щоб я, я його не взяв?..— І як вітер помчався Петро Федорович від смотрителя в окружне управлєніє взяти проїзне до губернії.

Приходе в управлєніє, кажуть, новий окружний прибув — старого під суд дано. Петро Федорович дожидає у передній окружного. Чи простояв там з півгодини, чи ні — як іде і окружний. То був високий, огрядний, здоровий — так таки й видко, що окружний, а це — як хрущ, худий, низький, миршавий і на бік голову держить, ще й підсліпуватий, бо в окулярах. «Ну сього нам не страшно»,— дума Петро Федорович і сміло підступає до окружного.

— Имею честь представиться, ваше высокоблагородие,— голова Шатай-Мотай.

Окружний глянув, подумав, скривився.

— Знаю, знаю,— каже.— Мені директор казав, що ти витворяєш з своїм сином.

— Він не мій син. Він собачий син, ваше высокоблагородіє. Я явився, ваше высокоблагородіє, прохати у вас дозволу поїхати і взяти його з гімназії, направити на путь спасєнія. А то він дуже там, ваше высокоблагородіє, зазнався вже.

Окружний суворо дивився і аж зубами цокотів, поки Петро Федорович казав.

— І ти смів при мені оце казати? — ще тихше вимовив він.— Видержать його три дні у чорній,— обертаючись до письмоводителя, сказав і пішов.

Як грім упав на голову Петрові Федоровичу, як блискавиця засвітила у очі і осліпила. Він стояв і, як боже-вільний, дивився на всіх і нікого не бачив... Очумався вже у чорній, холодній та вогкій хаті з залізними ришотками на вікнах, з позамазуваними шибками якоюсь бурою краскою, крізь котру ледве-ледве проходив світ у хату.

— От тобі і здобувся... Оце так. Цебто я менший своєї дитини, свого созданія?!— І уперше зроду Петро Федорович заплакав.— Оце так! Цього ще ніколи не було. Що ж тепереньки люди скажуть, та це сорому на увесь

повіт, та де повіт — по цілій губернії рознесеться, по всьому світу... Оце новий. Оце так низенький-тихенький!

Приїхав додому — та як закурив... А тут окружний у волость наїздить. Подивився — велів посадити у волосну чорну. Посадили п'яного Петра Федоровича. Одсидів своє, та й до хати не дійшов — завернув у шинок та там і ночував. Пішлися чорні дні на його безголов'я. Люди кругом, як гадюки, сичали тихенько, якої ласки здобувся наш голова у нового окружного... Хоч не чув того сам Петро Федорович, бо аж оглух од запою, та чула Хотина Петрівна і тяжко побивалась як за втраченою славою, так і за сином. Петро Федорович не велів нікому і нагадувати про сина, покинув головувати, а почав непросипно, непробудно пити...

Заволоклися тепер чорною сажею ясні дні для Хотини Петрівни; пропали для неї і почот і слава, та вона вже об тому і не жалкувала, вона бачила, що пропадає худоба, переходить у Лейбові руки, і побивалась об тому, побивалася за сином. Та що її були турботи... тільки ізсушили, зв'ялили безталанну молодицю, повернули її у бабу. Одна утіха, одна порада зосталась на сина, та вона об йому ніяких вісток не мала.

II

Половина липця. Тільки-тільки що літо настало, не те пекуче, душне, що всього тебе потом обливає, курою обдає, а тепленьке, зелененьке, ясне, веселе; дерево саме у соку і найбуйніше розпустило свою листву, земля ще не випарила весняної вогкості — жене траву високо угору; повітря чисте, прозоре, пахуче, небо хоч видивись, а зверху, як розжарена куля, котиться сонечко ясне і весело вигравае своїм золотим промінням.

Сонце геть повернуло на спадень, довгі тіні лягали на землю, як ціла юрба молодих паничів ішла з міста у поле. Були між ними і геть-то молоді, ще ні вуси, ні борода не засівалися, були такі, що й позасівалися, були уже й такі, по виду котрих пройшла не раз гостра бритва і зоставила чорні корінці під носом і по бороді. Деякі у легеньких піджаках або жакетах, у солом'яних брилях, а деякі у гімназичному лихенькому мундирі і в кепі.

Усі, йдучи, кричали, гукали, балакали, ті сміялись, ті гостренькі шуточки пускали... Всі були раді-веселі, хоч молоді обличчя казали про стому, про недоспану ніч, про

якусь нагальну роботу, котра молоді личка зсушила, витягла, мов воском полила, в очі кинула жару якогось, огню, але той огонь був не огнем здоров'я, а скоріше голодної смерті або лихої трясці.

Се гімназисти, скінчивши рік, з радощів гуляли. Були між ними і скінчивші гімназію, ті радощам не знали мірки; кров, як несамовита, бурлила по їх жилах і приливала до серця невимовними веселощами.

— Орел, собако! Чи ти чуєш під собою землю? — гукав невеличкий на зріст з панським білим обличчям паничик на другого, високого, з поголеною бородою, що якось недоладно був зложений; якийсь сутулий, костр-убатий, чорний, якимсь звіром дивився він між усіма і від широкого ступня немов улягав назад.

— А ти, Шатай-Мотай, чуєш? — вирвався голос з юрби.

— Я? — повернувши вид до купи, запитав молоденький паничик.— Я не чую. У мені все перевертається з радощів; у голові більше нічого, окроме веселощів, у серці — реготу. Ти тільки подумай, Орле,— ударивши по спині Орла, аж кричить Шатай-Мотай,— подумай тільки, що тепер і ти такий же самий, як інспектор, директор; що завтра, їх стрівши, тобі вільно шапки не скинуть, вільно перед ним що тобі завгодно робити. Тільки висплюся, заскочу у гостиницю і буду цілий день і ніч на більярд грати... Прийде інспектор — Данило Іванович,— скажу,— чи не хочете, бува, зо мною? Їй-богу, скажу, їй-богу, скажу! Ну, що він на се одкаже?

— То що з того? Його коли б обіграти та ще й києм одлупити... От би добре! — каже один у гімназичній одежі, похилий і сумний.

— Доїхав-таки він тебе, Якименко? — пита Орел товсто.

— Не як і доїхав? Рік пропав! Та чорт його бери! Тяжко тільки, що ще рік неволі.

— А справді,— підхопив з ясним відкритим лицем, з панськими манірами панич у жовтому солом'яному брилі і в пенсне на носі,— наша гімназія гірше тюрми, гірше неволі, вона не то щоб розвивати наш розум, роздвигати наші світогляди, вона нехтує нашу силу нагальною роботою, псує помку цілим арсеналом латинських слів, потрібних на те тільки, щоб їх зараз, вийшовши, забути, надить нашу душу поцвівшими ідеями, не дає простору нашій волі

поліцейським надзором наставника, надзирателя, і в голові усіх — Данила Івановича!

— Я згоджуюсь з тобою, Голубе,— замовив ідучий зараз коло нього другий панич з здоровенним носом і худими запалими щоками,— я згоджуюсь, що гімназія нас нехтує, тільки не латинню, а своїми порядками. Латинь, брате, важна штука. Латинь всякому ученому повинно знати, без латині — нема учености, на їй тільки вона стоїть, нею держиться.

— Та я не спорю, Крисо, що тобі, яко філологові, вона буде потрібна. А мені, мені нащо? Я думаю іти по юридическому факультетові. Що я буду там з нею робити? Римське право розбирати? У нас наше обичне право давно вже аж кричить в робітниках — а ми над латинею сидимо.

— І в сім разі римське право не пошкодить,— почав Криса...

І розмова мала була переходити в учену прю, якби не відсіль і не відтіль не збив її Шатай-Мотай. Саме вони минали послідню городянську хату, як нарочито замість простенької обідраної хатини стояла здоровенна у три етажі будівля — казарма, чи що, чорна, облупана, і кидала здоровенну тінь від себе. Тільки що виткнулися з-за ріжка буди, то перед їх очима відкрилася хороша-прехороша вечірня картина: поле зелене, як рута, розлягалося і по сей і по той бік, унизане де-не-де невеличкими хутірцями з невеличкими садочками, наліворуч гень-гень аж на крайнебі лежала чорна попруга густого лісу, направоруч небо спускало свою ясну кришку на зелену руту землі, а прямо заходило величне ясне сонце, і паруси його, як іскри блискавиці, пробігали по зеленій траві й окрашували її зелений килим в огненно-зелений цвіт. Під любою уразою такої світрової картини Шатай-Мотай вибіг уперед і закричав:

— Братця! Доганяй,— і пустився, як стріла, шляхом. Другі за ним. Розкинулося товариство, як копа гусей, по м'якій мураві, а в повітрі понісся не гомін ученої прі, а крик, тупотіння, біганина, і регіт Шатая-Мотая покривав усе те.

Він тепер качався на зеленій травиці, а Орел лазив за ним і лоскотав своїми нездоладними руками.

— О-ой, не лоскоти! Ой-ой! Ха-ха-ха! Ой-ой, умру! Ій-богу, умру!

— Не умреш, бісеня,— каже Орел, не кидаючи лоскотати.— Уже ж ти мені й доїло, бісеня! Уже ж ти мені й допекло!

— Братця! — репетує Шатай-Мотай,— обороніть!

— Гей, братця! Оборонимо Петра... На Орла, на Орла,— почулося з гурту, і понеслося декілька. Орел, кинувши Шатай-Мотая, одступив назад, розкарячивши ноги і наставивши кулаки. То була кумедна фігура воїна, боронючого самого себе,— сонце її обливало, і стояла вона, немов викувана з заліза, серед чистого поля, тоді як рій других воінів з сміхом та жартою на устах наступав на неї.

— Не підходь,— кричить Орел,— грізно свіркнувши очима і крутнувши понад головою обома кулаками,— не підходь! Розломлю!

— Братця! Братця! — крикнув Якименко, біжучи геть від кумпанії,— а дивіться на Орла — він скоріше свиня люта, ніж орел.

Хвиля реготу, як зграя зляканих чайок, знялася з гурту, шурхнула високо угору і розпросторилася по зеленому полю. «Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!» — ревло, голосило в повітрі.

— Знаєте що? — кричить Шатай-Мотай.— Годі дурити — давай заспіваємо. Гей! Хто хоче співати — сюди, сюди!

— Я! Я! Я! — викрикнули з гурту, і душ три побігло до Шатай-Мотая, за ними другі, і гурт розійшовся. Орел, зложивши свої широкі кулаки і звівши косі лапи, і собі потяг туди, влягаючи назад.

Всі посідали в траві кружка, зробили коло. Усередині Шатай-Мотай став навколюшки.

— Якої? — почулося з гурту.

— Ой, чумаче, чумаче!
Життя твоє собаче,—

завів тенором Шатай-Мотай. Гнучкий і молодий голос його роздався в повітрі плачем чумацьким, наріканням над його собачим життям і тугою невимовною.

— Ой, ох! охо-хо-х!
Життя твоє собаче,—

гуконув зразу за Шатай-Мотаєм гурт, неначе забоєм у бубон стверджуючи, що справді те життя собаче.

Далі вони співали: «Ой, ішов чумак з Дону», «Дубовеє денце» і інших. Гучно-гучно роздавалося їх гуртове співання по зеленому полю, по чистому повітрі, підхоплював їх голоси легенький вітер і ніс у піднебесну блакить і слав навкруги по зеленій мураві, а сонце пестило їх хвилі своїм послідпім теплим промінням, і дрижали промінясті стяги, і дрижало повітря, як струна, переливаючись від товстого до тоненького заводу... То співало тепле серце непорочними устами, то співала неспаніла душа вільним голосом молодої грудпини... То почуття волі обізвалось серед чистого поля — бо де ж йому і зародитись, як не серед його, під широкою покрівлею ясного та привітного неба... Не в місті, серед вонючого повітря улиці, не на кватирі між чотирма німими стінами, не в гімназії — де їх цілий гурт давили своїми установами, своїми начальничими примхами та примусами. Тут, серед широкого поля, серед чистого повітря і воскресли ті болі, ті муки, та неволя у молодому серці Голуба, що лежав собі геть осторонь, не приймаючи допомоги у гуртовому співанні, і вилилися у палких словах, уражаючи кожного у самий край серця.

— О-ох! — здихнув він, коли гурт замовк і тільки луна колихалася над його головами.— От де воля, от де простір! А не в гімназії. Знаєте що? Серед чистого поля, отут без усяких педагогічних муштр, без класиків краще викохується і душа, і серце людське, і та особність його, котра одрізняє одного чоловіка від другого.

— Пішов співать Голуб! — з жартом на устах вимовив Криса; та жарт той не викликав ні в кого симпатії... Усі з якоюсь болючою потугою слухали голосу Голубового, і видно було, що слово те, як мітка стріла, улучило в саме боляче місце,— і жарт, як чужий посвист між гуртовим співом, пронісся і замер, не зробивши ніякої урази... Стало тільки тихо та сумно навкруги.

— Ну що наша гімназія? — роздався знову голос Голубів.— Чим вона допоможе в розвої душі і серця?.. Учимо ми класиків — чи добираємось ми до тії суті, до того живого соку, який вони вносили колись? Ні, одні прості та блискучі форми, у які вилилась їх тепер уже бідна думка, учимо ми. Проходимо ми математику — задачі її заставляють тільки стрибати на одному місці нашому розумові, і, нігде правди діти, вистрибуючи так, він робиться гнучкий та хисткий; так і розгинається, так і вигинається,

то змією зов'ється, то стрибоне молодецьки і стане... Тепер словесность, звідкіля б ми брали величні образи свого і прошлого віку, чи проходиться так, як би треба? З естетичного боку, а не з боку користі, яку приносе громаді той або інший писатель, не з боку живого битописання норовів та звичаїв живих людей, не з боку нових поглядів та внеску ідей розбираються у нас писателі. Що ж нам з того поможеться? Уп'ять та ж класична форма, а не суть. А історія? Наука живого чоловіка, з його горем і болями, з його радощами і веселощами, з його розвоєм і занепадками,— наука наук, коли можна так її назвати,— як проходиться? Ніякої думки, ні світу на той або другий случай — факт, факт та й факт... Це під такими установами розвивають наш розум... А душу і серце? Ті, в кого б ми повинні запобігти ласки, ті нас стороняться... Учителі геть від нас держаться. Данило Іванович, наприклад, не дивиться на те, як веде себе ученик, а допитується, чого у його така негарна пика, чого ученик чортом дивиться?.. Хіба під напливом таких случаїв привикає хлопець поводитись гуманними почуттями? Серце його строює зло, осуворює; душу сповиває тяжка і даремна наруга й розливає жовч. Всі звірячі почуття збуджуються; а найкращі, найлюбіші мрії його зостаються недозволеними мріями. А потім, коли він виросте, то і мрії дитячої пори одійдуть, змеркнуть. І зостанеться чоловік з своїми звірячими побудками, а більше ні з чим. Чи дивно ж то, що він поїда свого ж брата, що він зараз лізе угору, на тепле місце?..

Тисячу і тисячу раз краще вирощується селянин. Чи пізнає він від людей наругу даремну, чи озлять його серце які случаї з людьми,— вийшов він у поле — ясне небо любо загляне йому в очі і привітає своїм блакитним привітом, тепле сонце зігріє його серце, а мати-земля своїми квітками, своїм зеленим килимом розлогого поля, пташиними співами сповне душу таким чаром, такою тихою любов'ю, що забуде молоде хлоп'яче серце ті даремні напасті, котрі вигравали грізну гру у його крові, уляжуться злі думки, мир та покій обів'є душу... Їй-богу, в сто тисяч раз щасливіше від нас простий мужичий хлопець!..— закінчив Голуб.

— Дуже ти, пане-брате, грубо помиляєшся,— одмовив на сю довгу річ Криса,— мужичий хлопець, ти думаєш, почуває те, що ти почуваєш, чоловік, освічений наукою.

Самі найтонші, самі найвиразніші почуття у тебе розвили, розвиваючи розум, тоді як у мужика первобитні почуття, почуття звірини, коли можна так сказати. Йому гарно, він і знає, що йому гарно, а не знає, чого йому гарно. Приміром, сонце світе — ти тут розбираєш і коліри його світу, і переливи його парусів, і хвилі тепла, і красу його величну, мужикові до того немає ніякого діла,— воно, бач, гарно світе — ну, й гарно.

— Та чи не так лишень і ми діємо при перше нас спостигаючих уразах,— хоч у нас, ти кажеш, і розвиті критичні постави. Коли б же звісить або зрівнять, хто глибше й дужче почуває все те, чи ми, чи мужик, то здається те, що мужик,— він ближче до природи, ніж ми, тепличні квітки. Та я не об сьому кажу, я кажу об тому, що у мужика серед поля більше шансів виростити свою душу і своє серце, ніж нам з тобою, котрих учать цілий вік не як людей з різними почуттями і різною організацією, а як дерево у садку, трохи-трохи хто погнав угору або вшир — зараз його садовник і підстриже.

— Свята правда! — з великим поспіхом вирвався Шатай-Мотай,— свята правда! Природа, справді, краще вирощує характер чоловічий, ніж школа; я кажу краще, бо раз дає більшу волю його замірам, а вдруге сповняє його душу чаром, любов'ю.

Зав'язалася пря, на котрій Голуб одолів свого супротивника. Всі йому плескали в долоні, кричали: добре! добре! тоді як Крису то мало слухали, а коли слухали, то все якось пускаючи слова мимо ух.

Криса був проводирем ув одному гурті гімназистів, котрі звали себе реалістами і держалися критичних поглядів на життя з становища натури, природи. Всі з того гурту тільки й думали, що, скінчивши гімназію, поступити на естественный факультет. Голуб же був проводирем другого гурту — історичного, і з широти історичних ідеалів дивився на життя і його обставини. Його красна мова, його сердешне, задушевне слово, його широта погляду привертали до його не тільки людей його гурту, котрий завдався поступити на історично-філологічний факультет,— а часом і з другого краю. Це робило його свідомим на усю гімназію і не давало покою Крисі, котрий і чіплявся до Голуба чи було чого, чи не було. Йому хотілось так або інше одоліти свого противника. І треба додати, що

це і було на той час життям, не давало заснути молодим душам, будило у їх хіть до роботи, до праці.

Був там у гімназії і третій гурт людей, не пристаючих ні до сих, ні до тих, а тримаючих тільки самих себе. Коли історики з реалістами вели страшенну війну, сі коло баришень пестилися, з усиками носилися, з сорочками... Сих найбільше кохало начальство, становило у примір другим... Вони не мали одного, раз назавжди вибраного устою,— вони часто згоджувались як з реалістами, звучи їх у шутку зарізаками, так і з істориками, давши і сим назву ідеалістів... Плили ж вони більше по тій течії, по якій вказало їм начальство та свої вигоди. Найталановитішим з їх був Шатай-Мотай. Він себе, правда, завжди відчисляв більше до істориків, ніж до реалістів, і через те разом з Голубом поступив на історичний факультет.

III

Прокинулося яснеє маєве сонечко... Устало воно й виплило з-за гори веселе-ясне, як дівчина після умивання... Сміється воно, а проміння аж витанцьовує по банях церков божих, по оселях будинків високих, по верхів'ях тополь гнучких... Оце грає-кружає на якій-небудь гілоньці у краплі сльози божої, роси, або на невеличкій точечці бані — то дивись — скік! і перескочило нижче, і знову вибрало місцинку, і знову грає-вигравае... А ранкова прохолода звідусюди так і віє, так і обгортає усе, немов те ж саме сонечко і гріє і злегенька губами провіває, щоб не перегріти часом... Хороше так, весело, просторо! Соловейки співають, як не порозриваються, і будять людей любуватися красою світовою.

Того ранку, ще до сходу сонця, прокинувся і Петро Петрович у своїй кватирі — невеличкому чуланчикові на четвертому етажі. Одно віконце на шлях, лиженьке ліжко з поламаних дощок та стульчик коло невеличкого столика — тільки всього й худоби у його хаті; валялося, правда, ще дві-три книжки, перо, чорнильниця та папір на столі, лиженька одежинка висіла на стіні та драпове одіяло лежало на ліжкові — тільки всього.

Петро Петрович устав, надів чоботи чи ботики і підійшов до вікна. Ранок тільки ще що почав займатися... Рожевою пеленою заслався східень, немов соромлива дівчина засоромилася... Унизу геть виднілося місто у сивому

ранньому тумані. Петро Петрович сів коло вікна й дивився униз на місто. Він бачив, як сонце вставало, як його гарячі стяги прорізували туман і ясно вигравали на верховинах церков. Він бачив те прихітливе вигравання сонячного проміння... Коли сонце зовсім піднялося, то наче розтопленим золотом облило місто... Все місто горіло, усміхалося під його золотим поглядом...

«Ач! Як хороше! Як гарно!..— подумав він.— Добре ситому, добре багатому!..»

І взяла його голову тяжка думка про той насущник, спустилася поглибше, аж у дитячі літа. І встали вони перед ним залякані-загукані страшним голосом батьковим. Встав батько — звірюка, встала мати — добра, люба мати... Потім гімназія, товариші... Хороше, веселе життя!.. Тут уп'ять і університет... Знову товариство, тільки це не те товариство, веселе, безжурне,— ні — не саля, музика й рій панянок перед ним літають, а встає бідолашна народна доля й заглядає, як сова, у похмурі очі... Страшна вона, тяжка вона, худа, невмита, непричесана, з голодним роззявленим ротом, з блискучими зажерливими очима... І хороше місто, котре він зміряв і вздовж і впоперек, здалося не таким хорошим, яким хвилину-другу тому назад... «Там, у тому будинкові торгувались зо мною, як з жидом, за урок, там теж, а там — недодали... Прокляте місто! Не любити ти мене вчило, а ненавидіти!.. З добра бідоти ти вибудувало оті страшенні палати й видавлюєш ними з їх сльози!.. Прокляте місто!»

То була хвиля якогось почуття, незнайомого ще досі Петрові Петровичеві... А так як здалось воно йому більше оманливим, то він аж засоромився сам себе. «Що це я? Дитячі літа вертаю?.. Розпустив свої нюні, як шістнадцятилітня панянка... Десь мов нікому не звісно, що в щоденному своєму життю люди поводяться законом вигоди, а не лицарським поривання серця... А я став місто й людей проклинати, що вони учили мене не любити, а ненавидіти?.. Дитятство! Такі вже обставини житечні,— хоч не хоч, воюй не воюй з ними, а вони тебе таки давнуть... І коли ти безздоровний собі — ну! і збирайсь у великий шлях-дорогу, до батьків своїх... Така-то боротьба за життя!.. Слава Дарвіну, що він зірвав з наших очей романтичну пов'язку і вказав на прямий шлях — души, а то тебе задушать!.. І коли з його становища глянути на діло батькове, то справді він не настільки винний у своїх поривання-

ніх звірячих, ніж я думав спершу,— у його в більшій мірі тільки проявився той закон,— на те ж він і чоловік здоровенний. Сильний, здоровенний — і побиває більше! Для мене теж тепер настала та сама пора, пора боротьби за життя... Досі я все одрощував кігти та зуби. Настав час спробувати їх силу... Університет, упустивши мене в одні двері голоцюцьком і наділивши зброєю задля боротьби,— випустив у другі двері і навіки вже зачинився від мене як учитель... Може, відчиниться, правда, ще, але вже як учень... То зовсім інша річ! Поки стою я на широкому шляху або майдані, куди завжди викидає школа озброєних людей, і чекаю свого ворога, щоб з ним поборотись... Тепер одно питання — де мій ворог? Треба глядіти густо, щоб не прогледіти його... «Не весте бо дня и часа в онь же сын человеческий прииде!»

Петро Петрович знову задумався... Непривітне, тяжке йому стало життя чоловіче... «Завждешня біганина за шматком хліба, боротьба за право на насущник. А серце де? А душа де? Хіба і вони поводяться тим же законом? Трохи лиш чи не в цьому і вся людкість людей? Їх пориванння тільки й скрашають життя, не роблять його зовсім схожим на життя звірів... Чого ж ми хвастаємо, чого ми величаємося своєю людкістю?.. Нерозумні ті теоретики, котрі свої гуманні теорії хотять нав'язати мирові... Нічого з цим не вдієш. Я дивлюся на їх теорії не як на закони, котрі повинні ворочати миром, а як на орудія, котрими чоловік добуває своє добро, своє благо, і ні для кого більше, а для себе самого... Та воно так і є: великому кораблеві — велике море! Наприклад: мій батько і я. Батько вдовольнявся одним головою. То його було море, по котрому він — корабель — плавав без опаски розбитися швидко. Тепер я — корабель, чи поплив би я по тому морю? Ні, для мене мало того моря, щоб спустити корабель — мене, я був би на суходолі. А хіба на те кораблі, щоб на суходолі стояти? Звісно, не на те. Через те і для мене треба більше море, і глибше, і ширше, і довше... А справді, це прирівняння справдішнє,— чоловік — корабель, життя — море, теорії, ідеї — то весла, паруси, котрі гонять його корабель по житечному бурхливому морю... От на що здались теорії, ідеї... І їх таки, яко овощ людського життя, він узяв собі у помічники гнати свій корабель... Вони для його і весла, і паруси, і пробої, котрими він пробиває далі свою дорогу... Всього буває, іноді весла

він об каміння зламає, паруси вітер порве, пробої від натуги лопнуть, і — пропав тоді корабель-чоловік з своїми гордими замірами, з своїми злими замахами... І все це наука наук — історія навчає нас, від чого буває: не здерже чоловік свого замаху, не вкоротча заміру — і полетів сторч головою! Ні, історія не йде шкереберть, вона не робить перескоків — вона плазує тихо, помалу, як мала дитина, але рівним шляхом і рівною ходою. Коли б мене спитали, який шлях вибрати чоловікові, котрий от, приміром, як я, оснастив, осмолив свій корабель і хоче спускати на море, я б йому спершу всього заспівав би слова колядки:

Ой не їдь, синку, поперед війська,
Не зоставайся позаду війська,
Держись війська середнього...

Золота середина! Золота середина — перше усього! Задля неумілого молодого чоловіка саме краще йти за другими не ззаду, щоб на тебе пальцями не вказували, а взяти побік, хай у носі сяде проводир, ти не сідай і в кормі, ти сядь посередині; поки трохи привчишся, далі все лізь уперед та вперед, буде час, коли і ти сядеш на місці проводиря — тоді, навчений життям, ти зумієш керувати свій корабель по кам'янистому дну життя, зумієш обійти і обминути не тільки піщану міль, але й кам'яну скелю... Тільки перш-по-перше іди від того, що вже є, не пробивай сам собі шляху — не проведеш же його далі зробленого? Пробивай краще далі, той, що намітили тобі давно віки... Пізнай сперше всього status quo і від його то і гони корабель... Шлях убитий, дорога гладенька, сили менше треба... А то-то наше й лихо, що ми зрікаємось того, що є. Життя, ми кажемо, не туди пішло, куди треба,— вертай назад! Чудодії!»

Петро Петрович махнув рукою і усміхнувся злегенька, але зло; так сміється учений муж з вигадок гарячої голови хлопця. Він устав, пройшовся по хаті і знову став коло вікна, дивлячись униз, на місто. Місто рушило, ревло, клекотіло, гвалт у тисячі голосів доносився до його вуха, крик, стук, гуп, луп — все те неслося, лилося, як хвиля на просторому морі, і поверх усього було синє небо, мовчазне-німе, та ясне сонце розливало золоті паруси по світовім просторі.

— Рушило місто! — промовив Петро Петрович.— Куди сей крик іде? Де зникає? Куди люди плетуться, під-

нявши такий страшенний гвалт?.. Туди, де ніщо, в вічне забуття, в вічний морок, темноту...

Він узявся за лоб рукою, почервонівши увесь.

— Так і є, не доспав; голова гаряча, виски, як у лихоманці, сіпа. Через те і думки такі... стидкі!

Він закрив чорною занавіскою вікно і грузно опустився на ліжко. У хаті стало сіро, як буває перед вечором; мухи загули, закружали, злякані зразу померками. Петро Петрович закрив очі, узявшись за лоб рукою. Уже тихе забуття путало його думки, сон снував над очима, тіло терпло-німіло...

Стук у двері і крик: «Шатай-Мотай! Шатай-Мотай!» — злякав його. Він кинувся:

— Хто там? — окликнувся.

— Се я, Орел. Відчиняй.

Шатай-Мотай устав, відчинив і знову ліг у ліжко, широко позіхаючи.

У хату увійшов низенький, але коренастий чоловічок у сіренькій блузі і в демократичному чорному брилі. Лице його широке, скулясте віддавало залізною силою; погляд грізний, високе чоло повите сумною думкою. Невеличка борідка його стирчала кущами, зате здорове кучеряве волосся стояло на голові, як ожеред соломи. Він, скинувши бриль, опустився на стулець.

— Навіщо б я закривався від світу? — товстим голосом запитав він Петра Петровича і дернув занавіску убік — світ так і сійнув, так і линув у хату.

Петро Петрович ухопився за очі рукою і здвигнув, немов хто його шпигонув чим.

— Не руш занавіски! — крикнув він.— Світ очі їсть. Я так мало спав сю ніч, що почуваю, немов лихоманка мене тре.

Орел закрив знову вікно. І, повертаючись до Петра Петровича, запитав:

— Ти коли додому?

— Я? Не знаю ще. Треба нащот місця справиться.

— А-а! В чиновники?! — забубонів Орел.

— Та хоч учителем на перший раз.

— Ага.

— Ну, а ти ж коли? Може, й прийшов, щоб разом?

— Ні, я зовсім не їду.

— А де ж ти, при університеті зостаєшся?

— Ні. Що я тут буду робити?

— Кондицію вигодну напитав?

— Як би тобі? І кондиція є... Та думаю і кондицію по боку,— запиняючись мовив Орел.

— Так як же? Чим же ти житимеш?

— А народ чим живе?

— То в народ? — аж скрикнув Петро Петрович.

— А тебе що злякало так? Чи не сон на голій землі, шматок черствого хліба та праця тяжка? Хоч би й так, то ради того, щоб навчити бідолашного мужика зненавидіти такий строй, хоч ради сього, кажу, треба нам пожертвувати дворянськими привичками.

— Хай так. Хай це будуть дворянські привички, хоч я не годжуся з цим,— всякому чоловікові природженна хіть устроїтись якнайкраще.

— Природженні навички, природженні думки — пішов писать від теології! — усміхнувся Орел.

— Ні, не від теології. Коли б я був здоровіший, та й час мав вільний, я б тобі доказав, що воно так і є, покоління поколінню зоставляє в наслідство свої привички, свої думки, ідеї.

— Тільки як?

— А як?

— Не заклада в організм його, як психологічну осібність, а, вигодовуючи, навчає тому...

— Ні, і закладає в саму душу.

— Теологія!

— Хай і теологія. Я не маю часу тепер тобі доказати. Ви, медики, привикли дивитись на духовні яви як на наслідок фізичного строю; ми, історики, приймаючи це трохи, надаємо самостійну ролю і духовним основам, тобто, що вони розвиваються і гаснуть по своїм законам, осібним від законів фізичних.

— Співай! — махнувши рукою, мовляє Орел.

— Так так-то. У вас усе від атома і кліточки. Ану, як ця кліточка зародилася, скажіть?

— До цього ще ембріологія не дійшла.

— І не дійде ніколи. Ми, однак, зайшли далеко вбік, звернули з свого шляху. Ми, здається, говорили про дворянські звичаї.

— Так.

— Ти кажеш, що спання на голій землі, поїдання черствого хліба й праця тяжка — не в дворянському звичаї.

— Не тільки не в дворянському, та й не в людському.

Заставляти половину людей так жити, а собі узяти щонайкраще.

— Хай і так. Ну, а наука, научна праця — панська робота?

— Спершу треба встановити погляд, що таке наука? Коли вона така цяця, яку ми досі її бачимо, то вона не наука, а панська іграшка.

— А Бокль, а Дарвін? — крикнув Петро Петрович.

— І Бокль, і Дарвін — сини науки справдішньої.

— А Миль?

— І Миль. Що ж із сього? Із мільйона учених ти вказуєш мені на трьох, котрі справді двинули її уперед. Що з сього?

— А те, щоб сі три появились, то треба зробити научну почву.

— Так. Тільки не дворянську, а людську, щоб не одні пани причащалися святих таїн знання, а всі — і мужики.

— Ну?

— Ну. А щоб се стало, то треба сей нікчемний економічний строй розломити, розвалити к бісу, треба так зробити, щоб кожен брав те, що заслужив, треба справедливість водворити на землі, а не неправду. А щоб нам, панам, бути справедливими в теперішній час строю, то зостається тільки іти в народ, помогти йому скинути свою бідолашну долю, віддати йому свою і силу, і міць, і хіть... Оце буде правда! А все друге — мошенство! Нікчемність!

— Чого ж мошенство?

— А того, що не гармоніруватиме з ідеєю правди і справедливості. Ти досі їв смачне і спав добре. Так?

— Так.

— Так віддай же і свої смачні потрави, і свій любий сон другим, тим, у кого ти одняв.

— Я ні в кого не однімав.

— Не ти, то твої батьки. Ти забув закон історичний: за гріхи батьків караються діти.

— А чого ж ти забув закон Дарвінів, що життя є боротьба?

— За життя?

— За права життя, за право на насущник. Ти забув, що чоловік є така ж звірюка, як і другі, тільки дужча.

— Тим хуже задля чоловіка!

— Закон. Вини його, не вини, а закон.

— Та коли ми почнемо усе приводити в строгу систе-

му, то дійдемо, як один німець дійшов, до того, що небиття — саме краще. Що життя є зло, і тільки смерть, покой — і є те ідеальне щастя, до якого ми добиваємося. Я тобі кажу о теперішнім часі.

— Що ж о теперішнім часі?

— А те, хіба тепер справедливо блага поділені поміж людьми?

— Ні.

— Ну й поділімо.

— А препони?

— Розломімо...

Затихли обоє. Орел грізно дивився, Петро Петрович думав щось, дивлячись у куток хати.

— Ні, братця. Я бачу святі ваші пориви, ваші хороші замахи, тільки даремно ви пнетеся, підставляєте шию під сокиру.

— Що нам своя шия, коли тисячі у вічному мороці блудять?

— Дитятство!

— Чиновничество!

— Кров молода грає. Піймають, виб'ють — уляжеться, утихне.

Орел скочив, немов його хто шилом штрикнув. Очі широко розкрились, увесь поблід, затріпався і з усії сили плюнув межи очі Петру Петровичу.

— Подлец! — крикнув.

І чимдужче вибіг з хати.

— І се зветься водворенієм правди і справедливості на землі? — крикнув йому навздогінці Петро Петрович, протираючи рукавом очі. Орел того не чув — він, як несамовитий, мчався униз по східцям.

ФРАГМЕНТИ ВЕЛИКИХ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ

СКОЛИХНУВ

ВЕЧОРНИЦІ

І

Весна наставала. День був ясний та погожий. Зимнє, зелене й холодне небо від сонячного погляду ставало блакитно-ясне й привітне; як погляд любої дівчини, воно манило очі до себе. Сонце аж надималося, так гріло, світило,— від його тепла і сяйва чорніли сніги по долинах, дірчавів і темнів лід на річці, з гір збігали невеличкі струмочки чистої снігової водиці і, як золоті змійки, леліли на сонці, то витикаючи свою стежку з-під снігу, то зариваючи її глибоко, немов ховаючись від сонячного тепла. Посмітюхи з радощів покидали свої борозенки і підіймалися угору, насупроти сонця, тріпаючи крильцями і виводячи свою пісеньку.

А проте все ще була рання пора для весни. Хоч згори сонце й допікало мов, хоч його золоте марево й розвівалося по світу — а з землі, убраної в лід та сніг, устава вала холодна пара і обіймала вас усього з ніг до голови. Ще страшно було вириватися абияк одітому — дрижаки й холод брав своє. А коли сонце покотилося за гору, пишаючись своїм золотим убором і розливаючи по всьому спадні рожевий світ,— то мороз таки неабиякий наставав. Небо робилося знову зеленуватим, сніг тужавів, горошився, брався льодом, водяні струмочки шерхли, й посмітюхи затихали. Знову ставало холодно, як і серед зими.

У той час з хати старої панії удовихи, що жила хутором на Гнилому урочищі, вийшла молода панянка. У теплій кожушанці, закутана чорним здоровим платком, вона була забезпечена від холоду. Вийшовши з хати, вона прямо пішла стежкою у ворота, що виходять з двору на широку оболоню, укриту снігом. На замерзлих горошинах його любо вигравало западаюче сонце: то горіло червоним

вогнем, то одливало зеленим, то блищало ясно-синім, як на тому дорогому кришталі. Далі уперед видко було очерет, що, як щітка, стояв по обох боках замерзлої річки, за річкою рідкий луг, там гори, а далеко-далеко з-за гір чорнів ліс, як чорна попруга на рожевому небі.

Панночка, вийшовши за двір, стала, поховала руки в рукава і повела навкруги очима. Наліворуч припав до землі своїми низенькими хатами другий хутір, виходячи виразно угору високою клунею, на котрій лежало чаплине гніздо, та чистим панським будинком. На шибках його вигравало сонячне проміння і якраз било у очі панночці. Вона хутко відвела свої очі від нього і пішла тихо оболонею, дивлячись більше собі під ноги, ніж любуючись красою світовою. Часто вона ставала, оглядалася назад у двір, де метушилися люди коло овець, скотини; люди щось гукали, скотина ревла та бекала. Подивившись, вона знову йшла, ось набрела на рів, де цілий день йшла вода, а теперь він уже гаразд таки взявся льодом. Не довіряючи очам, панянка ступила ногою — лід не валився; вона тоді стала обома і почала ковзатися. Рів далеко проходив оболонею, і панянка все йшла ним, підковзуючись, не задивляючись уже ні на що. Вона так чи зачарувалася, чи зайнялася своїм ковзанням, що не бачила, коли і як вискочили дві такі ж, як і вона, панянки з сусіднього хутора і чимдуж бігли оболонею їй навпереймн. Вона тільки тоді озирнулась, коли почула коло себе хрущання снігу.

— Орисю, Варочко! — скрикнула вона молодим і дзвінким голосом.

— Галю! — скрикнули і ті їй і кинулися обійматися і цілуватися.

— А я вас цілий день дожидала та виглядала, думаю, от прийдуть, от прийдуть, а вони й не йдуть. А це вже надвечір мама питає: «Що це за знак, що ні одна і в хату не наплює, чи не побили, бува, глечиків?» — «Ні,— одказую мамі,— та ось піду їх зажену на вечорниці». Та вийшла з двору, подивилася на вашу хату, та й залишила: «Оце,— думаю,— піду прохати! Як вони не йдуть до мене, не піду і я до них».

— Їй-богу, Галю, не можна було! — скрикнули ті разом. Вищенька далі повела річ.

— Хіба ж і в нас, як у людей. Просимося ось уже три дні, мама й не від того, так тітка: «Нащо ти,— каже,—будеш їх пускати, тільки аби гуляти. Хай дома сидять та

діло роблять». Ми з роботою просимося. «Та хоч і з роботою,— каже,— яка з вас там робота? Мотрона Іванівна заклопочеться там коло хазяйства, а ви, як ті сороки, тільки на вигадки та на сміхи час угаєте». Отака противна!

— Якби, Галю, не було у нас отієї тьоті, ми б до тебе щодня ходили,— залепетала меншенька.

— А це вже побачили, що ти гуляєш, та як намоглися на маму — підемо та й підемо, пробігаємося,— он, кажемо, і Галя гуляє,— та насилу умовили. А вже як вирвалися, то як вітер. З двору гукають: «Не дуже, не дуже!» А ми буцім не чуємо та одно несемося.

— Я аж упала,— перебила менша.

— А Варя впала, та так же смішно. Біжить-біжить та як підковзнеться, як гримне, аж відляски пішли. Я собі й байдуже — біжу, коли кричить вона ззаду: «Упала, упала»,— а я думала, ловити хоче, та ще дужче біжу.

Усі після сього почали сміятися. Зоря жовтіла, небо темніло, ніч налягала на землю — зично й гучно нісся їх молодий сміх по чистому та густому повітрю оболоні. З-за гори починав місяць витикатись, і червоне його коло холодним поглядом глянуло на три жіночі постаті, що хилялись і перебігали, як тіні, по білому снігу.

— А місяць як гарно сходе; уже у нас і засвітилося,— сказала Галя.

— Та й у нас уже,— позирнувши на свою домівку, промовила Орися.

— Хай собі там світять, а ми погуляємо,— відказала Варя і, розігнавшись, почала ковзатись. За нею пустилася Орися.

— Я не люблю так ковзатись спрожога, я люблю по льоду ходити потихеньку та й підковзуватися,— каже Галя.

— Та ти у нас якась чудна — ніколи веселощів не любиш, все б сиділа та коли не читала, то робила, коли не робила, то з ким розмовляла. От я пам'ятаю торік, як ми їздили у Грушівку до пана, а там семинаристів-семинаристів,— та як вийшли на річку та на коньках як почали ковзатися. От коли я наковзалася,— каже Варя.— А вона собі забралася там у кімнату та все з своїм хресником няньчилася.

— Зате ж ти там і закохалася,— казала їй Галя.

— Ні, їй-богу, то брехня. Так трохи тільки припадав

Іван Трохимович — чи винна ж я, що він усе коло мене увивався? Може, я йому й подобалася, а він мені, їй-богу, нітрошечки.

— Так, так, кажи,— одказує Галя,— а чого ж ти так здихала, як він поїхав?

— І не думала.

— Не думала ж — а хто на бубнового короля гадав?

— Бач, так оце той бубновий король,— каже Орися,— а я й не туди. Дивлюся, все вона його мне у руках, все, знай та знай, на нього розкладає карти! Так хай же тепер і я знатиму.

— А ти, ти отого рудоусого, кривоносого? — аж заша-рівшись, питає шпарко Варя Орисю.

— Якого рудоусого, кривоносого?

— А там того, що співав: «Ой, полети, зозуленько».

— Ага, Пшенишного?

— Та чорт його знає, чи він пшенишний, чи, може, й житній.

— Та так же його прозивають.

— Ну, ото ж хто по ньому журився?

— Я б то? — призро спитала Орися.

— Уже ж не я.

— Та годі вам. От ще полаються! — почала Галя умовляти.— Краще ходімо до вас, заберемо роботу та підемо до мене на вечорниці. Добре?

— Добре! Добре! — скрикнули Орися і Варя, і всі разом скорою ходою пішли оболонею до сусіднього хутора.

II

У хаті Марини Тимофіївни удовихи горіло світло у невеличкій хатині, чисто вибіленій і пообводженій кругом унизу жовтою глиною. З хати були одні двері прямо у кухню, відкіля чулося палахкотіння соломи у печі і клопіт людський, а з другого боку двері вели у світлицю. Коло однієї стіни стояло здорове ліжко з цілим десятком подушок, положених на обидва боки, у білих, як сніг, наволоках; ліжко засланe було ситцевим одіялом, пошитим з невеликих карточок різних візерунків і цвітів. Коло вікна невеличкий столик, на покуті образ божої матері. У хаті душно, аж парно; лоєва свічка нагоріла, нікому було її зрівати, бо нікого не було в хаті, чорний гніт жужелиці виглядав з-під синьо-жовтуватого вогню і заборонював

світ,— якийсь морок надвечір царював у хаті, іноді вогонь, немов борючись з жужелицею, що його закривала, вирівався з великою силою, палахкаючи і обливаючи увесь гніт ясною світовою хвилею,— і тоді його сяйво розливалося по всій хаті на яку хвилину, але знову жужелиця нагоряла, і знову вогонь ховався аж під нею,— тоді довгі тіні снували по стінах, у кутках ховалася ніч, по хаті померки проходили.

— Бач, я й не туди-то, а свічка як нагоріла,— увійшовши у кімнату, мовила сама до себе Марина Тимофіївна і зірвала гніт з свічки. Світло зразу вияснилося, і по хаті пробігли його ясні хвилі, обливаючи Марину Тимофіївну з ніг до голови.

Марина Тимофіївна була вже старенька паніматка, невеличкого росту, товстенька, у чорному ситцевому та заваженому коло хазяйства платті, пов'язана чорним платком. Лице її було кругле, покарбоване зморшками. Не дивлячись на зморшки, молодеча краса ще пробивалася з-під них, краска здоров'я грала на щоках, і все воно було свіже, моложаве; очі тільки її потухли. Добре материне серце та ціла вервечка мук за молодих літ виглядали виразно її чорними мутними очима.

— Де це так Галя забарилася? Пішла ще завидки, і от пора вже й чай пити, а її й досі немає. Чи не повернула, бува, до Луценків? Прісю! Прісю! — загукала Марина Тимофіївна.

Дівчинка літ п'ятнадцяти у вибійчаній спідниці і чорній сорочці, з подзьобаним віспою лицем убігла у хату.

— Чого, пані?

— Ти не бачила Галі?

— Ні, бачила, пішли оболонею прямо аж до річки.

— Чого ж вона туди потіпалася?

— Не знаю, прямо окопом пішли.

— Гм. Дивно. Ніколи цього не було, щоб вона ходила до річки та ще увечері, а тепер хіба задумалася?

— Чи самовар, пані, нести? — запитала дівчина.

— Неси.

Дівчина вийшла з хати.

— І чого вона пішла аж до річки? — знову спитала Марина Тимофіївна, і по лиці у неї пробігли смужки неспокою.— Ще чого доброго там на ополонку наскочить.

— А не бачила, Луценківнів не було з нею? — скрикнула Марина Тимофіївна у кухню.

— Ні, не бачила,— відказала Пріся, несучи поперед себе самовар, що парував і шумів на всю хату.

— Хай же її біс зажидає чаю пити, а я не буду! — з серцем промовила Марина Тимофіївна і прийнялася заварювати чай. Але тривога не сходила з її лиця і з очей.— Ну, де б так довго ходити? Адже ж можна б уже погуляти та й прийти-таки додому. Тепер не день, а ніч, всяко буває, може, і вовк де перестріне, собаки оборонять, а вона сама... Господи!..— і з-під очей виступили у Марини Тимофіївни сльози.

У той час щось застугоніло у сінешні двері і разом почулося щось багато дзвінких молодих голосів. Марина Тимофіївна настановила вуха. Незабаром у хату влетіли Галя, Орися і Варя.

— Добрий вечір вам у хату,— замовили послідні і кинулися цілувати Марину Тимофіївну.— Чи ждали, чи ні?

— Та я вже тут лаю Галю. Пішла, кажу, і де так допізна ходе?

— Я, мамо, ходила по оболоні, вони вибігли, узяли мене до себе, а потім я їх закликала до себе на вечорниці.

— Еге, ми до вас з роботою, — щебече, показуючи з-під поли сорочку, Варя.

— О, ти вже в нас хлопотуха,— ласкаво замовила Марина Тимофіївна.— Чи наробиш то багато?

— Е, їй-богу, тьотю, сьогодні думаю дошить сорочки,— весело щебече Варя.

— А чаю ще не пила? — пита Галя.

— Ні. Я оце тільки що засипала. Чого ж ви стоїте отута, що нігде й повернутися? Ідіть у світлицю та там собі і усядетесь, а тим часом чай настоїться.

— Ходімо, там і пороздягаємося,— каже Галя, світячи світло. І незабаром усі скрилися за дверима.

Блиснуло світло у темній світлиці, і темнота, злякавшись, присіла на долівку, поховалася по закутках та закоморках. Білі стіни мов усміхнулися до світла, виясни-лися, заблищали. По тихій хаті розлилося молоде щебетання дівочих дзвінких голосків. Перша ускочила в неї Варя, миттю скинула свій верхній одяг, платок з чорнявої головки і шпарко забігала сюди-туди по хаті. Варя була молоденька, літ шістнадцяти паняночка, низенька, повненька, швидка, говірка; кругле личко цвіло молодим здоров'ям, очиці блищали якимсь лукавим вогнем. Як дитя, не знаючи ще ні лиха, ні горя у світі, дивиться ясно й

привітно на все, до всього усміхається і бажає, щоб і всі до нього усміхалися,— так і Варя. Не маючи ніяких думок, окроме радощів та веселощів, котрі так і сипалися вогняними іскорками з кожної її жилочки, з кожного поступу, з кожного слова,— вона їм і віддавалася завжди вся з тілом і душею, як метелик віддається легкому літньому повітрові і мчиться, мчиться, не знать за чим і не знать куди.

— Отепер я погуляю! Отепер я погуляю! — щебетала вона, хапаючи Галю, котра несла свічку, за руку.

— Та підожди, дай хоч світло постановити,— оце який вітер повіяв,— мовила Галя. Варя вже не чула і кинулася до Орисі.

— А ти чого стоїш? Чому не роздягаєшся? — крикнула вона і ухопила за рукав пальта. Орися повернулася, пальто спало додолу. Варя швидко підняла, кинула на постелю, схопила платок з голови у Орисі і теж кинула. Орися здвигнула плечима.

— Чи ти в своїй сорочці? — звівши з дивовижею погляд чорних, як смола, і м'яких, як бархатка, очей.

— Тепер же я погуляю! Тепер же я погуляю! — плескала на те Варя, б'ючи ладки ручицями і веселенько підстрибуючи по хаті.

Орися поправила проти дзеркала волосся, що розкуйдала трохи Варя, здіймаючи платок з голови, і сіла коло столика, підперши голову рукою; на лиці її лежала утома не утома, якесь тихе, скрите лихо. Вона була рідна сестра Варі і теж невеличка, хоча трохи вищенька від неї, теж кругловида, повненька, чорнява. І здалеку видко було, що рідні сестри. Орися старша тільки на два роки від Варі, а проте здавалася далеко старіша своїх літ. Дівочих скоків та сміхів і сліду не було видко — постать її виявляла щось надламане, болізне, чорними очима світилася якась туга, зв'язана воля, забита хіть; якимся сном, покірністю віяло від добрих і красних обрисів личка.

За час, як Варя бігала і жартувала, а Галя, поставивши світло, вийшла роздягатись,— вона тихо сиділа і журливо дивилася по хаті. Коли Галя увійшла знову і почала триматися за стіл, щоб витягти його серед хати,— Орися устала і помогла Галі. Варя скоса подивилася на обох за те, що не дали їй ще побігати та пожартуватися, поставивши стіл серед хати, побігла до постелі і впала в подушки.

— Безбожні! — скрикнула вона,— як я цілий день сьогодні не вставала з-за роботи, а випала хвилиночка увечері погуляти, то ви й того не дали і тута поперечили,— лежатиму ж я, коли так, а ви самі собі робіть.

— Ти лежи, а ми будемо чай пити,— каже Галя і вийшла з хати.

— Пийте, а я лежатиму,— промовила тихо Варя і зітхнула. Орися, приставивши стула до столу, сіла і задумалася. Тихо стало в хаті, з кімнати голосно доносилося дзеленчання шклянок, а з кухні глухий гомін людський.

— Мамо! І вам наливати? — пронеслося питання Галине.

— Пийте, пийте,— замовила Марина Тимофіївна з кухні,— я тута упораюся та й сама собі наллю.

Галя унесла спершу хліб, потім три шклянки чаю і, розстановивши по столу задля Орисі і Варі, свій почала стиха сьорбати ложечкою. За нею почала і Орися; Варя лежала у подушках і мовчала.

— Чому ж ти, Варю, не встаєш до чаю? — спитала її Галя. Варя мовчала, вона ж або не чула, або ж притворялася, що не чує.

— То вона думає про бубнового короля,— промовила Орися.

— Бубновий король! Бубновий король! — журливо залепетала Варя.— А чи нема у тебе, Галю, карт, я б загадала на бубнового короля.

Галя і Орися засміялися так, що аж похлинулися, потім закашлялися.

— Ага, ага! А що, а що? Ото вас бог наказує, щоб не сміялися,— промовила Варя, устаючи і сідаючи до своєї шклянки. Сьорбнувши і побачивши, що чай ще гарячий, вона, як мала дитина, почала духати у шклянку, аж бризки летіли у блюдечко. Подухавши добре, вона ще раз сьорбнула.

— А-а! Та й гарячий який, проклятий! — скрикнула і почала мішати його ложечкою так, що аж шклянка дзеленчала. Це було схоже на дитяче вередування, але було так смішно-гарно, що Галя і Орися знову залилися сміхом на усю хату.

— Та пий уже,— одхлипуючи каже Галя. Варя почала тихо пити, заїдаючи булкою. Сміх її пропав, веселощ, мов безвісти забігла, сиділа вона, як і сестра, тиха та добра і задумано сьорбала ложечку за ложечкою.

Вони сиділи по боках столу, схилившись кожна над своїми шклянками, і одна тільки постать Галі виразно виходила між ними. Як брава тополя між двома березами, так Галя між двома сестрами.

Галя була троюродна сестра їм і тільки місяцем старша від Орисі, а по лицю куди молодша послідньої. Вона була як би навпаки своїм подругам: висока на зріст, з довгобразим личком, русявим волоссям і блакитними ясними очима. В постаті щось виглядало чоловіче, а не жіноче, в погляді — ясний розум і добре серце. Не було у неї ні гарячих пошибів, ні холодних й надламаних поступів, а все завжди однакове, ні скоре, ні тихе і дуже, доказ сили, моці і розумового рахування.

Тепер вони усі троє сиділи тихо і мовчки пили чай. Орися і Варя, нахилившись над шклянками, а Галя, браво вирівнявшись. Кожну хоч малюй, неначе замерли, скаменіли. Така, видно, хвилина настала. Так часом буває і серед великого зборища народу. Після гомону та галасу настане така тиха хвилина, що чутно, як і муха пролетить; думаєш, мов усі зговорилися мовчати. У такий час, кажуть, либонь янгол пролітає. Така хвилина і тут настала, кожен думав своє про себе. Аж ось Варя шпарко підвела свою головоньку, погляд блиснув усмішкою...

— Що, якби я оце була замужем? — якось зично промовила вона, аж Галя і Орися кинулися від її мови.

— То що б було? — запитала Галя.

— Та щоб я отак сиділа з чоловіком та думку думала? А хай би його гаспид взяв собі! Я б його залоскотала проклятого! На біса мені таке хмуре заміжжя! Мені давай гуляти, танцювати, співати. Щоб музика, як не розірветься, грала, ноги, як поламані, ходили, сміх, як несамовитий, лився. Щоб я жила на хуторі, як от тепер,— а хай воно не діжде! Курей та качок скликати,— у місто мені! Гості! Гульня, сміхи!.. Ото життя, а не це!

У послідньому її слові забриніла жаліслива струна туги.

— А я коли б вийшла заміж,— каже Орися,— то найперше думала б, як би найкраще чоловікові годити, щоб йому було покійно, добре завжди, щоб він не мав ні в чому недостачі, а гульня, що гульня?

— А хай він не діжде, щоб я йому годила у всьому! — скрикнула Варя.— Хай він мені годить, хай він мене пестить, а не я його. Мало їх є, то вони всі так і звикли,

щоб на жінку та жінку,— хай лиш це жінка старша буде від чоловіка.

— Ніколи вона старша не може бути від його,— каже Орися,— а завжди менша.

— Не хочу, не хочу і чути! — кричить Варя, затикаючи вуха і тупаючи ногами об долівку.

— А по мені саме б краще було б, коли б ні чоловік не був старше жінки, ні жінка чоловіка, а обоє рівні. Тоді б у них був завжди і мир і щастя. Що не так, побалакали вони поміж себе, порадилися, поєдналися, як краще,— ото щастя. А то, коли чоловік старше, то жінка завжди ховається з своїми недостачами, а то накриє — і пішла у них гризня та лайка, коли й жінка старша над чоловіка — то теж недобре. Чоловік, звикнувши змалу сам жити, вештаючись між людьми і бачачи кращі постанови життя, завжди буде опереджати жінку розумом, а як не матиме волі, то все те марно так і загине, тоді як би при однаковій обох волі вони пораялися і прийшли до одного чогось кращого, вищого.

— Ото ти завжди з своїми примусіями! — замовила Варя.— Не хочу я, щоб чоловік був рівний! Не хочу! Хай він буде менший! Тоді все добре буде! Тоді можна буде викупити ті муки, які приходиться витерпіти до заміжжя, у батька-матері. Не хочу! Не хочу! Не хочу ні старшинування чоловічого, ні рівні з ним, хай він буде менший!— уже переводила в жарту Варя.

На той час увійшла у хату Марина Тимофіївна.

— Об чім це ви таку палку розмову ведете, що Варя аж розмарнілася? — запитала вона, зводячи свій добрий погляд на Варю.

— Та кажуть таке недоладне, тьотю, що мене аж голками усю проймає. Де ж таки? Кажуть, що краще, коли чоловік буде старший над жінкою, а я кажу, що краще, коли жінка старша над чоловіком.

— От бач, про що вони розмовляють,— усміхнувшись, каже Марина Тимофіївна,— а щоб вас! Я думала, може, об роботі якій, як її краще зробити, а вони таке пусте мелють. Сказано, дівчата.

— Та робота вже нам, тьотю, так остогидла, коли б ви знали, що рад казці, як хто каже. Устанеш — роби, пообідав — роби, увечері — роби. Та все роби, усе роби. А погуляти нема коли. А невже ж нам, молодим, свої дівочі літа все в роботі та в роботі зносити? Чим же ми згадає-

мо своє дівування? Які радісні хвилини будуть маячити у нашому житті на случай лихого заміжжя?

При послідньому слові Вариному лице Марини Тимофіївни перемінилося, замість тихого покою туга виразно вибилася на ньому, очі її потемніли. Вона тихо сіла на стуло і ще тихше журливим голосом замовила:

— Ох діточки! Вам, молодим та веселим, то все те заміжжя так перед очима і маячить, все б ви об йому тільки й думали, тільки й балакали. Воно здається таким гарним, таким радісним. Та хороші, кажуть, бубни за горами, а зблизька шкуратяні. Так і се. Якби то нам той розум за молодих літ, що господь на старість дає,— ми б ніколи не робили недобре. Так ніт же — на той час господь і розум одбере. От тепереньки вам здається, що дома вам недобре, немає волі, недостає часу за роботою на погулянки, і думаєте: «Вийду заміж — тоді погуляю». Дурна думка! Добре, як чоловік добрий, то ще сяк-так, хоч роботи удесятеро більше буде, ну та неважка та робота задля доброго чоловіка. А як же лихий та ще й п'є? Прийде серед ночі додому такий, як земля, та й не сам, а з собою цілу метку товариства наведе. Ти чи лягла спочити, та й уставай, та готуй їм усякі закуски.

— А щоб він не діждав, щоб я уставала! — крикнула Варя.

— Та цить, цить! Не одна так казала, не в одної і зуби були цілі.

— Так це мене і бить? — знову скрикнула Варя.

— Не перебивай-бо тьоті,— обізвалася Орися.

— О, ти прудка тепер! — замовила Марина Тимофіївна,— а підожди — вийдеш — посмирнішаєш.

— Ніколи я не посмирнішаю. Я й умру такою!

— Та не перебивай-бо! — сказала Галя.

— Посмирнішаєш, дочко, посмирнішаєш, коли не раз і не два очі будуть сині і голова бита так, що й доторкнутись до неї не можна буде. Хіба у п'яного є розум — прийшов, присікався от так, як ти господи свят! Побив-понівечив та й уклався спати. Ти від жалю та болі і на волосину не зімкнеш очей, виплачеш ту нещасливу ніч, а він хропе, мов зарізаний. А встане вранці — ще й дметься, чого заплакана та невесела та чому не розважаєш його на похміллі. Лиха б тебе година та нещаслива розважала, а не жінка! А не розважай — надувся й знову пішов на цілий день і знову приходе серед ночі на колотнечу. Та й

жалітися й хвалитися нікому не смій, ті ж, кому ти похвалилася, ті тебе й осудять,— сміття з хати не винось на шлях. Собаці, дітки мої, у доброго хазяїна краще живеться, ніж жінці у лихого чоловіка! Ох! Така вже наша доля жіноча! — крізь сльози промовила Марина Тимофіївна, і її тяжке зітхання тугою оповило не тільки хату, а й усіх дівчат. Орися ще дужче нахилилася над своєю шклянкою, Галя жалісливо дивилась на свою матір, і важка думка світилася в її очах. Варя притихла, очі її відкрилися, і, думаючи сама про себе якусь думку, вона їх уставила в темний куток хати, немов бачила там ту картину сумної повістки Марини Тимофіївни, і коли-не-коли здригувала, немов холод проймав її тіло.

— Нехай же йому біс, тому заміжжю, коли воно таке гірке! — скрикнула вона після якого часу мовчання.— Галю, Орисю! Дамо собі зарік — ніколи не бути замужем, будемо дурити паничів, та й годі! Будемо їм голови скручувати.

— А потім? Коли спаде і краса молода, і личко помарніє? Паничі тоді, як ті метелики, одлетять.

— Тоді у черниці,— суворо відказала Галя.

— Не нам носити ту чернечу одежу, дочко.

— Адже ж другі якось носять.

— Тільки то слави, що носять, а які вони черниці? Бачила я їх багато. Ми хоч горілки не п'ємо, а вони чи з самотньої туги, чи, може, і від другого чого так її гилять, трохи чи й з хлібом не їдять. Туди треба чоловіка дужої моці, високого духу; треба зректися усього земного, умерти тута на землі, а воскреснути там,— і Марина Тимофіївна махнула угору рукою.

— От ви, їй-богу, тьотю, прийшли та й перебили нам нашу веселу розмову. Не хочу я у черниці, не хочу і заміж, буду я цілий вік дівувати, а потім візьму та й умру.

— От туди! А бодай тебе, Варю. Яка ти чудна. Коли б же то воно так і було, як чоловік гадає, а то зовсім навиворот завжди виходе: чоловік, кажуть, гадає, а бог розполагає.

— Та що нам до його, коли він високо, та ніхто його й не бачe! То, що ви постарілись, то так кажете,— от і наша тьотя, як почне нам з Орисею вичитувати, то ми слухаємо-слухаємо та й поснемо, а вона все говоре та говоре. То це яка спросоння як гарконе на всю хату — то

тоді тільки наша тьотя й замовкне: «Вам,— каже,— свиням, з святого письма все вичитувала та виказувала, а ви спите». Розсердиться та й піде. А ми й раді. Коли ляже вона, тоді нам своя воля. Балакаємо собі іноді і до світу білого, і спати нам не хочеться. А вона як почне про якогось там святого, як йому нечисті привиджувалися та як він на одному аж у Єрусалим літав, то зараз сон де й не візьметься — так і наляже і очі зімкне. І що нам за нужда до того? Ми з нечистим не знаємося, товариства з ним не водимо, ніколи його не бачили, який він...

— Ох, ти вітер, вітер,— промовила Марина Тимофіївна на довгу річ Варі.— З вами нічого не вдієш доброго. Балакайте ж собі, а я піду у кухню, чи вечерю там лаштують,— і Марина Тимофіївна вийшла з хати.

Варя скочила слідком і двері зачинила.

— Слава богу, що пішла тьотя,— промовила вона і пішла собі вистрибом та виступцем по всій хаті.

Галя і Орися не видержали, і сумна хата окрилася молодим та дзвінким сміхом. Після тих жартів та сміхів згадали й про роботу — усілися вишивати рукава кожна собі, щоб к великодню у вишиваних сорочках покрасуватися.

— Ну та й тну ж я оцей рукав,— замовила Варя,— неділь, мабуть, з чотири. Сказано, так робота остогидла, що й дивитися на неї не хочеться, ще у гостях де буваєш, от як сьогодні, то ще сяк-так шиєш,— є з ким перекинутися словом-другим, і подуріеш, і погарцюєш яку годину, а як дома — сиди як та кам'яна баба та одно ший, одно ший,— сон так зразу і наляже, сидиш та куняєш.

— А я, правду кажучи,— обізвалася Орися,— я люблю шити; шиєш собі, нагнувшись над роботою, а в голові думка за думкою встає, одна одну попереджає... Як у хаті бува тихо, що нікого немає, то за думками не знаєш, коли і як робота, мов за водою, пливе; коли ж у хаті хто є, найпаче ота тьотя, ніколи вона не вгаває, все коли не до нас балакає, то сама собі щось шепче, і як їй не обридне... Тоді хоч плюй на роботу! І сидиш мов і шиєш, а робота все на одному місці стоїть.

— Та я б з нею не сиділа в одній хаті, я б собі у свою пішла та там і робила,— перебила якось суворо Галя.

— Як же ти від неї скриєшся, все рівно вона і в твою хату прийде.

— Я б зачинилася, не пустила.

— Добре тобі казати, коли ти не знаєш того нічого,— у тебе мама хоч і розсердиться коли, хоч і вилає, а більше вона все миром та словом бере, а в нас то не тільки сама почне рити, а ще й папіньці скаже. А ти ж знаєш, який у нас папінька? — болізний звівши погляд на Галю, сумно промовила Орися. У тому погляді багато було туги, пригніченої волі і плачу на безталанну долю. Галя пойняла і той погляд, і те питання.

— Правда... Правда...— гірко промовила Галя і замовкла.

Мовчання окрило всю хату, тиша настала така, що чутно було, як нитка шуршала у тонкому полотні, як голка зачіпалася й лущала. Кожна з панянок ще дужче нагнулася над роботою, ще дужче заходили тендітні пальчики, скорше і скорше виблискували голки. У Варі тільки робота не спорилася, то нитка прядивилася, то рвалася, то голка ламалася, то вузлики самі собою в'язалися.

— А щоб його! — сердито скрикувала Варя, рвала нитку, брала другу голку і знову шила...

Видко було, що щось уразило глибоко усіх трьох заразом, якась туга загалом налягла на їх молоді душі, на їх гарячі голови. Свічка вже і геть-то нагорала, чорна жужелиця вже висувалася з-під синього вогню і робилося в хаті похмуро,— їм байдуже було, ніхто на те не дивився, постаті тільки їх ще дужче похилилися над роботою, згиналися, і довгі їх тіні тихо дрижали по стінах хатини.

— Та чого це ми носа не втремо? — перша озвалася Галя.

— А справді,— промовила Орися.

— Якого носа? — звівши задуманий погляд, питалася Варя.

— А он, свого,— каже, жартуючи, Галя.

— Хіба він в чому покаляний? — не замічаючи жарти, пита Варя і взялася за платок витирати носа.

— Адже ні — платок чистий!

Галя і Орися не перемоглися — сміх їх так і полився, так і розкотився по всій хаті, так і пішов ходором по стінах, тіні від сміху затрусилися, задрижали... Варя дивилася на їх регіт з дивовижею.

— Та он, он...— крізь сміх замовила Орися,— свічка!

— А-а, бач, який ніс...— сміючись і собі, промовила Варя і зняла з свічки жужелицю. Ясний світ зразу сійнув

на всі боки, розлився на усі сторони, тіні позскакували з стін на долівку, стіни забіліли, заблищали, не тільки панянки, а й хата мов усміхнулася за ними.

— А щоб вас! А я думаю, який ніс... і забула про те та тру, тру платком, може, думаю, у сажі, аж сльози виступили,— гляну на платок — чистісінький, милісінький.

— Ха-ха-ха! — перекачувалися Галя і Орися одна за другою.

— Смійтеся! — сказала Варя і знову нагнулася над роботою.

Галя і Орися не скоро перестали сміятися, оце мов і затихнуть, уткнуться в роботу, а це згада яка, підведе голову та й заллється сміхом, за нею і друга. Варя, насупившись, одно тільки шила і мовчала.

Трохи згодом, коли улягласа сміхотворна ураза про носа, знову настала у хаті неповорушна тишина; знову панянки сиділи, нагнувшись над роботою, не примічаючи, що свічка знову нагорала.

— Та зривайте одна хто з свічки,— сказала Галя, перериваючи тишину, і взялася за щипці.

— От ти і будь у нас паламарем,— одказала Орися. Варя мовчала.

— Чого це воно так сумно стало? Аж сон немов ляга — давайте заспіваємо,— каже Галя.

Орися кивнула головою. Варя, не дожидаючи черги, завела тонким, повним сліз та невимовно важкої туги, голосом:

Ой, боже-боже, яка я нещасна вродилась,
Нема мені ні дня, ні ночі, а щоб же
не журилась.

Голос її понісся хвилею плачу, обдав усю хату, лився-переливався, гнувся-перегинався, то в великі хвилі збирався, то в дрібні дрібушечки складався.

— Ох! Та й завели ж якої важкої, аж серце наскрізь проймає! — прошептала Галя.

Личка молодих дівчат якось потемніли, пропала на їх молодеча одрада, згинули веселощі, сум, як ворон, виглядав з їх задуманих личок, як сова, спадав на роботу важким поглядом. Всі сиділи, пригнувшись, і боялися духу перевести,— а над ними голосом пісні слалася туга і немов давила на чорняві голови своєю вагою.

Варя доспівала першої вірші...

— О-ох! — зично і чуло вилетіло з грудей Орисі.

— Веселенької якої-небудь, Варко,— каже Галя, давлячи тугу на своєму личку.

— Не піде весела,— одмовила Варя.

— Чому?

— Так. На душі щось важко.

— Та ну-бо, годі. Чого там воно важко так? Заспівай...

— Їй-богу, веселої не заспіваю.

— Ну так смішної якої. Невже ж нам отак сидіти мовчки та слухати, як кожен мовчить або сумної співає.

— То хіба цієї:

Та служив Яшка у попа
Ковтуном,
Позавертом-вертуном,
Ковтуном
У попа!

Пісня справді не пішла, як крик дикого гусяти у ясну прозору весінню ніч, коли мир божий ущухнув, а соловей як не перерветься,— так вона пронеслася у сумному повітрі хати, і хоч усі усміхнулися, але то була болізна усмішка.

— А хто це такої завів? — увіходячи у хату, запитала Марина Тимофіївна.— Хіба кращих від Яшки немає?

— Та щось на Варю найшло: то важкої почала, що аж плакать хочеться, а це вже на іншу перевела,— каже Галя.

— Ох! Молоді ви, молоді та зелені! Не вмієте ви отих пісень, що в старину співали. Ото пісня! Святу тобі правду так і ріже. А тепер що? Якісь усе романці повидумували — скиглять їх, пищать та дмуться, як не порозриваються, а все чорт батька зна що виходе! Колись ми ще, бувало, дівчатами як зберемося отак, як оце й ви, на вечорниці, так у нас стеля зривається від пісень... А як підуть сміхи та жарти, то трохи хати не перевернемо... А то сидять собі і носи повішали! Чого вам, молодим, журитися? Об чім вам думати? Яка думка у дівчини? Як би краще та веселіше прогуляти дівування! Бо там уже — годі гульні!

У кутку буркун буркоче,
А в колисці дитя плаче,—

як співається у пісні... А ви, як сичі, понадималися — сидите.

— Такі ми, тьотю, удалися! — промовила, здихнувши, Варя.

— Які ж ви удалися? Не однакові? Звісно, тепер усе не по-людській пішло — старовини кидаються, а свого не мають, і старого не хочеться, бо то, кажуть, мужичина, а нового — де ж його узяти? З пальця не виколупаєш. По-запираються у чотирьох стінах, сидять — сумують та голови самі собі дурять та так цілий вік молодий і протратять. А якби ви краще старовини держалися, то все б гаразд було... Як тоді люди жили? Я ще запам'ятаю, як, бувало, настануть свята, то двері не зачиняються. Оце збереться ціла хура, покладуть усякої усячини та й ну до родичів погуляти... Погуляли там день-два, у другий двір, там у третій, у четвертий та так усіх об'їдуть; а потім усі вже і до себе... Гульня, співи на весь світ! А тепер що? Усе те уроздіч пішло, у різнацію. Брат у брата зо три роки не буває, а коли і прийде, то й то ворогами роз'їдуться. А через віщо те все? Через те, що своя воля! Колись, що старі скажуть, так тому й бути,— на те вони й старші, щоб їх поважати та почитати. А тепер і старим часом носа утруть. Як ти старий, то залізь на піч та сиди у кутку, та хліб жуй — от і все. Погано тепер жити стало! Нема того чоловіка, щоб десятків два ворогів не мав,— а тоді й стережися і бійся всього. Краще не згадувать про се! От заспівайте лиш, дітки, а я послухаю... Та тільки гарної якої з старих...

— Бог же його знає, які у ваш вік співалися? — каже Варя.

— Які співалися? Багато співалося усяких. Заспівайте мені удовушки.

— Якої се?

— А там, як її, Галю? Ти знаєш.

— Це так:

Зажурилася бідная удовонька,
Що не кошена зелена дібровонька...

— Е-е, ні, не сеї. Другої.

— Ага, так це:

Ой поза горою
Буйний вітер віє,
Та удівонька
Та пшениченьку сіє...

— Вона, вона. А нуте, дітки, моєї любимої.

Галя перша почала. Дзвінкий, тонкий і дужий голос, як забій срібного дзвоника, рознісся по хаті. За нею потягли Варя, Орися — і полився спів, понісся лемент бідної удівоньки до самого бога:

Ой, уроди, боже,
Сю пшениченьку яру!
Та на людський поговір,
На удовину славу!

На послідніх словах стара не видержала: розбитим, старим, але ще приятним голосом вона потягла за молодими, а потім і заплакала.

Галя перестала, перестали за нею Варя і Орися, і в хаті знову стало тихо, тільки чутно було, як стара схлипувала.

— От вам і співай, мамо! — озвалася Галя.— Тільки почнеш вашої любимої, ви зараз у сльози.

— Бо до серця, дитино моя, доходить, у самий край зачіпає... Що удова — це горох при дорозі,— хто не схоче, той і не вскубне,— схлипуючи, відмовила мати.

— То ми ніколи не будемо співати, як так,— каже Варя.

— Ох! Не знаєте ви нічого, дітки! Воно вам усе і здається дурниця.

— Та воно зовсім не дурницею здається... А як же ви через нас плачете?

— Тільки, дітки, і того, що поплачу. Ото і все моє! Поплачеш — камінь з плечей...

Дітки замовкли, замовкла і стара, вона протерла платком свої очі, котрі від сліз понабрякали і почервоніли. У хаті стало тихо, панянки посхилялися над своїм шитвом, стара лупала очима, світ світла разив їх.

— От уже і мої очі перестають служити,— почала вона,— раз — рядка вже не бачу, а вдруге — при світлі зараз запливають та заволікаються.

— Та то вам від плачу,— обізвалася Варя.

— Ні, таки, дитино, вже й літа не тії.

— А може, спати хочете? — пита Галя.

— Та воно вже, мабуть, і пора таки. Вечеря давно вже пріє у печі. Мабуть так, що повечеряємо та й ляжемо спати, а завтра краще удосвіта повстаємо.

І мати кинулася порядкувати, а Галя готувати стіл для страви. Все задрижало, задзеленчало, і незабаром сиділи

усі знову край столу і їли страву, з котрої стовпом здій-малася пара.

Годин у десять вечора уже усі полягали спати. Стара у своїй кімнатці, панянки у світлиці — всі упоперек на здоровому ліжкові, що стояло тута ж.

Коли потушили світло і темна темнота обняла усіх, тоді саме розповилося серце у кожної з панянок, розв'язалася душа, розгулялися думки найлюбіші, найрідніші їм... Люба думка та ще у молодої панянки завжди боїться, як злодій, світу; ніч, померки — то її сестри, з котрими вона гуляє, світло ж — її ворог; через те вона і боїться його і ховається. Ніч-матінка все прикриє, все приховає,— кажуть люди. І злодій іде уночі красти добро людське, і молода душа, чисте дівоче серце краде з людського щастя яку-небудь невеличку частиночку теж уночі. Вона його обгортає своїми найлюбішими думками, напуває його чарами з свого серця, тихою любовою своєї душі, цілує-милує рожевими устами, усміхається ясними очима, обіймає лілейними рученьками. Бо зна, що ніхто того не побаче, ніхто не зазіхне, не порветься відняти... Все нічка покрила, все матінка заслала своєю темною заволокою.

Так тепереньки і панянки. Вони полягали ще рано, ще молода сила не стомилася настільки, щоб прохати спокою; вони лежали тихо, ніч марою стояла над їх очима. У кожної думка розкинула найширше і найдалі свій килим, і кожна затикала його квітками, які знаходила у своєму серці. Яких там не було тільки, і з якою любовою кожна з панянок не саджала ті квіти... Були тут і рожі любові, були й чорнобривці, були й забудьки сині, і жалісливі лілеї, і зелений квіт, ймення котрому не було, але котрий пестили вони найкраще — то була надія... Було усяких багато, кожна уплітала у той килим, які тільки знаходила у своєму серці і які припадали до сподоби... Не було тільки чорного квіту. Одну одним як навісну уткнула Варя бархатку. І та квіточка, як потороча, стояла між другими і навівала сум на всіх.

— Ох! — здихнула Варя,— душно мені, тісно мені, немає волі ні в чому...

Сумно пробігло те зітхання і та вимова по хаті, гостро, як серп, черкнула кожну з панянок по серці і уразила його... Воно щеміло і боліло. Кожна почула те страшне слово, яке не хотілося кожній казати або яке ще й не вляглося у одежину слова, а тільки як почуття заклюнуло-

ся в душі і тихо гнітило... Тепер вимовлене, воно, як кара, як мара, стало перед очима... «Душно, тяжко, нема волі!»... Трохи-потроху меркли квітучі квітки, які вони повтикали у свій килим, сохли від недостачі догляду і клопоту, одна бархатка розпустилася, розкішно розправила свої м'які чорні листочки і, склонивши головоньку, пестливо гойдалася на своєму стебелькові...

— Знаєте, що я думаю? — знову озвалася Варя.— Простим дівчатам краще, ніж нам, панянкам...

— І там, Варю, не без лиха,— обізвалася Галя.

— Та де його немає. Та все простій вільніше живеться, легше дихається... Там лихо бува — сама винна... А тут... Та невже ж ми, господи ти мій боже, дурні такі, що от усяке прийде до нас, візьме та й надкусе, що нас бережуть так, ховають, трохи на ланцюжку не водять.

— Краще кажіть казки,— болізно й тихо вимовила Орися, перекидаючись з боку на бік.

— І чому я не вродилася хлопчиком? Оце б я була вільна, не було б мені ні в чому недозволу... Була б я оце або в місті, або в Києві, з людьми зознавалася, до товаришів би бігала, жила б... А то тут як за яку провинність, прости господи, заперли у сю темницю, куди ні звір не забігає, ні птиця не залітає, ні чоловік не заходжає... Коли-не-коли у велике свято як побачиш чужого чоловіка, то тобі якось аж боязко його робиться, немов з іншого світу, з іншого краю він залетів сюди... Поки то до його звикнеш... А там свята минули — знову повилося небо хмарами, зачинилися ворота нашої тюрми... Бідні ми, жінки! Безталанна наша доля, що з нами тільки не роблять, чого не витворяють? Через те ми і дурні, через те, коли не стане батька-матері, то ми не знаємо, де й подітися, що й почати... Бо чи ми світ бачимо? Чи ми з людьми поводимося?

— Та годі тобі! От уже й почала,— умовляє Варю Орися, тоді як Галя слухає і серце її наче обценьками хто дане, чорною китайкою думки сповиває...

— Де ж правда у світі? Де вона? — неголосно, але суворо промовила Галя на довгу річ Варі.

— А знаєте, об різдві, як ми були у Зарудного, там один... як би його,— він не танцював, не співав, над усіма тільки насміхувався, що привіз його Федір,— пам'ятаєш, Галю?

— Ну?

— То він казав, що там у одному якомусь краї жінки одвоювали собі волю.

— Як одвоювали? — пита Варя.

— Так, каже, одвоювали. Умісці з хлопчиками учать і дівчаток, потім вони виучуються, робляться вчительницями. І що, каже, з жінок більше вчителів, ніж з чоловіків, і вони краще ведуть діло і тямлять, ніж ці... І так, каже, не тільки в цьому одному, а в усьому їм воля, що хоче, те й робе, куди хоче, туди і йде, не питає нікого, як би й чоловік... Звісно, рівні!..

— От, якби мені там жить! От, якби я туди напалась! Господи! Хоч би приснилося те царство мені... у сні хоч побачила... А в москалі, не казав, жінок не беруть? — шпарко запитала вона.

— Що це ти, бог з тобою! — разом крикнули і Галя і Орися і зареготалися.

— Ото б ще недоставало чого? Де ж таки видано, щоб жінок та в москалі брали? — каже Орися.

— Та вже ж коли рівні, то в усьому рівні. Коли хлопців береш у москалі, то й дівчат.

— Отто добрі б москалі були!

— Чого? Я б сама, коли б брали в москалі, пішла б... Скільки б я земель перейшла, скільки б людей перебачила... світу... А там би зробили мене офіцером, у аполетах, на коні, з шаблюкою,— стережися ти! І яка б я немилосердна була на тих людей, хто жінок узаперті держить, як от нас... Зараз би узяла та й голову тому й зчесала... Не держи, мов, жінки або дочки у неволі, бо вона ж така жива душа, як і твоя! Та черк — так голови і не стало.

— То це б ти і папу зарубала? — спитала Орися.

— А що ж?

— О бреши ж! Твоя б рука не знялася його рубати...

— Чому?

— Тому що батька — гріх!

— А йому не гріх отак з нами робити?

— А я б,— каже Галя,— не рубала б, я б тільки налякала: коли, мов, не будеш давати волі жінкам, то ось ця шабля, а он то шия — так голова і злетить з в'язей.

— То що б же було? Ну, він би і попустив, поти ти перед очима, а пішов би в поход чи куди — то він би тих самих жінок на ланцюг би ще взяв! — каже Варя.

— А я б не так зробила,— каже Орися,— я б повикрадала і жінок і дівчат, завезла б геть,— живи, як хочеш!

— То вони б і померли з голоду! — каже Варя.

— А-а, і то правда,— одказує Орися,— ну так я б...

— Та що це ми збожеволіли, чи що? От, мов, справді ми вже у москалі пішли та радимося, що нам і як робити... Ха-ха-ха! — розреготалася Галя. За нею усі і собі розреготались і почали одна одну штовхати.

— Та ну, не штовхайся! О-о! О-о! — знай, викрикували одна за одною.

— Годі! Годі! Кажіть лучче, хто які очі краще любе? — питає Варя.

— Я чорні, чорні та блискучі,— каже Галя.

— А я чорних не люблю,— відказує Орися.

— Бо в тебе в самої чорні,— каже Галя.

— Та чорні ж. А я люблю голубі, сині, як небо... От очиці!

— А я карі,— каже Варя,— щоб були ясні-ясні обідки, мов золоті, а зрачок глибокий, чорний, і в йому мов іскорка жевріє.

— Отаке накаже! Такі чи й бувають у кого,— каже Орися.

— Такі саме у того нелюда, про котрого ти розказувала... Ото, що казав про жінок.

— Бач, вона вже успіла і очі розглядіти...

— Хіба мені повилазило, чи що?

— А коли хочте, то він над усіма найкращий був там,— каже Галя.

— Не люблю я такого намурмошеного виду... Правда, він хороший, тільки мов з каменю вистругваний, немов у нього ні серця, ні душі немає, якби не очі, блискучі та ясні, то так, як статуя. До того ж і худощавий... Коли б він такий говіркий та швидкий, як Василь Іванович, уже і я такого полюбила б.

— А знаєте, Василь Іванович зовсім дурний. Меле тим язиком, як вітряк крилами,— каже Галя.— Тоді як Петро Петрович — скаже слово, як стрілочку пусте... Гостре, правда, зате розумне, правдиве... А той, знай, бреше...

— Бач, як його, Петро Петрович,— каже Орися,— а я думала, думала та й забула. А на прозвище як його? За... За...

— Загірний,— каже Галя.

— Загірний! Загірний! Бач! Еге! Та ти щось, Галю, недаром, видно, запам'ятала, як його і звуть і прозивають.

— Я й по правді скажу, що він мені сподобався. Я з ним як з рідним братом набалакалась. Та до всього він такий припадливий, усе його зачіпає. Все йому подобається... Пита мене, що я читаю? Що ж у нас, кажу, є читати? Нічого у нас читати. Казав, хай я другим разом книжок вам привезу.

— Коли ж він казав другим разом? — пита Орися.

— Казав, може, з Федєю літом до вас приїдемо.

— А він де там у місті? Служить де, чи що?

— Служить же. Він по тій частині, що і Федя, тільки у другім місці десь, не знаю.

— От коли б його господь наніс! — скрикнула Варя.— Я б його одбила від вас.

— Ов-ва! — каже Галя.

— Їй-богу, одбила б! Хай я на сьому місці не влежу, коли б не одбила! Я б йому сказала: «Я тебе кохаю, як місяць зорю, коли ти не будеш мене любити, то задушу». Та отак ухопила за горло та й задавила...— і при цьому ухопила Галю за шию і почала лоскотати.

Піднявся крик, сміх.

— Та ну, та геть, та не лоскочися! — знай, розкочувалося по темній хаті.

— Та годі вже вам дуріти! — крикнула з другої хати Марина Тимофіївна, котру вони збудили своїми сміхами.

— Цссс...— просичало, і все стихло.

— Справді, будемо спати,— перша сказала Орися і відвернулася від Галі спиною; Варя і собі, і незабаром сон повіяв над ними своїм крилом і темна темнота ночі обгорнула їх, а трохи перегодя світ, як злодій, крався крізь віконниці у хату.

РІД

Кирило Іванович Голуб тепереньки безвиїзно живе у своєму хуторі на Глибокій, землю пахає, хліб робе — хазяїнує. Вряди-годи хіба поїде у місто за куплями для празника великого або вже по якому-небудь дуже гарячому ділу. Тепер він погладшав, понижчав, став лисіти; польовий вітер і степове сонце засмалили його колись біле лице — почорнів, як циган, опустився, знехаявся, і одежина на йому часом і подрана, і сам часом невмитий по хутору броде.

Сумно і тяжко Кирилу Івановичеві, не баче він нічого кругом себе веселого й порадного. Давні товариші його

відцуралися; деякі вже й на той світ попереходили; дехто високо пішов угору, у генерали виліз; а йому доля підставила ногу — перечепила. Полетів він сторч головою і коли не розбився зовсім, то так пришешепився, що вже більше не вставав і не поривався вставати. Серце тільки його завжди обкипало кров'ю, коли він згадував про той лихий час; брови насуплювалися, а в очах горіло люте зло.

— Прокляті! щоб ви не знали утіхи в старих літах, щоб ви не мали поради в своїх дітях! — шептав він у ті часи і розпльовував слину на всі боки.

Домашні знали добре всі норови Кирила Івановича, і коли наставали такі часи, то всі куди можна ховалися, щоб не стрітися з ним, не підбігти під гарячу руку. Одна тільки Килина Іванівна, його сестра, що й посивіла у дівках, суха, як сухар, жовта, як стигле жито, завжди розкуйдана, завжди з святцями у руках і лайкою на устах, не боялася Кирила Івановича. Запала і зсохла її груднина видималася, горбата спина випрямлялася, очі жовтіли-зеленіли і, знай, крутилися, вся вона тряслася як у лихоманці. Безбоязно підбігала тоді вона до Кирила Івановича і кричала на чім світ стоїть: «Уже! уже! заворушилися дияволи в животі? Мати господня! Заступнице святая! порази його окаянного, неприкутого, навіженого... Тьху, тьху! Собакою дише! чортом воня!».

І трудно було сказати, хто був страшніше у ті часи: чи Кирило Іванович з своєю неприкритою в лиці тугою й божевільним поглядом, чи Килина Іванівна з своїми прокльонами? Кирило Іванович стояв проти неї темний, як ніч, похнюпивши голову й скоса гостро поглядаючи; Килина Іванівна, як оса, носилася кругом його, витягаючи, як лебідь, свою суху шию, задравши голову, кляла і плювала куди попало... Так минало хвилин п'ять—десять. Далі Кирило Іванович знемагав і, одмахнувшись рукою, тікав чимдужче у свою хату, запираючи її на крючок, і пив там без просипу днів три — п'ять, тиждень; а Килина Іванівна, ще попоклявши, тікала у свою хату, становила куришку з ладану, падала перед образом божої матері і цілий день читала акафісти. Бозна вп'ять, де було краще: чи в хаті Кирила Івановича, де на столі стояла сулія горілки, кругом котрої він ходив, божевільно-веселими очима дивився і, усміхаючись, промовляв до неї: «Засмійсь, рижа! засмійсь, рижа! Ану ще засмійсь!..». Після цього наливав чарку й спрожога випивав.

— Ага! Прокотив святий Ілля від верху аж до дна! Ага! — промовляв він тоді і знову ходив кругом столу, і знову позирав на сулію, прохав усміхнутися рижій, а іноді і сам так до неї усміхався, що якби свіжий чоловік побачив, то забіг би безвісти.

Бозна чи тут краще було, чи в хаті Килини Іванівни, повній диму, що аж очі їсть, в котрій вона вже не стояла, а лежала долі ниць перед образом і, певно, сама не знала, що робила, бо разом кляла і молила, плакала і лютувала...

Друга сестра Кирила Івановича, Явдоха Іванівна, була зовсім другого норову від Килини Іванівни. Се була собі старенька, простенька молодиця, котра заправляла усім по хазяйству: і курей вона щупала, і свиней доглядала, і молотника наймала, а зимою з кухні й не вилазила, все сиділа там то коло печі, то коло дівчат, щоб не лінилися та пряли, та пір'я драли, та вовну били... Вона замолоду, бувши замужем за дияконом і натерпівшись і холоду й голоду, як овдовіла й перейшла до брата жити, то мов у царство боже піймала. Благословила вона і той день і той час, у який дійшло до неї письмо братове і в який вона ступила на поріг його хати. Тепер хоч вона турбувалася, ночей недосипала, іноді й недоїдала, так зате бачила, що за ту працю ж все ж таки й прибува що, та ніхто ж її й не полає і не поб'є, як колись було, що прийде чоловік п'яний додому та й почне їй вичитувати всякі неправди попові та чита-чита, а потім прийметься її бити... Тепер вона, згадуючи ті часи, боялася свого пройшлого, а коли помічала, що Кирилові Івановичу приходив той час, то вона скоріше ховалася поза клунею, поза коморами, іноді й у льох-бджоляник і не виходила звідти, аж поки не дізнавалася, що Килина Іванівна загнала вже Кирила Івановича у його хату і сама, в своїй лежачи, молилася...

Кирило Іванович Голуб, тепер і пан і багатир, був з самого бідного полупанського роду. Батько його Іван Федорович Голуб, син військового осаула, не служив нігде і навіть не знав грамоти,—писав він чорну землю плугом і засівав її святим хлібом,— то й була його наука, котра годувала і зодягала його. Об своєму дворянському роді він не думав і не гадав — бо й що воно було для його, неграмотного пахаря, як тільки не нужна ні на що назва? Він бачив, що по життю він не пан, а простий чоловік, то й водився з простими. До того, й самі достатки його

не які були, щоб можна було розкидатися, як другі, хоч і прості, та багатирі-дуки. Він собі не нісся високо і, коли прийшов час одружитися, то вибрав собі дружину не з панського або попівського роду, а з простого козачого. Жінка його Марина Карпівна принесла до його худоби не тільки частину своєї, рівну його частині, а ще й добрий жіночий розпорядок. І не можна сказати, щоб Іван Федорович не був щасливий чоловік. Він хвалив бога і годував діток — сина Кирила і дочок Килину і Явдоху. Про дочок йому байдуже було, він знав і казав, що дочки — то чуже добро, через це не дуже і турбувався за їх. Коли ж Кирилкові минуло десять літ, то він задумався над його долею і провів скільки неспокійних нічок. Дивлячись на своє життя, він звав його не безщасним і не бездольним, але трудним — собачим,— часом приходилося гибіти і на дощі і на холоді, приходилося против сили піднімати, приходилося, що й він поб'є, а раз і в колесі побувати,— всього на віку приходилося. З другого боку він бачив і панське життя — там того нічого немає, там сидить собі у теплій хаті, роз'їжджає в добрій повозці, та не волами, а кіньми, коли сам бідний, то замолоду послуже там трохи, а на старість панує собі, та й годі... Все це стало перед очима у Івана Федоровича — і проснулась у його жилах панська кров. «Бач,— подумав він,— не даремна назва і не дещиця той дворянський рід. Хоч не для мене він, то для сина здасться. Хай іде в пани».

— Марино,— обізвався він до жінки.

— А що, Іване?

— Ти знаєш, що я оце думав?

— А що ж ти думав? Скажи.

— Віддам я Кирилка до дяка.

— Навіщо?

— Хай грамоти вчиться.

— От туди! На біса нам грамота до плуга?

— Вивчиться — паном буде.

Марина Карпівна задумалася. Вона тільки тепер згадала, що вона не за мужиком, а за дворянином, і що справді добре б було, якби Кирило та був паном. І вона б так не працювала б, як тепер працює, та чого доброго і дочок би можна повіддавати за панів, а не за мужиків.

— Як хоч,— відказала вона чоловікові і буцім заснула, тоді як цілу ту ніч продумала та прогадала.

На другий день, коли давала снідати Кириликові, то

якось пестливо погладила його по головці і поцілувала у лобик,— чого ніколи до сього не було.

— Кирилику? — спитала вона,— ти хочеш паном бути?

Кирилик глянув на матір з дивовижею.

— Яким паном, мамо?

— Паном, великим паном. По-панському одягатися, їздити, балакати і їсти, все по-панському.

— Не хочу, мамо, бо вони такі сердиті. Мене трохи Луценко не бив, як побачив воли у просі, а вони тільки на часиночку ускочили туди.

— Так ти не таким будь паном, не сердитим, а добрим паном.

— Хіба є й добрі, мамо?

— Є, сину, то як будеш паном, то й батька й матір будеш водити по-панському й сестриць теж. Добре?

— Добре, мамо. Тільки як же його стати паном?

— Учитися, моя дитино, треба. Он батько казав учора, що віддасть тебе до дяка у навуку. Вивчися, то й будеш паном, будеш служити, гроші колупатимеш... От стільки грошей у тебе буде!

— Багато-багато?

— Багато, сину.

— Коли ж казав батько, що віддасть до дяка? — і син покинув і снідати.

— Не знаю коли.

— Так коли б же скоріше.

— Про те батько знає. Снідай тепер, сину, та йди у поле. Тільки як віддасть тебе батько, то гляди мені вчися, сину.

— Буду, мамо.

Кирилик, поснідавши, побіг на толоку до хлопців, де телята паслися, і зараз похвалився їм, що його батько віддасть до дяка учитися і опісля, як вивчиться він, то буде паном. Хлопці сміялися з його, глузували.

— Так дяк тебе виведе у пани? — пита один.— Ото добрий пан будеш!

— Так ну ж, коли так, Кирило, ми тепер тебе наскубимося, бо як станеш паном, то тоді вже нас будеш скубти! — каже другий.

Це так подобалося усім, що вони кинулися до Кирила і почали скубти. Кирило почав оборонятися, тільки куди ж

йому проти сили,— дійшлося до сліз і, плачучи, побіг він додому.

— Паничу! паничу! — кричали ззаду хлопці.— От тобі й панич! От тобі й панич! А репетує, як мужик!

Дався той день у помки Кирилові Івановичеві: і досі він його без того, щоб не заскреготати зубами, згадати не може. А тоді — його маленьке серденько так лютувалося, що міг би він, поїв своїх товаришів, та тільки надолужав сльозами. Прийшов він з жалощами до матері і так плаче, так плаче. Як мати не вмовляла його, як не пестила — не змогла упинити, один тільки сон знеможив його, і він проспав аж до вечора.

Увечері, коли батько тільки у двір, як Кирилко насупроти його.

— Тату! тату!

— А що, сину?

— Віддайте мене скоріше до дяка учитися, бо хлопці насміхаються.

— Як же вони насміхаються?

— Кажуть: панич!

— А вражі ж які!.. Хай же у неділю, сину.

Діждали неділі, і Іван Федорович сходив до дяка і договорив за два мішки пшениці вивчити Кирилика граматики. У понеділок Кирилик уже викрикував на всю хату «аз, буки, віди... аз, буки, віди...».

Мати задумано дивилася на Кирилика, як він, хитаючись над книжкою, викрикував літери, і думала: «Боже! яке то трудне діло Кирилик робить; це не те, що телят перейняти... А це треба затовкти, завчити і пам'ятати».

Сестри Кириликові, Килина дванадцяти, а Явдоха одинадцяти літ, одна перед однією заглядали у ту книжку, над якою Кирилик хитав і водив пальцем, і тихенько шептали за ним, що він викрикував уголос.

Кирилик побачив, що він робе таке діло, якого ніхто не зможе, ні мати, ні сестри,— і запишався. Перед матір'ю він якнайдужче викрикував урок, немов хотів сказати: «Ось слухайте! який я розумний!» На сестер він зовсім призро дивився.

— Не перебаранчай! — кричав він, коли вони тихенько шептали за ним.

— Куди ти, вівце дурна! — коли котра-небудь хотіла подивитися у книжку, що він читає.

Перед батьком тільки Кирилко не так пишався, бо і боявся його.

Раз якось у неділю після обіду Іван Федорович ліг одпочити.

— А що, сину? Багато вже вивчив граматки? — спитав він.— Гляди мені, учи добре, щоб недаром пропали два мішки пшениці.

— Уже азбуку вивчив,— одказує Кирилко.

— Ану, похвалися.

Кирилко узяв книжку. У хаті зробилася мертва тиша. Марина Карпівна з любовою насторочила очі — дивитися, а уха — слухати, як Кирилко буде вибивати азбуку; Килина й Явдоха притихли у кутку — немов їх не було. Іван Федорович протягся, як кіт на лаві, і слухав.

— Аз, буки, віди...— забарабанив Кирилко азбуку, все повишаючи й повишаючи голос, і аж розшарівся від радості.

— Ось не кричи лиш так, а то ще охрипнеш! — промовив Іван Федорович, коли вже Кирило і геть-то залементував.

Кирилко почув у голосі батьковому гірке насміхання і зразу осікся. Досада й зло опанували ним, він би й кинув далі читати, та боявся, щоб не били. Сяк-так довіз до краю, оглянеться — аж батько вже спить. Це ще гірше вкололо його.

— Бач, заснули, а ще казали не кричи,— гірко вимовив він.

Сестри сиділи й тихо насміхалися: «А що? Хвастати? А що? Хвастати?.. Хваст! Хвастик!».

— Килино! Явдохо! не дражніть! — закричав він не своїм голосом на всю хату.

Іван Федорович почув.

— Чого ти кричиш? — грізно запитав він.

— Чого ж вони дражнять? — сплакуючи, одмовив Кирилко.

Батько, недовго думаючи, піймав за чуба Кирилка і таки добре одтіпав, вигнавши усіх дітей з хати.

Кирилко не знав, де йому від страму подітися. Як? Його вибито, а сестер тільки вигнано, і, забравшись у сад, тяжко й неутішно плакав.

З того часу він не злюбив свого батька й наліг на науку... У його серце закралася думка: віддячити своєму батькові. Як би там не було, а віддячити. Коли б він здо-

ровіший був — він би тоді йому віддячив, а тепер він бачив, що у будущині тільки він матиме право на се, коли вивчиться, коли стане паном. «Бо який батько пан? — думав Кирилик,— не вміє ні читати, ні писати — мужик, а не пан!»

З хлопцями, після тії скубки, котру вони задали Кириликові, Кирилик порвав усякі стосунки,— вони і тепер, стрівши його де на вулиці, звали паничем,— хоч на Кириликові одежина була зовсім не паничівська, що Кирилик сам добре знав і завжди, забачивши їх, тікав якомога.

З сестрами він і подавно не товаришував, хоч ті завжди налазили на його навчити і їх грамоти; особливо старша Килина.

Так Кирилко з самого малку жив і серед людей — один одним, не знав він ні товариства, ні поєднання ні з ким,— він навіть гордував усіма.

— Дивись, жінко,— казав Іван Федорович,— як навука робить чоловіка зразу паном. От Кирилик, поки не знав грамоти, то й байдуже пас воли без пужка з другими хлопцями і грався з ними. А тепер, глянь, як він на їх козиряє! Молодець, я тобі скажу, буде! Учися, сину, паном будеш...

Від таких розмов батька з матір'ю Кирилко ще вище кирпу гнув, ще дужче носа піднімав. Стійте, мов, дайте мені трохи оперитися — я їм усім покажу, що я!

Тринадцяти літ віддав його батько у школу в місто. І там Кирилик ні з ким з школярів не подружився, хоч там були й дворянські діти. Він тепер побачив, що сила не в панських дітях, а в учителях, і на всякі лади мастив, щоб догодити як їм, тоді як усі школярі завжди йшли насупроти учительських приказів. Це було Кириликові на руку ковінька: він часто і густо тихенько нашіптував учителям на вухо, що школярі іноді затівали зробити. За це учителі його любили і лічили за першого ученика, хоч учився він не то щоб погано, але й не краще від усіх,— були другі далеко його кращі. Через це Кирилик переходив год од году з класу в клас та ще й з похвалою. Це була велика порадість для батька-матері. Батько не раз хвалився сусідам, що от-то у його син, так так! Другі й полковничі і генеральські діти, та не вийдуть проти його,— год од году що все й переходить та ще з похвалою.

— Так уже йому бог дав. Кому що придасться, ін-

шому майстерство, другому — що друге, а вашому — навука,— відказували сусіди.

— Та ні, не то! Чому ж, он їх там багато, головка на сотню,— а ніхто за його не вийде? То таки що придасться, то придасться, а трохи лиш чи не того, що син Голубів, що Голуб знає, як і куди повернути дитину, що значить Голуб, то батько своєму синові, знає коли і побити, коли й пожалувати,— хвастався Іван Федорович.

Марина Карпівна лічила й хвалитися перед сусідками лишнім — хіба вони розберуть те? Вона, як слуга, бігала коло свого сина і як болячці годила йому; перший шматок з страви — йому, Кирилкові, м'яка постілька — теж йому. Дочок своїх вона лаяла мужичками, заставляла служити Кириликові і тяжко била, коли вони не слухали його приказів.

Не було життя сердешним дівчаткам, коли, бувало, він приїде на літо додому.

— Принеси мені, Килино, води та насип у ночви; а ти, Явдохо, помий мені ноги, бо, бач, які чорні,— бувало командує.

Килина приносила, а Явдоха мила.

— Дивись, як ти миєш! — крикне Кирилко й штовхне у зуби Явдошці. Явдошка і заплакала б, та страшно, мати битиме,— миє, ковтаючи сльози та проклинаючи брата.

Кирилик скінчив школу шістнадцяти літ. Став паничпаничем і дивитися ні на кого не хоче, а коли гляне, то прижмурює очі. Люди сміялися, батько, мати раділи.

Поки ще се та те, не знаходячи служби, Кирилик лежав собі дома та хліб їв.

— Ти б, сину, замість того, щоб лежати, то хоч сестер навчив би читати.

— Як не може свиня на небо подивитися, так їм спізнати грамоту.

— А ти візьми та прокажи — то й зрозуміють. Аже ж сам навчився?

— От іще ж вигадай! — заступилася мати за його,— чорт батька зна кому грамота! Нащо їм грамота! До печі чи до гребеня?

— Там уже на що б вона не далася,— каже Іван Федорович,— що знати, те за плечима не носити. А може, воно й їм на що здасться!

— За генералів їх думаєш давати, чи що?

— Там кому бог приведе, той і візьме.

Як не спорила Марина Карпівна з чоловіком, але знала, що вже коли він чого захотів, то не переспориш. Нічого було робити — треба Кириликові учити сестер грамоти. Далася ж уже їм та грамота! Досталося і вухам, і рукам, і голові. То чого нахилилась? — та штовх у голову; то чого пальцем возиш? — та грюк по пальцю, аж посиніє; то чого насупилася? — та ляск по щоці, аж відляски підуть. Почнуть плакати, мати прийшла ще й видухопелила. Мука їм, бідним, нема їм спокою ні на хвилину; зажовкли, схудли, помарніли. Лягаючи спати, вони щовечора молилися, коли б господь виніс куди їх брата та виніс.

А він одно кричить: «Вас, проклятих мужичок, нічому не навчиш ніколи, і голови у вас по-мужичому позростались!»

Старша Килина ще так-сяк там, а менша Явдоха — що сьогодні вивче, то завтра й забуде.

— Я не можу учити Явдохи,— хвалиться раз Кирило батькові,— зовсім не хоче.

— Чому ти не вчишся, дочко? — пита він її.

— Не хочу,— одказала, почервонівши, Явдоха.

— Чому?

— Так.

— Дурна-бо, зате у мене Килина певно вчитиметься,— каже Іван Федорович.

Ця розмова привела до того, що Кирилик покинув, на велику радість Явдохи, її вчити; вовтузився коло одної Килини.

Килина завидувала щастю своєї сестри і вже хотіла було прохати батька, щоб і її ослобонив від науки, як тут Кириликові переказано, щоб їхав у місто і поступав на службу.

Кирилик поїхав. Батько радіє, мати плаче, сестри й землі під собою не чують, аж витанцьовують, що господь таки виніс їх мучителя.

Кирилик поступив у суд на службу і став зразу з Кирила, Кирилика Кирилом Івановичем. Одно його тільки мучило, одно його завжди перед другими принижало — його одежина. Як він не молив, як він не просив батька, щоб він пошив йому сукняну одежу, а не демікотонну, купив рантові і на одну ногу чоботи до вакси, а не юхтові до смальцю,— та нічого не вдіяв.

— Не вередуй лиш, сину, тому що дається. Як сам за-

робиш, тоді сам і пошиєш, яке знаєш: схочеш суконне — пошиєш і суконне, схочеш чоботи до ранту, ще, може, й на скрипу,— пошиєш і на скрипу. Тільки скажу тобі, що все то лишнє, будь добрий, а одежина яка не є, не зробить тебе злим. А як і одежину будеш мати добру, а сам будеш поганий — то й одежина тебе не закрасить.

Кирило Іванович не знав, що йому робити. Він у душі кляв батька й матір, проклинав свою долю, що дала йому рід мужичий, котрий не зможе розібрати, що так, а що не так. Цілу ніч він проплакав з злості і рішився ніколи не заглядати до їх у хату і ніколи нічого не прохати, бо все те, що не прийде від їх — перейде через мужичі руки, омужичиться. Він рішив налягти на службу і якомога залучити добре слово від начальників. Школа Кирилові Івановичеві на сей раз як у пригоді стала — те ж низькопоклонство, те ж слугування перед старшими,— то перо підчинити, то поспішитися лінійку подати, то пісочницю підсунути, по дорозі десять раз на день стріти, десять раз шапку зняти, низенько вклонитися, гаман з папером попрохати піднести аж додому — все це зразу підняло його перед очима старших, відкрило йому двері у їх хатах, зробило його як би сім'янином, з Кирила Івановича обернуло у Кирюшу.

— Ти б, Кирюша, зостався обідати,— каже йому його столоначальник, пузатенький, лисенький старичок, коли він заніс до його гаман з бомагами.

— Покорно благодарю, Іван Петрович, я лучче до вас у неділю з церкви забіжу, а тепер треба після обід у суд зараз бігти.

— Як хочеш, як знаєш!

Кирило Іванович брехав, що забіжить у неділю, він не забіжить, йому треба було тільки, щоб як угодити старшому, щоб обізвався за його як за доброго,— він не вдаряв на один обід, а він ударяв на всі зразу. Він бачив, що є в столоначальника помічник, котрого легенько зіпхнути, і от почав він витикати свою павутину, як той павук. І, правду кажучи, не схибнув ні разу, так що через рік сидів уже на місці помічника столоначальника і кричав на таких, як сам, писарців, Іванові Петровичу вже мало услуговував, зате ниць падав перед Гаврилом Федоровичем, секретарем.

Тоді тільки Іван Петрович побачив, що за чоловік Кирило Іванович і чому він ні разу не хотів у його ложки

борщу виїсти, шматка хліба з'їсти. Побачив і напер на свою силу та право, щоб Кирила Івановича зломити — вижити. Як столоначальник, він почав щодня його ганити, та Кирило Іванович раз показав йому такі зуби, що Іван Петрович мусив секретареві жалітися. Іван Петрович до секретаря, а секретар — мокрим рядном на Івана Петровича.

— Ви давно, каже, замічені, що у вас не вживеться ні один помічник,— щоб я сього не знав.

Скорчився, зменшився Іван Петрович, почав мовчати, та вже пізно було — Кирило Іванович щодня односив діла з докладами до секретаря, і через рік сказано Іванові Петровичу подати в одставку. Іван Петрович подав, а Кирило Іванович сів на його місце.

Зробив Кирило Іванович балю на все місто; були секретар, засідателі, судді тільки й не було,— гульня така, що боже мій! Це зразу вигнало його угору на цілий сажень. Уславився на усе місто. Де ж, молодий, нежонатий, а вже столоначальником. Сім'яні люди коло його ладком-ладком, кожному хотілося мати зятем такого талановитого чоловіка; панянки з ума сходили по його красі, по його норову веселому-сміхотворному.

Дома як почули, то трохи не подуріли, а Марина Карпівна гризла голову Івану Федоровичу, щоб їхав у місто і набирав їй на плаття, бо соромно тепер уже їй ходити у запасках.

— Хай мужички ходять, а не я, маючи такого благородного сина! Та й дочкам понабирай лиш на спідниці — хіба й вони не наші діти?

Іван Федорович чухав голову і пішов з двору прямо у шинок.

— От коли б батько набрали дрібненького-дрібненького чого на спідницю,— каже Килина сестрі Явдосі,— тоді хай Бондарівна відступиться з своєю плахтою, а то, дивись, розпустить гриви і походжає по селу — ось, мов, я яка! Усіх хлопців до себе переманила... А коси тії, як у кішки хвости, та й ті вилазять. Ось як я діжду неділі, приберуся, розчешуся, косу заплету, хай б'ється аж коло п'ят, піду у церкву і стану навпереді усіх, коло самої попівни стану, до Бондарівни і не поздоровкаюсь, і не гляну.

— Дожидай же, поки батько наберуть,— одказує їй Явдоха.

— Чого? А хай не наберуть, якої їм мати заспівають.

Аж увечері крався з шинку додому Іван Федорович та прямо до клуні.

— Куди се так, куме, крадешся? — гукнув на його сусід-кум.

Іван Федорович хитнув головою, тикнув пальцем на свою хату і ледве промовив: «Розносило!»

— Що таке?

— Розносило,— кукнув дужче Іван Федорович і оглянувся.

Кум надійшов під лісу, Іван Федорович і собі наблизився.

— Розносило... Купи мені на плаття...

— Та що це ти ледве язиком повертаєш... Трудно, куме?

— Труд... А чув? Чув?

— Що чув?

— Чув, який пан?

— Хто пан?

— Син пан... О сукин син! Засідателі, секретар обідали... Пан, пан сукин син...— Іван Федорович поточився,— прощай! Піду жінку бити. Чого вона, сучка, лізе між пани? Син пан і я — пан, а вона мужичка... На плаття їй купи. А дзуськи, сучко, не знаєш?.. Піду поб'ю... Стережись, сучко! — крикнув на увесь двір Іван Федорович і, точучись, поплівся до хати.

Кум стояв коло тину та хитав головою.

— От тобі й пан! — сказав він і мав уже відходити, як нестямний крик Марини Карпівни доніссся до його вуха. Незабаром Килина і Явдоха бігли чимдуж і кричали: «О рятуйте! О рятуйте!»

— Що там таке? — спитав їх сусід.

— Батько матір б'ють! Усю на їх одежу порвали, звалили додолу, надавили і за горло давлять. Дядечку-лебедочку! Ідіть обороніть!

Кум скочив мерщій в огородок і побіг до хати. Крик не вгавав; на крик назбігалося ще скільки народу.

— Голуб жінку б'є! — дзвоне чутка від хати до хати, і люди біжать немов на пожежу. Повен двір поназбігалося жінок, чоловіків. Вивели Марину Карпівну на двір, і лиця на ній не видно,— все у крові, волосся розкуйдане, очі понабивані, аж зарівняло. Івана Федоровича зв'язали і прив'язали вірьовкою до стовпців, що коло полу, і Іван Фе-

дорович незабаром заснув. Марина Карпівна і дочки не ночували дома, а в кума-сусіда.

Цілу ніч проплакала та прокляла Марина Карпівна свого чоловіка і рішилася іти жалітися на його синові.

— Хай махомедові, що хоче, те й зробе, хай і у тюрму запре, у Сибіру запроваде,— на життя моє посягав, убити мене хотів! Не хочу я з ним жити, хай з ним чорти та дияволи живуть, а не я.

На другий день рано устала вона і почимчикувала у місто до сина.

У місто прийшла вже пізненько, сина не було дома — на службі. У кухні вона сіла спочити і дожидалася. Настала обідня пора. Син прийшов та й не сам, а з якимсь паном. Мати, як зачула його голос, так прожога і кинулася до його в хату.

— Синочку мій, голубчику мій! Дивися, що з мене зробив твій батько. Бив мене, нівечив мене, за коси волочив, за горло давив, на життя моє посягав... Ти там книги читаєш, закони знаєш, розказни його, скурвого сина, щоб йому ні добра, ні життя! Щоб його кров гаряча спила, як він напився, щоб його палярич побила, як він мене побив!.. У тюрму його посади, у Сибіру зашли... Я за ним не живу, а цілий мій вік б'юся... Та що тобі й казати, буцім ти й сам добре не знаєш.

Трохи не вмер Кирило Іванович, як побачив свою матір та ще так побиту, покалічену. Миттю він вистрибнув з-за столу, миттю опинився в кухні; мати за ним теж вийшла.

— Як ти сміла являтися у мою хату, коли в мене чужий чоловік є? — аж скрегоче, аж ногами тупоче та сичить Кирило Іванович.— Хто її впустив туди? — напався він на кухарку.— Що я тепер скажу йому? Як перед його піду? Мені ж стидно у вічі йому дивитися... Хоч би хоч не звала сином!.. Подумав би, що за ділом яка стороння. А то? О, сором, сором! Щоб я не бачив вас ніколи і коло своєї хати, не тільки в хаті! — одходячи, сказав він матері і мерщій вийшов з кухні.

Марина Карпівна як кам'яна стояла, слухала сина і дивилася на його мученим поглядом. Вона ніколи і в думці не мала почути таке від сина. Тепер вона радніша б смерті, ніж такому... Серце її боліло, немов хто у край його вгородив гострий ніж і повернув кругом, думки помутились, ув очах пожовкло... Коли вийшов син, вона здихнула

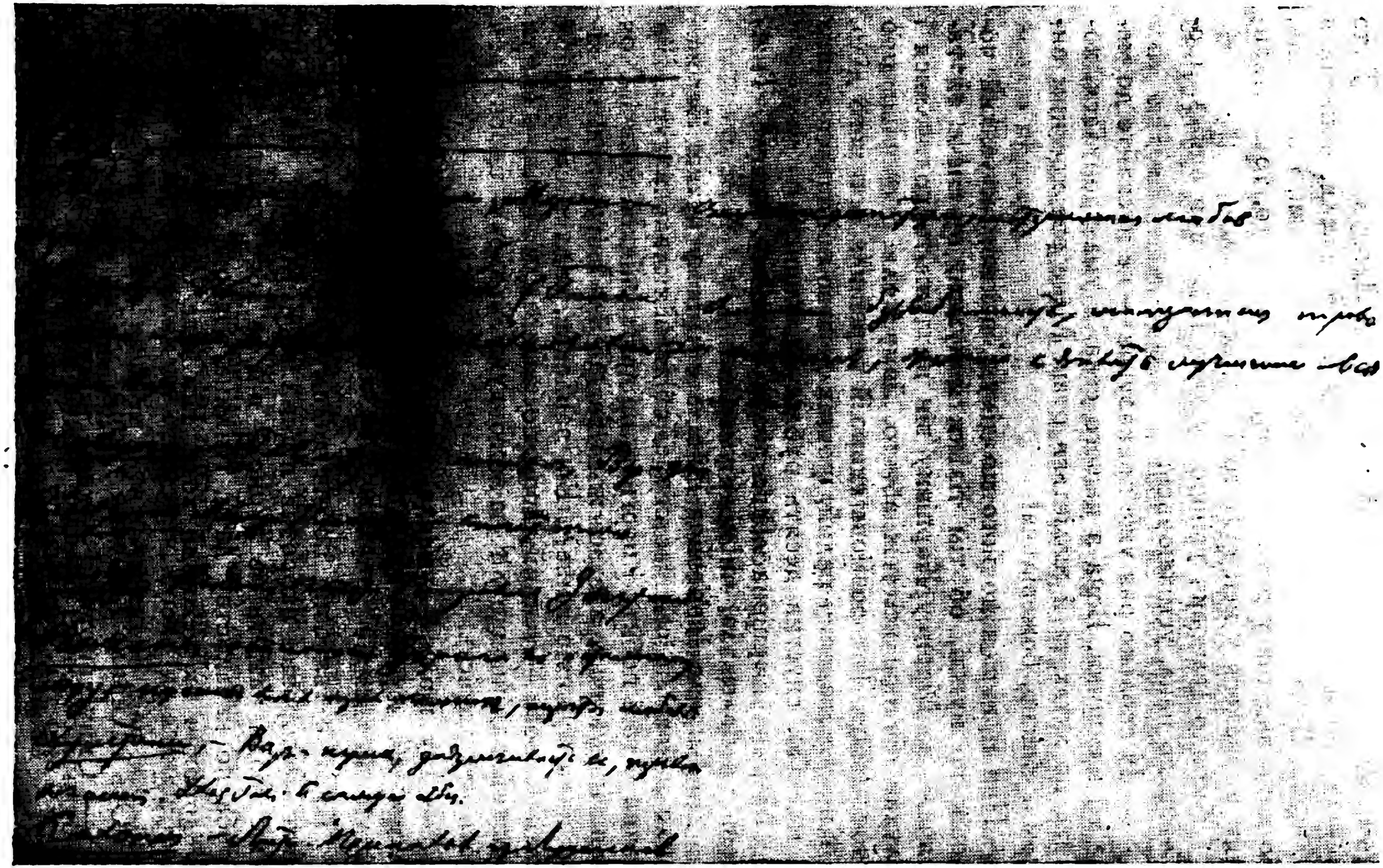

План твору «Сколихнув». Автограф.

важко та тяжко і схилила свою голову на груди, опустивши очі у землю. Їй здалося, що й стіни вказували пальцями на неї і кричали: «А що? а що? Здобулася?..» Тихо вийшла вона з хати і німа, мовчазна, як скеля, поплелася улицею. Вона не плакала, бо скипілися сльози, і не кляла, бо язик задубів у роті. Коли вийшла за місто, то з зітханням вирвалося у неї: «От тобі й панство!..».

Кирило Іванович увійшов у хату і, світячи очима, промовив до пана, усміхаючись:

— И сколько раз уже приказував — не пускайте до мене тії женщини. Вона з нашого села, з ума тронулася, ходить по хатах та й жаліється отак. Мене зве хресним сином... Звісно, божевільна!

Пан прийшов до його по ділу і, звісно, як усякий чоловік по нужді, об тім тільки й думки, що пече та гаряче,— на Марину Карпівну він не дуже-то додивлявся і слухав річ про неї теж аби-то, йому коли б скоріше про своє дільце. Так розмова скоро й перейшла про його діло, а Кирило Іванович радий, що так дешево обійшлася стріча з матір'ю, спустив десять рублів за хлопоти.

Марина Карпівна ледве долізла додому, злягла. Тиждень чи полежала, чи ні — умерла.

До Кирила Івановича дійшла об цьому чутка. Заговорило у його на сей час серце, обізвався жаль у душі. Він бачив її тоді побиту і прогнав, не давши ніякої помочі. Хоч вона й мужичка, але все ж ні за що її з світу зводити, хіба мало мужиків живе?.. Він заплакав, сидячи сам у своїй хаті. Сльози — теплий дощ по весні для ниви,— зняли важкий камінь, що ліг на його душу, і знову проснулася його ненажерість.

— Ну що ж — умерла, вмерла. Царство їй небесне! А що так зарані — треба батька пристругнути, чи не віддасть лиш землі?

Кирило Іванович поїхав додому. Чутка кругом іде — Іван Федорович вкоротив п'яний віку Марині Карпівні. Уже люди кажуть не дурно — піп не хоче ховати, каже, треба по начальству дати. Килина, Явдоха плачуть. Іван Федорович як неживий ходе. Він жде сина з години на годину.

Ось і Кирило Іванович у двір.

— Сину! виручай! — каже йому батько, увівши у хату.— Так і так. Виручай.

— Нельзя,— каже Кирило Іванович.— Ні об віщо мені рук зачепити. Хіба землю продасте.

— Ні, сього, сину, не буде.

— То на Сибіру прийдеться піти,— каже Кирило Іванович.

Іван Федорович заплакав.

— Що ж мені робити у світоньку божому? Я ж тебе, сину, вчив, я ж тебе до ума доводив, у люди вивів,— ти ж мені скільки стоїш, невже ти тепер не постараєшся за мене?

— Як же я за вас постараюся, коли треба і становому, і підкоморому дати, а у мене — ні шеляга. Прийдеться землю продати.

— Як же мені продати, коли он у мене ще дві дочки. Треба ж і їх до ума довести.

— Все рівно, чи так, чи інак, а земля пропаде.

— Кому ж я її продам, сину, під сю завірюху?

— Та грошей можна підождати. Я пообіцяю. Становий і підкоморий знайомі люди — уважуть, підождуть, аби тільки не обдурити їх, бува.

— Та хто там буде дурити? Роби, що знаєш. От нещастячко моє! От лишенько тяжке! — і Іван Федорович вийшов з хати, вбиваючись, а Кирило Іванович зараз поїхав до станового. Становий, як знайомий, дав приказ, і піп поховав Марину Карпівну.

Через місяць Іван Федорович землю продав і гроші одвіз синові.

— Оце ж вам десять рублів нате, лишні.

— Невже оце всі лишні? А ті б то чотири сотні усі підуть?

— Усі.

Іван Федорович не пішов додому, а в шинок. Килина й Явдоха невтішно плакали та дожидали батька додому.

Маючи тепер грошенята, Кирило Іванович почув себе міцнішим, важчим — він почав знову сітку сплітати, тільки тепер не малу и тонку,— тепер він розкинув її геть, розпросторив на всі боки. Він подумав, гаразд би було секретаря піймати, і почав ставити на нього сільця. Як чоловік дуже близький до секретаря, трохи не за панібрата, він знав багато грішків і тихо-тихенько сіяв недобру славу між своїми просителями.

— Ох! — здихав він важко і казав своєму просителеві,— коли б хто знав, які неправди у світі діються? — І по-

чав розказувати, що як секретар з одного зідрав, щоб у його пользу рішити, а потім і з противника взяв за те, що написав апеляцію.— Це ябеда! Ябедник! — кричав він,— і всі знаємо, а докажіть! Докажіть! А не доказавши, мовчіть... І мовчимо, а через це — нам і достається: він усе забира, а нам тільки недоїдки кида — ми ж і недоїдки беремо та діло робимо, а він і все забере та нічого не зробить.

Така слава рознеслася по всьому повіту, і люди стали обертатися до Кирила Івановича. Секретар постеріг лопатки в горосі. Він тільки шморгонув носом і нічого ніко-
му не сказав. Такий же самий любий та милий до Кирила Івановича або ще став любіший, тільки дивись, те саме діло, за яке Кирило Іванович узявся, візьме та й скруте. Кирило Іванович що не робив — нічого не вдіє, просе,— не можу ж я проти закону йти,— одмовить йому і своє робе.

Програв раз Кирило Іванович отак діло, програв і вдруге, і втретє, і вдесяте,— воно б і нічого, якби слава та не поговір ішли. А то на увесь повіт, мов у дзвони забили: бач! як на секретаря що й що вказує, а сам що коє?

Кирило Іванович, щоб звалити як-небудь секретаря, метнув іншу річ. Він раз після обіду пішов до судді. Суддя був собі простенький старичок, усім доступний, добрий і славився як диво. Уже, бувало, як що зробе сам, то й сенат не видума краще, не то що палата. Поки був молодий, то завжди, бувало, усі рішення сам пише, а встарівся — звалив усе на секретаря, а сам підписує й не читає. Жив він недалеко від міста хутором, сам собі хазяйнував. Дітей при йому не було — усіх порозпихав, жінка умерла, зостався сам як палець та невеличкий хлопчик, байстрюк його крестянки, Яшка, при йому.

Кирило Іванович принарядився, надів усе новеньке, узяв тоненьку палочку,— так і гнеться на всі боки,— і пішов прямо у двір.

Дві здоровенні собаки кинулися на його. Кирило Іванович побачив, що не з його палочкою оборонитися від таких собак, а кругом ні душі не видко,— підняв подоли сертука та чимдуж до порога,— собаки аж за п'яти хапають, а Кирило Іванович як стріла летить. Ось уже й коло рундука, уже і за клямку ухопився,— двері розчинилися,— він так і грякнувся у яму, що в сінях була вирита коло

порога,— аж загула уся хата. На той гук та на крик собак вибіг Яшка, а за ним і сам суддя у довгій кожушанці, з зеленим зонтиком над очима.

— Хто там такий? — спитав суддя Яшки.

— Он, хтось... не знаю...— відказував Яшка, вказуючи рукою у яму, де Кирило Іванович метушився та силкувався вилізти.

— Хто там? — пита суддя, нахилившись і придивляючись.

— Это я, Іван Онупрійович, ваші собаки чи то пси нагнали, і я, розбіжавшись, прямо стовбула...

— Ха-ха-ха... Ха-ха-ха! Вилазьте ж, вилазьте! Це в мене од злодіїв. Торік обікрали, так я оце і звелів яму викопати. Уночі не видно, ну — прямо у яму і покотиться. Тим часом і втекти можна і оборонитися. У мене і ляда єсть така, що, як ускочив, накрив — там йому й бути... Вилазьте ж, вилазьте! А що скажете?

Кирило Іванович помалу виліз з ями, блідий, аж труситься, закаляний увесь, бо так і розплатався у ямі, як упав, а, встаючи, ще й повернувся.

— Ви трошки покалялися, та нічого. Яшка виб'є. Скидайте лиш сертук. Яшко! Візьми вибий.

— Позвольте мені, я сам... Їй-богу, сам,— молився Кирило Іванович.

— Хто тут хазяїн, чи я, чи ти? — скрикнув суддя. Кирило Іванович і руки опустив. Яшка зняв з нього сертук.

— Ну, то-то ж. У мою хату вступив — мою й волю чини,— промовив він, відходячи.— Яшко, дай паничеві другу кожушанку, таку, як і в мене.

Яшко подав. Кирило Іванович надів.

— Може, й очі болять, то й зонтик на очі? — пита Кирила Івановича.

— Ні, не болять.

— Та не бреши. Адже ж, бач, я під зонтиком.

Кирило Іванович мовчав.

— Ну, ходімо ж у мою хату та й будемо балакати.

Пройшли аж три хати — в кожній коло порога були викопані ями.

— Це все від злодіїв,— коли з однієї виліз, у другу — ускочив, а з другої — у третю. От як, і ти учися. Самому можна і обійти, а злодій прямо улізе.

Кирило Іванович дивувався і боявся. Він уже проклинав сам себе, чого він потаскався до судді, і вже зарані

прогадував, що невдача спостигне. Тепер би хоч і назад, та не можна.

— Ну, розказуй, чого ти забрів? — пита суддя.

— Я... я... прохати милості.

— Якої?

— Мій батько мужик, матір прибив...

— Підожди.

Кирило Іванович став.

— Ти вчив закон?

— Учив.

— Учив: чти отця твоєго і матерь твою?

— Учив.

— Як же ти вчив? Як же ти чтиш? Бач, пискля, вилізло сяк-так у людці, та вже тепер батько й мужик і матір прибив? На батька прийшов до мене жалітись!

— Та ні... я... я...

— Цить, блазню! Ти, видно, не був ні в кого в руках, видно, не держано тебе як слід... Мазали тебе зверху пирогом... А дубини, березини не хоч? Тільки я від тебе почую, тільки ти мені слово пікнеш про батька та матір, я тебе з світу зживу... Як? Вони тебе, поганого, виплодили, виростили, скільки на тебе грошей стратили — так ти оце за те дякуєш їм?!

Кирило Іванович стояв, мовчав і слухав.

— Ти думаєш, я не знаю, чого ти прийшов до мене? Батька ти тільки так притулив, а ти на секретаря прийшов жалітися. Що ж ти думаєш: я повірю тобі, тобі, блазню такому? То чоловік стар, заслужен, а ти? Учитися б у його, руки цілувати, а ти на його почав брехню точити по всьому повіту... Ябедником називати!

Кирило Іванович зовсім злякався. Він і не думав, щоб хто знав про те, що він розказував, але тут не тільки усе знають, а знають, чого він і прийшов. Він стояв, руки і голову опустивши, і мовчав. Довго йому читав молитву суддя, аж чуприна у Кирила Івановича стала мокра, уже йому хотілося їсти, а то вже й перехотілося,— а той усе читає.

— Ну,— промовив увостаннє.— Оце ти чув, що сьогодні тобі казано? Гляди ж! Покаєшся — все гаразд буде, і все забудеться, не покаєшся — не показуйся удруге! Ти не дивись, що я старий і мов нікчемний нікуди, а так тебе оцими самими руками одтіпаю за чуба, що тобі й дихати не схочеться, не тільки що! Тепер — іди додому. Яшко, зніми з його кожушину та надінь сертук.

Кирило Іванович мерщій переодягся і вийшов з хати. Яшка кинувся було проводить.

— Не проводь! Хай сам іде звідси так само, як і сюди йшов. Хай лиш йому підітнуть собаки новенькі штанці, щоб не франтив дуже.

Кирило Іванович насилу одбився від собак. Коли він мотався і одмахувався на всі боки, то суддя стояв на порозі, цькував і сміявся.

Як опечений прибіг Кирило Іванович додому і заперся. Гнів і боязнь попеременно наповняли його серце. «Що, як проженуть, бува? — думав він.— О сором! сором! на все місто, на весь повіт, на всю губерню! Прогнаний, все рівно що штемпльований! Та ніхто не прийме тебе вже ні на службу, ні в хату не пусте, не чоловіком станеш. Що ж тоді робити? Братися за батьківське ремесло, орати-боронити землю, і все самому, все своїми руками! Ні, краще умерти, чим так осрамитися!» І серце його аж холоне від страху. То знову: «Та чого ж се я так? Адже у мене не то, щоб копійчини немає, чого мені. Кинути службу та поїхати у друге місце. Хіба тільки й світу, що в вікні? За вікном ще більше. Покину, поїду в губернію — тоді я вам дамся узнаки. Згадаю вам і таємні поговори, і такі накидки, які сьогодні прийшлося чути. Прокляті! Я вас піймаю у свої лабети. Я вас не задавлю, а тільки придавлю так, щоб кожна жилочка нила та боліла,— прохайте, молітеся мені.— Мовчати! — скажу я, як і ти мені сьогодні, і буду дивитися на вас та сміятися з ваших мук...» І гнів панував у його серці. Очі огнем горіли, ніздрі широко роздималися, от мов так і скоче і задаве.

Цілий день він, як божевільний, метушився і бігав по хаті і не знав, що почати. Він тепер нарікав сам на себе і на свою долю, що кинула його одного як палець серед миру, не дала ні брата, ні товариша, з котрим він би порадився, розказав би йому тепер своє горе, свою причину. «Один я, один у сьому світі, а всі кругом мої вороги, а приятелів моїх немає. Стою я тепер, а людям і завидно, чого я стою, і тільки трохи подамся назад, як тисячі тисяч почнуть лізти і гризтися за моє місце, а поки вони тільки ходять кругом, шукають, як би підритися під мене, підкопатися так, щоб я не знав, щоб зразу повалить мене, наступити, перейти, переїхати... А ще людьми зовуться, християнами!..» Він зліг на ліжко і почав плакати по гріхах мира сього.

СТРУС. КАРЛО КАРЛОВИЧ

СТРУС

Ой, покайся, Іване! Ой, покайся, кажу, а то лихо тобі буде, — казав Дмитро Сидоренко своєму синові Іванові, що тільки що вернувся од дівчини додому і мостився лягати спати. Світ уже блимав у вікна своїми сірими очима, півні кричали, як не розривалися, а Івана сон з ніг валив. Він ще, йдучи, думав, як би то його пройти додому так, щоб ніхто не чув... Коли дійшов до хати, то зараз подивився у вікно... На полу лежало щось двоє — одно довге-довге, укрите чорним,— то мати, вона завжди укривається чорним коцем, друге — коротке, широке, закутане у біле рядно,— то сестра. І більш, як не драв очей Іван, нікого не запримітив. «А де ж се батько? — питався сам себе,— хіба на лаві?» Подивився —і на лаві не було. «То, видно, він у дворі ночує, бо казали, що пан, либонь, буде».

І Іван побрався тихо у хату. Як не тихо він крався, як не морочився коло дверей, щоб, бува, не рипнули,— прокляті двері, як нарочито, мов болящий пити попрохав, так вони зарипіли. Іван хотів мерщій їх зачинити, та як оступиться, так і гряконув на усю хату.

— А це ти, ледащо, тільки що додому вернувся,— привітав його батько з печі. Іван голову почухав. «І батько ще дома,— ну, буде ж гарюкання!» Він прослав свиту на лаві і ліг мовчки.

— Скажи мені, що ти таки думаєш? — усе ж таки не вгавав батько.— Піти і до сії пори прошвендяти? Ну, пішов звечора, пішов — хіба мало хлопців ходе? Діждав своєї пори — і йшов додому. Так ніт же. Другі додому, а він ще до Гальки на всю ніч. Отож одежа, отож чоботи... Все те постачай. І сказав би, добро яке, біси його батькові? А то злодюги шмат.

— Яка ж вона злодюга, тату? — озвався на довгу річ батькову син.

— Ще не злодюга? Ще, може скажеш, ні? А у кого витрусили шкури овечі, як не у її батька?.. У кого всяка зводня та переводня, як не у його та ще у Остапа Кнура... Що мені ці два ледарі сіли у печінках, що вони дозоляли мені, то тільки один бог знає. Усі люди, як люди. Інший, дивись, і злукавить, вилаєш — справиться, а цих двох харцизяк і не чіпай: один краде, другий пропиває... І ні слова їм, ні речі... Щоб ви полопались! Щоб ви потріскались! Щоб вас чорт від мене забрав! Як ви нашкодите, а мені перед німцем одвічай. А тут ще й ти: де б батькові у помочі бути, часом і його перемінити, то ти з його ворогами дружбу ведеш... Чи не накладаєш, бува, разом з ними на батькову голову?.. Віддячить батькові за його хліб-сіль, за навуку, за те, що зростив і вигодував? Пора, пора вже... Здорова ломака стала, без батька вже проживеш...

Син мовчав і молив бога, коли б швидше батько умовк, щоб хоч трохи заснути. А спати хотілося, аж очі злипалися. Привидячки сну зливалися з недавньою бувальщиною. І маячило перед його закритими очима худе і бліде лице дівоче, з тонким гострим носом, з чорними сумними очима, що як дві тернини у сметані бігали попід чорними на шнурочку бровами. І личко, і очі, і погляд були такі добрі, такі любі, так манили до себе. Яка вона була хороша, коли казала: «Я б тебе любила, Іване, якби я не була панська... А то все рівно, що й не любити!». Очі її так світилися, таким жалем та болем та любовою дивилися... Ні, немає дівчини на всьому селі за неї, та чи і в городі, бува, часом є така?.. Ба, вона прохала, коли буду в городі, купити їй перстень. Куплю, куплю, моє серце... Чи мені ж тобі та не купити його?! А що, пак то, збирався везти Федоренко у город? Дурний я, було б таки його й попрохати.

Коли Іван ішов додому, він бачив, як панський двір обгинала паровиця волів... Хоч ще було і темно, але він по возові і по волах пізнав, що то Федоренкові воли. На возі сиділо щось двоє, одно високе, здорове, він не пізнав, хто, друге — низеньке, горбате,— то і був Федоренко.

— Так ти, Петре,— каже високе,— підождеш там трохи, я винесу. Продаси, за що знаєш... Не все ж їм та їм...

— А як, бува, хто з наших буде в городі? — спитав Федоренко хриплим голосом.

— Та в такі базари ніхто не виїздить... А не то, як угледиш кого, то завернеш до Лейби... То добрий чоловік — усе приймає.

Тут віз круто повернув за другий бік, і вони скрилися за садком... У Івана і малася спершу думка прослідкувати, що то Федоренкові накидають спродати у городі на базарі, а далі і залишив,— сон його зовсім валив з ніг... Він тільки чув, як залущав тин, собаки як зразу кинулися та й замовкли... Тепер все це маячило перед його очима, під забуття сну привидячки мішалися одні з другими,— то уздрівалася йому його дівчина, то Федоренкові воли, то вчувалася їх таємна розмова... Сон все це односив усе далі і далі сперед очей, ховав у якусь темряву, застилав туманом... В тім тумані все то зникало, то виринало... Іван почував, як у його все тіло немов терпло-омлівало, як думка у голові меркла, розум забувався... Йому було любо... Гомін батьків виводив його з того любого забуття... Він кидався і з серця тільки чухав свою голову.

— Та чи ти довго будеш бубоніти? Оце господи, твоя воля! — озвалася до його Горпина, Іванова мати, перевертаючись на другий бік.

— Та де ж йому до сього часу волочитися, сама таки подумай? Світ, як день,— а він додому вертає.

— Та буде ж уже, буде. Хай ще на день зостанеться,— сказала вона і замовкла. Замовк і Дмитро. Світком всі поснули. Тихо стало, тільки тихе зітхання сонних розносилося по хаті, по стінах, на котрих світ уже вигравав своїми хорошими кружалами.

Перша прокинулась Горпина. Заспана, з запухлими очима, з збитим на бік очіпком, вона підвелася і сіла, сонно обдивляючись хату і ліниво чухаючись та позіхаючи. Худе, сухе і жовте її тіло було аж страшне — мов смерть устала з того світу і страшно позіхала.

— О-ох, хо-хо! Господи... Світ, як день,— промовила вона і обережно спустила ноги на долівку.— Пріська, Пріська! — загукала вона, будячи дочку, усю замотану в рядно.— Уставай!

Рядно заворушилося, потяглося, і з-під його вилізли дві червоні й товсті ноги. Горпина узялася за ногу рукою і почала хитати.

— Чула? Пріська! Пріська!

— Гм! — гукнула вона під рядном, от як кнур, коли, бува, злякаєш його.

— Уставай — світ!

Рядно посунулося на середину, і з другого боку відкрилося широке лице, чорне, в поту, все подзьобане віспою, некрасиве. Очі, як осокою попрорізувані, розкрились було та й знову закрились. Лице позіхнуло на всю хату, розчиняючи широко ріт, і показало лапасті зуби.

— Уставай, кажу! — гукнула знову на Пріську Горпина, становлячись на ноги. Пріська підвелась, сіла, понуро дивлячись на світ. Вона була низенька, зате широка, огрядна, зовсім навпаки своїй матері — довгій та сухій, як в'яла тараня. Усяка людина, зараз що продравши очі,— некрасива, зате, мабуть, не було некрасивішої, як оця Пріська... Голова шолудива, розкуйдана, дві маленькі кіски, як кошачі хвостики, теліпалися ззаду, лице розпухле-заспане, ніс товстий, губи товсті, очі, мов осокою попрорізувані, і під ними, як кулаки, здоровенні балабухи. Сорочка чорна, розхристана, пазуха навстіж... Вона, підвівшись, зараз послала свої пухлі руки аж за спину і почала вичухуватись. Сном і лінощами так і віяло від неї... Горпина уже вспіла вийти в сіни, умитися і причепуритися, а вона все сиділа, позіхала та чухалася.

— Чи ти довго будеш зіхати та вичухуватись? — гукнула на неї Горпина,— чортма й стида! А ще дівка.

Викрик Горпини збудив і Дмитра. Дмитро крикнув на Йвана... Все рушилося, заворушилось, почалося умивання, прибирання... Чоловіки вийшли з хати, жінки поралися: Горпина коло столу хліб різала, снідання готувала, Пріська ліниво мела хату.

Трохи перегодом увійшов у хату Дмитро і посунувся лавою до столу, на котрому лежало дві дині, кавун і шматки хліба, що наготувала Горпина на снідання. Лице Дмитрове було хмурне, сердите чогось.

— І досі хати не замела? — гукнув він на дочку. Дочка мов не чула, ліниво мела собі коло полу.

— Саме коли снідати, вона киптягу збила, аж чхати хочеться. Кинь!

Дочка кинула віник, подивилася сонно на батька і опустилася на піл, позіхаючи.

— Будемо вже снідати, чи нащо воно понарізувано?

— То й снідай же. Чого ж ти сидиш та дивишся? — одказала Горпина.

— А ви хіба ще не намнялися? — суворо спитав Дмитро.

Горпина з дивовижею глянула на Дмитра і скривилася; по товстому її виду пробігли лихі іскорки.

— Дожидали, поки ти встанеш командувати...— призро відказала вона.

— Командувати? Чого командувати? — легше вже [промовив] Дмитро, побачивши бісики ув очах своєї Горпини.

— Атож. Ще не командувати? Опівночі прокинувся, на Йвана напався; бубонить та й бубонить; уже й світ, а він одно своє. Тепер знову налазить: чому не виметено? Чого мнемося? А зась! Лопай, коли ото настановлено, та й к бісу на виступці!

Глянув Дмитро на Горпину — огонь огнем, так і паше від неї, так з очей іскри і сипле! Здвигнув плечима і прийнявся чимдужче укладати диню з хлібом.

Горпина з серця не знала, що робила. Бігала по хаті, перекидала ганчірки, совала горшки, гула́.

— А ти чого сидиш? — крикнула на Пріську, що сиділа й позіхала.— Не визіхалася ще? Сідай снідати з своїм бісовим батьком, коли напорала для вас!

Пріська повагом устала, повагом пішла до столу, грузько сіла на лаву і почала уплітати диню.

— От уже й розсердилася! — підхопив м'яко Дмитро.— Ну, і чого б? Хіба я тебе возом зачепив, чи що?

— Трясця твоєму батькові та твоїй бісовій матері!— залящала, запорощала Горпина.— Не вередуй! Не вередуй! Напорано для тебе — сідай та й тріскай, хоч і трісни! А не увійшов у хату — чому не виметено та чого мнетеся, та чого третеся?! А зась! Зась тобі! Ти налопаєшся та й скриєшся на увесь день собак ганяти у дворі, а тут тупцюйся та печися коло печі, готуй йому обід, бісовому синові.

— Хм! — здвигнув Дмитро плечима.— Ну, чи зась, то й зась! Хай буде і зась! Тільки чого б уже я так сердився?

— Того, що заллєте за шкуру сала, того, що доберетеся до самих живих печінок!..— вибиває Горпина.

На той час двері розчинилися, і в хату уступив Пилип Грицаєнко, сторож двірський. З його уступом мир повіяв по хаті; замовкла Горпина — унялася, Дмитро витріщився — з дивовижею дивився на Пилипа, а Пилип — як дуб, високий, плечистий, головатий.

— Добридень вам! — мовляє, кланяючись.— Хліб-сіль! — і розправився, аж стелі головою сягає.

— Добридень. Спасибі. Просимо покорно.

— Кушайте на здоров'я. Я до вас, Федоровичу.

— Чого? — злякано спитав Дмитро; очі його широко розкрилися, пика витяглася.

— Та хтось знову бджіл підодрав.

— Як підодрав?

— Двох пеньків не долічимось.

— А дід же де був? А помічник його? Клепали ж цілу ніч!

— Знать їх лиха година! Дід каже: «Я звечора заснув, прокидаюся — аж не чутно клепала, я й пішов обходом. Коли чую, щось садком залущало і поперло, тільки видно».

— А той же, помішник?

— А помішник, каже, ходив у кухні води пить. Та бреше, бісів син,— уклався, мабуть, та й спав.

— Що ж тепер будемо робити?

— А що ж будемо робити? Треба трусить когось.

— Кого ж його трусити?

— Та вже ж не кого, як не отих двох харцизяк — Якова та Остапа. Треба десь сліди знайти, бо як так сказати німцеві, то й світу мало. Та ще ж, як на те, узяло найкращих тобі, що мав він хвалитися перед паном.

— Перед яким паном?

— А хіба ж ви не чули? Кажуть же, приїде, либонь, сії осені.

— Хто — пан? Та він же за границею.

— Був за границею, а це вже вернувся у столицю. Пише з столиці — дожидайте, сії осені буду.

— От тобі й раз. Де ж він буде?

— Де буде? То вже йому знати та управителеві, а не нам. До нас з вами не піде. Знайде десь хату. Та, певне, буде там, де тепер управитель.

— А Карло Карлович де ж?

— А он той дім, що коло кухень? Пустує все одно.

— Та й то правда. Так пан буде?

— Та кажуть же. Управитель клопотався, де щекатурів узяти — треба вибілити. Федора хотіли у місто посилати за щекатурами, та й не знаю як.

— А мені нічогісінько й не сказано.

— Та вчора, либонь, надвечір тільки вістка прийшла.

— То-то, а тут таке трапилося,— і Дмитро задумався. Пилип стояв у порога і позирав то на Дмитра, то на снідання.

— Чому ти, йолопе, чоловікові не скажеш хоч присісти,— обернулася Горпина.— Стоїть, мов москаль на часах.

— Та не турбуйтеся, паніматко, тут ніколи сидіти, треба зараз іти на розиск, бо німець як устане — буде і винуватим і невинуватим!

— А що, як не знайдемо? — задумавшись, пита Дмитро.

— То що, як не знайдемо? То вже таке, хоч скажемо, що шукали. А то так мокрим рядном і накриє.

Дмитро виліз з-за столу, здихнув, перехрестився, узяв шапку. Пилип сказав: «Прощайте!» — і обидва вийшли з хати.

Тільки що ці вийшли з хати, чи встигли перейти й двір, як двері рип — і в хату шасть Іван. Його повновиде лице горіло одрадою, моторність якась пронизувала лінивву батькову натуру. Іван удався у батька, як дві каплі води: такий і голос, такий і волос, такий же повновидий, натоптуваний, низький на зріст, очі мов осокою попрорізувані, ніс короткий, зате з достатку — товстий-товстий, як добрий кулак. Така була і Пріська, сестра Іванова, хіба різнилася від його таранами на виду, нечупарністю та ще більшими лінощами, котрі так і проглядали і в погляді, і в поступі її. Діти вилились в батька, і ні одно нітрохи не схоже було на матір, високу довгобразу молодицю з здоровенним карлючкою носом, зеленими великими очима, з високим станом і довгими цибатими ногами. Страшенно вона була суха, через те здавалася страшенно висока і невиразно злюща.

— Куди батько пішли? — з радістю запитав Іван, ускочивши у хату.

— Хай же тепер мені не попадається на очі твоя гнила Галька, я їй зуби проріжу! — мовила до брата Пріська; товсті губи її затіпалися, очі заіскрилися.

Іван аж стетерів, замісто одказу на його питання він учув таку чудну приповістку, на котру не знав, що і як відказати.

— Про яку се ти Гальку плетеш? — боязко запитав він сестри, думаючи, чи не лучилася справді яка біда з

Галькою Кабанцевою,— недаром же батько пішов так рано з двору та ще й не сам, а з Грицаєнком.

— Та про ту ж гнилу, цвілу та шолудиву, що як вийде на вулицю, то так своїми шолудями і висвічує, а других, небійсь, так зразу на глузд і підіймає, цвіль проклята!

— Ну то що ж там?

— А те, що як вийде на вулицю, то тільки у неї й слова й речі, що усі злодії: і управитель, каже, краде, і сторожі крадуть, і прикажчик краде, тільки її батько й ні, через те й живе так бідно.

— Та хто це так каже? — запитала і Горпина, слухаючи, що каже Пріська.

— Та ота ж гнила Галька Кабанцева.

— Погань! Ще й їй лізти туди, куди і її чортового батька голова не влізе,— вилаяла Горпина.

— Отже ж по її усі дурні та злодії, тільки вона вдвох з батьком і розумна.

— Ну то що ж все-таки з того? — питає Іван Пріськи.

— А те, що оце пішли трусити її батька.

— Через віщо?

— Щоб не крав бджіл.

— Яких бджіл?

— Таких. У панській пасіці. Оце Грицаєнко зараз був, казав, що аж двох пеньків не долічаться та ще самих більших... Тепер хай вона мені не стрівається і не чіпає,— зове вона мене пухлою, я їй скажу: що це від тих бджіл, що твій батько накрав.

— Бо пухла й єсть! — з серцем одрубав Іван і посунувся снідати.

Це як кип'ятком обдало Пріську, як приском на неї хто кинув, вона мала щось сказати, та аж похлинулася від злості, зайнялась уся огнем, широке лице ще більше поширшало, скривилося, аж перекрутилося.

— Ма-а-а-мо-о-о! — завела Пріська на всю хату, закриваючи очі, з-під котрих потекли сльози, і роззявляючи рота, з котрого потяглася через губу слина.

— Чого ти? — скрикнула Горпина.

— А-а-а! — заводила, заходячись, як мала дитина, Пріська.

Іван глянув на закриті очі, на роззявлений, заслинений рот, з котрого виходило довге вередливе а-а-а! — узяв його сміх, і миттю встромив він у рот Прісьці шматок дині, що налагодився був саме з'їсти.

Пріська знову похлинулася... Розкрила очі, і дуже пухла рука її написала з усього маху широкий слід на Івановому виду. Іван ухопився рукою за ніс, з-під котрого закапотіла кров...

— А що, здобувсь! Ага — дала! — відскочивши аж до полу, радо мовляла Пріська.

— Підожди-підожди, я тобі покажу, пухла подушко, як битися,— каже Іван, вилазячи з-за столу.

— Куди ти! Куди!..— загукала мати на Івана, що, як стріла, помчався було на Пріську.

— А вона мені що оце наробила, пухла подушка? — питає Іван матері, указуючи на кров.

— Ось займи тільки її, чи не походить отся кочерга на твоїх плечах! — заміряючись кочергою, каже Горпина.

— Чому ж ви їй нічого не скажете? Так хай вона і очі повидирає, то все гаразд?..— з жалем відказує Іван.

— Поговори, поговори ти мені ще. Ще побалакай трохи, ледарю бісів. Волоцюго! Все б, кажеш, по ночах шлявся, по тих зводницях та переводницях треклятих!..

Іван, щоб не слухати нелюбої речі, узявся за шапку і вийшов з хати.

— Пішов, як собака шкодливий, підогнувши хвоста,— навздогінці йому мати.

Іван постукав кулаком у двері.

— Не виходь же мені, пухла подушко, на двір,— гукнув з сіней до сестри.

Горпина запалала. Миттю вона відчинила сінешні двері, і замашна качалка полетіла навздогінці за Іваном.

— А щоб вас чорт узяв! Щоб ви вилопались, щоб виказились від мене, трекляті! — вертаючись назад, забарабанила Горпина на всю хату.— І дасть же господь таких дітей... У людей їх десятеро, та не чутно, чи й є вони в хаті, а в нас двоє, та тільки що встали, продерли очі, так і заволоводилися, одне гар-гар та гар-гар! Щоб уже над вами собаки попогарчали!

— То ж усе він, мамо. Хіба ж я його займала?

— Та й ти, сучко, добра. І ти одним миром мазана.

— Я ж його попереду не займала. Завіщо ж він мене налаяв?

— Мовчи, сучко!.. Он хату домела? Їсти, небійсь, сіла, а хату як кинула, так і стоятиме увесь день!

— Я замету, як витопимо.

— А до того сміття хай по боки? Нечупарко, неохайна! Стидка, бридка, погана! Тьфу! Тьфу! І стида чортма, і сорому... Чи я б, дівкою бувши, була отака неохоча? Он розкудлана, розхристана, невмита... Ой, покайсь у мене, Прісько, ой, покайсь! Який таки біс, глянувши на тебе, скаже добре слово. Виросла, скажуть, ген аж під стелю, а не винесла розуму і з жменю.

— То я й зараз замету, коли вам так хочеться,— надуто одказує дочка, устаючи і беручись за віник.

Дмитро з Пилипом, вийшовши мовчки з двору, почимчикували прямо улицею геть туди до вигону. На самім кінці улиці, з того і з другого боку, стояло по хаті, старі-старезні, на бік посхиляли свої оселі, немов парубок шапку, стіни у їх з одного боку повпадали усередину — вгнулися, а з другого — черевом виходили; вікна покосилися, немов кривилися на прохожого; кругом хат ні хлівця, ні загінчика — голо, як на долоні; тинок, правда, є, наполовину зібраний зверху, наполовину попроламуваний знизу. Зокола видко, що біда та злидні оселилися по тих дворах.

То жили по праву руч — Яків Кабанець, а по ліву — Остап Кнур.

Коли наближалися до дворів Дмитро з Пилипом, то Яків Кабанець уже ходив по своєму голому двору і спльовував то в один бік, то в другий, немов він чого покоштував гидкого. Спльовувати було у його завждешня привичка. З себе він був низенький, худенький чоловічок, з хлоп'я заввишки, з хруща завтовшки, з гирявою головою, з невеличким у зморшках лицем, котре у його від чогось так і моргало, так усе ходором і ходило... Нестрижена голова з довгим по краям волоссям мишачого цвіту, гостренькі, як мишачі хвостики, усики, кущик, як у індика, бороди робили його не то некрасивим, але непривітним... Очі маленькі, бігучі, блискучі свідкували про нехтуване життя та лукаві хитрощі,— і мука у них грала, і якась болізна влесливість.

— Після меду, чи що, спльовуєш? — грізно, але й з жартом вимовив Дмитро, становлячись коло двору. Грицько усміхнувся.

— Після якого меду? — тоненьким голоском запитав Яків, очі його ще лукавіше заграли, лице все заморгало, зморшки на йому ходором заходили.

— Ще й не знаєш, гирява собако? Казав би уже по правді, що ж, мов, украв сю ніч з панської пасіки два вулики, та й годі... Однаково ж будемо трусити.

Яків увесь перевернувся у сміх. Тільки що то за сміх був? Очі грали і сміялися, лице перекорявилося, моргало, рот скривився, немов від плачу.

— А як над тим і ворони попокрякають? — лукаво вимовив він.

— То коли б таки над вами вже й закрякали, прокляті, як мені через вас покою немає,— грізно вимовив Дмитро, повертаючи у двір.— Ходімо трусити!

Тепер зовсім не той чоловік Дмитро, що дома був: страшний, грізний, крикливий, тоді як дома тихий-уступливий.

— Ідіть! Прошу покорно, пожалуйте! — усе ж усміхаючись, запрошує Яків.— Я вам і стежечку покажу. От сюди, сюди! — і прямує прямо у двері хати.

Дмитро з Пилипом увійшли у хату. Хата бідна, хоч і чисто вимазана, в кутку, де образи, стіл невеличкий, кругом лави, коло печі невеличкий, всього у три дошки, та й то дірявий піл. Мисничок один, на котрому стояло три-чотири горшки, дві миски та виглядали держалками ложки,— тільки всього. Насупроти печі коло вікна стояла Явдоха, Яковова жінка, низенька і сухенька, як і чоловік її, молодиця, і кришила зілля на борщ. Явдоха здивувалась, коли зобачила прикажчика з сторожем. «Це вже щось уп'ять вийшло,— подумала.— Побила нас лиха та нещаслива година!».

Дмитро з Пилипом, не кажучи нічого, зараз пішли по нишпурах, заглянули під під, никнули під лави, зирнули на піч, вийшли в сіни, обдивилися всюди, Пилип подрався аж на горище — немає нічого ніде.

— А дочка де? — питає грізно Дмитро.

— Пішла по воду,— одказує Явдоха, і в голосі її почуваються і сльози, і досада.

— Підождімо,— порядкує Дмитро і прямує у хату. Увійшовши, Пилип скинув шапку, а Дмитро так у шапці і поліз до столу.

— Чому ти, Якове,— зиркнувши на прикажчика, каже Явдоха,— без шапки у хаті? Тепер же, бач, така мода вийшла, щоб у шапці під образи лізти.

Дмитро почервонів як рак і миттю скинув шапку... Йому було і соромно, і досадно.

— А дівка дома ночувала? — не знаючи, що почати, почав він питати Якова.

— Що ж нам казати? — усміхаючись, одмовля Яків,— ми хоч і скажемо — все одно не повірите, питайте людей, сусід.

— Та я тебе питаю,— ще дужче розпалюючись і розгоряючись на виду, питає Дмитро.

— Здається, що в пасіці,— лукаво сміючись, одказує Яків.— Чи ти, Явдохо, не запримітила, бува?

— А де б же ми в біса стільки меду набрали?— каже Явдоха,— бач, он цілу липівку витрусили.

Дмитро сидить, як на углях...

— А щоб вас і день і ніч трусило й не переставало, проклятий народ! — скрикнув він і чимдуж почимчикував з хати, за ним і Пилип повагом, щоб часом не зачепити головою одвірків.

— От проклятий народ! от гаспидський! Одне одному не вступить, одне одного не видасть! Як ті собаки, як ті гадюки! Те з того боку, те з другого! — кричить Дмитро надворі і прямує у ворота.

Яків вибіг надвір та: «Куди ж се ви? А дочки ж і не дожидатимете?»

— Повісся ти з нею та разом і з жінкою! — кричить Дмитро та чеше тільки видко через дорогу до Остапової хати.

Остап тепер стояв коло воріт, перекинувши руки на сей бік, і попихкував люльку. Остап був здоровий, високий чоловічище, трохи нижче тільки від Пилипа, з круглим, стесаним униз лицем, зодутим від запою, з рудими товстими усами, що аж до ух вони у його досягали, з страшним, грізним поглядом з-під насупленого високого лоба. Вся постать його була грізна, страшна.

— Здоров, Якове! — гукнув він через дорогу до Кабанця, не звертаючи ніякої уваги ні на Дмитра, ні на Пилипа.

— Здоров,— пропищав крізь зуби Яків.

— А що то?

— Меду шукають.

— Солодкий, значить?

— Еге ж.

— Іди в хату, труситимемо! — гукнув до Остапа Дмитро.

Остап грізно зиркнув на Дмитра і, одвернувшись, сплюнув.

— Іди ж та й труси, хіба я тобі не даю! — призро, не обертаючись, одмовив він, потягнувши люльки і сплюнувши знову.

Дмитро з Пилипом направились у хату.

— Ідіть! Ідіть! — моргає до Якова Остап.— Здобудетеся там.

— Як саме?

— Та чорт жінку розносив, там така, як огонь...

— Чого?

— Хата валиться, зовсім ота стіна випала,— і вказав рукою на стіну од двору.

Не вспів Остап цього промовити, як Дмитро і Пилип вибігли, попереджаючи один одного, з хати, а за ними полетіли кочерги, рубель, качалка. Трохи згодом вилетіла з-за дверей низенька молодиця з широким, червоним, як кармазин, лицем, товстими губами і білими та дрібними, як ріпа, зубами. Вона була і розхристана і розпатлана — волосся повибивалося з-під очіпка і майталало по товстій жирній шиї. Вона того не примічала, тільки розмахувала своїми товстими руками і кричала на увесь двір:

— Оце наказаніє боже! Оце господь на нас напуск напустив! Тільки ми й є, тільки нас і бачать... Не бійся, не бачиш, лиса собако, що он хата розвалилася, жити не можна, те тобі й повилазило, а як напастися на чоловіка, назвати його злодієм, то те й бачиш!

— Не кричи, лишень, не кричи так! — чешучи з двору, гукає Дмитро,— чи бач, як розходилася? Он до контори сьогодні приходьте! Хай там з вами поговорять, хай там вас розпитають, бо я з вами нічого не вдію. Зазналися дуже! Чув, Остапе, і ти, Якове, з жінками до контори приходьте!

— Чуємо, чуємо! — разом одмовили Остап і Яків, тільки Остап товсто, а Яків тоненько.— Узяли!

— З богом! — гукнув навздогінці Остап.— Прийдемо! А ви тим часом зайдіть ще до Федоренка та спитайте його, кому він на базарі продав бджоли?

Молодиця, збираючи кочерги, кричала і батькувала як прикажчика, так і сторожа.

— Та буде вже тобі, Прісько, а то справді ще покаються,— каже Остап молодиці.

— Щоб їх правцем уже виправило, проклятих! — кри-

чала Пріська.— Подумайте, бджоли він і побачив, а того й не побачив, бісів син, що у хати стіни чорт має... А хазяїн теж добре дивиться.

— От, ще й мене туди приплети,— жартує Остап.

— Та хоч би чорт уже узяв таких і хазяїнів, як вони тільки і знають: одробив панщину, залив очі — та й усе.

— А що ж мені робити? Ну, скажи...

— Скажи! Сам не знаєш, пішов би до німця. Сказав йому, щоб дерева дав або нову хату строїв. Що воно, до чого воно? Зима йдеться — хата валиться!..— промовила Пріська і заховалась у сіни.

Остап з Яковом ще трохи побалакали самі між собою, пожартували з прикажчика і теж порозходилися кожен у свою хату.

Прикажчик не йшов, а біг улицею. Де ж, його не тільки зневажали як прикажчика, його ще трохи-трохи у потилицю не вибили з хати?! Він ішов лютий, як джміль, червоний, як рак; за ним чимчикував широкими ступнями Пилип.

— Та що то він за Федоренка казав? — коли геть одійшли вже улицею, питає Дмитро Пилипа. Пилип зам'явся.

— А ні! То бісовому п'янюзі нічого казати. Досадно, що я з Федоренком покумався, та то вже, бач, і клепає проти того.

— Та що він іменно казав, я за тією бісовою бабою, щоб їй чорт пельку загородив, і не чув нічого.

— Та казав... Хто його знає, що він казав. Щось мимрив там. Почув і я тільки «Федоренко»... Плещи мов, думаю, ще про Федоренка.

— А вже чорт вершу послав проклятій бабі! Це така, що так очі і видере... Та розпустилися, розстервилися бісові злодюги, ні слова їм не кажи, і не труси, і не кажи. Підождіть же мені! Хіба не я буду. Будете ви у мене під гарячими прохатися. Я вже підстрою Карла Карловича. Уже я й так терпів, вже мені й печінки досі потріли, приймаючи від вас щоразу наругу... І бісове ж хамове кодло, от тільки раз йому пропусти, то вдруге й не одчепишся. Підождіть же! Будете ви знати і мед, і бджоли!

КАРЛО КАРЛОВИЧ

Сонце уже геть-геть підбилось і починало пекти, як замурзаний хлопець у демікотонній козачці і таких же штанях, але босий вибіг з сінець великого будинку, що стояв серед панського просторого двору, і побіг вистрибом, виспівуючи якоїсь веселої пісні за будинок. Повернувши, він зараз же ухопив невеличку драбинку і почав відкривати ставні. Чи то вже хлопець такий веселий удався, чи то під уразою хорошого ранку, що хлопець не переставав, роблячи діло, співати та викидати усякі ігри. У одно окно, одчинивши ставню, він стукнув, устромив голову і почав цмокати, як малим дітям завжди цмокають. З вікна щось погрозилося на нього пальцем. Хлопець мерщій скочив з драбинки і перебіг до другого вікна. Там він уже не цмокав, а вивалivши язика, кривлявся і мурчав... Під третім писнув так страшенно, що луна, як несамовита, зразу оббігла увесь сад і вернулася назад таким же божевільним писком. У хаті щось скрикнуло, далі затупотіло. Хлопець мерщій скочив і побіг з драбинкою у руках до четвертого вікна.

Не встиг він пристановити драбинки, як ззаду його появився чоловік — пан не пан, жид не жид, у шовковому халаті, у ярмулці на лисій і здоровій голові, у нерозчесаній бороді він був схожий на жида. Як кібець горобця, так той чоловік насів хлопця,— ані писнув, ні скрикнув він, як голова його опинилася вже у чоловіка між ногами і добрий ремінний поясок заходив вподовж спини. Тоді тільки хлопець скрикнув... То не був крик жартів або веселого реготу, то був крик гіркого плачу, болячої урази.

— Цц...— засичав чоловік і випустив хлопця з-між ніг.

Хлопець ухопився за спину, розправлявся, згинався і, здавлюючи лемент, ридав.

— Цц...— знову засичав чоловік.— Стелько разов я тобі казав, байстрюк, ні кричи... Твой не слушаль... Тепер дійтки, супруг перепугал... Байстрюк! Сюкін син! Мовци! — кричав і тупав на хлопця той чоловік.

Хлопець, держачись за спину руками, тільки хитався, вився і тихо схлипував.

— Дценяй ставню! — крикнув чоловік і повернув назад.

Хлопець, схлипуючи, узявся за драбинку і, крізь сльози проклинаючи чоловіка, почав відчиняти ставні.

Чоловік той і був Карло Карлович, управитель пана Кочуба, вивезений ним аж із-за границі.

Кочуб, як багатий і дуже заможний пан, ніколи не жив у себе дома, а все літав по тих світах — то за границею, то в столиці. Коли-не-коли чи то скучивши, чи по другому якому случаю — бог знає! — навертав він і в свої села. Стрівають його як царя — зганяють все село стрівати,— прикажчик з хлібом-сіллю, кріпаки — з криком та галасом... Піднімуть такий крик, що все село так ходором і ходить — такі вже раді! Коли він дома — гульня, ігри, співи, розвертаються на всі боки радощі та веселощі. Як же їде — то всі плачуть... Невеликий той час — а скільки то сліз вицідять? Громада, як чмелена, ходе та плаче... Чого? Та чого б громада не плакала, виряджаючи свого пана, аже всі його сльозами виряджали,— такий уже він добрий! Завжди зоставе слід на пам'ятки і селу, і в людей. В селі біліють нові диби та корита, а люди — чухають та гоять спини... Він же людям надає і нових управителів.

До сього німця та був француз — високий такий, худий, у цапиній борідоньці, у високому-високому брилі, і одежа та, що з хвостиками,— так і бігає, так і крутиться на тому хвостові, то взад, то вперед. А що голінний до жіноцтва — то, видно, мамка з самого пупка учила тому. Як угледе — так і займеться, так і загориться, аж ніжками тупає та перебирає... Така вже натура його, а дівчат багато!..

Пан його привіз з собою аж із самого Парижа. Кажуть, за то, що перед паном добре цапом стрибав, зробив він його управителем. То в 12 році, як не послухав французький цар ради нашого царя — жити в миру,— така вже його вдача ледача була, щоб усе битися та рубатися,— та як пішов на Москву, то пан Кочуб, як несамовитий, припер з-за границі та прямо у село, та не кажучи нічого, як положить француза у кобилу, як почав його сірчити, як почав перехрещувати з католицтва та в православіє, то той у православії і на той світ перейшов...

Про се розказують такий случай, та, видно, брешуть... Дознався наш цар, що пан Кочуб та француза забив. Заплакав тяжко,— а такий-то був богобоязний,— кличе до себе Кочуба. Питає:

— Ти забив хранцуза?

— Не я його,— каже,— ваше величество, забив, забила його лиха година, бо ніколи не буде з цапа та християнина.

— Як так? — питає.

— А так, ваше величество! Своє кріпацтво скільки я новими шкурами жалую — стару спущу, нову надіну,— хай не витолковує республіки,— і нічого — живе.

— Так ти,— питає цар,— швець? Республіканцям нову одежу шиєш?

— Так тошно, ваше величество,— відказує пан.

— Ну так поший же ще каптани і смолянам, щоб не помагали хранцузу Москви брати та волі добувати. Тільки узенькі, чуєш?

— Чую, ваше величество... Хохлацькі прикажете чи руські?

— Хохол? — питає цар.

— Хохол, ваше величество.

— Хохлацькі.

Пан поклонився, вийшов та зараз же і майнув смолянам нашивати хохлацькі каптани. Дякували, кажуть, бо й полягли з ними, не зносили! А в пана Кочуба з того часу прибуло дві тисячі душ та десять тисяч десятин поля.

Занехаяв був з того часу пан Кочуб свою Кочубку, у смолян усе і товкся, а Кочубці і управителя не дав, так вона і жила без управителя.

— Невже це ми без пана й будемо? — одно клопочуться кочубці.

— Та щось немає, чи лиш і буде?

— То що ж, це нам воля?

— Мовчи, дурню! А то комісар почує — дасть тобі такої волі, як пан хранцузові. Мовчи та диш!

І справді кочубці дихнули вільніше. Там, де колись сльози та туга панували, там тиха усмішка сяла на очах; де п'яництво, крик та гвалт роздавався — там мир та згода мовляли тихими устами; де убожество, нужда та злидні кишіли — там тепер хоч хліб був і до хліба дещо було. Над Кочубкою не темна хмара суму та туги стояла, а вкривали її веселі пісні дівочі та гучні парубочі. Співало дівоцтво любих пісень своїм чорнобривцям, співали і чорнобривці жартовливих своїм нагідочкам, і в миру та любові бралися. Нащо діти? І вони тепер, як козачки, повилазили на вулицю і грали то в квача, то в хрещика. Як галич та, укрили улицю і, як галич, веселі клекотіли.

Сонце зійшло над Кочубкою і засіяло... Селом і економією правив прикажчик Гавриленко. То добрий був старий і в тяжкі часи управительської заправи часто покривав кого з кріпаків, не любив тільки він ледарів та підлиз, і їм доставалося таки добре від француза за се. Найбільше скоштував від нього Дмитро Сидоренко, теперішній прикажчик. Гавриленко почав зараз з того, що вменшив роботи на економію і прибавив поля на сім'ю. Зараз і робота пішла веселіше, і ледарів поменшало. Не можна сказати, щоб і в касі економії менше грошей стало. Гавриленко боявся красти, та й нащо йому воно здалося б, одинокому як палець, без роду і племені? Він більше пильнував про вигоду панську та людську. Коли було не напише пан у економію прислати грошей — Гавриленко зараз же і шле; і француз слав, бо не можна було не слати, тільки француз усе позичав, а Гавриленко без позики шле; Гавриленко і позику оплатив, і гроші слав, і ще й були гроші про економію. Чого б, здається, краще? І панові вигода, і людям вигода... Та ба!

Заздро стало Огневу, що кочубці так зажили собі, і почав писати Кочубу, що у Кочубці безначаліє: немає ні старшого, ні меншого, всі рівні, на економію тільки два дні на тиждень роботи, а то все на себе. Такі попуски повадили усіх кріпаків указувати на кочубців, як на найкраще кріпацтво, не слухатися нас. Одно слово, кріпаки бунтують усюди — як буде, кажуть, так, як у Кочубці, то й добре, будемо і робити і слухати, а як ні — не хочемо.

Через місяць після того листа котить сам Кочуб, не сповістивши економію, що буде,— звісно, у хатах ніхто не жив, опустіли, осунулися трохи, пусткою провонялися. Коли б було сповіщено — провітрили б трохи, вибілили, причепурили; а то — і в дворі споришем заросло. Зелено так. Оже Кочуб як глянув, так і скрутився, трохи не омлів з серця.

— Хто заправля?

— Я,— каже Гавриленко, низенько згинаючи і без того зогнуту вже літами спину.

— І тра... і тра-в-ва у дворі? — насилу вимовив пан, скрегочучи зубами.

— Ніхто, пане, часто не їзде, то й трава, бачте, росте.

— Плітей! — гукнув звонко на увесь двір пан.

Кучера прийшли, принесли і канчуки.

— Бери! — крикнув пан, вказуючи очима на Гавриленка.

— Се мене, пане? — здивувавшись, питає Гавриленко.— Мене нічого брати, я й так ляжу. Заслужив, що ж робити? Воля панська,— каже Гавриленко.

— Мовчи! — крикнув знову пан.— Ззивай усіх кре-стян!

Гавриленко здвигнув плечима.

— Де ж ти їх тепер збереш? Село не мале, всіх не згукаєш зразу.

— Мовчать! — як огонь червоний, кричить пан.

Миттю розіслав Гавриленко і чоловіків, і жінок, і дітей, які тільки були у дворі, щоб бігли по селу і загадували у двір іти. Гучно і тяжко роздавався їх лемент по селу: «До пана! До двору! До двору!». Немов плач недолі, немов глухий приклик на пожежу, валував він на кривих і тісних улицях села, немов читав отхожу недавній добрій годині. І справді то була отходна. Кріпаки, зачувши гучний покрик, мерщій вибігали з хат, з огородів і розпитували, що за оказія?

— Пан приїхав, усіх скликає, усіх требує.

— Сам?

— Сам.

Вертали люди назад, одягалися в кращу одежину і, похиливши голови, тихо плелись у панський двір.

Такий збір ще гірше уражав панське серце.

— Дзвони у дзвона! Як на пожежу! — скомандував, і чоловік помчався до церкви.

— Так та́к ви розпустилися, так ви розібралися? Постойте ж! Постойте! — ходить по двору Кочуб, вибиває та, як вовк, очима світить.

Аж ось ударили у дзвін. Сумно і протяжно пішла луна по селу, кольнувши кожного у серце.

— Пожар! — крикнули люди і сипнули, як козачки, з хат на двір.

— Пожар!

— Де? Де пожар? — ходило питання.

І забігали, заметушилися. Всі улиці запружені були людьми, всі огороди — дітьми. Лемент, гвалт; собаки собі завили, встала над селом біганина-шарпанина. Люди, не знаючи що і в чім, повалили до церкви.

— Де пожар? — питають.

— У двір! До пана! Пан приїхав!

Чи почув хто: «До пана! Пан приїхав!», але всяк почув: «У двір» і побіг туди,— як хвиля на морі, повалив люд у двір — хто в ворота, хто в хвіртку, а більше через тини,— спасати, думка, добро панське.

Коли вбігли у самий двір, тоді тільки розгадали, бідолахи, в чім діло.

— Стій! Тихше! — крикнув пан, як у дзвін ударив. Громаді, мов язики поодбирало, мов вона і балакати ніколи не вміла.

— Кабани годовані! Свині не скребані! Розібралися, кажете?! Без пана волю заводити? Других бунтуєте? Ось я вас побунтую! Ложи первого стару собаку! — гукнув пан на кучерів і вказав на Гавриленка.

Гавриленко поблід, перехрестився, вклонився панові і ліг. Через скільки часу почулося старече стогнання, оханння болізне, по всіх мороз заходив по шкурі, сльози заблищали ув очах...

Пан не видержав.

— Через чотири — п'ятого! — гуконув на кучерів і сам побіг у хату.

Крик, лемент заходив по двору, і кого минула та лиха година — стояв, як з хреста знятий, дрижаки їв, лихоманка його била; хто там побував — то як рак червоний стояв, заплаканий, зарюманий, колихав важким зітханням важке гаряче повітря.

Знову над селом устали сум, туга та сльози, чорні хмари закрили від очей людських ясне сонце... Темно і страшно було. Коли-не-коли прорізував ту темноту промінь світу; та то не сонячний світ був, теплий і привітний, то грізна і палюча блискавиця панського гніву, що плодився так, не знать чого і від чого. Як грім, коли вже ударить, то недаремне,— коли не дуба розіб'є, то вербу розтроще або хату спалить,— так гнів панський. Ніколи він не минався так собі — коли не батька одірве від сім'ї, то матір від дітей або дочку від батька та матері. То була страшна година; кожен не ручався за те, чи завтра він побаче світ божий і чи здужатиме хвалити бога своїми устами. Люди той час назвали «гнівом божим» і досі моляться, щоб не вертався він ніколи, той час.

Цілих три неділі жив пан у Кочубці. Не зосталося чоловіка небитого, жінки немученої, дитини незляканої. Як вовк розпуде отару овець — так Кочуб розпудив мир кочубців; ні один рік стільки мертвих не родилося — як у

той безталанний рік; його прозвали люди «дітомором»! То ще, кажуть, у році дітоморі було.

Три неділі направляв пан кочубців на добрий шлях, з якого вони, нерозумні, без поводатиря зблудили. Побачивши, що все вже пішло по-давньому,— і п'ять днів панщини, і поля менше, і часто підновлялася шкура, пан іде до Огнева дякувати за добру звістку.

Кочуб поїхав зрана у Огнівку та там і цілий день був. Спершу чаї та закуски були, потім обід; після обіду повів Кочуба Огнев хвалитися своїм добром. Дивилися на жеребці — палкі, огненні, на бугаї — дикі, здоровенні, на волів — рогатих та дужих, на свиней — гладких та голих, на птиць усякої породи, всякого заводу. Всюди ходили і все дивилися, і все пан Кочуб хвалив панові Огневу, як у нього все гарно, як усе до ладу.

— Хазяйське око товар тучить! — хвастає Огнев.— Якби і я по столицях жив, то і в мене усе так би було, а то дома — мужик у мене небалуваний... Ба! Ба-ба! — закричав він,— усе-усе показував, одного тільки і забув. От штука! От важна, я вам скажу. Німець три роки мудрувався, робив; зробив-таки... Ну й штука ж!

— Що ж там таке?

— Ось пожалуйте у той сарай. Ходімо подивимося. Там, певне, і Карло Карлович, він нам усе те покаже і розкаже. Тільки губами поцмокаєте, глянувши, що за штука!

Кочуб і Огнев увійшли у розчинений сарай саме серед двору. Серед сараю стояв з дерева зроблений і викрашений різними красками поміст. Нагору його вели східці; з боків пороблені перила; у помості видко було різні дірки.

— Що ж це? — питає Кочуб.

— Спитайте ось у Карла Карловича! — одказує Огнев, указуючи на стоячого коло помосту німця.

Кочуб глянув на німця — німець та ще й неабиякий, узлуватий німець! І пика його якась мережана та неначе з чого викувана, і погляд завзятий — німецький; у куцому каптану, унизаному гудзями та вшнурованому шнурками; у високих чоботях, у вузьких синіх штанях.

— Розкажи лиш, Карло Карлович, цьому панові, що це за штука важна,— каже знову Огнев, обертаючись уже до німця.

Німець сплюнув і почав розказувати.

— Ето штук бити мужича дуп. Ето верхняя дошка

на колесах одсуваєсся,— і німець двигонув за перила верхню дошку — дошка подалася вперед і відкрила ящик.

— А ето ящик. Виновна мужик роздіт, пусть ложиться здесь. Руки і ноги заложе в ету каблучки, за шею прихвати еті вірьовки. Тоді доски на колески двигає вперед і доски закриває тєло. На сему мєсту, гдє леже холст, наліє води або і водки і бієпо ньому канчуком. Холст пристає до тієла, і канчуки вбиває єго. Рєдкий мужик виносє десять ударе.

У Кочуба аж очі заіскрилися, він прикро удивлявся у все, ходив кругом, прицмокував та примовляв.

— Гм... Гм... Штука важна! Що важна, то важна; що правда, то не гріх! І це Карло Карлович видумав?

— Што це? — сплюнувши, каже німець.— Цей пустяк! І маленька дєтю здела.

— А що воно буде така штука стоїть? — питає Кочуб.

— Така штука што стоє? Стоє така 200 руб. с мого матарьялу.

— А коли доклад буде мій?

— Коли доклад буде твой, то буде стоїть така штук сто рублей.

Кочуб спитав після того Огнева, чи йому потрібний німець і чи не можна, бува, заказати йому зробити дві такі кобили для його економії.

— Чому не можна? — каже німець.— Все можна. А твой, барин, балуван мужик... Вор, разбойник! Імєніє болшоє, а доход малий; через то, што мужик вор; а управитель пльох.

— Зовсім ніякого управителя! — скрикнув Кочуб.— Через то ті бики і роздичавіли і розібралися так. Вірите,— хвалиться Огневу,— як приїхав, ледве, дзвонячи у дзвона на церкві, зібрав їх. Управителя б мені треба, та біда, не поїду за границю і не знайду такого.

— Я, барин, управитель у тебе бил би. Сколько імєніє дає дохода?

— Пустяк — десять тисяч.

— 10% дасть барин — доведу до 15 тисяч.

— Дам,— каже Кочуб і радіє, що ось, може, справді доведеться піддурити німця на управителя, тоді і управитель буде і кобили будуть.

— Як даси, то й я согласен.

— Дам,— знову Кочуб.— Я тільки не знаю,— повертаючись до Огнева,— чи Володимир Степанович не буде на мене ремствувати, що я переманюю.

— О боже мене сохрани! — каже Огнев.— Я ще радніший би, коли б Карло Карлович знайшов де місто. Чоловік він рідкий, хазяїн і майстер. Мужика наскрізь бачe і вміє з нього і випитати і видавити.

— Такой Карло Карлич! Молодець! — хвастаючи і спльовуючи, каже німець.

Кочуб і Огнев переглянулись.

— Он, Карло Карлич, і баб не любе.

Кочуб і Огнев засміялися.

— А як же Карло Карлич без баб живе?

— У Карла Карловича є жона свой, он других і не трога.

— Не в чім же воно й не реве, аж його і дома нема,— сміється Кочуб.

— Што смієшся, їй-богу, не трога.

— Та вірю, вірю, бо своя б голову прогризла.

— Нєт. Своя [не] пльох жон. Карош жон. Хозяйка балшой... Он і колбасник, он і кондитор, он і цвітошник... Ух! Какой болшой хазяїн мой Каролін Августовна! — хвастає німець своєю жінкою.

Розпустив він свої балянтраси, одно точить, одно бреше, а Кочуб з Огневим стоять та сміються.

— Мнє болшой клопот стоїл етот Каролін Августовна, пока я єйо на себе ожениль. Он бил хорош девушка, отец єйо багач, а я бєдний. Мой отец отдаль меня до механик та й помер,— мать і двух мальчушки братів кормиль я своїми руками... Ето рук? — показуючи свої руки, скрикнув німець,— ето золотой рук! А ето голов? О, ето голов — большой голов! Он кормил мать и двох мальчушків. Кормит мой Карло Карлович мать, ходит он утречком ранечком в мастерскую, а приходит темним вечером домой. І не видит мой Карло Карлович, как за Карло Карлович побивається молод девушка Каролін Августовна, одна дочь у богатого папеньки, по-здеснєму — што горелку продає.

— Шинкаря,— підказали йому.

— Да. Шинкарь. Скуп і богат і не пущає свою Каролін Августовну меж люд, і не баче болш нікого Каролін Августовна, только баче Каролін Августовна Карло Карлович, і полюбил он Карло Карлович і жить без него не

може. А Карло Карлович об етом і не знає... Ідет себе раз Карло Карлович із работ ноччю домой. Не доходит он етот гостиниц, коли стрел Карло Карлович Каролін Августовна, обвил Каролін Августовна шею руками і целує Карло Карлович в сахарниє уста, а сама пада. Карло Карлович растерялся. Как такой чесни дєвушка с Карло Карлович на улице обнимається і целуєтся? Растерялся Карло Карлович; а Каролін Августовна висе у него на шеє... Ну, он не долго растерялся, оправился і говорит Каролін Августовне: «Каролін Августовна! Каролін Августовна! Я Каролін Августовну люблю».— «І я,— говорить,— Карло Карлович люблю; Карло Карлович карош, молодець! Карло Карлович мать корме і двух мальчушків; Карло Карлович і супруг би кормиль карош...».

— Кормиль би, Каролін Августовна, кормиль,— говору,— толко би мне в супруг Каролін Августовна.

— У Карло Карлович видно друга є девушка,— каже мнє Каролін Августовна.— Краще Каролін Августовни... Ето сміється Карло Карлович з Каролін Августовни...

Да как не заплаче мой Каролін Августовна.

— Я,— говоре,— повешусь, я,— говоре,— втоплюся, только мнє не биті за Карло Карлович.

— Как же,— говору я,— нам биті, што твой папенька за меня не отдаст Каролін Августовни.

— А што нам,— каже Каролін Августовна,— папенька. Ми,— каже,— от него уйдемо та й перевінчаємося. І чім,— каже Каролін Августовна,— скорше, тим краще...

Так уже любил Карло Карлович Каролін Августовна.

Ну і змовился Карло Карлович з Каролін Августовной уйти в следующе неделя у другу деревню, да там і обвенчаться.

От змовился Карло Карлович і розпрощався з Каролін Августовною. Ідет он домой. Приходить домой і говорит Карло Карлович своєй маменьці:

— Маменька! Маменька! Што єсли Карло Карлович супруг собі возьмет?

Говорит маменька:

— На што ти, мой син, будеш супруг себе брать. Ми і так бєдни, за тебя багачка не піде, а бєдну на што тебе брати?

Говорит Карло Карлович.

— Маменька, маменька! А што, єсли ваш Карло Кар-

лович такой молодец, што влюбил в себе Каролін Августовну.

— Каку,— говорит,— Каролін Августовну?

— Таку,— говору,— Каролін Августовну, што папенька єйо гостиніц держе.

— Брешеш ті, син мой,— кажет маменька,— Каролін Августовна не полубе такого бєдного шловека.

— Бєдний, да молодец,— кажет Карло Карлович,— ший у него і досі болiт, што крепко обнімаль Каролін Августовна, а губ єго і досі сладко, што он цельоваль.

Не верит маменька. Полегли все спати. Карла Карловича сон не берет, Кароліна Августовна не дає, так перед глазом і кружає. Зажурився Карло Карлович, што єму делать? Сватать єму Каролін Августовну — отец не даст, а жить он не может без Каролін Августовни.

Да разві у Карло Карлович рук — не золотой рук? Разві у Карло Карлович голов — не большой голов? Ідєт Карло Карлович у лавку, покупає Карло Карлович карош пар платья, нанімає карош ізвощик і вечером у недєлю, чуть Каролін Августовна показался, берет Каролін Августовну і єдет у другу деревну. Там Карло Карлович раскинул своєй головой, пошол до патер, і патер єго повєнчал. І стал Каролін Августовна супруг Карл Карловичу.

Как услишал же об етом отец Каролін Августовни і хотел застреліть Карл Карлович за то, што Карл Карлович такой молодец.

Когда послишел Карло Карлович, што отец Каролін Августовни хотел застреліть Карло Карлович, то Карл Карлович очень перепужался і говорит Каролін Августовне:

— Твой отец хочет застреліть твой супруг, будем тєкать у Росєю.

— Будєм,— говорит Каролін Августовна.

От мі і ушоль... Ох! Много мнє стоє Каролін Августовна хлопот! — закінчив свій довгий розказ німець.

Його чудна мова, його ще чудніша одежа, його німецька пика тăк подобалися панові Кочубові, що він тоді ж змовився з Карлом Карловичем за управительство.

На другий день Карло Карлович сидів у конторі, і писар розкладав перед ним різні діла; а на третій чутка облетіла не тільки Кочубівку, а й хутори, де тільки жили кріпаки пана Кочуба, що тепер у них є таки управитель — Карло Карлович.

Кочуб, як тільки увів в управительство Карла Карло-

вича, зараз же зібрався і поїхав до смолян, наказавши як можна дослухатися до кріпацького гомону, завести такі дві машини, як він завів у Огнева, і хто не послухається чого, то зараз спробувати машину, як вона підрубує волю.

Карло Карлович зараз узявся за уряд. Він подивився, що у Кочубівці ніякого уряду немає,— всякий, одбувши свої роботи на пана, знати нічого не хоче, робе, що хоче, бува, де знає.

— Це не порядок,— каже Карло Карлович.— Ти панський? — «Панський!» — То коли так, то й усе, що є у тебе, панське.

І зараз же велів Карло Карлович описувати усе, що в кого було, і одбирати у панський двір. Скот, свині, кури — все те пішло у запись, все перейшло у загони та кучі панські; хліб, який не був у запасі, ріпа — в засіки та льохи; зосталася одна одежина, та й то лишню відбирав Карло Карлович і віддавав біднішим.

Спершу було заартачилися кочубівці, та саме поспіли на той час машини, і тут нащирував Карло Карлович, поставив не дві, як казав пан, а щось з п'ять, і на перших порах усі не стояли без роботи — крики, тяжке зітхання та сльози окривали все село.

— Нащо вам скот, худоба, коли ви панські? Пан знає, що вас треба годувати, і буде вас сам годувати; пан знає, що вас треба зодягати, і буде зодягати, аби тільки робили ви на пана; а пан ніколи в довгу не буде.

Замучивши отак усіх, Карло Карлович заставив робити на пана щодня; а сам вищитав, скільки треба на чоловіка удень, пров'янт видавав з економічних магазинів, задля сього поділив він усіх на десятки і звелів вибрати десятників, десятники повинні з себе вибрати сотників, а над усіма стояв прикажчик. Люди про нужду свою казали десятникові, десятник сотникові, сотник прикажчикові, прикажчик уже доносив у вуха Карла Карловича. Карло Карлович розпоряджався у конторі видати, чого треба було,— все те видавалося прикажчикові, прикажчик передавав сотникові, сотник десятникові, десятник уже людям. Такою драбиною відгородив себе Карло Карлович від людей і таку тройну вагу наложив на їх шиї. Беручи що, прикажчик норовив і для своєї вигоди, сотник теж відривав, і приходилося бідному народові брати те, що за христа ради давав уже десятник, відділивши частину і на свою долю. Окрім того, були настановлені різні повинно-

сті — двірського, улишного і сільського сторожів... Не жив народ — стогнав, пропадав; мов зачумілий, блукав він по рідних улицях, і не радували його очей ні рідні місця, ні рідні діти, ніщо... Він знав, що діти не на радість здадуться, що ще, може, в тяжчій неволі стратять свою силу, спустошать молоду красу. Він навіть перестав молиться, хоч німець зганяв був усіх до церкви щонеділі, боячись докору,— бо бачив народ, що не чує господь його теплої молитви, його гірких сліз. Згорбився, зблід, потемнів народ, засумувало село, у повітрі носилася якась тяжка туга; колись веселі садочки тепер повисихали, квітучі городи в пустині повернулися. Господня кара стояла над селом, рука запусту мела вздовж всього села своєю грізною метлою і виполонювала цілі улиці. Повіяла якась пошесть на людей, почалася хвороба, як мухи, люди мерли... Багато полягло, багато засіяли головами, ті, що осталися,— не здержалися, не витерпіли... Знайшли якогось п'яного панка судовика, написав він їм прошеніє, подали кріпаки і ждали... або смерті, або кращого.

Перещирував щось-то пан Кочуб у своїй щирості вибивати кріпацькі замахи смолян до волі, кріпацькі перебіги до француза — загнав щось на той світ аж 15 сімей. Загули смоляни, як бджоли, загукали, як звірі, і пішли жалітися аж до царя, наїхав суд і присудили виперти Кочуба з Росії за границю на прохолоду, а над добром настановити управу. На той час підоспіла просьба і кочубців; нарядили і там суд, і хоч зоставили Карла Карловича, але одсудили кріпакам усю одібрану худобу і все добро, яке тільки було взяте у них. Кріпак — не двірський, повинен мати свою худобу і своє добро, сказано тоді. І прийшлося повертати Карлу Карловичу все, що одібрав він від кого. Правда, багато зосталося і економії, бо нікому було відстояти бідних кріпаків перед правдою, а Карло Карлович вертав тільки те, що малось тепер з записаного, приплід же або пропаще — не верталося, до того ще багато і вимерло люду, і все те добро осталося в економії. Тоді-то і Карло Карлович піджився. Все, що було кріпацьке з описі і не верталося,— спродане, записи ж — попалено...

Піднявся трохи той туман, що стояв над Кочубкою, пробилося крізь нього ясне сонечко і, хоч не обігріло воно кочубців, та все ж освітило померклий шлях... Заревла скотина серед невеличких загород, пересаджуючи морду через тин і радуючи серце хліборобське, закричали, за-

кудкудакали кури, заспівали півні, колишучись на перелазах, і діти в дворах і на улицях обізвалися... Зраділо серце материне, всміхнулися уста жіночі, заіскрилися очі з-під гарячих сліз — глухий гомін одради повіяв понад селом і, немов зляканий, ховався під зеленою листвою молодого вишневого саду, під квітками зацвівшого на вгородах маку.

— Телушечко! Телушечко! — почувався пестливий жіночий голос, а за ним жалібний рев корови,— скучили, видко, одно за одним, і господиня за худобою, і худоба за господинею.

— Тью-тью, курочки, тью-тью-тью, тью-у-ю! — прорізував пискливий крик важке повітря, і полонули кури з усіх криль на крик господині,— захиталися бур'яни на городах, залущали лихі тини, озвалися оселі криком курячим,— незабаром усі, згромадившись і задравши хвости угору, стояли й дзьобали з ненажерістю зерно, яке винесла їм з коряка господиня, що стояла недалеко від них і, любуючись, удесяте лічила своє добро.

— Оже зозулястої немає! І жовтої Горпинихи немає,— каже про себе господиня, і знову закричала вона:— Тью-тью, курочки, тью!

З голубника комори вишурхнула зозуляста хвостата курка і, хитаючи на обидва боки головою, роздивлялася, нащо то її кликано. Господиня кинула ще жменю зерна; куча курей злякано підскочила вгору, півень виринув, і всі знову, схилившись, дзьобали,— тоді саме з огороду, немов тікаючи від погоні, вибігла жовта курка і, як грудка, помчалася до купи — скоро і вона змішалася з другими. Зозуляста ж ходила по оселі комірчини, заглядала униз і кричала на все горло, боячись, видно, злізати на землю; та вже півень, угледівши, крикнув щось їй, певне: «Дурна! Лети вже! А то все поїдять і тобі нічого не зостанеться!», бо після крику півнячого зозуляста, начинивши ще більшого репету, помчалася з оселі додолу. Скоро і вона опинилася у гурті, з прожорістю дзьобаючи зерно, видно, поспішала нагнати других...

— Отепер усі! — сказала сама до себе господиня, кинула ще жменю зерна і пішла у хату. А там голосило: «Паць-паць, паць-пацю!», там бекання овече, микання теляче, і все це крилося, ховалося між садами, немов боялося кого, немов дожидало, що ось-ось прийде хтось і одніме, і знову заніміє у дворах, і знову спустіє в огородах, заглухнуть, заростуть бур'янами садки...

[РОДИНА БОРОДАЇВ] — [ГОЛОВИХА]— УЧИТЕЛЬКА

[РОДИНА БОРОДАЇВ]

ПАСІЧНИК

— Діду!

— Агов?

— Ви не спите?

— Ні.

— Розкажіть мені, чи справді, як Свирид каже, у замчищі чорти водяться?

— Тьфу! Дурні ви з Свиридом обидва! — промовив, плюнувши, дід, підвівся, перехрестився і знову ліг.

Так питав невеличкий восьмиліток Івась свого столітнього діда Карпа Бородая, лежачи у курені коло пасіки.

Стояла ніч, літня, ясная ніч. Місяць крався по небу і своїм срібним світом, мов серпанком, укривав долину; по їй то там, то там віхтями здіймалося куриво туману. Насупроти ліс і гори, мов зачаровані велетні, стояли сумні, чорні, тільки зверху мов притрушені снігом, і закривали від очей противну долині сторону. Зорі, як живі, ворушилися в темно-синьому непрозорому небі, бризкали світом своїх очей на сонну землю, довгими огненними стягами перенизували блакитне поле... Пахощі з липи і квіток носилися в повітрі і розвівалися широкими хвилями далеко навкруги. Було якось свято-тихо, як буває в тиху, теплу, ясну літню ніч.

Годин зо дві до сього було зовсім інше. Сонце, граючи і виблискуючи, котилося за гору. Його вогняне коло обгородилося кругом гострими стрілами, котрі стрибали, ламалися, розбивалися на менші стріли, розсипалися в золоті піщини і осідали по траві огненно-червоним піском, тоді як середина горіла повним страшенним огнем. Не можна було глянути на неї очима і на хвилину, така пожежа гоготіла там. Зате долину і підгір'я мов хто заслав дорогим огненно-зеленим килимом.

Хороше було дивитися з пасіки в долину. Пасіка стояла якраз під горою, коло самого лісу, і з куреня видно було долину, як на долоні. Край її упирався в самий край неба, така вона була широка і довга, і видно було з гори увесь захід сонця: і як воно спускалося, і як западало, і як, посилаючи послідні стяги, мов прощаючись з землею, крилося за якоюсь невідомою темною горою.

Старий, трохи згорблений дід, у здоровенній білій бороді і як молоко голові, сидів без шапки коло куреня, умочав сухар житнього хліба у воду, солив сіллю і смоктав його, мов мала дитина суслик. Він, може б, і кусав би, коли б у діда були зуби, а то запалі щелепи червоніли як кров, не показуючи ні одного і гнилого пенька. Про те ще нагадувало і те, що як частина сухаря як-небудь одколювалася, то дід дуже довго кутуляв її у роті, перекидаючи з одного боку на другий.

З виду дід був древній, столітній, хоч ще кремезний. Широка, довга біла борода казала про те краще попа, та й сама постать, хоч трохи і згорблена, говорила, що недаром вона згорбилася, що пройшли десятки десятків літ, поки її зогнули хоч так. На виду у діда старечий спокій, а проте — гострий огняний погляд, котрий прикривали, мов стріха, сіді одстобурчені брови. Ніс здоровий, горбатий, лоб високий, переписаний трьома зморшками.

— Що ж це вони, уже й без хліба хотять мене на цілий тиждень кинути? — промовив сам до себе дід.— Уже ж і сонце сідає, а їх немає. Видно, наш великорозумний щось уп'ять узяв собі в голову та кіньми ганяє, бо вже їм і пора бути, а нема. Леску! — гукнув дід.

Здорова кудлата собака вийшла з-за дерева, підійшла до діда і, розложивши передні лапи, положила на їх голову, не зводячи погляд з діда.

— Їсти хоч?

Леско підняв голову і вдарив хвостом по землі, буцім згоджуючись з дідовим питанням.

— На!

Дід кинув шматок сухаря — сухар покотився геть.

Леско мав був погнатись та, скочивши на ноги, став і насторочив прикрий погляд на шлях, що йшов повз самий ліс. По йому уперед біг невеличкий хлопчик літ восьми, в білій сорочині, у демікотонних штанцях і картузі на голові, а ззаду ішла не стара ще молодиця з довгобразим сухим лицем, блідим, як крейда, і чорними бровами і очи-

ма. Одіта вона була у демікотонну юбку й спідницю, голова пов'язана шовковим платком, як пов'язують її мі-щанки.

— А он, мамо, дід, он і Леско, і пасіка. Діду! Діду! — гукав хлопчик, чимдуж копотячи з гори.

— Хто там, Леску? — промовив дід, глянувши на Леска, що стояв і дожидав, мов кого чужого. І дід повернув круто міцні в'язи:

— Надумалися-таки! — промовив уже сам до себе.

— Діду! Діду! Здрастуйте! — кричав хлопчик, підбіг до діда і дав йому чолом.

Незабаром підійшла і молодиця.

— Добривечір, тату. Чи заждалися нас?

— Здорова,— одказав суворо дід.— Чом ви ще пізніше не приїхали?

— Господи! Хіба ж в нас як у людей буває? І то насилу вирвалися,— одказала молодиця журливим голосом, і іскри жалю заграли у її очах.

— А я вам, діду, гостинця привіз,— щебетав хлопчик.

Дід глянув.

— Якого же ти мені гостинця привіз? Горіхів?

— Ні, не горіхів. Відгадайте! Не відгадаєте!

— Дровитні?

— Ні, не дровитні, я дровитні не знаю.

— То сокири, може? Чому ж ти, Горпино, не сядеш та не спочинеш? — обернувся дід до молодиці, що стояла коло його і дивилася то на діда, то на сина. Молодиця сіла.

— Що то за сокира? Сокирою тільки дрова рубають,— казав син, держачи руки в кишені.

— Та і що ж таке? Не вгадаю.

— Чому ж ти, Івасю, не похвалишся дідові, що ти привіз? — казала йому мати.

— Ось що! Нате! — і хлопчик ткнув дідові ягоду.

— Що ж се таке?

— Ягода. Нате.

— То се одна тільки. Де ж ти взяв?

— Вирвав. Там у садку багато-багато, так я не достану — високо, а се одну достав, нагнув оттаку здоровенну гілку та й вирвав.

— Нагнув здорову гілку, кажеш, а одну тільки й вирвав.

— Ні, я багато нарвав, та поїв, а се одну вам привіз.

— Ну, молодець. Добре. Спасибі.

Дід узяв ягоду і положив коло себе на траві.

— Де ж ваша, діду, пасіка?

— А ото, піди подивися, тільки не руш уликів.

Хлопчик побіг.

Молодиця і дід сиділи і мовчали. Молодиця, схиливши голову на руку, дивилася на долину, і в чорних очах її світила якась сумна думка; дід, мов кам'яний, зложив на грудях свої старі, жиляві руки, похнюпив голову, укриваючи груди, мов хусткою, білою бородою. Ніяка, здається, думка не ворушила його постаті — суворий, німий, холодний, мов з каменю витесаний! Сонце обдавало їх своїм посліднім світом і не можна було краще і виразніше побачити двох одрізних одно від другого людей, як у той час. Молодиця сумна-зажурена, життя, видно, глибоко чіпало її серце, проходило смугами по блідому виду, по чорних очах, тоді як дід сховав своє серце від злих і добрих ураз життя під суворою запоною старості; що були колись ті урази, що троюдили серце старого, про те казали глибокі борозни на виду, насуплені брови над очима і що вони тепер захололи, застигли в серці старого — теж було видно добре... А сонце так любо світило і обдавало їх своїм світом; тіні від їх падали назад; тінь молодиці була чорна і ворушилася на землі, як і її думки в голові, тінь від старого лежала білувата і ні на один крок не подавалася ні назад, ні вперед,— така ж була кам'яна, як і сам дід.

— Чого ж ти мовчиш, Горпино? — перервав мовчання він.— Зажурилася? Чому не розказуєш нічого? Що Одарочка, здорова? В господарстві все благополучно?

Молодиця кинулася, буцім хто її розбудив.

— Одарочка здорова, а в господарстві, як і давно, щодня переміни та переміни.

Дід насупив брови.

— Чому ж се я вам нічого не даю їсти? Привезла та хай на возі і лежить,— помовчавши, казала молодиця.

Дід мов не чув. Молодиця устала, побрела шляхом за ліс і вернулася з невеличким клунком за плечима.

— Оце вам до завтрього, тату,— кладучи клунок коло старого, казала молодиця.— Малось було на цілий тиждень привезти, та я розщитала: за тиждень тільки буде черствіти та сохнути, а тепер все одно щодня їздимо на бакшу за огірками, то й будемо завозити.

Молодиця розв'язала клунок і почала виймати дідову поживу.

— Оце вам м'яка паляниця, а се і хліб, сьогодні тільки спечений, а це і ягідок привезла,— може, схочете проквасити душу, а се і пирогів з ягідьми.

— Спасибі, дочко. Що, рясно ягоди вродили?

— Та воно, слава богу, уродили, та прокляті горобці їдять. Так хмарами і носяться. Їжте ж, діду, бо ви, мабуть, сьогодні і не їли нічого.

— Спасибі. Ні, смоктав сухар,— одказав, усміхаючись, дід.— Смоктав, смоктав — та нічого і не зробив. Лескові віддав.

— Їжте ж пирога.— І молодиця подала один дідові. Дід почав кутуляти.

— Що ж Яків, Горпино? — утомившись жувати, спитав дід.

— Що ж він? Нічого. Задумує уже земляний млин будувати.

— Що ж то за млин такий?

— Лиха їх година знає! Спобіг десь якогось німця. Той і нагадав йому про земляний млин... Щодня тепер сидять, п'ють та все про той млин трахтуються.

— Хм! — гірко мукнув дід і помовчав.— Ні, вже не ждати добра від Якова. Отак і пусте усю худобу — коли не кацапи, то жиди або німці розтаскають усе до кола!

Молодиця сіла і журливо підперла рукою щоку.

— Хіба ж я йому не кажу сього, хіба ж я йому не нагадую щодня? Дивись, кажу, батько від дому одбився, щоб хоч не бачити, який у нас непорядок, люди збоку сміються, діти он у нас ростуть, що ти, кажу йому, дітям після себе зоставиш?.. Так що ж? Як у стіну горохом!..

Дід здихнув і не чув, як пиріг з його рук випав,— одна ягода викотилась з середини і покотилась травою, сонце обдало її своїм світом і, мов дорога намистина, горіла вона проти сонця, зачепившись на суху травину.

— Горбатого вже могила виправить, дочко! — гірко промовив дід і знов хекнув. Чорний вид його ще дужче почорнів, а брови прикрили гострі очі.

— І зародиться ж таке, прости господи! — якось не своїм голосом знову обізвався дід.— Покійниця, царство небесне, любила плахтами та платками менжувати. У матір удався. Тільки вже і її перевершив. Та хоч з худоби нічого не чіпала, а йому усе не по його. Там юхтяну фабрику був завів — і юхти не було, і завод прогорів, салогон уп'ять построїв, свічки малось лити,— та не довелось

його свічкою і в хаті засвітити, а жид, бач, тепер крамує, а яким голодрабцем приїхав. Після салогону мов і оханувся, а се вп'ять мулить його... Млина хочеться. Побачиш, Горпино, попомни моє слово: прийдеться, прийдеться у позиченій сорочці його ховати. Побачиш,— і згорблена спина дідова ще дужче згорбилася, борода краями досягала аж до колін.

Молодиця важко зітхнула, важка сльоза заграла у її чорному оці, згорнулася у горошину і повисла на вії. Спідня губа і підборіддя тремтіли. Сонце війнуло червоним світом — долина, ліс і гори, молодиця і дід були мов викрашені ним. Ще раз промчалася хвиля того світу, ще і... посунулося огненне коло за гору, здіймаючи з землі свій світ і підводячи його високо угору. Зразу померкло, тінь прикрила усе. Ні дід, ні молодиця не бачили того нічого,— дід — від того, що похнюпився, молодиця — у молодиці зірвалася сльоза з вії і, шпарко переписавши вид, упала на руки, розбиваючись в невеличкі бризки,— на свої руки дивилася тепер молодиця і рук своїх не бачила.

— Мамо! діду! — кричав тим часом хлопчик, біжучи до їх,— дивіться, якого я коника вловив.

Дід кинувся, мов хто його шилом штрикнув.

— Де ж ти його вловив? — розправляючи зморшки на виду, мовив до дитини дід, кинувши на молодицю погляд. Молодиця сиділа — і не чула, і не бачила.

— Дивіться який! — прискочивши, показував хлопчик.— Здоровий, з зеленими крильцями. Таких у нас немає в садку, там усе невеличкі сірі.

— Гарний коник! — казав дід.— Що ж ти з ним зробиш?

— Дивіться, мамо! — і хлопчик наставив коника під матерні очі.

— Гарний! — казала, не бачивши, мати.

— Що я йому зроблю? — повернувся хлопчик до діда. — Я йому залізну клітку зроблю.

— Ну?

— Та й посаджу його у ту клітку. Буду годувати, то він великий-великий виросте, я тоді запряжу його та ну-у-у паняти!

І хлопчик показав, як він буде коня держати, як кінь буде бігти-гарцювати. Показуючи, він геть одбіг від їх.

Дід зиркнув на молодицю. Молодиця, як і перше, сиділа, і сльоза за сльозою текла по її виду.

— Годі, Горпино, перестань. Он дивись, як Івась конем праве.

Молодиця лупнула очима, зганяючи докучливі сльози, утерлася рукавом і глянула на хлопця. Хлопець крутився на одному місці, басував, схиляв голову то на сторону, то униз, буцім справді ситий кінь борсується... Повітря оголошувалося його гиком та криком. Потім круто повернув і миттю опинився коло діда і матері.

— Отак мій кінь буде бігати! — показуючи два рядки білих зубенят, казав хлопчик.

— Добре, добре. Тільки чим же ти свого коня будеш годувати? — спитав дід.

— Сіном, вівсом.

— Шкода ж. Здохне ж твій кінь, як об'їсться твого сіна або вівса.

— Чого ж він здохне? Я йому не по багато буду давати.

— Се такий кінь, що не їсть твого сіна та вівса.

— Чому не їсть? — журливо допитувався син.— А он же наш гнідий їсть.

— Та ж ваш гнідий то їсть, а сей, бач, зелений, то й не їстиме.

— А що ж він їсть?

— Ге-е... Се пундиковий кінь.

— Який пундиковий? — і хлопчик глянув на руку, щоб роздивитися на пундикового коня. Глянув — і дивування скривило його кругле личко! Коня не було у пучці, одні зелені крильця стриміли між пальцями.

— Де ж се кінь? — дивуючись, вимовив хлопчик.

— Що, вже немає коня? — спитався дід.

— Нема,— і очі малого широко роздалися.

— Еге... Бач, який се кінь. А то ж що у руці?

— Се тільки крильця.

— Бач, то крильця він тобі покинув, а сам пострибав. Хлопчик довго і прикро дивився на крильця, очі його наливалися слізьми. Се зразу опукою упав на землю і почав голосити.

— Чого ти, Івасю? — питав дід.

Хлопчик голосив. Материн погляд тривожно забігав. Вона схопилася, підвела хлопця. Сльозами, як водою, умилася дитина.

— Чого ти, Івасю? — питала мати.

— Коня... ко-ня...— розтягуючи, одказав хлопчик.

— Та де ж ти дів його? — допитувалася мати.

— Не знаю. Утік,— ридаючи, казав Івась.

— Цить же, цить. Ми другого, кращого піймаємо,— втішала мати.

Син не переставав, як за великою утратою, тужив він за своїм конем.

— Іване! ось слухай мене! — умішався дід.— Ось перестань та слухай, що я буду казати.

Хлопчик вгамувався.

— Ось знаєш що? Не плач, кінь сам прийде.

— Е-е... Не прийде.

— Ні, прийде. Крила ж у тебе. Як же йому без крил бути? Він за крилами і прийде.

Надія заграла у малого очах.

— Коли ж, він, діду, прийде?

— Тепер він, звісно, не прийде. Тепер поночі йому шукати, ляже спати. А завтра вранці прийде.

Хлопчик усміхнувся і личком, і очима.

— То ми, діду, оці крила у курінь заховаймо,— шпарко мовив він,— то він завтра прийде, а ми його й піймаємо.

— Добре, сину, добре.

— Як же ти піймаєш, ти ж додому поїдеш? — сказала мати.

Хлопчик задумався.

— Так дід піймає.

— Е, я не вдержу такого баского коня.

Хлопчик знову задумався.

— Так я зостануся ночувати у діда! — рішив хлопчик.

— А дома ж як? — питала мати.

— А дома ж тато, ви і Одарка будете.

— А справді, Горпино, хай він зостається,— сказав дід.— І мені охвітніше буде. Завтра він нагуляється тут, а увечері, кажеш же, приідете,— тоді і візьмуть.

— Про мене, хай і зостається. Я завтра, може, сама, а може, Свирид заїде та й візьме. Ох! Та пора вже і їхати, бо смеркає.

Дід устав.

— Прощавайте ж, діду!

— Їдь здорова,— одказав він.— Спасибі тобі. Не забудь тільки картоплі привезти трохи. Бо ото моя їда —

хліба я вже не вкушу. А картоплю спечу і саме по моїх зубах.

— Добре, привезу.

Молодиця рушила, рушив і дід.

— Ходім же, Івасю, матір проводимо,— сказав дід.

Хлопчик підбіг до діда і всунув свою невеличку руку у шорстку дідову. І всі троє пішли шляхом на гору.

Незабаром дід з Івасем виткнулися знову і побрели до куреня.

— Їсти хоч, Івасю? — спитав дід.

— Що ж у вас є їсти?

— А мати ж привезла там. Пирога, може, їстимеш? Га?

— Давайте.

Дід одійшов, узяв клунок і приніс до куреня. Вийняв пиріг, дав малому, а недоїдений сам почав кутуляти.

Вечірня зоря догорала і своїм рожевим світом крила землю. У небі почали то там, то там витикатися зірочки, долина закурілася туманом.

— Що то, діду, курить у долині? — спитав хлопчик.

— То туман устає.

— Що ж то туман таке?

— А бог його знає! Бач, пара.

Замовкли. Кругом теж усе мовчало. Зоря потухала, сиза ніч крила землю. Івась доїв пирога і ліг на траві, лицем уверх. Зорі тремтіли і бризкали на його свій світ. Івась, дивлячись на те, затих, щось мов колихало його, стуляло очі; щось у траві коло його зашелестіло, він кинувся і прикрив те місце рукою.

— Діду! — радо якось сказав він.

— А що?

— Кінь іде за крилами.

— Де?

— Ось під рукою.

— Лови.

Хлопчик почав розгрібати траву. Там не було нічого.

— А що?

— Нема, видно утік.

— Та чи й був він лиш?

— Трава шелестіла.

— То вона вставала.

Хлопчик ліг. Знову мовчання, роздавалося тільки дідове плямкання.

Десь щось луснуло.

— Що то?

— Що? Де?

— Луснуло,— і хлопчик вказав рукою на ліс, що, як темний бір, стояв над горою, укутуючись у сон.

— То, видно, суха гілка.

— А може, то лісовик?

Дід здвигнув брови.

— Хто тобі казав про його?

— Свирид казав.

Лущання почулося дужче і ближче, щось мов ішло, тихо ступаючи, у діда погляд заходив навкруги.

— Мовчи! — крикнув він, хрестячись. Собака витк-нулась з хащів.

— Тьфу! — плюнув дід.— То, бач, Леско! Де ти блу-див, блудяго?

Леско, похнюпивши голову і б'ючи по задніх ногах хвостом, підійшов до діда.

— Де ти блудив, блудяго? — питав його знову дід.

Леско позіхнув, мотнувши головою на ліс, буцім казав: он там у тих хащах лежав.

Дід положив Лескові на спину руку і почав гладити. Леско вгинався, потім ліг.

— Леску! Їсти хоч? — спитав хлопчик.

Леско повернув голову до дитини.

— На! — крикнув хлопець, кидаючи йому облуду з пи-рога. Леско зразу хамкнув.

— Що то ти, пиріг йому віддав?

— Ні, то хліб з пирога.

— Так ти, кажеш, ягідки витягав, а хлібець собаці віддав.

Хлопчик засміявся і перекинувсь на живіт, вибираючи ногами угорі, мов руками. З-за лісу почало видніти, мов хто золотою кайомкою обшив чорне верхів'я дерева. Сере-дина стала ще чорніше, ще темніше.

— Діду! а в вас у лісі розбійників немає?

— Де вони в ката візьмуться!

— А то що за лісом світиться?

Дід повернув голову.

— То вже місяць зійшов.

Скоро, справді, він, як діжа, викотився з-за лісу і гля-нув червоним лицем у долину. Долина осіяла, туман за-

білів у їй, як сніг. Хлопчик позіхнув і положив голову на руки.

— Ти спати хочеш?

— Ні, я ще не хочу,— одказав хлопчик, протираючи сонні очі.

— Іди у курінь, я тобі постелю.

Дід знявся і, взявши клунок, пішов у курінь, хлопчик поліз за ним. Дід прослав йому рядно і положив в голови подушку.

— Лягай!

Хлопчик ліг, дід його перехрестив, а сам вийшов з куреня. Місяць підплив геть угору. Дід, мов біла тінь, поснував коло куреня, обійшов кругом пасіку, щось шепчучи собі під ніс; потім, нагинаючись, уліз в курінь і, шепчучи молитву, став на колінки. Хлопчик бачив, як дід хрестив постелю, курінь і ще раз його, потім ліг,— хрустнули кістки старого, мов сухі тріски.

— Ох господи! — промовив дід і позіхнув.

Хлопчик дивився у розчинені двері на ясні померки ночі, на те, як снували тіні від дерева по землі.

— Діду!

— Чого?

— Щось там ходить?

— Де? — дід схопився.

Хлопчик указав на тінь, що, мов жива, ворушилася на землі.

— Та то тінь, дурню. Спи!

Дід устав, зачинив двері і знову ліг.

Хвилина, друга мовчання. Дід почав дрімати, стало тихо, як у вусі. Щось укусило Івася, і він почухався, щось зашелестіло десь, і він підвів голову.

Крізь драну покрівлю куреня пробився місяць і грав на дідовому кобенякові, котрий здався Івасеві собакою.

— Діду! — обізвав Івась.— Чи то Леско увійшов у курінь?

— Де? — дід підвівся.

— Он,— Івась указав на кобеняк.

Дід полапав і плюнув.

— Та се кобеняк, дурню! Спи!

Дід ліг. Івась перевернувся. Тихо. Думки у Івася розігралися.

Як їхали вони до діда, то дорога лежала повз замчище. Свирид, чоловік, що поганяв коней, проїжджаючи, пере-

хрестився. «Чого ти, Свириде, хрестишся?» — спитав його Івась. Свирид похмуро кивнув головою на замчище, котре в руїнах, заросле бур'яном та кропивою, стояло на горі і дивилося як страховище яке на низ. «Що ж там?» — спитав Івась. Свирид мовчав, поки не од'їхали геть. «Там не чисто»,— одказав він і перехрестився. Тепер се пригадалося Івасеві, і він допитувався правди у діда.

— Так не розкажете? — помовчавши, знов він питав діда.

— Чого?

— Не розкажете, питаю, про замчище?

— Старий будеш, як багато знатимеш.

— Ні, я ще нескоро постарію.

— Тобі, видно, спати не хочеться?

— Не хочеться ж.— І Івась позіхнув.

— А чого ж позіхаєш, як не хоч?

— То так.

Вітрець повійнув, і пішов глухий шелест по лісу, заколихався світ місячний у курені і покрався далі до дверей. Івась устав, лапнув його ручкою — рука осіяла, він приклонив голову до того місця і глянув угору. Місяць заграв у чорній баньці його ока, мов іскорки зажевріли. Івась устав, хотів іти на місце та наступив на ногу дідові. Дід кинувся.

— Хто то?

— Се я.

— Чого ти встав?

— Води пити. Та не найду бакла,— викручувався Івась.

— І заманулося тобі на ніч тії води? Спав би, воно б і не кортіло.

— Так хочеться.

Дід устав, одчинив двері. Світ хвилею полився у курінь. Тінню здавався дід у тому світі у своїх матнистих білих штанях, білій сорочці, білій бороді і голові. Помацки він налапав бакло у кутку і передав його Івасеві.

— Пий, а я зараз прийду.

І дід вийшов з куреня. Івась приложився до воронки, обмочив свої гарячі уста у теплу воду і поставив бакло,— йому і не хотілося пити, та треба було вже робити, щоб виплутатися з брехні.

Скоро і дід вернувся, поставив бакло на місце, вийняв ріжка, понюхав.

— Ну, тепер же, Іване, спати...

— Так не хочеться, діду.

— Не можися — захочеться. А то, як не будеш спати — то й кінь не прийде. Ну, я тебе перехрещу.

— Е-е, коли б ви розказали про замчище, діду.

— Зав'язло тобі в зуби те замчище! Дивись, і з голови не виходить. Замчище та й замчище!

— Та хіба ж, діду, не можна розказати?

— Не можна! Не годиться.

— Чому не годиться?

— Уночі не годиться.

— А коли ж, діду. Завтра?

— Хай завтра. Спи.

Дід протягся і скоро захріп, а Івась ще довго слухав його сопу та харчання, поки знеміг і закрив очі.

Почало світати... Зорі меркли у синьому небі, само воно біліло та бліднілo, з-за лісу піднялось рожеве зарево; померки рідшали, тінь виразніше падала з дерева на землю... Місяць стояв напроти куреня і блідим лицем своїм крадькома позирав у двері. Ліс посірів, окурювавсь туманом... Рання роса заблищала на траві, на листу. Тихо — ні шерхне. Дід прокинувсь, потягся і встав. Ранкова прохолода пробігла у його поза спиною морозом. Він здригнув і одчинив двері. Івась лежав у кутку розкинувшись, розплатавшись. Голова його покоїлася на подушці, а тіло скотилося на землю. Дід перекотив його на сіряк, а сам вийшов. Перед дверима він нагнувся, черкнув рукою по траві, набрав у жменю роси і промив нею очі. Потім пішов кругом пасіки і бубонів щось про себе.

Верхи лісу заіскрилися-запалали,— сонячне проміння на йому заграло-застрибало. Прокинувся ліс,— тихий шелест пішов по йому від краю до краю, десь у глибині його крикнула жовна, далі й маленькі пташки завели свою пісню. Кропив'янки, стрибаючи з гілки на гілку, хвастливо цьомкали, синиця, мов з ким лаялась, стрибала-тріщала, одуд десь дудукнув, туркнула горлиця, і оголосилася вся сторона її сумним туркотанням... Рушилась і бджола. Виткнулась одна у віконце, поморщилась, мов од холоду, полазила, полазила по улику, знялась і полетіла, зиком та гуком наділяючи пасіку. За нею друга, третя. Жовте лице старого осіяло, у запалих очах заграли іскорки світу. Він увійшов у пасіку і, як лев — білий, бородатий,— переводив свій погляд з одного улика на другий.

— Боже поможи! — промовив він, коли зачертили бджоли, як кулі, кругом його. Столітні липи ожили: на кожній гілці, коло кожної квітки вилася, гудючи, бджола. Затіпалися її тендітні квіточки на тендітних стебельочках, гілки перекликалися між собою гудючим зиком. Дід вийшов з пасіки і розправив свою згорблену спину. Сонце вже геть підплило, по гілках літали його огненні стріли і гострими голками падали на землю, граючи на росі. Курінь і пасіка були ще в тіні, тоді як кругом усе заграло, застрибало, луг, мов рута, зеленів, розстилався, дальні гори, як золото, блищали, туман тоненькими ниточками піднімався з кожної травини, з кожної билини. Небо, хоч постукай у його,— сухе, чисте та ясне. В повітрі пахощі липи, пахощі меду, гук та зик від працьовитої бджоли.

Дід здихнув і легко і глибоко, постояв, подивився кругом і, схиливши голову, поплівсь до куреня. Коли він увійшов у його, Івась уже сидів і протирав рукою заспані очі.

— Еге! заспав, кажеш, і не бачив, як сонце грало?

— Де грало, на чому грало?

— Отам за лісом, на коні.

— На якому коні?

— От тобі й на! А на тому, що ти вчора піймав.

— Хіба приходив?

— Приходив же.

— Коли ж він приходив? Чом же ви мене не збудили? Чому не піймали?

— Піймаєш такого прудкого коня. Коли він як муха улетів у курінь та за крила, та драла. Я прррру! прррру! — а він тільки зашелестів.

У Івася очі налилися сльозами і спідня губа затіпалася. Він прожогом кинувся до того місця, де вчора положив крила. Крил не було. В очах Івасевих потемніло і сльози полилися градом.

— Чого ж ти плачеш? Хто ж винуватий? Ото, бач, учора довго не спав, то сьогодні й заспав і коня втеряв. Та й гемонський же кінь, як вискочить, як попре за ліс! Коли дивлюсь, аж на йому вже сонце, а він — так басує, так басує, а сонце на йому, як добрий лицар, тільки світ-світ та кружка-кружка!

— Чому ж ви мене не збудили? — плакав хлопчик.

— Та я й біг тебе будити, так, бач же, опізнився.

— Е-е-е! — загув хлопчик.

Се як схопиться, як вибіжить з куреня та за ліс! Заграло, застрибало проміняcте сонечко на рум'яному личку малого, заіскрилося самоцвітними камінням у його чистих сльозах, сушило і гріло широкі патьоки, золотило чорняве м'яке волоссячко на його ненакритій голові.

— Куди ж ти? — гукнув дід.

З-під самих ніг малого вирвався здоровенний зелений коник і, гудючи крилами в повітрі, грузько упав у траву. Сір! сір! сір! — почулося його сірчання. На його покрик тисячі менших братів обізвалися різними голосами, і сповнилося повітря чудного їх гуку. Десять разом сонців не осушили б, здається, так швидко гірких сліз малого, як те сірчання; вони, як роса, зразу опали, і там, де застилав їх темної води світ, заграла одрада. Хлопчик став, обернув своє рожеве личко до діда з білими малими зубенятами і, таємно схиляючи головку, указав пальчиком на те місце, де упав коник. Се — тихо на пальчиках знявсь, і рука його упала на знайомому місці... Фррр! — кінь з-під руки тільки захурчав у повітрі. Не встаючи, хлопчик слідив очима за його літанням. Кінь упав поблизу, і знову хлопчик встає, і знову рука упала на траву. На сей раз кінь якраз піймавсь у його малу ручку. Боже мій! Яка зразу радість освітила лице малого... Як те сонце, воно грало і сяло, по йому заходили одрадні урази, зуби, здається, побіліли ще дужче, усміхалися ще миліше, а в очах — світ, огонь!

— Є! є! Діду! ось де він! — зірвавшись, як птичка, з місця, біг Івась до діда, несучи у пучці здорового зеленого коня.

— Еге! піймав! бач! — тільки одмовив дід.

Хлопчик уже не слухав діда і читав коневі всякі причитання:

— Ах, ти блудяга! шибеник! Хіба тобі не добре б було у мене? Я б тобі зелену кліточку зробив! Послав би з трави зелену постільку, і ти б жив у мене у розкоші та в доволі,— ніж отам волочитися тобі по травах, мочитися по росі! Блудяга! блудяга!

Коник слухав слова малого і тільки зіхав своїм здоровим ротом та лупав зеленими очима, буцім і справді був винуватий.

— Ти таки добру прочитай йому молитву! — одказав дід, милуючись онуком.

Хлопчик знову почав йому читати, потім пройнявся жалем і почав жалувати:

— Конику! Зелений конику! Істоньки хочеш? Питоньки хочеш?

Рвав йому зелену травицю і давав їсти, набирав малою ручкою свіжої роси і давав пити. Не приймав коник його трави, ие пив його роси, несамовито він бився у пучці малого, рвався на волю.

— Ти не хоч ні їсти, ні пити? Ти змерз, конику? Уночі було холодно. Змерз ти, мій зелений?

Івась хукав на його і грів своїм зітханням. Коник прищурився, притих.

— Змерз, змерз, конику! — жалував Івась.— Я тебе додому повезу, я тебе Одарочці покажу. Вона буде тебе у мене прохати. Не оддам я тебе нікому. Я тебе в зелену кліточку посаджу, будеш ти мені пісень сірчати, а я тебе буду доглядати; конику, мій зелений конику!

І пригортав його до своєї щоки і милувався, як мати малою дитиною.

— Чи бач, як розжалобився! — сказав дід.— Мов за батьком, за матір'ю!

— Ви ж бо гляньте, діду, який миленький кінь!

Івась розкрив жменю — і очі його стали. Коник лежав на долоні, зелений, та не живий. Очі малого заіскрилися слізьми.

— Що то? Задавив уже? — гукнув дід.

— Ні, я його не давив,— і лице малого скривилося.

— То він, може, зомлів. Піди провітри.

Івась побіг за ліс, наставляючи руку по повітрю. Це зразу засвербіла Івасева долоня, щось загурчало. Івась глянув — тільки жовтий слід на долоні, де лежав коник, та перед очима щось мелькнуло. Стрілою помчався малий уперед, та загубив слід, куди кінь летів. «Хитрий з біса й кінь!» — подумав Івась і почав ходити по траві, шукати коня. Цілий табун їх знімався з-під ніг малого, стрибав у різні сторони, сюрчав на всі голоси. Та Івась не кидавсь на їх, не ловив ні одного. То були невеличкі і сірі, а зеленого і великого не було між ними. Івась став, подивився навкруги.

— Діду!—гукнув він. «Діду!»— одгукнулось в долині.

— Діду! — крикнув дужче малий. «Діду!» — дужче обізвалося там.

— Діду! Ідіть сюди! — «Діду! Ідіть сюди!»

Малий усміхнувся. «Іч, який дід — тільки дратує, а не йде».

— Ді́ду! — намагаючись, знову крикнув він. «Ді́ду!» — обізвалось щось.

— Діду́! — «Діду́!»

— Гав! — гавкнув Івась. «Гав!» — обізвалось в долині.

Івась засміявся. «Дід гавкає»,— подумав.

— Діду, гав-гав! — забуваючи вже і за коня, кричав Івась над долину. «Діду, гав-гав!» — обізвалось там.

— Постойте ж! Я до вас доберусь,— сказав Івась і спустився в туманом окриту долину.

— Діду, де ви!— «Діду, де ви?» — обізвалось по той бік долини.

Івась побіг.

Старий тим часом прибирав у курені і не чув гукання малого. Він бачив, що Івась побіг провітрювати коня, і думав, що, видно, загравсь десь він там. «Хай пограється, хай побігає»,— подумав і пішов у пасіку. Столітні липи стояли над нею, мов сторожі, кидаючи від себе довгу тінь, і ледве-ледве поводили своїми білими головами, ворушили тоненькими гілочками. Бджоли, як рій, окрили пахучий білий цвіт, гойдалися на тендітних стебельцях, упиналися тоненькими носиками в кругленькі квіточки, гули-гомоніли... А сонце, мов золото, горіло зверху їх, стри-бали його огненні голочки, грали його довгі промінясті стяги. Дід присів і милувався на свою робочу муху, і легенькі думки окривали, як бджоли липу, його білу голову.

«От з кого людям брати примір! — думав дід, дивлячись на гудючу бджолу.— І создасть же господь таку працьовиту муху! Тільки що сонечко глянуло, уже вона й загула і гуде і працює до самої пізньої ночі. А для кого? Для себе?!»

Здорова чорна бджола прогула повз його вухо і упала грузько на зелену траву. Від меду аж набрякла, аж поли-скувалася, на ногах у її висіло дві здорових білих горошини перги.

— Іч, як набралася! — промовив дід, протяг руку і бережно підняв бджолу. Вона, видно, подумала, що то не рука живого чоловіка, а якась корява гілка, бо, сівши, зараз подригала ніжками, мов до чого нечистого торкнулася, полазила, підняла крильця і, крутячись, важко полетіла до свого вулика.

Дід знову задумався. У пахучому повітрі, у теплих померках тіні, серед зеленої трави сидів він білий, мов з сні-

гу виліплений, і перед його очима снували не бджоли, котрих він бачив, не їх гук та зик доносився до його вуха, а людські постаті, людський гомін. Дід думав про діла, про свого неслухняного сина. З-за пасіки, здавалося йому, виглядали його чорні очі, його зодуте лице... Не милуватися вони прийшли сюди, а роздивитися, чи багато то добра придбав дід, чи не можна б частину яку продати, бо от же тупчак мається строїти, треба на його немало грошей. «І нащо воно те здалося йому? Цілий вік прожили без його, обходилися і вітряком... Ніт, мало. Все хочеться зразу розбагатіти, увесь світ зразу зажерти... Твоя, господи, воля! Багатіти то хочеться, а порядку в хазяйстві кат має, і розуму немає його завести. Ще якби не Горпина — давно б уже все пішло за вітром, а то вона рук докладає... Хоч і є їй, сердешній, за се, не меду п'є безталанна молодиця за таким чоловіком...» І вчуваються дідові гіркі невістчині сльози, важке її зітхання, увижується сухе мучене її лице, тихе шептання уст — все рівно, чи вона молиться, чи кляне свою долю!.. Ще дужче мов побіліла дідова голова й борода, сонце, прокравшись крізь вітґя, озолотило їх, тоді як лице стало аж чорне, очі повилися смутком, тугою... І сидить дід смутний, задуманий, на його бороді грає сонце, у пахучім тихім повітрі гуде бджола, розмовляє вона з білим квітом липи, і липа, колихаючись своїми гілками, щось шепче стиха...

Це зразу нестямний крик пронісся над пасікою і помчався у ліс. Дід підняв голову — другий, третій... Дід, як опечений, кинувся, схопився і побіг з пасіки.

— Де воно? що воно? — казав тривожний погляд дідів. «Це вже щось з Івасем сталось!» — подумав він. Крик ще раз промчався з долини, і дід побіг мерщій на його.

Івась стояв серед долини, держав лівою рукою свою праву руку і голосив на всю околицю. Великі сльози бігли по його щоках, а голос плачу роздавався навкруги.

— Чого ти кричиш? чого ти забрався сюди? — тривожно запитав дід, добігаючи до його.

— Ой лишенько-лишечко! Ой вавочка-вавочка!

— Де вавочка, яка вавочка? Покажи.

Дід відняв ліву руку малого від правої і побачив здоровенне жало, що чорніло між розпухлим тілом.

— Що се?

— Жук укусив. Мережаний жук, щоб він пропав!

— Цить же, цить.— Дід вийняв жало і приложив свій

корявий палець до пухлого тіла. Холод пальця занімив трохи болячу виразку. Хлопчик перестав ревіти, тільки схлипував.

— Ходімо. Чого ти забравсь сюди? — питав дід, ведучи Івася за ручку.

— Я думав, що ви тут.

— Чого ж ти думав, коли я був коло пасіки?

— Я погукав був вас, а ви відкликнулись з долини. Я й побіг.

— Ну то й що?

— А на дорозі, дивлюсь, літає мережаний жук з квітки на квітку. Літає та гуде. Я хотів його піймати, а він як дасть мені! Укусив та й полетів.

— Що ж то за мережаний жук?

— Он. Отакий! — указав Івась на шмеля, що, гудючи, вився коло травинки.

— Добрий жук. То, дурню, шміль!

— Та хто його знає, що воно. Я думав жук та і хотів піймати.

— Ото, дурню, не лови. Знай, що шмелі кусаються.

— Та я б його й не ловив, коли б знав, що він так боляче кусається.

— А-а-а, і-си-си,— заакав і засичав Івась, випручаючи болячу руку.— Пустіть, діду, болить.

Палець дідів нагрівся, і виразка почала боліти-горіти. Під пальцем аж рвало-сіпало. Дід пустив. Холодне повітря обдало пухлу ручку, і Івасеві ставало легше. Дійшли до куреня, болячка знову розгорялася.

— Діду, болить!

— Візьми ніж та приложи — занімієє.

— Де ж він?

Дід подав Івасеві ножа. Івась приложив.

— Холодне, діду,— жалувався Івась.

— Нічого. Держи, скоріше одпухне. Перестане боліти.

Хлопець слухався діда. Коли одна половинка ножа нагрівалася, він перевертав його на другу. Руку все далі і далі гнало. Нестямна боляча згага занімала, розходилася по всьому тілу, і Івасеві ставало легше.

— Ти б, може, їв що? — спитав дід.

— Та мені їстки хочеться. Та оця... цяцька!..

— Цяцька! — і дід засміявся.— То вже лівою будеш їсти.

Дід вийшов з куреня і виніс за собою клунок. Під па-

хучою липою на темно-зеленому килимі трави вони посідали. Сонце пробивалося з-під густої листви і падало круглими плямами на землю — дірчава тінь лежала на траві і тихо колихалася. Дід вийняв пиріг і подав Івасеві. Івась узяв лівою ручкою і не знав, що робити.

— Ти ніж як-небудь примости до виразки, щоб лежав, та й не руш,— сказав дід і почав умощати Івася; ніж спливав з руки.

— Постой, не так. На, приложи гривню.

Дід поліз у кишеню і витяг звідти п'ятака.

— На хоч п'ятака, все рівно.— Дід повернув руку малого, положив п'ятака.

— Отак. А лівою їж.

Івась укусив пирога. Скоро їда його зайняла, він уже забув за виразку і повернув руку — п'ятак упав додолу.

— Упав, діду,— вказуючи очима на п'ятак, казав Івась.

— Я ж казав — не воруши тією рукою. Ач неслухняний!

— Я, діду, ляжу. Воно буде краще.

— Воно й не годиться лежачи їсти. Та вже лягай, нічого з тобою робити.

Хлопчик ліг і одкинув від себе праву ручку. Дід положив на виразку п'ятака, вийняв і собі пирога і, хрестячись, почав його жувати. Тихо жував він беззубими деснами, мов молов двома червоними жорнами, бережно обходячи кісточки ягід. Борода його тремтіла, крутилася з сторони в сторону, піднімалася то вгору, то опускалася униз, робила те, що він виробляв своїми щелепами. Івась побачив і здивувався.

— Чого у вас, діду, борода тіпається?

Дід засміявся.

— Того, що їм.

— А чому у мене немає бороди?

— Підожди, виростеш, і в тебе буде.

На темний листок липи упало сонячне проміння. Гладенька блискуча верхушка одкидала його геть від себе в сторону, та промінь, видно, наважився на йому відпочити. Він, знай, стрибав по листку, цілував його гладеньку верхушку, золотив темну зелень. Івась перевів на його очі і почав милуватися тією чудовною затією. Розмова стихла. Дід, схилившись, кутуляв, і тряслися кінці його бороди. Івась лежав, поставивши одну ногу і перекинув-

ши через неї другу, боляча рука його, мов нежива, покоїлася на зеленій траві, тоді як друга заклякла разом з пирогом. Очі свої він перевів уже в небо і топив свій ясний погляд у його непрозорій блакиті. Легенькі білі хмарочки, мов павутиння, промчалися по синьому полю, якась птиця зачорніла, мов горошина прокотилася... Десь щось крикнуло, щось десь озвалося... Івась позіхнув.

— Діду!

— Чого?

— То ви справді не озивалися до мене, як я вас кликав?

— Коли?

— Сьогодні. Я отам за лісом стояв та й гукнув: «Діду!» А воно щось у долині озивається до мене: «Діду!» Я дужче і воно дужче. Я й побіг на голос.

— То луна озивалася.

— Що ж то за луна така? Вона жива, діду, коли говорити уміє.

— А хто його знає, що воно. Луна, та й годі. Її ніхто не бачив, а от як крикне чоловік, то й вона одкликається на його голос.

— А тут хіба немає луни, що от ми говоримо, то вона й не одкликається.

— Немає, видно. Вона буває найбільше між горами у долинах.

Івась забув і про їжу, і про виразку. Він швидко перевернувся з спини на живіт, підпер лице руками і уп'яв у діда прикрий погляд, розмахуючи угорі ногами. Думки його полетіли за луною по високих горах, по глибоких долинах. «Іч, хитра яка луна,— думає він,— ховається від людей по горах, по долинах. А чи на тій то горі, де замчище стоїть, живе луна? Там така страшна гора, висока».

— Діду, а там, де замчище, є луна? — спитав Івась уголос.

— Не знаю, не приходилось чути.

— А що то таке замчище? Ви вчора обіцялись, діду, розказати про його.

Дід нахмурив брови.

— То ж учора,— понуро одказав він.

— А сьогодні хіба не можна?

Дід мовчав, кутуляючи ротом.

— Не розкажете, діду? Розкажіть, дідусю. Розкажіть-бо.

— Що ж я тобі розкажу?

— Про замчище. Що воно таке і чого воно так страшно стає, коли поз його проходиш або проїжджаєш?

Дід здригнув.

— Не питай, сину,— якимсь тихим і сумним голосом сказав він.— Більший будеш — сам дознаєшся.

— А тепер, діду? Чому ж тепер не можна?

— Тому, що ще тобі рано знати.

— А коли ж, увечері розкажете?

— Увечері,— одказав дід, щоб як-небудь одчепитись

— Так я ж увечері поїду додому. Розкажіть-бо тепер, діду.

— Оце тобі як припало,— сказав дід, дожовуючи посліднього шматочка пирога. Потім він устав, перехрестився, зв'язав клунок. Івась собі схопився.

— Дайте, діду, я однесу клунок у курінь. А як вернусь, то ви й розкажете.

Дід усміхнувсь.

— На,— оддаючи клунок малому, сказав дід.— Ти клунок однесеш, а я подивлюся на пасіку.

— Та тоді й розкажете?

— Та розкажу вже.

Івась ухопив клунок і миттю побіг з ним у курінь. Дідів погляд упав на шматок пирога, що викотився був з рук Івасевих.

— Бач, і пирога забув доїсти, так йому заманулось знати про те замчище. І нащо йому про те знати? — Дід зітхнув.— Сказано, дитина! — сказав і поплентавсь до пасіки.

Тим часом Івась уже вернувся назад. Від радощів він не знав що й робити, кинувся руками на траву і перевернувся через голову. Хороше малому літнього теплого ранку на шовковій траві качатися, перекидатися — трава така пахуча, така м'яка. По небу сонце котиться, пече, гріє, там так душно, а під липою — тінь, холодок, і зелено так, і вільно... Івась перекинувся ще раз, ще. Забув про руку, забув про виразку, забув про все. Шовкова трава, як тепла хвиля води, лоскотала його, обдавала своїм пахучим холодочком. Хороше Івасеві, серце радіє, очі грають, і качається Івась, перекидається через голову.

— Що то ти робиш, Івасю? — озвався дід, вертаючись назад. Івась усміхнувся до його всіма своїми зубенятами.

— Качаюся,— одказав і покотився по траві.

— А рука твоя хіба вже зажила?

Івась зупинився, глянув на руку.

— Уже не болить.

Дід опустився під липою, підпираючи її столітній стовбур своєю столітньою спиною. Івась прикотився до його і ліг на спину, підложивши руки під голову. Він дивився то на зелене шатро, котре розіслала над ними гілляста липа, то на діда, що насипав з ріжка на долоню табаки. Ось він уже перестав трусити її, заткнув ріжок і посунув його у кишеню; табаку зібрав у пучку і миттю висичав її своїм горбатим довгим носом.

— Ну, слухай же,— сказав він, підтираючи ніс коряві пальцями.

Івась прищурився, притих, насторочив вуха, щоб не пропустити і слова з того, що казатиме дід.

— Давно се було,— почав він.— А як і давно? Я був, може, такий, як ти, а може, трохи і більший від тебе — не знаю. Батька не було дома — на Січі козакував, а дома була тільки мати, батько батьків — дід мій, старий уже, такий, як от я тепер, а може, й ще старіший, тільки кремезніший від мене, бадьорніший. Старі люди якось краще уміли зберігати свою силу, не так, як ми тепер. Не краще їм доводилося жити — оже були здоровіші від нас, не нікчемніли в розкошах, як тепер настало. Так ото, кажу, дома жили мати, дід та я, та ще приймак Іван, парубок так літ двадцяти п'яти або й того більш — уже вуси великі були і борода засівалася. Дід узяв його ще малим — дитиною... Набігла татарва на нашу сторону, що попалила, що порубала, а що того полону набрала? Тоді то узяли його батька і матір. Зоставалась дитина літ п'яти або шести — дід ото і взяв до себе і вигодував. Як батько пішов на Січ, то Іван уже коло худоби правився, бо дід сам нічого не робив,— отак як я тепер у пасіці кохався, а мати,— звісно жіноче діло,— куди їй і коло скоту і коло плуга? Ото Іван і був замісто батька. І такий робочий, слухняний парубок! Таких тепер людей нема та й не буде вже! — продавив дід і махнув рукою.— Жили ми тоді не тут, де тепер живемо, а там у ярку, нижче замчища. Де тепер все те і ділося, що було там колись? Тепер пустиня, яр, та й годі. А тоді ліс там був густий, як щітка, високий, як церква. Унизу по яру річечка бігла, невеличка, оже вода у їй, як скло, чиста, а нап'єшся було — так і чуєш, що здоровієш. Тепер лісу того й признаку нема, а замість

річки якийсь гнилий проточок, куди скидають битих собак та дохлих котів. А тоді, кажу, любо було глянути на річечку — як синя стрічка, звивалася вона між зеленими берегами. По той бік ліс, а по той бік садок аж шумить. На горі ото стояв палац і видивлявся у річку своїми білими боками та великими вікнами. Як прийдеш було до річки, то не треба іти і в замчище дивитися, що там робиться,— у річці все як на долоні видно. Там, дивись, оконом пішов з ключами до комір, там дівчина побігла кудись, а там, глянь, на ганок вийшов і сам пан. Дзивульський прозивався. Лях. Високий такий, товстий, червоновидий та усатий. За ним вискочить і жінка — теж ляхівка, як лисиця та увертлива, як оса жвава, так і біга, так і грає, і синок їх Павлусь, така славна дитина, чорноголове та чорнооке. Коло материного хвоста треться. Ото вийдуть на ганок та й милуються. А нам усе те у річці й видно. Були у пана й козаки. Сотня там, чи що, їх була у дворі, так вони надвірніми і звались. Ми, значить, вільні були козаки, а то надвірні — панські. Ті у пана на всьому його жили й годувалися, й одягалися від його, а ми собі на волі — коли зачуємо, що татарва йде — отоді за рушницю та й сторожиш, а як все тихо — рушницю на полицю та за плуг, хліб робиш. Самі себе годували й зодягали. І добре було, ніхто ні до кого не мішався, ніхто нікому не перечив,— вони собі особно, і ми собі особно. Здається, чого б краще? Ніт же. Така вже несита панська натура. Поки таки частіше навідувалася татарва у наш край — то й нічого було; як же її геть уже відперли на низ,— затихло трохи, ні полону не чутно, ні пожежі не видно,— живуть собі наші козаки та наживаються. Пан ото глянув і завидно йому стало. Ви, каже, сякі-такі сини, на моїй землі багатієте, а мені ніяких відбутків не відбуваєте. Воно, може б, пан і не казав нічого, та пана направила пані, а панію направили оті прокляті ксьондзи, ізуїти. Тут їх намножилося було, як гайвороння. Костьол завели та й почали хазяїнувати. Вони всьому злу коріньІ Ну, ото як сказав пан так, то наші йому навпаки: «Яка, кажуть, твоя земля? Хіба й наша кров не лилася серед сього поля, хіба й наші списи не кололи проклятого бусурмана? Хіба і наші хати не палали від його поганських рук? Звідали ми того лиха більш, мабуть, ніж ви, у палаці живучи». Панові, звісно, така річ не полюбилася. Почав нас тіснити, почав давити — нема життя нашому братові. Ти пі-

деш орати, вирешш, засієш і зожнеш, а панські козаки приїдуть та й заберуть усе. Пішло, значить, між нами змагання. Були й бійки й колотнечі. Дехто з наших побачив, що біда,— посунувся далі, на вільні степи, хто — пішов на Запорожжя. А ми ото зосталися тут. Так дід розказував про те розладдя. Мене ще тоді й на світі не було, як се коїлося. Я вже жив тоді, коли між нами і паном не було його. Дід якось зійшовся з паном, чинші, чи що, йому платив, та й жили ми тихо. Так розказував дід, що як тікали наші, то перше всього утік Прокіп Вернигора. Саженний, каже, чоловік був, а сила — ведмеді боров. Він, як тільки почув се, зараз наплював і, кинувши дома жінку й хлопчика сина, подався далі, розвідувати вільнішого місця. Прокіп пішов, а пан як почув, що Прокіп утік, то велів зараз привести його жінку і сина до себе. Злякався, думав, що Прокіп пішов набирати товариство, щоб сплюндрувати замчище; та ото, узявши жінку і сина, і почав їх допитуватись, куди Прокіп змандрував. Ті, звісно, не знають — Прокіп так скрився, що й їм нічого не сказав. Так і кажуть панові: «Не знаємо, добродію».— «Як не знаєте, сякі-такі?» Почав їх мордувати. Посадив у льох, не давав по три дні їсти. Там голодною смертію і наложили вони головами. А тим часом і Прокіп вернувся. Вернувся до хати — нема хати. Як померли вони, то пан звелів і хату спалити. «Де,— пита,— хата, де сім'я?» Так і так, розказують йому сусіди. Як почув Прокіп, то зразу-таки й здурів. Як чума та, бродив по всій околиці і лякав своїм видом людей. Заріс, почорнів — гірше татарюги здавався. Всі його боялися, всі від його одсахалися, як від божевільного. Одна тільки баба знахурка не боялася його. Вона закликала його до себе, почала шептати, травами поїти. Ого! — очуняв Прокіп. Хоч і не зігнала вона з його туги невимовної, оже все-таки став він на чоловіка схожий. А то кого не стріне, зараз питає: «Де ви мою жінку ділі? Де ви мого сина поділі? Із'їли?» — Та так і сунеться до тебе. Очуняв ото. Тим часом пан дознався, що Прокіп вернувся. Послав на розвідки. Прокіп тоді знову змандрував і, мандруючи, кажуть, наказував: що з'їв пан його сина, з'їсть же самого пана син його. Звісно, тоді ніхто не вірив словам Прокоповим, всі казали, що це знову до Прокопа вернулося те, що баба зашіптувала. Скривсь ото Прокіп, нема його, не чуть його, і слід запав за Прокопа. Коли се чуємо одного вечора — мені тоді

літ, може, п'ять або шість було,— коли син панів бігав по садку, грався чи ловив метеликів,— якийсь, кажуть, чоловік, чорний, як орап, височенний, здоровенний, вискочив з-за кущів, ухопив панича, затулив йому рот і подався геть ярами та байраками. Струс на всіх напав, біганина, шарпанина. Пані, кажуть, в постелю злягла, звісно, мати, та ще один тільки й син у їх був. Пан зараз наказав сідлати коней — гайда! І сам сів. Поїхали. Їздили, їздили, шукали, питали. Усі нишпорки, усі глухі кутки виїздили та виходили,— немає, нігде немає! Як у воду упав! Щось через тиждень вернулися з порожніми руками. Сум та плач окрив панське дворище. Батько, мов убитий, ходе, мати — плаче та виє. Ксьондзи, знай, службу служать та молитви читають. Нема, не вертає! Нема місяць, нема другий, третій, півроку. Погиб панич! Наші догадуються, хто це похазяїнував, та мовчать, а пан у тямку ніяк не візьме. Відправили поминки, виплакалися, напилися і почали звикати. Минали літа, ішли роки — забули про панича. Одна мати не забувала, щонеділі, щосвята вона, кажуть, наказувала ксьондзам відправляти службу за його душу. Службу правили, а тим часом і нас не забували: спершу чинш платили панові, а потім він виписав жида з Польщі. Обідране таке було, як приїхало. Оже як пожив тут, зараз прибрався, опірився. Зараз винницю задумав будувати. Німця якогось виписали, збудували. Нам уже дома горілки варити заказано. Пий жидівську. Далі почали ще гірше нами крутити: на річці всякому воля була риби ловити, а то вже і до річки не можна доступити,— плати жидові за воду. Звісно, як хазяїни,— скотину держали і за скотину плати. Год від году все нас більшало, то нарождалися, то нові прибували з Польщі. Дивимся, нас уже сот до п'яти добирається, а церкви своєї немає. Зійшлися, порадилися. Збудували й церкву. Тепер уже від неї і сліду немає. Під велику пожежу згоріла вона. А тоді була церковця, як куколка. Увійдеш було — чисто та ясно. І попа ми роздобули. Їздили аж у Київ за попом. Приїхав піп — і ото ми вже і себе людьми почули. Коли далі чуємо, що і в церкву не воля ходити,— плати жидові і за церкву, за те, що службу божу прослухаєш. А вже коли вінчатися або вмирущого ховати — то жид здере як з білки. Терпіли наші до сього, терпіли — нема мочі терпіти! Почали у сходи сходитися, раду радити, як його далі бути. Чуємо, не в нас одних так. Скрізь

по Вкраїні бісова жидова прибрала нашого брата до своїх нечистих рук. Чуємо, наші почали огризатися. Там, за Дніпром гайдамаки піднялися — одну панську сім'ю вирізали, другу — вивішали, третю разом з добром спалили. Ожили ми трохи, почали гайдамаками стращати. Пан злякався — попустив. Далі чуємо, що вже і геть-то за Дніпром збили колотнечу, Умань узяли. Полякалися ще більше пани. Наш, дивимся, знову почав козаків зброїти,— то було розпустив, а то знову зібрав. Усюди чати розставили, сторожу постановили. Розставляй, кажемо, а тим часом думаємо, якби то і до нас гайдамаки навідалися. Нам про пана байдуже, пан собі, звісно, як пан, він ні до чого не вхожий, що йому скажуть — те й робе, а що ксьондзів та жида струснули б, то вже хай начуваються! Живемо собі та слухаємо, як гайдамаки правляться з панами та жидами. А найгірш, кажуть, з них якийсь Найда,— нема їм проходу від його. Він не то, щоб за військом ходив, свого стану держався. То хай, каже, інші собі з військом правляться, а я сам з панами. Набере оце невеличку ватагу та й гайда з нею. Сьогодні там вирізав, на завтра, дивись, уже ген у противному кінці палає палац від його рук. Де й не ждали його — то він там і вродиться. Характерник був. І молодий ще, кажуть, та лютий, завзятий такий, що крий боже! Коло його, кажуть, і дід якийсь. Високий, білий. Так удвох з ним і швендяють. Ніколи не розстаються. Діда він батьком величає; а дід його сином. Чи то вже рідний його батько, чи наречений — господь його знає. Тоді часто так бувало, що менший старшого батьком зове. І отаманів козаки батьками величали. Батько та й батько! Синок із батьком гуляє,— так казали про того Найду. Звісно, може, і брехали люди,— чутка-утка, поки обійде цілий край — десять раз вилиняє, перемінится. Так і тут, може, і справді Найда не такий страшний, як про його казали, оже ми чули тоді, так і вірили. Вірили та ждали до себе в гості,— невже ми на самім кінці землі живемо, думали тоді, що гайдамацтво не заверне покоштувати нашої страви? Ждемо, ждемо — немає. Кругом кажуть люди, що бачили то там у лісі, то в байраці гайдамаку,— може, то й не гайдамака був, може, який утік від пана та переховувався, та вже під той час і він здавався за гайдамаку. Сказано — у страха очі великі! Так і тоді було. Добиралося вже до другої пречистої, а в нас благодареніє господу — тихо. Коли на саму пречисту приходимо у церк-

ву, стоіть на цвинтарі якийсь старець. Бог його знає, що воно за старець,— руками якось чудно виверчує, язиком щось белькоче — нічого не розбереш, чудно так говорив. Ну, наші, звісно, хто чим спромігся, подали милостину і пішли обідати. Чуємо, наш старець пішов в замчище, аж до самого палацу прохати милостині. Се нас, правда, здивувало,— ще не було таких смілих старців, щоб аж у замчище ходили милостині прохати,— оже ми нічого собі не ждали, погуторили, погуторили, подивувалися з смілого старця — та й годі. Нищий скрився — ми й забули про його. На воздвиження... так, здається, на воздвиження Іван наш їздив на бакшу добирати кавунів, їздив і я з ним. Шлях ішов наш балкою, а потім трохи на гору — то й бакша наша. Їдемо балкою, дивлюсь я, у лісі щось метушиться. «Дивись,— кажу,— Іване, чи не мана то, чи не морочить що мене, мов ген у тому лісі люди ворушаться». Іван повернувсь, дивиться: «Справді,— каже,— Карпе, люди. Що воно — чи не гайдамаки бува?» Як сказав він се, то в мене аж у п'ятах похолонуло. Злякався. Чого мені страшно стало тоді — сам не знаю. То дожидалися гайдамак — і раділи всі, і радів я з своїми, а як почув слово «гайдамаки», то в мене і духу не стало. Я таки чув, що вони люті були, а дорога якраз на отой лісок лежала,— то, може, того і злякався. «Що ж,— кажу,— Іване, певне, то гайдамаки, чи поїдемо далі, чи назад вернемося?» — «Чого,— каже,— назад вертатися: я ще в їх попросю тютюну на люльку».— І нічого. Їдемо собі помалу. Коли се дивлюсь, подались люди за дерева, а один одрізнився, переходить нам дорогу. Став серед шляху та зараз за воли: «Тпру!» Гляну я — обірваний, обшарпаний — волоцюга волоцюгою! «Здорові!» — обізвався до нас. «Здоров!» — одказує Іван, я вже мовчу, сліжу за Іваном — ні пари з уст. «Що ви за люди?» — пита нас. «Люди,— каже Іван,— живемо тут».— «А їдете куди?» — «Їдемо,— каже,— на бакшу за кавунами».— «Що ж, ви панські?» — пита. «Панські»,— каже. «Що ж ваші пани?» — «Нічого, пани, звісно, як пани».— «Добрі чи лихі?» — «Де ти в ката набрав добрих панів?— каже Іван,— вони всюду однакові».— «А що ж ви, мовчите?» — пита гайдамака. «Що ж, мовчимо,— одказує Іван,— ждемо, може, покраща».— «Дурні! — крикнув гайдамака.— Ніколи ви сього не діждете. Ви б зробили так, як наші роблять,— вирізали, та й годі». Як сказав це, то в мене аж поза шкурою подрало.

А Іван нічого. «Ти,— каже до гайдамаки,— не лайся. Краще дай мені тютюну на люльку, коли є. Покуримо та й побалакаємо, а не то, що зараз лаяться».— «Що покурити можна, то можна,— каже гайдамака,— а що дурні, що панам спускаєте,— то й то правда. Злазь же з воза. А то що з тобою за хлоп'я?» — і вказує на мене. «То,— каже Іван,— хазяйський син».— «Хіба ти робітник?» — «Та я,— каже,— так, приймак: мене взято ще малим. Я, значить, у їх і виріс, і вигодувався». Ізліз Іван, одійшли вони геть від воза до окопу, посідали, наложили люльки, закурили, гуторять. Що вже вони собі говорили — бог його знає. Я тільки бачив, що Іван усе молов щось губами, розмахував руками, указував пальцями, а гайдамака сидів, понурившись у землю, і все курив та курив, коли-не-коли спльовуючи. Там-таки добрий час вони просиділи, балакаючи, аж мені надолужило дожидатися Івана, а окликнути боюся. Коли це слухаю, у лісі стук, топіт, гомін. Дивлюся — люди так і в'ються поміж деревом. Деякі на конях, деякі пішки. Гудуть, як бджоли. Видно, і вони запримітили мене, бо зараз деякі кинулись до воза. «Сюди, сюди!» — гукнув на їх гайдамака, що на окопі сидів. Вони й повернули до його. Потім Іван і гайдамака устали і пішли за ними у ліс у гущавину, один тільки й зостався на окопі якийсь каліка. Придивляюсь краще, аж се знайомий каліка, той самий старець, що ходив у замчище милостині прохати. Я тоді і догадавсь, що се за старець. Трохи перегодом і Іван вийшов і все усміхається. Сів він, поїхали, Іван все-таки сміється. «Чого ти,— питаю,— Іване, смієшся?» — «Ет,— одказує,— не всім й знати». Поїхали ми, забрали кавуни і вернулися додому благополучно. Уже коло того лісу ні гайдамак, ні старця не було. Тільки що приїхали додому, Іван зараз махнув до діда у пасіку. Я й собі поза деревом покрався. Слухаю — Іван розказує про гайдамак та все плеще [про] сина якогось та батька. «Дожидаємо, кажуть,— каже Іван,— сина з батьком, а то зараз...» Що то за «син з батьком» і що «зараз», я так і не розібрав тоді. Тільки як Іван уже збирався виходити, то ще додав: «Я пак і забув! Нате, діду, гайдамацького гостинця»,— та се кажучи, повну жменю червінців з кишені так і висипав. «Нащо ти брав?» — спитав дід. «Та я,— каже,— й не хотів, так начепилися,— бери та й бери. Силоміць у кишеню накидали. Такі веселі та добрі люди! Хай їм щастя служить». Як тільки Іван висипав перед ді-

дом червінці і повернувсь, щоб іти — я як той заєць, скоріше від куреня подався. Поки Іван вернувся — я вже й коло воза, та так працюю коло кавунів — в комору ношу. «Ти ж, Карпе, мовчи,— сказав мені Іван, як кавуни прибрали і одкочували віз у сарай.— І матері не хвалися, що бачив сьогодні».— «Ні»,— одказав я. А самому так і кортить побігти та сказати матері. Оже я таки вдержавсь, боявся, щоб гайдамаки не прийшли уночі та не зарізали. Почало смеркати. Гульк — дід прийшов у двір. То дід ніколи з своєї пасіки не вилазив, поки не похова аж бджіл у погріб, а то покинув і їх та прийшов. «Холодно,— каже,— у курені вже стало. Ми ляжемо з Іваном у клуні». Повечеряли, пішли. Я, буцім мені на двір заманулось, за ними. «Що ж, Іване,— пита дід,— чи ляжемо трохи спочити, чи як?» — «Ні, діду,— одказує Іван.— Як ляжемо — то, може, й проспимо. Краще нам до їх піти».— «І то розумне слово. Чи йти, то й ходімо». І пішли собі прямо на пасіку, лісом. Мене, малого, аж за жижки сіпа побігти навзирці за ними та раз — у лісі темно — страшно, а вдруге — мати сама у хаті. Вернувся я, та все одно до вікна рвуся та рвуся, мовбито можна було що й побачити. Аж мати помітила. «Чого ти,— каже,— Карпе, устромив свої очі у вікно? Кого дожидаєшся — Івана чи діда? Вони пішли і вже не вернуться аж до світу. Лягай спати». Я ліг, радий, що мати нічого не примічає. І тільки почув, що мати почала сопти, я вп'ять до вікна. А надворі темно — хоч око виколи, аж у мене сльози з очей ллються, а я одно їх пну та пну у шибку. Як мати поворухнеться, то і я приляжу на лаві, а почув, що сопе,— знову до вікна. Уже добиралося за північ, я все не сплю і спати мені не хочеться. Чую, щось мов загуло. Я до вікна. Собака наша гавкнула та й замовкла. Коли се як затупотить, як залущить щось надворі, аж злякало мене. Я мерщій од вікна одхилився, бачу, мов тіні які снують,— все мені мелька та мелька перед очима. Довго воно мелькало та лущало. Чую і затихло, я знову до вікна — хоч убий, нічого не видно. А мати спить, аж хропе. Постояв я, постояв та й знову ліг. Лежу, не спиться мені і здається, що все кругом мене так ходором і ходе, так і крутиться. Лежу я та думаю: що воно за знак, що так світ крутиться. Коли се зразу: га-га! го-го! — мов прірву прорвало, докотився крик до мого вуха. Я мерщій до вікна. Блись, блись! Мов зразу сто блискавиць заблищало. Грюк! Гургук! «Гайдамаки!

гайдамаки!» — почулося. Дивлюся, уже стайні, як свічка, палають. Я так на місці і прикипів... У дворі у нас хоч голки збирай — видно стало як удень, а на самому краї замчища, над проваллям, горять стайні. Небо чорне-чорне. Огонь мов скажений гоготить, лиже, жере оселю, то огненним вітром угору кинеться, то осяде наниз і все шириться, розпросторюється. По двору щось за люди бігають, кричать, гудуть... «Го-го! Га-га!» Рушниці грюкають... «Держись! Верляй, верляй, Петре!» Дивлюсь — уже і кухні займаються, і костьол запалав... Загоготіло навкруги, як у пеклі, тріщить, лущить, палає. Один палац, білий, як лебідь, стоїть серед того огнища. Зарево пожежі б'є у його вікна, і здається, мов яке біле страховище з огненними очима витріщилось з-за огню і дивиться. Коли се — бов! бов! — у нашій церкві задзвонено. Загув, заламентував забій нашого дзвона навкруги, на всю околицю, мов що тужило і голосило страшно, так гув наш дзвін... А з замчища доносився крик, гук, нестямний божевільний регіт... В очах у мене потемніло, загула, закрутилася голова, я ще чув, як мати тривожно схопилася, кинулася, крикнула з переляку... а далі вже нічого не знаю — все кругом мене покрилося туманом, ніччю... Знаю, що я вже як прочумався, то був день, я лежав у курені, а коло мене сиділа, схилившись, мати і плакала... Я сам, глянувши на неї, почав плакати. У моїх сонних думках мелькала, мов тінь, пройшла ніч з її страшними ділами. Я пригорнувся до матері, трушуся, питаю її: «Мамо! чи пішли вже гайдамаки? чи не взяли вони Івана і діда з собою?» Мати відказала, що гайдамаки ще гуляють, не пішли, що з гайдамаками гуляє дід і Іван. І справді, я почув співи і крики у нашому дворі... Я ще дужче пригорнувся до матері... «Я їх боюся, мамо»,— сказав. І мати почала мене втішати. Два дні і дві ночі гуляли гайдамаки, два дні і дві ночі я з матір'ю і не навідувалися у хату, а були в курені, страви ніякої не варили, годувалися хлібом та кавунами. На третій ранок, коли я прокинувся, то матері уже не було коло мене. Я злякавсь, думав, чи не гайдамаки її взяли, і почав плакати, гукати. Коли ось і вона біжить. «Чого ти, Карпику? уставай, ходімо у хату».— «Там гайдамаки»,— сказав я. «Нема вже, пішли»,— відказала мені і взяла за руку. Я ішов за нею, опинаючись. Ніколи я не забуду того, як уперше після гайдамак глянув на замчище... Що було, а що стало, господи? То було

замчище, як райок який, стоїть і дивиться на наші хати згори, а то... стін немає, гора вся чорна-чорна, укрита попелом та головешками від стайні, кухонь і костьола. Одні чорні купи. Палац закурений, задимлений, з полупаними стінами, з побитими вікнами, з розчиненими дверима, з котрих не переставала котить пара, пожежа ще не зовсім згасла, то там, то там високим стовпом стояв дим, то з тії, то з другої купи курився він... Страшно глянути! Ми увійшли у хату — мов татарва перейшла через неї: усюди долівка порита, на лавах поналивано, на столах глеки, поставці... смердить горілкою. Мати зараз почали прибирати те все. Скоро прийшов і дід, грізний, мовчазний і ні на кого не дивиться. Опустився він на лаву коло столу і взявся за голову руками. «Оце так!» — глухо якось вимовив, аж у мене у серці похолонуло. Рідко коли казав дід се слово, тоді хіба вирівалося воно, коли яка велика шкода або нещастя траплялися. Мати мели сіни, і коли сказав дід се, то у матері і віник випав з рук. «Що там таке?» — боязко спитала вона, розправляючись і зводячи на діда свої очі. «Оце так! — знову сказав дід і цмокнув.— Оце Вернигора помстився! Оце віддячив за свого сина!..» — І видно було, що дід трусився і щось шептав губами, так тільки він молився тихо. «Що ж там таке?» — спитали знову мати. У діда сприснули руки з столу, котрими він піддержував голову, і трохи за малим дід не клюкнув носом. Потім підвівся і хмурий напрямився у двері. «Не питай! — глухо відказав.— Се він був з сином!» — додав і пішов з хати... Я мов скаменів, сиджу на полу, дивлюся, чую, що щось страшне случилося, і не розберу нічого. Мати постояла, постояла, подивилася услід дідові, узялася за віник і почала знову мести. Перегнута її спина одно хиталася перед моїми очима. Коли винесла мати сміття і увійшла у хату, то незабаром і Іван уплів за нею, розкудланий, з червоними очима. «Де дід, тітко?» — спитав він. «Пішов кудись, мабуть до пасіки». Іван мав був іти за дідом, та його мати задержала: «Іване! підожди, скажи мені, що там случилося таке?» — «Нічого, гайдамаки похазяїнували, як бачите»,— відказав Іван. «А чого батько такий тривожний? Про якого то він Вернигору та сина плескав тут? Хіба Вернигора вернувся?» — «Хм,— муknув Іван,— та се ж його діло»,— одказав, указуючи на руїни. «А що ж то за син такий?» — знову пита мати. «Генеральський син»,— каже Іван. «Хіба і він вернув-

ся?» — аж скрикнула мати. «Та то ж вони вдвох з Вернигорою і хазяїнували. Сам Найда своєю рукою і панів порізав...» Очі у матері широко-широко роздалися, лице поблідло, подовшало. «Господи!» — ледве чутно вимовила вона, зняла руку, щоб перехреститись, і не довела хреста... Потім вона опустилася на лаву і сіла, важко дишучи. Тоді і я розібрав, що воно за Найда. Потім уже розказували люди, що як украв Вернигора у пана сина, то зараз і подався з ним на Запорожжя. Там його зростив і вигодував, а під гайдамаччину і привів до батька-матері, бач, не своєю, а рідного сина рукою покарати! Тяжко віддячив за свого сина! — додав дід, важко здихаючи.

Івась дивився усіма своїми очима на діда, ураза страху та жалю лежала на його малому личку, він боявся глянути куди в бік, здихнути вільно.

— Так се син батька та матір зарізав? — помовчавши таки чимало, спитав Івась, не ймучи віри своїм ушам.

— Та то ж і виходить на те! — одказав дід.

— А де ж Найда тоді дівся?

— Гайдамаки пішли від нас на третій день, з ними повіявся і Найда. Скоро їх усіх переловили і то на суді в Варшаві почув уперше Найда, кого він зарізав у нашому замчищі. Вернигору ж четвертували, а на Найду не зняласся і лядська рука. Такого шибеника боялися і судді судити і пустили його на волю самому каратися. Він прямо і причвалав звідти до свого дому. По дорозі заходив у Київ, до печер каятися, був у святого ченця і прохав його наложити йому покуту. Так і чернець не знайшов покути на його. Три дні і три ночі не їв і не пив нічого чернець, все молився за його перед богом, а на четвертий сказав: «Іди від мене, душогубе! Твій гріх такий, що немає на тебе і покути. Господь і молитов моїх не приймає. Іди і не погань святого нашого міста!» Найда ото і прийшов до нас, прямо в замчище, і, як глянув на рідне курище, так і збожеволів. Вибрав собі склеп під палацом, там де голодною смертю полягли Вернигорова жінка з сином, та там і оселився. Що він там робив, як жив — ніхто не знає, ніхто до його не навідувався, всі боялися його, як чуми. Чутно було тільки серед ночі, мов пугач пугукав, то Найда так страшно голосив, молив у господа смерті... І смерті господь не давав йому. Довго він жив. Дворище зовсім опустилося, поросло бур'яном, чорнобиллю. Палац все далі і далі розвалювався. Залізна покрівля поржавіла, подірча-

віла, буря задрала її один бік і видно було гнилі крокви, червоні, як кров, стіни, котрі год від году все тріскалися, падали... Страшно було глянути удень, а вночі на всю нашу околицю розносилося страшне завивання. Ми вже як привиклі до його — то й нічого, а заїжджий чоловік не спить, бувало, цілі ночі, аж поки не покине проклятого місця. Літ двадцять жив і вив Найда там. Я вже великий виріс, уже засватався, як однії ночі чую — не стало чути того страшного гуку. Ми думали, що отже вимолив-таки Найда у господа смерть собі. Коли раз на зорі дивлюся, щось біле та страшне таке спускається з гори у ярок. Зігнулося так, мов на ногах і на руках лізе. А борода аж по землі волочиться. Дивлюся, покралося у ярок до річки, схилилося над воду, мов напилося, і знову порачкувало назад. Трохи перегодом знову спускається з гори і знову піднімається на гору. Чую, розказують наші козаки, ішов якийсь перехожий каліка. Сухий, страшний, ледве ногами пересовує, а йде. Аж з Єрусалима, кажуть, простував. У одного козака упросився ночувати і почув ото страшний крик Найдин. Питає — що то? Так і так, розказують йому. На другий день, кажуть, старець прямо пішов у замчище. З того часу і перестав ото вити так страшно Найда. Старець, кажуть, найшов-таки на його покуту. Дав йому сухий прутик з яблуні і сказав: «Оце посади сю яблуню і поливай її щодня рано на зорі водою ото з того місця. Тільки носи воду ротом і поливай ротом. Коли яблуня розів'ється, тоді твій гріх минеться». Ото Найда і носив ротом воду поливати ту яблуню. Щось літ з десять ще видно було, як Найда, мов звірюка, то спускався з гори, то піднімався на гору. Потім не стали ми вже бачити Найди. Однії ночі щось страшно загуло, аж земля захиталася. На другий день ми побачили, що то палац розвалився. Так надвоє і розпався. Цегла аж у наш ярок понакочувалася, а там — страшна купа! Одна тільки якось стіна, що і тепер ще стоїть, устояла,— червона, як язик, вона висолопилася з купи груддя. Коло неї побачили ми, мов що зеленіло. Але що то було — не знаємо. Ніхто з нас туди не ходив. Старець буцімто наказував: «Не ходіть на те прокляте місце, бо...»

— Діду, що воно за знак, що бджоли он яким кім'яхом полетіли? — перебив Івась діда.

— Де? — І дід, углядівши, схопився, мов опарений. Як молодий хлопець, побіг він мерщій у курінь, ухопив

казанок з водою і, вирвавши жмут трави, почав кропити. Бджола піднялася вище угору, дід підскакував та натужувався, щоб досягти туди; аж Івась розсміявся, дивлячись, як дід витанцьовує та крутиться разом за бджолами, що, як змій той, розпросторилися в повітрі. Ось голова, як змій, окрутнулася, немов намотувала довгий свій хвіст, і опукою опустилася на невеличкій тернині. Дід побіг мерщій у пасіку і ухопив улик. Ніхто б не сказав, що се був столітній дід, так він крутився, не дивлячись на те, що сонце якраз стояло над головою і пекло як огнем. У діда аж сорочка змокріла, на жовтому виду, мов дощові краплі, виступив піт. Не потураючи на те, дід, знай, правився коло свого улика, то окурював його смирною, то навощував вощанкою. Ось, перекинувши на плече улик, побіг з ним до тернини, підставив під бджоли і стрепенув легенько гілку... Бджола піднялася трохи угору, роздалася ушир, дід підхилився під улик, і бджола почала тихо осідати у його. Коли затихло її зигання, дід опустив улик на землю, прикрив його ряднинкою, зав'язав і поніс аж у ліс.

Не вспів дід вернутися, як знову заколихалися над пасікою бджоли. Аж два кім'яхи їх носилися над нею, то сходячись докупи, то розходячись у сторони.

— Діду! діду! ще рій! — крикнув Івась.

Дід, мов звір, вискочив з-за дерева і знову забігав, закропив водою, юртувався, крутився. Піт зовсім залив його лице, річкою стікав по бороді, капав з носа. А дід одно бігає, носе вулики, підкурює їх, вощить та збирає рої.

— Це ти, Іване, мабуть такий щасливий удався! — сказав дід, збираючи вже третього роя.— Не було, не було, та зразу аж три!

Тільки що сказав дід се, як Івась знову закричав:

— А он, он, діду, уп'ять рій!

Дід глянув, пасіки не видно було, вся вона окрилася бджолою.

— І-і ти, господи! — промовив дід, не знаючи що робити, і втерся рукавом. Сяк-так накинув він ряднину на вулик і знову побіг до пасіки.

Ще два рої осіло на липі. З цими довго вже возився дід, поки зібрав їх. Високо осіли вони, і дідові прийшлося верьовкою пригинати гілля. Одного таки струсив дід, зате другий знявся і ще вище осів. Прийшлося дідові драби-

ну приставляти, по липі з уликом лазити. Як білий ведмідь, карабкався дід по широколистих гілках. Сонце вже геть почало повертати надвечір, коли дід струсив і п'ятого. Івасеві вже їсти хотілося, аж шкура боліла, і він крикнув до діда:

— Їсти хочу!

— Бери ж там у курені та й їж,— сказав дід, а сам правиться коло роїв.

Уже Івась і наївся, уже, розвернувшись у курені на сіряку, і заснув добре, як дід, упоравшись, насилу доліз до куреня.

— Хх-у! О-ох! — важко дишучи і втираючись рукавом, казав дід.

— Оце так! оце виморили! Хх-у! — І дід почав витирати шию.

— То бо то я слухаю вчора увечері, що це так бджола гуде. Аж воно он чого,— казав дід, розварюючись від немочі у курені.— Та я таки з того попового і дожидав сьогодні роя, за те Очкурів і признаків не давав, що так його швидко вижене. О-ох! оце втомився!

— Ви б, діду, поїли чого,— сказав Івась.

— Та куди тут, сину, їсти, хоч би спочити трохи. Ох! Старий уже став, нікчемний... Ну, Іване,— помовчавши, почав знову дід,— за те, що ти такий щасливий,—перший рій твій буде.

— Що я з ним, діду, робитиму?

— Як що? Він тобі наносить меду, приведе роя на той год. От і буде уже два.

— Та й що, діду?

— Та й нічого. Може, твоє щастя таке, що з одного розведеш цілу пасіку.

— Та тоді я багатий буду, діду?

— Еге ж, багатий.

Сонце ще опустилося нижче, застилаючи долину своїм світом. Мов огненною водою налило воно її повну, аж до самої гори. Огненні його хвилі хвилювали, досягаючи аж до куреня, часом гострі стріли тих хвиль добігали аж до самого діда, стрибаючи й виграваючи на мокрій від поту сорочці. Стало тихо-тихо, як буває перед заходом сонця. Дід лежав і не ворушив ні одним суставом, мов дерев'яний він був. Івась перевернувсь, позіхнув.

— Та й що, діду, казав отой старець, що наложив покуту на Найду? — спитав Івась.

Леско зразу гавкнув і помчавсь за ліс.

— Хто-то там? — підводячись, спитав дід.— О-ох!

Довга тінь з чоловічої голови упала коло куреня і пішла далі.

— Добривечір, діду! — сказав, уходячи в курінь, ще молодий чоловік, несучи чималий клунок на плечах.

— Здоров, Свириде! — відказав дід.

— Пров'янт вам привіз,— весело сказав Свирид, спускаючи з плечей клунок.

— Спасибі. То ти його чимало нагилив. Ми удвох з Іваном і учорашнього не поїли.

— Такі ж ви і їдці! — усміхаючись, сказав [Свирид].

— Такі, як бач. Сідай же, Свириде, у нас, гостем будеш.

Свирид сів. Свирид — ще молодий чоловік, довгобразий, білявий, білі його уси гостро опадали наниз, мов прядив'яні пасма, борода засіяна гострими білими остами, лице чисте, засмажене сонцем, очі голубі, ясні, все мов вони сміялися у його, все грали. Свирид у білій сорочці, в вибійчаних штанях, у черевиках. Як тільки він сів, зараз почав накладати люльку.

— Чим же ви мене будете вітати? — спитав, усміхаючись.

— А чим же тебе вітати? Он сьогодні Іван підодрав уранці шмеля, так він йому меду й дав. Може, й ти хоч!— сміючись, каже дід.

Свирид зареготався.

— Так ти й видрав, Іване, меду? — пита хлопця.

— Еге, видрав. Я його хотів уловити, а він мені як дасть от сюди, в руку, меду, так тільки — а-ах! Солодкий-солодкий!

І дід і Свирид засміялись.

— Так отакого ти видрав меду. Що ж, і додому повезеш? Там тебе ждуть,— каже, сміючись, Свирид.

— Хай йому біс, такому медові! — каже, здихнувши, Івась.

— Що ж це Горпина не приїхала? — спитав дід.

— Не знаю. Панотець пішли кудись з дому, ні на кого покинути дворище.

— А що, Яків як?

— Тупчак, діду, будемо будувати. Уже і німця виписали аж з самої Німещини! — каже, сміючись, Свирид.

— Тупчак... німець... — глухо процідив крізь зуби дід.

— Та й німець там штучний, коли б ви, діду, побачили. Низьке, окадкувате, у бороді як жид, губи товсті, зуби чорні, а очі — так всі і повивертались, червоні-червоні, як у півня. Сидить з панотцем та одно трахтують за тупчак.

Дід здихнув важко.

— Що ж він і хліб дума їсти з того тупчака? — спитав дід.

— Аякже? І боже мой! — гукнув, сміючись, Свирид.— Там задумують таке, щоб само й на кіш насипало, само зсипало, вивертало, у діжі складало, вчиняло и пекло,— та все само!

— Ще, може, само й їло?! — гостро підказав дід.

— Не знаю вже того. Про те не казалось нічого,— жартує Свирид.

— Чи воно таки, Свириде, є в тому толк? Сам таки погадай добре та й скажи: стоїть вітряк і стоятиме, ще ж, благодарить бога, хліб не переводиться. Якого ж йому ще млина забажалося? Чи не такого, як юхтяну фабрику завів?

Свирид нічого не одказував. Сміх спав з його виду, і він тільки смоктав люльку. Іван лежав і водив поглядом по кутеню, дід сидів, похилившись.

— Мовчиш, Свириде? — спитав дід.

— Мовчу, діду,— відказав, усміхаючись очима, Свирид.

— Мовчу і я, Свириде! Хай собі що хоче там і робить, я відказався від цього — живи як хочеш, роби — як знаєш, не чіпай моєї тільки пасіки. Оже як гляну на невістку, яка була, а на що перевелася,— не від добра ж то? Як гляну на отсю дітвору,— і дід вказав на Івася,— то так коло серця і запече. Нащо вона росте? Що їй зостанеться після такого батька?.. Краще, Свириде, і не згадувати про се. Знаєш, що мені легше стає, як з двору нікого не бачу. Сидиш собі, бджола тобі гуде, сонечко сяє, божий світ розцвітає. Сидиш собі і так легко стає, так одрадно. А приїде хто, зараз і принесе яку новину. Так зразу і покриється все це туманом. О-ох! краще б уже ні бачити сього, ні чути!

Настало мовчання. Таки чимало помовчали. Сонце вже опустилося до самого долу і горіли від його світу серед неба легенькі хмари. Як шматки золотої матерії, миготіли вони серед синього глибокого поля. Свирид докурив люльки і встав.

— А що ж, Іване, годі лежати, час додому.

Івась схопився.

— Потривайте лиш трохи, я передам справді гостинця Горпині й Одарці.

Дід пішов до пасіки, узявши покришку і різець. Скоро й вернувся, несучи на покришці стільник білого пахучого меду. Зверху дід покрив його листям і подав Свиридові.

— Оце нате. Самий липовий. Коли б тільки бережно довезли. А покришку привезеш, Свириде, назад.

— Добре, діду. Прощавайте ж.

— Прощайте, діду,— промовив Івась, даючи чолом.

— Щасливо вам. Приїжджай ще коли, Іване, та привозь з собою і Одарку. Поклонись матері.

— Добре. Поклонюся.

Дід випровадив Свирида і Івана аж за ліс. Потім вернувся і сів вечеряти. Сонце сіло, поки дід скінчив свою суху вечерю. Потім пішов він обходити пасіку. Попереносив і поставив і ті рої, що вловив був за день. Ніч зовсім обняла усе, і зорі заблищали у небі, як дід, окликнувши Леска, побрався у курінь спати.

ЯКІВ БОРОДАЙ

У чистій, просторій світлиці, у кутку під божницею, котра уся була заставлена образами, уквітчаними гвоздиками, васильками, оповитими білими вишиваними рушниками, сидів Яків Бородай, положивши руки на стіл і звісивши голову на груди. У Якова лице кругле, червоне, волос густий і чорний аж полискується, на йому довгий жупан аж за коліна, з якоїсь блискучої матерії, шия широко пов'язана чорним шовковим платком, кінці котрого гостро спадали на рябу жилетку. Перед ним на столі пляшка з горілкою і чарка, на котрі, коли піднімав тільки Яків голову, спадали його очі. Сонце сідало і косими стягами падав його світ крізь вікно, на стіл, на долівку, грав сизо-червоним огнем на пляшці. Від сього, видно, так часто Яків брався рукою за пляшку, наливав горілки в чарку, любувався, як сонце грало у повній чарці, і потім зразу випивав її. Не раз і не два, видно, прикладався він до неї, бо червоне лице його як стиглий кавун зробилося, роздалося ушир, полилося потом, голова дальше і дальше важчала, клонилася на груди, очі перекосилися, на вибритій круглій бороді лисніло щось... не потурав на те Яків

і не втирався. Щось важке лежало у його на серці, якась чорна думка оповила його широке чоло. Ось він підвів голову і косими очима обвів хату.

— Жінко! Горпино! — крикнув Яків на всю хату, хитаючись з боку на бік.

Двері з кімнати відчинилися, і в світлицю уступила Горпина. Лице її було бліде, довге; чорні очі смутно-невеселі, вони ще дужче почорніли, коли Горпина глянула на Якова.

— Чого тобі? — спитала вона якимсь глухим голосом.

— Чого?! — хитаючись, сказав Яків.— Садовись! — крикнув він, указуючи рукою на місце коло себе.

Погляд у Горпини заграв якоюсь журбою.

— Ну, сіла,— сказала вона, сідаючи.— Що ж це буде? Чи не весілля будемо занову справляти, бо так тільки сиділи ми удвох на посаді.

— Весілля! — прогув Яків і мотнув головою. Далі звів на неї свої п'яні очі.

— Ти жінка мені? — спитав, не зводячи свого прикрого погляду.

Горпина болізно усміхнулася.

— Жінка мені, я питаю тебе? — допитувався Яків.

— Жінка. Ну?

Яків опустив голову і задумавсь.

— Не єсть ти мені жінка! Ні! — прогув далі і підняв голову.— Нема в мене нікого близького, рідного. І батько і ти — вороги мої кревні, а не рідні... І чого воно так? Далекі, з інших сторон, з інших країв найшли і ті до мене рідніші, ніж ви... Що тільки не загадаю я, що тільки не задумаю — зараз ви мені навпаки! — ударивши кулаком об стіл, мовив Яків.

— То отсе ти зо мною балакати тепер заходився! Вибрав якраз час. Піди ж краще виспись, та тоді і побалакаємо.

— Що ж я — п'яний? п'яний, по-твоєму? п'яний... так... Упоїла мене ваша неймовірність, ваша нещирість упоїла... Що я не задумаю, що не загадаю — все навпаки! Чужі — рідніші до мене. Через те і п'яна моя голова, зовсім п'яна... Світ ув очах моїх макітриться, ходором ходе... А вам байдуже. Ви раді тому... Тепер мені, приміром сказать, грошей треба — розпочати діло... А в батька гроші є... Старий — хитрий: закопав гроші десь та й мовчить... А ти коли б була для мене добра жінка, а не ворог, ти б

випрохала у старого грошей. Батько мені не віре, а тобі віре... От би ти і випрохала... Для кого ж я побиваюся? Хліба недоїдаю, ночей недосипляю?.. Все ж для вас... для сім'ї. Старому заздро дивитися, що син розумніше від його, — він і не дає мені ні в чому помочі... От хоч би на фабриці або салогоні... Допоможи він мені крихту, каплю... і я б тепер багач на всю губу був. І не приходилося б у чужих людей в ногах лазити, чужих прохати... А то — і фабрика пропала і завод пропав — іще й пашню ухопив і запетлювався. Тепер уп'ять тупчак... То жди того вітра, коли він повійне, щоб у вітряку змолоти, а то тобі повсякчас є... Схотів, загнав коня... Хай топцюється... а млин меле... борошно сиплеться... Та ще як меле? Не вдасться десяти батьковим вітрякам так молоти! Люди не тільки зо всього міста, з самих далеких країв повіту їдуть у тупчакові змолоти... Тільки дай та подай зерна, а млин — молотиме...

— А чи ти ж, Якове, знаєш, як ті млини будуються... знаєш, як треба ходити коло їх?

— То що, що не знаю... Німець знає.

— Німець? Буде ж оте і з млином, що було з фабрикою та салогоном.

— Ні, не буде. Німець тобі не те, що кацап або жид... Се німець — дока. Від самого короля награду має...

— Чого ж він і притюрився сюди, коли йому у себе добре було?

— Чого притюрився? Хм...— і усмішка зачертила по п'яному виду Якова усякі кружала.— Чого притюрився... Приїхав нас, дурнів, повчити! Он чого приїхав. Добрий, значить, чоловік є, от і приїхав сюди.

— Добрий на чужі гроші! — зітхнувши, сказала Горпина.— Коли б він добрий, то й на свої будував, а не витріщався на других.

— На свої?..— і п'яна постать Якова заколихалася.— Що ж він тут землю має, добро яке має?.. Може, в його і грошей немає.

— Ото ж то й є, та чужими і хоче менжувати,— перебила Горпина.

— Так зате у його голова є... Золота у його, Горпино, голова, не то що наша з тобою.

— Коли вона у його золота, кажеш, то й хай він нею живе, а ми при своїх і дурних житимемо і не будемо у його розуму прохати.

— Не будете? Ні, брешеш, будете!.. Така голова усюди грошей роздобуде, не в мене, то у другого кого... А все млин збудує. Коли вже наважився — то й збудує... А збудує — погибай тоді усі наші вітряки!.. Ніхто до їх і не наверне́ться! Хоч візьми та й запали... Горобці та сови будуть по їх водиться.

— І палити їх не треба, а люди як мололи, так і молотимуть. Скоріше у наш повезуть, ніж у твій німецький...— викладала Горпина.

Яків уже не слухав її, у його думці, перед його очима стояв тупчак і тупотів. Він слухав, як він вибиває, і якісь одрадні кружала одно чертили його круглий червоний вид.

— Уп'ять же і сукновальня... Чого вона сто́їть?.. Прийшлося тобі сукно збити і пхайся чорти батька зна куди, аж он на Сулу, у другий повіт, а то тут колодязь тобі серед двору. Улив води, розпалив піч, завів коня... і ту-ту-ту-ту-ту-ту... Пішов стукотіти млин...

Сінешні двері розчинилися, і в хату увійшов низенький, окадкуватий чоловік у рижій стриженій бороді, у куцій якійсь одежі.

— Добрив'е́чір,— чудно якось привітавсь чоловік, підходячи до столу і простягаючи руку.

Яків скочив з місця і поточивсь...

— А-а... Гут... Гут... Як тебе в біса! — промовив Яків, ударивши своєю важкою долонею хожого чоловіка руку.

— Карліо Карліович!

— Карло, Карло... От нежданий гість... От спасибі, так спасибі. А ми тільки-тільки що споминали тебе. Сідай лишень та побалакаємо, а ти, жінко, принеси світло та закуски нам постав.

Горпина устала.

— Оце вже прийшов на всю ніч! — промовила з серцем Горпина, виходячи з хати.

Скоро вона знову вернулася, несучи в одній руці свічку, а в другій тарілку з таранею і хлібом. Постановивши тихо на столі, ще тихше вийшла з хати, кинувши сердитий погляд навкруги. Німець і Яків сиділи мовчки. Яків устромив свої п'яні очі у світло і, здається, нічого більш не бачив, окрім його, воно здавалося йому жовто-зеленим кружалом; довго він дивився на те, як на яке чудо, потім хитнув головою, моргонув усом і спустив голову на груди. Свічка розгоралася, лила на всю хату свій світ, миготів її язичок на пляшці з горілкою, іскрою жеврів у білій чар-

ці. Постать Якова, понурившись, сиділа в кутку. Тінь з голови спускалася довгою попругою на груди. З кутка, з-за лісу квіток, з-за білих рушників німі і мовчазні виглядали образи і, здавалося, хитали своїми мертвими головами... Голова божої матері блищала різними камінням, що були понабивані у її срібну шату, тоді як голова сина горіла золотим сяєвом. Лице Митрофана аж почорніло, і стрижена сіра борода його біліла, мов снігом присипана, святий Миколай виставив свій довгобразий вид і грізно дивився чорними круглими очима... Насупроти образів сидів німець — низький, він тільки витикався однією здоровою головою з-за столу, стрибав світ по його закустраному волоссі, по стриженій рудій бороді, грав на червоних, з вивернутими віями, очах. Тінь від Якова притулилася до стіни і тихо хиталася, як і його п'яна постать, тінь німцева падала на землю і зливалась з чорною долівкою.

У хаті було тихо, коли-не-коли роздавалося тільки важке Якове зітхання.

— Притомився, хазяїне? — перший обізвався німець; верхня губа, усіяна щетиною, піднялася і відкрила ряд чорних гнилих зубів, з червоними, як кров, деснами.

— Га-а?..— гакнув на всю хату Яків, підводячи голову і лупаючи своїми сонними віями.

— Пий горілку! — товстим охриплим голосом проказав далі, мотнувши важкою рукою, і посунувся під стіл.

— Хазяїн! Хазяїн! не ходи туди! — крикнув німець, схоплюючись з місця і піддержуючи Якова, що мав був моститись під столом лягати.

— Не ходи, кажу, там тіфе, гарячке, лехорадке! — причитував німець, усаджуючи знову Якова на лаві.

Яків поколивався, поколивався, утер п'ятірнею своє широке лице і простяг руку.

— Ну ж, потчуй, чи що! — крикнув на німця.

Німець прислужився, налив чарку і всунув її Якову в руку.

— А млин наш меле? — стовбула дивлячись на чарку, промовив Яків, і усмішка зачертила на червоному його виду свої кружала.

— Молотиме, молотиме, хазяїн. Аби хазяїн здоров був, а млин молотиме!

— То то, брат, і є, що хазяїн трохи теє.. Оже... бувай здоров.— І Яків перевернув чарку у рот.

Німець налив ще і сам випив.

— Ти лиш дай мені шматочок чого-небудь, а то я нічого не бачу,— сказав Яків, наставляючи руку.

Німець узяв шматочок тарані і хліба і подав. Яків укинув і те і друге у рот і почав жувати. Кутуляв-кутуляв і, не добравшись смаку, виплював.

— Чорти батька зна що! Ніяке! — гукнув він німцеві, що сидів і оббирав шматочок тарані від кісточок.

— Нє, хазяїн, таран твой добра. Такой таран не у мой краї. Если би такой таран да політь півом — ой-ой! — і німець захитав своєю здоровою головою.

— Ке зап'ємо! — крикнув Яків.— Тільки у роті поколов, а смаку не добрався. Тьфу! — густий плювок слини потягся через губу додолу.

— А твой небагато буде? — спитав німець, беручись за пляшку.

— Кий там біс багато! Що ж ми тільки по чарці й випили! — розбуркуючись, мовив Яків.— Що я тебе, Карло, чи як тебе?

— Карліо Карліович,— підказав німець.

— Карло, Карло, я тебе й люблю, за все люблю. Не люблю тільки, що ти не вмієш по-нашому горілки пити.

— Мой горілки не любе, мой — бір.

— Імбір? — спитав Яків.

— Бір, бір — по-мой бір, а по-твой — пиво.

— Гм... а я думав імбір. Пиво... що ж із того пива. Ти знаєш, Карло, чи як тебе?

— Карліо Карліович.

— Карло, крало... ага?.. Бодай тебе, як ти балакаєш кумедно... Так, кажу, ти знаєш нашу пісню?

— Каку?

— Каку?! — перекривив Яків.— О, бодай тебе! Слухай яку:

Ой од пива болить спина,
А от меду — голова,
Пила б же я горілочку,
То й веселою була.

— Бач, од пива — болить спина, а від горілочки — весела б була.

— Ну люд люде не однакові буває, твой любе горілка, а мой — бір.

— А пий горілку! Ось пий горілку та й мені наливай! — сказав Яків.

Німець налив і випив, налив другу і подав Якову.

— Нема, брат Карло, кращого дива, як горілка. Горілочка — наша тіточка.

— Не, брат, у мене б і кішки пропаль, коли б я стільки випіль.

— Брехня! Не потурай!

— Ой-ой, пропаль би! — захитав головою німець.

— Адже я п'ю та й нічого. Ще й у користь іде. Поки не пив, що з мене було — спичка! А став пити — благодареніє господу — вирівнявся. Пий, брат, горілку, не бійсь! Від неї не пропадеш, а ще поправишся. Я тобі по правді скажу, як своєму приятелеві: не пий я горілки, і нічого б [у] мене не було. Ні фабрик би я не заводив, ні от млина б не будував... А як вип'ю, брат, їй-богу по правді кажу, як перед батьком-матір'ю.

— Ню-ню,— занукав німець.

— Так як не вип'ю, то в мене одна думка, а вип'ю — то разом аж десять. Так перед очима світ і стрибає... І чого тільки я не передумаю, як ляжу спати? Все так і крутиться передо мною, і того мені хочеться, і другого, і третього, і десятого.

— Худіо, худіо,— мовив, перебиваючи, німець і хитав головою.

— Та постой, не перебивай мене! Ти-бо й добрий чоловік, та тільки німець!

— Ню-ню...

— Вибач, я тепер і забув. А налий, чи не згадаємо? — усміхаючись, сказав Яків.

— Ой буде, ой буде! — одказує німець.

— Та ну-ну, наливай! Чого ж так сидіти? Ще й поснемо сидячи!

Німець налив.

Сінешні двері знову розчинилися, і в хату убіг Івась.

— Здрастуйте, тату! — окрикнув він своїм радим дитячим голоском.

— Здоров,— обізвавсь до його Яків охриплим.

Івась підбіг до батька.

— Тату, чолом?

Яків простяг руку, Івась хлопнув своєю ручкою по батьковій долоні, перевернув і поцілував.

— Молодець! — сказав батько і погладив сина по голові. Івась побіг до німця.

— Дядю, чолом.

— Не-не, не-не! Мой не надо чоліом.. Мой так за руку,— одказав німець, показуючи Івасеві, як треба брати за руку. Коли німець подав свою руку, то Івась пригнувся був, щоб поцілувати.

— Не-не, не надо. Так прямо. За руки, отак,— і почав тріпати Івасеву руку.

Івась усміхнувся.

— Славний у тебе дитю,— каже німець, обертаючи розмову до Якова і гладячи Івася по голові.— Весель дитю!

Яків устромив очі не знать куди.

— Так ти думаєш — легко він мені достався? — усміхаючись, одказав Яків.— Цілий рік працював!

— Ню-ню-ню-ню! — замахав німець руками, засміявся і закашлявся.— Штоб тібе!

— Хм! А ти думав як? Зате ж, брат, і хлопець удався. Іване! потанцюй! — скрикнув Яків.

Івась стояв і сором'язливо дивився на батька і німця.

— Кому то кажуть? Ну!

Івась узявся у боки і пішов викрутом по хаті. Спершу тихо, а далі скоріше, дрібніше. Як та дзига, крутився він на одному місці, пристукував ногами, сплескував руками і бочком-бочком пода[ва]вся вперед і вперед, одкинувши одну ногу геть і заломивши руку над головою, і вп'ять ухопився у боки і почав вибирати ногами.

— Хо-хо-хо! Буде, буде! Молодець, молодець! — закричав німець, разом і сміючись і кашляючи.

— Буде, Іване. Молодець! На ж тобі за те! — сказав Яків, витяг гривню з кишені і положив на руку малому. Івась подивився на гривню, зціпив руку і на пальчиках побіг до дверей, що вели у кімнату.

— А що, може, не хлопець? — хвалився Яків, як Івась скрився за дверима.— Батька, шельма, пройде! Ще ж малий, а дивись який, що ж з його буде, як виросте? Грамоти, брат, думаю учити.

— Ах хорош! Твой думка хорош!.. Учі, учі його.

— А ти думав як? Ти, може, думав, що Яків Бородай спроста собі?.. Га... Він спроста, а ти розкуси його. Понюхай, чим пахне! Він хоч сам і неписьменний, так зате... Що, що сій голові не доставалося? — стукаючи пальцем по лобу, хвалився Яків,— чого тільки вона не передумала? Це не те, брат, що хліб робити, за плугом ходити. Там гей-гей та й усе. Ні, брат, тут як запряжешся, то не гей!

Уся тобі голова ходором ходе, мозок як не розскочиться!.. Се, брат, голова... Одно їй недостає — грамоти... А що б ти думав можна дати, щоб навчиться грамоти? — спитав радо Яків.

— Не, брат, позно, брат! — одказав німець.

— Та мені хоч невеликої грамоти, щоб, значить, сам узяв та й підписав, приміром: Яків Карпович Бородай... А що ти скажеш на се? Як ти думаєш? Рублів п'ять можна дати?

— Не, брат, така грамот нічого не пособі.

— Тобі воно здається, що не пособить, бо ти грамотний, письменний. А мені, брат, не те. Прийшов куди, свідителем просять тебе, узяв умочив перо та й розчеркнувся: Яків Карпович Бородай. Кому яке діло, чи вмію я читати? Одно вже то, що вмію підписатись — письменний, значить,— аж розгораючись з радощів, мовив Яків і скинув на німця свій мутний погляд. Німець мовчав, одстобурчивши остисту бороду.

— Хм! Се, брат, таке, що варт і випити! Ось вип'ємо, то побалакаємо. Бач, брат, що значить горілочка. Не пий я, то ся думка нізащо не забігла б у мою голову, хоч би, здається, ти її довбнею вбивав — і то б вискочила відтіля, як клинець.

— А ну, наливай.

Налили, випили.

— Так бач, Карло, чи як тебе,— згадав: Карло! Карло! — мовив Яків, заїдаючи чарку шматочком хліба.— Мені, як дивлюся я, то великої грамоти не треба. Велика грамота буде дорого стоїти і вп'ять же — чи її знесе лиш моя голова, бо яка вона не є бідова, а стара вже трохи стала, нігде правди діти. Так, кажу, великої грамоти мені і не треба, а так підписатись — Яків Карпович Бородай. Значить і ми, брат, маракаєм! Он то що... Уп'ять же і сусіди. Глянь, скажуть, з роду-віку не вчився, а вже і писати знає. Га? Як воно тобі здається?..

Німець витріщив свої вивернуті очі на Якова і дивився червоними зрачками.

— Так як по-твоєму, Карло, Карло? Ся, брат, видумка чогось та стоїть! Треба тільки робити так, щоб ніхто анічичирк. І от кличуть, примірно, Якова під розпискою підписатись. Яків узяв перо... усі здивувались — витріщились. А він — мов нічого того й не баче, умочив перо у каламар і виводе: Яків Карпович Бородай, ще й крюк за-

крутив, завбільшки з те коромисло, що дівка воду носе... Га?.. Усі й руками розвели! Тільки очима лупають, а самі між собою шушукаються; либонь, сьому Якову сам чорт у всьому допомагає: то купив як що нравиться, а то і підписатись сам уміє... То кажи-бо! що ж ти нічого не кажеш? — крикнув Яків на німця, моргаючи своїм широким лицем.

— Тату, тату! — закричав Івась, висовуючи голову у кімнатні двері.

— Га? — прорів Яків.

— Не йди! Не ходи туди! — чийсь сичавий голос пронісся з-за дверей. Миттю чорнява голова Івасева скрилася, двері стукнули, і тільки глухе буботання вирувалося з-за їх.

Яків наставив уха і перекосив очі.

— О-о! — вказуючи на двері, мовив він,— жінка вже лається. Гей ти! Жінко! Чула? — крикнув Яків, устаючи.— Не кричи мені!

Зразу все затихло, п'яна Якова постать хиталася над столом.

— Ге-е! У мене так! — знову опускаючись на місце, сказав Яків,— у мене держись! Сказано по струні ходи — і ходи! У мене не то, що в якого Свирида або Карпа... Чоловік пішов у шинок погуляти, і жінка за ним слідком та за чуба... Ти! — крикнув Яків, швидко схоплюючись і замахуючи кулаком.

Німець, як пацюк, пірнув під стіл.

— Ню-ню-ню! — обізвавсь з-під столу,— ті так мне і голов розбіль.

— Еге! — храбруючи казав Яків.— У мене, брат, так... шовком будь, зміем вийсь! Он як наші. Ти думав як? Ти думав, Яків Бородай не хазяїн у своїм добрі?.. Еге! Понюхай, чим пахне!..— і радісна ухмилка закружала на Яковім виду.

Німець виткнувсь з-за столу і крадькома зиркнув на Якова, що стояв за столом і, не знаючи сам чому, усміхався. Лице його, повне як рожа, грало п'яною радістю, очі дивились і не бачили нічого перед собою,— якісь жовто-зелені кружала носилися перед ним, стрибали одно поверх другого. Яків постояв, похитався, плюнув і сів.

Німець знову виліз з-за столу.

— Штоб твой! — обізвавсь Карло — ай-ай страх! Ой-

ой стра[х]! — і крутив своєю закустраною головою.— Так дікі вепрі бівають.

— Е-е... у нас так. Наливай! — крикнув Яків.

— Што твой?..— і червоні очі німцеві аж побіліли від страху,— ті, ті твой... твой... уже і так довольно.

— Ну так к бісовій матері, коли так! — крикнув Яків,— я спать хочу...

Німець, як ведмідь, виліз з-за столу, узяв шапку у руку і підступив до Якова.

— Ну, благодарю... благодарю... спокой на ніч. Спокой на ніч,— простягаючи руку, мовив німець.

Яків коливався і дивився на німця.

— Наливай — пий! — ударивши кулаком об стіл, крикнув Яків.

— Мой не може... не може... благодарю, благодарю... Спокой на ніч.

— Іди к нечистій матері! — відказав Яків.

Німець почухався за потилицю і пішов. Уже він зачиняв двері, як Яків знов крикнув:

— Стій!

— Ню-ню,— витикаючи з-за дверей своє чорне зарослe лице з червоними очима, обізвався німець.

— То так осе на дорогу і нема?..

— Не-не... благодарю... благодарю.

Німець зачинив двері і більше не показувався. Яків довго сидів і ждав, що, може, двері розчиняться знову. Двері не розчинялись, і Яків безнадійно мотнув головою.

— Батька свого дурного подякуй,— казав з серця сам до себе Яків,— коли ти його знаєш... Затвердив — благодарю, благодарю, як півень той кукуріку-кукуріку! Чортова німота!..

Яків опустив голову. Тихо. Свічка нагоріла, чорний гніт, як язик, висунувся зверху сизого огню; синя горошина, вирвавшись з споду, бігала по йому то вгору, то вниз, мов хто нею качався. Від того ясні тіні стрибали по стінах, мов борюкалися. У хаті стояли сизі померки. В тому сизому світі все крилось сизим кольором, одна постать Якова чорніла в кутку коло стіни, мов прибита гвіздком до неї; руки його пообвисали, голова хиталася на в'язах, а по широкому червоному лиці одно чертили різні думки свої кружала — то гнівно насувалися його брови і грізно піднімалися вуси, то широко роздавався рот і усмішка покривала лице, то якось кумедно моргав він і усом і оком

разом, не то жартуючи, не то сердячись. Ніхто нізащо не вгадав би, що думав тепер Яків, та він і сам не знав того... Пам'ять його давно вже спала, тоді як мозок робив своє: зароде думку і випусте і знову зароде і випусте... І чертять ті думки коло очей Якова, як живі люди, мелькають, як тіні... До однії усміхається Яків своїм п'яним ротом, на другу зиркне грізним поглядом, до третьої моргне усом... І так безперестанно то всміхається, то хмуриться, то моргає... У хаті тихо і сизо. Світ тремтить, як чоловік від холоду, у кутку з-за тіні виглядають образи своїми мертвими головами і тихо хитаються на мережаних мисниках; за ними хитаються цілі пучки квіток, гойдаються білі рушники по боках... І стіни, здається, мов зступаються і розходяться. Ув очах Якова все зразу захиталося — і стіл, що стояв перед ним, і лава, на котрій сидів він, і світ кругом закрутився. Яків опустив ще нижче голову і закрив очі... Сон оповив його стомлене тіло.

Се так було у світлиці. А в невеличкій хатині, поруч з світлицею, що звалася кімнатою, було зовсім інше.

Двоє дверей проводили прихожого — одні в світлицю, другі в кухню; двоє невеличких вікон упускали світ у хатину. Проти кухенних дверей коло вікна замість столу стояла висока синя скриня, окована залізними штабами і прикрита зверху узорчатим килимом. По бокам неї попід стінами стояло дві кроваті. У кутку між надвірніми стінами висів образ божої матері. Коло кухенної стіни притулилася груба, виступаючи в хатину широкою лежанкою. На скрині стояла свічка і миготіла світом, на одній кроваті сиділа Горпина, обпершись ліктем на скриню і піддержуючи рукою свою важку голову. Тінь від руки широкою попругою падала на її сухе лице і закривала від очей цікавого важку тугу, що засіла в її чорних очах. Івась лежав на кроваті, закинувши одну ногу на другу, і розказував щось своїй невеличкій, повновидій і кучерявій сестриці Одарочці. Одарочка сиділа коло його і прикро дивилася на брата своїми чорними очима, мов квітка своїми чорними осередками.

— Так ти кажеш, Івасю, що дід згадував мене і прохав у гості до себе? — питала вона брата.

— Дід не прохав, а казав, щоб приїжджали удвох.

— Коли ж ми поїдемо до діда? Там у діда гарно, Івасю?

— Гарно. Бджіл багато-багато... Як висиплять, то так

і вкриють усю пасіку і світу не видно — самі бджоли. При мені один вигнав роя.

— Роя? — здивувалася дівчинка.— Що ж то таке рій?

— Так багато-багато бджіл; усі укупі і держаться,— пояснив хлопчик. — При мені аж п'ять роїв дід уловив.

— А квіточки там є, Івасю?

Івась позіхнув.

— Є, та погані. Такі, як і в нас в садку; а таких і немає, як ув огороді.

— Ех, так там, коли так, і негарно у діда,— сказала Одарочка, одкопилюючи свою невеличку рожеву губку.

— Ні, гарно — там коників багато... Та все здорові, зелені. Я аж двох піймав, та втекли. А то хотів піймати жучка, такий чорний, мережаний жучок. Та гуде так, тільки гу-гу-гу. Дід його зове шмелем. Так я хотів його піймати, а він як закрутиться, як дасть мені осюди в руку, так тільки — ах!

Очі у дівчинки заблищали жалем.

— І воно боляче, Івасю? — не спускаючи своїх чорних жалісливих оченят з брата, допитувалася сестра.

— Боляче... Дуже-дуже боліло. Та обпухло так, та червоне стало.

Мишка забігала по верхній губі чорноокої сестри, піднімаючи її вгору і показуючи рядок білих дрібних зубенят. Очиці світилися жалем-болем.

— Так я й не поїду до діда, коли так... Там жучки такі дуже кусаються... нехай їм! — одкопилюючи обидві губи, рішила сестра.

— А там, Одарочко, коли б ти почула, яка луна живе! — сказав хлопчик, затулив свій роток невеличкою ручкою і усміхався до сестри оченятами.

— Е-е... Яка луна? То, може, страшне, може, і вона кусається?

Хлопчик не видержав і зареготався.

— Чого ти смієшся, Івасю? — спитала Одарочка.

Хлопчик дужче і дужче тулив свою руку до рота, задержував сміх і якось лукаво глянув на матір. Горпина сиділа собі, обпершись на руку, і не слухала, що розмовляла дітвора. Одарочка глянула і собі на матір.

— Що ж там таке, чого ти смієшся? — спитала брата.

Івась показав пальчиком на матір і тихо промовив: «Іди сюди».

Сестра прилізла до брата.

— Коли б мати не чули,— сказав хлопчик.

Дівчинка глянула знову на матір, потім повернулася до брата.

— Кажи на вухо,— промовила йому.

Івась почав таємно шепотати:

— Там є, Одарочко, луна. Так, що ти скажеш, те й вона каже. Ти крикнеш, і вона крикне.

Івась чмихнув.

— Чого ти смієшся? — спитала Одарочка, і очиці її розгорались. Їй скоріше хотілося знати, чого Івась сміється.

— Цить... Я ото стою на горі та й гукаю: «Діду!.. » А луна відгукує: «Діду!» Я вп'ять: «Діду!» І вона — «Діду...» Я: «Діду-діду!» І воно теж... Я — «Діду, гав-гав!»

Івась не доказав і залився сміхом, затуляючи рот рукою. Одарочка опукою упала на подушку і теж реготалася. Довго-довго не чутно було нічого, окроме їх веселого реготу.

— Так діду, гав-гав? — питалася тихо Одарочка, підводячись, і знову падала в подушку і реготалась-реготалась. Івась затуляв і рот, і ніс, а очиці його грали, блищали.

— Ги-ги, хі-хі,— знай, перекочувалося одно за другим і крутилося по хаті. А мати сидить, як і сиділа, німа, мовчазна, з прикритим рукою лицем, і тільки тінь її, як тума, тихо колишеться на стіні.

— Годі вже... не смійся! — сказав Івась до сестри. Одарочка встала. Глянула на матір, глянула на брата і ухопилася ручкою за рот.

— Івасю! — тихо прошептала. — гав-гав!.. — і зачмихала.

Івась закрив лице руками і лукаво з-під пальчиків дивився на матір.

— Не сміши! — крикнув він на сестру, коли вона упала знову в подушки, і штовхнув її під бік кулаком. Сестра лежала на подушках і качалася.

— Ой, ой, ой... хи-хи... хи-хи! ой! — викрикувала Одарочка, піднімаючи головку. Кучеряве волоссячко її розтріпалося по рожевому личку, заглядало своїми косичками в чорняві очиці, котрі, мов дві мишки, одно бігали, одно грали, переходячи з матері на брата, з брата на матір,

тоді як білі зубенята, мов два разочки дрібного намистечка, біліли і виблискували між двома, як рожеві квіточки, губоньками.

Хороші були у той час і хлопчик і дівчинка. Хлопчик, повновидий, як яблучко, рум'яний, як його стиглі боки, веселий, як сам сміх, з голубими, мов камінці, очима, з русявим, мов шовк, волоссячком,— дівчинка, мов рожева квіточка літнього ясного ранку, обвита, замість кучерявого хмелю, чорним волоссячком, з чорними, як ніч, і блискучими, як зорі, очима, з червоними, як коралі, устами, з білими, як сніг, зубенятами, весела, як само щастя... щасливі, хороші обоє!.. Колишуться від реготу їх невеличкі постаті, сміх грається ними, як яблучками, і вони бавляться ним, як намистом. Смішно їм обом, не знать чого, регочуться вони, не знать об чім... Івась говкнув в повітря, луна підхопила його викрик і обізвалася говканням на його говкання... І смішно їм обом, наливаються радістю їх невеличкі душі, ключем вона б'є з невеличкого серця, сміхом-реготом біжить через край невеличких уст. І колишуться постаті і регочуться устонька, усміхаються личенька, очиці, зубенята. Як легко їм обом сміятися, так легко і плакати... Он уже в очицях Одарочки з сміхом і реготом блищить якась чиста вода... Покрила вона чорні очі, тремтить на довгій вії голубою росиною, спадає на рум'яне личко огненною горошиною... Вона опекла його? Провела глибокий слід по свіжій щічці? Ні! Дочка сміху і реготу, вона заіскрилася разом з ним у невеличкій душі дитини, зароїлася у чорних очах і розлилася — як і регіт — по всьому личку, окроплюючи його своїми бризками, освіжуючи своєю цілючою водою. Здається, двоє неповинних янголят злетіли з самого неба, усілися у невеличкій хатці, на невеличкій постельці і завели свою голосну і радісну пісню... Образ божої матері стоїть у кутку над ними і усміхається мертвим лицем.

Божа мати сміється то до дітей, та не сміється до їх рідна мати. Як схилилась вона на руку, так похила і закаменіла, тінь від руки крила на її виду і важку тугу і невимовну досаду. Не дивляться її смутні очі на дітей, боїться, видно, вона злякати ними їх раді душі, не дослухається до їх реготу, хай собі поки малі, поки не знають нічого — насміються собі, нарегочуться... Були і в неї часи ті, коли вона малою дитиною бавилася сміхом-реготом. Давно ті часи були в її житті... Так давно, що вона їх і не згадає...

Тепер вона одна, одна- як палець, з своїм болем, з своїм горем... Чоловік там з німцем п'є, думкн думає, як послідню худібчину збути, тупчака йому заманулося... Добре ж, як добре... Тільки вже не раз приходилося Горпині бачити добро від чоловічих витребеньків, бачила вона, як салогон погорів, чула ще зарані, як його юхтяна фабрика пішла за дурницю... А мало то туди грошей пішло, мало добра на те убито... Та так усе по-дурному. Так буде і з тупчаком. П'є німець, п'є горілку, а там і до кишені доберется, витрусе грошенята, які ще зостались про чорний день, і підуть вони з німцем у чужии краи, в чужу сторону. Однесе їх німець в свою сім'ю, коли вона є у нього, зрадіє німцева жінка, зрадіють німцеві діти... І доживе покійно німець віку у своїй теплій хаті, під доглядом своєї жінки, серед гуку та крику дітвори... А тут? Бог знає, чи ся весела дітвора, що тепер так сміється чомусь, буде так само сміятися через рік, через два?.. Може, нужда та недостача покриє їх латами, руб'ями, зсушить-зов'ялить свіжі личенька, усмокче раді веселі очиці глибоко у лоб, зжене з рожевих уст веселу усмішку; як щенята, як собачата, будуть вони лазити серед нечистоти та холоду, будуть прохати їсти, а їсти не буде чого. Рветься-розривається материне серце на стократ, дивлячнсь на їх невимовні муки, на їх пожовклі личка... А він? А йому? Йому байдуже до того, п'яний прийде він додому і почне лаятися і почне дітвору товктн, щоб не кричала, не пищала, не давала йому спати... Лаятиметься-битиметься, звалиться де під лавою і захропе п'яним сном і буде сниться йому п'яне щастя... А їй? Чи спатиме то вона і чи присниться їй, хоч сонній, та добра доля, яка кохала її замолоду?.. Не сон, а мука закриє їй очі, не щастя рожевими манами буде носитися над її сонною головою, а страшна та люта голодна смерть, лайка людська, нестямний голодний крик дітвори...

Нижче і нижче хилиться Горпинина голова, дужче і дужче тремтить її згорблена постать, швидше і швидше бігає тінь на стіні. Чи не трясця затіпала Горпину, чи не її боляча ураза скривила сухе болізне лице?.. Он щось грузько упало додолу, скотилося з довгого носа і розсипалось невеличкими бризками на жовтій долівці. Світ свічки засвітив у їх різні огні. Та скоро вони згасли, чорна пляма мов вигоріла на долівці. Далі і далі все щось більше та більше падало додолу і від його ширшала чорная пляма.

— Гей! — ревнуло щось нестямно на всі хати і злякало своїм криком і Горпину й дітвору. Горпинина рука спрснула з скрині, і трохи не вдарилася вона головою об ріг. Дітвора глянула на матір — і мов хто зразу обірвав її веселий регіт...

— Гей! — прокотилося удруге по хатах.

То, прокинувшись, крикнув Яків.

Горпина кинулася в світлицю. Там було темно, вона вернулась за свічкою в кімнату, взяла її, а дітвору покинула в темноті. Як не одвертала вона від дітвори свого сухого виду, оже світло, коли переносила вона його у світлицю, освітило її лице... Дітвора побачила.

— Мама плаче...— тихо шепнула дівчинка братові.— Чого мама плаче?

— Не знаю,— одказав понуро хлопчик.

І мовчки обоє полягали на кроваті.

Горпина, держачи свічку у руках, довго блудила тривожним поглядом по хаті, шукаючи Якова, то прижмурювала вона очі, то розкривала їх широко, на тому місці, де сидів він, його не було. За столом під лавою у чорній тіні щось мурчало і борсалося. Вона нахилилася, присвічуючи свічкою. То лежав Яків, болізно звиваючись і горнучись до стіни, очі його були закриті, уста щось шептали, і він махав руками, буцім одмахувався від чогось страшного.

— Якове! Якове! — повним жалю голосом обізвала його Горпина.— Чого ти забрався туди?

— Да воскресне бог... да воскресне бог... Цур мене! цур! — шептав Яків і забивався дужче у темний куток.

— Якове! — крикнула Горпина.— Господи! до отакого напитися! Чуєш, Якове? Якове!

Яків звернувсь у клубок і замовк.

— Невже ж йому отам спати? — промовила сама до себе Горпина.— Побила мене лиха та нещаслива година! Як мені його звідти вигнати? Чи з моїми силами його витягти? Кликнути хіба Свирида? Страм же який! Лихо моє некупленое! Доки вже я буду мучитися!

Безнадійно поставила сердешна молодиця свічку на стіл, сама сіла на лаву і облилася слізьми. Ніхто не втішав її, важке зітхання тугою слалося по хаті і ще дужче давило душу.

Чимало посиділа Горпина на лаві, чимало вилила гірких сліз з своїх очей; під лавою затихло, чулося сонне харчання. Ось вона знялася з місця, стала на колінки,

причім її кістки залущали, схилилася над Яковом і почала його будити.

— Якове! Якове! — тихо молила вона його.— Устань, мій голубе! Устань, подивись, де ти лежиш, куди забрався? Ти б сам на себе плював, коли б тільки знав, де ти. Якове!

Яків замурчав і поворушився.

— Вилізь, кажу, звідти. Хіба мало місця у хаті де лягти, що ти вибрав тут? Он же постіль гуляє. Вилізь, роздінься та й лягай...

— Гее... не лізь...— промугикав Яків.

— Та встань-бо! — прохала Горпина і качала його одерев'яніле тіло.

Яків лупнув очима, потягся.

— Якове!

— Чого тобі? — скрикнув Яків, чухаючись.

— Устань та ляж на постелі.

— Я й так лежу.

— Так глянь, де ти лежиш?

— А тобі нащо?

— Хіба ж воно не страм, хазяїном бувши, валятися під лавами?

— Під якими лавами? — позіхаючи, спитав Яків і обома руками почав продирати очі. Чи він уже сам побачив, де він, чи послухав жінки, тільки швидко кинувся і порачкував з-під столу. Горпина підвелася, даючи йому дорогу. Аж насеред хати виліз він і тут тільки почав підводитись. Горпина помагала йому устати.

— Чого ти лізеш до мене? Чого ти ув'язла? — гримав Яків.— Що я недужий, чи що? — кричав він, не держачись прямо на ногах і коливаючись то в той, то в другий бік. Волосся його розкуйдалося, одно плече він підняв, тоді як друге, мов перебите, обвисло, очі — стовбула перекосились. Він дивився не на Горпину, що стояла коло його, піддержуючи під обвисле плече, а на світло і, хитаючись, лаявсь до його.

— Ти думаєш, я п'яний?! Дуля твоїй матері, он що! — казав він, моргнувши на світло.— А ти мені не дивись так! Не дивись, а то заплюю очі. Хто ти!

Плюючи, він так хитнув головою, що трохи і Горпини не звалив.

— Ходімо, Якове, спати,— казала йому над ухо Горпина.— Постіль давно вже тебе жде.

— Спати? — крикнув він.— Вон! Давай нам горілки! давай закуски! Гуляти будемо! Гей, тюввуу! — Яків свиснув і рвонувсь від Горпини. Трохи-трохи головою не вдарився був об лаву. Ув очах Горпини страх запалав, як свічка, вона нестямно скрикнула.

Яків швидко схопивсь і, то падаючи і хапаючись об землю руками, поліз до постелі. Тільки тріснула кровать, як він упав на неї. Упав, одвернувсь і заснув. Горпина підійшла, розстебнула жилетку, розв'язала шию, витягла з-під неї платок, подивилася, що він покійно лежить, узяла свічку і, втираючи очі, пішла в кімнату.

Дітвора мовчки лежала на своїй постелі, і коли Горпина увійшла в кімнату, несучи поперед себе світло, вона боязко глянула на матір. Щось за краска, свіжа, рожева, виступила на її запалих щоках, очі були червоні, вії мокрі, на лиці — туга та жаль. Вона постановила свічку на скриню і підійшла до дітей.

— Діточки! Їсточки хочете? — любим журливим голосом спитала вона їх. Хлопчик глянув на дівчинку.

— Я не хочу, мамо,— одказав він, чухаючи головку.

— І я не хочу...— проказала дівчинка.

— Чому ж ви не хочете, мої голуб'ята? — схиляючись до дітвори, казала мати.— Вечеряйте! — І поцілувала у рожеве личко дітей.

— Не хочеться, мамочко,— знову одказав хлопчик, якось усміхаючись своїми голубими очицями.

— Чого ви плачете, мамо? — спитала дівчинка, ухопившись своїми рученятами за материну шию. Мати сіла на постелі і взяла дочку на руки.

Одарочка притулила свою кучеряву шовкову головоньку до мокрої материної щоки, потім одскочила, ухопилася рученятами за її сухий вид і, гладячи, стирала на запалих щоках мокрий слід, далі, вп'ять хапаючись за шию, приложила свої рожеві губоньки і цілувала матір і в щоки, і в лоб, і в очі, і в борідку.

— Не плачте, мамочко! Не плачте! — лепетала вона своїм нетвердим язичком і обдавала уперед вже матір поцілунками. Мати міцно схопила дочку, притулила її до свого лона і, схиляючись над кучерявою головкою, затіпалася. З-під її закритих очей градом виступили гіркі сльози.

— Діточки! діточки! — тіпаючись, як підстрелена горлиця, мовила мати.

Хлопчик підвівся, кинувся збоку на матір, обвив її шию і головку сестриці своїми руками, припав до материнської щоки і, пхикаючи, мовляв:

— Не плачте, мамо! Не плачте, мамочко!

Одарочка, придавлена до материньої шиї, мовчки роняла свої сльозенята на її лоно; а материні сльози лилися на личко хлопчика. Свічка горіла рівно і ясно, світ її падав на матір, обвиту дитячими руками, одкидав якусь чудну тінь на білу стіну, здавалося, на ній колихалася здоровенна голова, увита кучерявими квітками... З кутка вигляд дав образ божої матері і затремтів на своїй підставі. Свічка почала нагорати, меркнути, насувала якась важка тінь над хатою, носилася над їх головами і в тій тіні під тихий гомін Івасевого голосу: «Не плачте, мамо, не плачте, мамочко!» — виразно роздався тонкий, як струна, болячий, як ураза, плакучий лемент...

То заплакала Одарочка, міцно горнучись до материньої шиї. Божа мати геть посунулася в темний куток і закрила свої чорнії очі.

Ненадовго той вихор материного горя пронісся над дитячими головами. Пройшла хвилина, друга, третя... Ось мати зронила ще сльозу, ще...

— Годі, мої голуб'ята. Годі! — плакучим голосом обізвалася мати.— Годі, діточки! Вечеряйте. Та й спатоньки ляжете.

Хлопчик перший пустився материньої шиї і сів рядом з нею; Одарочка ж, припадаючи до її лона, плакала-розлягалася.

— Годі, моя доню люба! Годі, моя жалібнице малая!— піднімаючи під руки дочку і цілуючи у повненькі щічки, втішала мати. Дочка закривала рученятами заплакані очі і важко хлипала.

— Годі ж бо! Годі! Головонька буде боліти!

Одарочка глянула з-під руки на матір і, притуляючись щокою до щоки, обвила шию руками.

— Будеш вечеряти, Одарочко? Кажи, будеш, моя люба доню? Їстоньки хочеш?

— Хочу,— важко зітхнувши, одказала дочка.

— Посидь же тут,— спускаючи її на постелю, сказала вона,— а я піду принесу їстки. Ов! Ти в мене славна дочка! — І знову мати поцілувала дочку.

Горпина вийшла. Чорні Одароччині очі провели її аж за куxенні двері, і коли вони зачинилися, то очі журливо

стали на дверях і не сходили, аж поки мати вернулася, несучи дітям вечерю.

Горпина унесла страву і постановила на скрині коло дитячої кроваті. Потім узяла Одарку на руки і почала годувати її.

— А ти, Ванеку, чому не їси?

— Не хочу,— понуро одказав він.

— Чому ж ти не хоч? Бач, як Одарочка хороше їсть. Сідай і ти та їж. Ану, хто скоріше.

— Е-е. Не хочу. Одарка у вас на руках...— сказав, ще дужче понурюючись, Івась.

Мати почула по голосу Івасевому, чого він не хоче їсти. В його молоденькому сердечку зароїлась заздрість. Сестру так тішать, голублять, а його — ні!

— Невже, Івасю, мені і тебе, такого великого, брати на руки? У матері ж і руки зболять, може. Хай Одарочка мала, а ти ж великий уже.

— Який же я великий? Вона важча від мене!

— Господь з тобою, Івасю. Адже поки ти був маленький, я й тебе держала на руках, а тепер став більшенький, куди ж мені тебе брати?.. Годі. Іди сядь отут коло мене рядом, та й будеш їсти.— І мати взялася за голову синову. — Іди ж, іди вже.

Івась піднявся, сів коло матері, штовхнувши, мов ненароком, сестру під бік.

— Не штовхайся! — крикнула Одарочка, замахнувшись маленькою ручкою.

— Чого ж ти розсілася, що мені й сісти нігде.

Сестриця посварилася пальчиком, кивнула головкою і почала знову їсти.

Івась почав їй суперечити: коли вона опускала ложку у миску набрати страви, він попереджав її і одбивав її ложку.

— Хіба тобі мало там місця? — казав він.— Ото твоя часть і бери там, а сюди не лізь.— І запиняв ложкою свою часть.

— Так там бурячки! — суперечилася Одарочка.

— Ти свої раніше поїла! Се мої.

— Не змагайтеся, діточки! Не змагайтеся, мої голуб'ята. Ви ж собі рідні. Йванеку, дай їй бурячків.

— Так вона ж свої, мамо, поїла.

— Ну бо ж бо дай. Ти ж усього не поїси.

— Ні, я все поїм.

— Ти ж казав, що не хочу?

— То не хотів, а се захотів.

— Бач який ти недобрий, Івасю!

Одарочка вихопила якось ложку бурячків і дратувала Іванка.

— А що, а що, бурячки! — раділа Одарочка.

— Бачте, мамо, вона цілу ложку набрала! — жалувався Івась.

— Та їж, моя дитино. Тут стане і для неї і для тебе. Чого ти журишся?

Івась надувся, положив руки на скриню і встромив у їх свою голову.

— Ах! славні, мамо, бурячки! Ах, які славні! — облизуючись, веселенько мовлялась Одарочка. Івась лежав, мовчав.

— Воно, як я бачу, Іванку, то ти не їсти, а спати хочеш. Уставай, мій голубе, молись бозі, роздягайся та й спати лягай.

Івась лежав, мовчав. Зло, досада давили його за горло, троюдили серце, точили сльози з очей. Він проклинав свою сестру, як тільки зумів у той час проклинати. Потім схопився, упав у подушки і одвернувся до стіни.

— Не хочу вже, мамо,— сказала Одарочка, з'ївши ще ложок з три і, вхопившись за свою шию рученятами, почала потягатись.

— Молися ж бозі, а я поприбираю та роздіну, та й спатоньки ляжеш,— сказала Горпина, спускаючи дочку додолу.

Одарочка стала проти образу, пролепетала молитву і почала хреститись. Дитяча ручка, не гнучка й поворотна, знай, все падала в однім місці, як її не направляла Одарочка, щоб хрест на собі положити, а хрест не виходив. Івась давно се знав, і тепер, тільки стала сестра молитися за вечерю, він швидко обернувсь до неї своїм лицем і впився своїм прикрим поглядом...

— Жидівка! Жидівка! Хреститись не вміє! — колов він її, коли мати вийшла з стравою у кухню.

— Ти сам жид! — сердито одказала Одарочка і, знай, танцювалася на грудях своєю ручкою.

— Абарахате! — сміявсь Івась.

— Іване! — крикнула Одарочка на всю хату.

— Жидівка, чортівка! — плескав Івась.

— Іване, не дражнись.

— Абарахате! Жидівка, чортівка!

Одарочка з серця упала додолу і закричала на все горло:

— Мамо! Скажіть Іванові, щоб він не лаявся.

— Чого ти кричиш, Одарко? Батька збудиш.

— А чого ж він дражниться, жидівкою називає.

— Іванку, не руш її, моя дитино.

— Так вона, мамо, не вміє хреститись. Дивіться, мамо, як вона хреститься! Як жид у школі,— і Івась почав товкти себе кулаком у груди і сміятись.

— Не смійся! — закриваючи очі руками, кричала Одарочка.

— Цсс... цить! Батька, кажу, збудиш! — сказала Горпина, підбігаючи до неї і хапаючи на руки.

— Жидівка! Жидівка! — одно [плескав] Івась.

— Іване! — крикнула Горпина.— Перестань!

— Так чого ж вона, мамо, так хреститься,— і сміючись і разом пхикаючи, одказав Івась.

— Перестань, кажу. Ти он ніяк не моливсь за вечерю.

— Я, мамо, помолюсь,— одстобурчуючи губенята і злазячи з постелі, казав Івась.

Він став серед хати і почав молитись: «Спасибі богу, матері божій за хліб, за сіль та й за вечерю». Перехрестився і вклонився аж до землі.

— Спасибі вам, мамо, за вечерю,— підбігаючи до матері і даючи чолом у руку, сказав Івась.

Одарочка, як припала до матернього плеча, коли та взяла її на руки, так і зосталася,— ні словом не обізвалася, ні оком не повела.

— Сядь же, Одарочко, на моїй постелі, посидь, поки я перестелю вам.

Горпина спустила дочку з рук. Одарочка впала лицем на подушки.

Мати переслала постелю. Роздягла Івася, вложила.

— А що ж це моя люба доня не роздягається? — спиталася мати, підходячи до неї.— Одарочко! Одарочко! ти вже спиш?

Вона взяла її під руки і підвела. Одарочка зразу закрилася рученятами.

— Що це ти, Одарочко? плачеш? Чого се, моя доню? — допитувалася мати, ловлячи щічку, щоб поцілувати.

Одарочка мотала головою, затулялася руками.

— Що ж це ти і поцілувати не даєш себе? Розсердилася на матір? Оце яка сердита! А дивись яка ти! Дивись!

Мати висолопила язик, згортаючи його у дудочку. Одарочка підняла лікоть і глянула з-під руки на матір. Глянула — і зразу прикрилася, одвертаючись від неї.

— Чого ж се ти розсердилася? Чого так розгнівалася, моя ягідочко садовая! — жалувала мати дочку, горнучи її до свого лона.

Одарочка почала схлипувати, а далі — і плакати.

— Одарочко! Одарочко! Чого се ти? Чого ти квиснеш? Скажи ж, моя доню, скажи, моя дитино.

— Чого він сміється з мене...— розтягаючи, жалілася Одарочка.

— Хто?

— Отой...— указала, не дивлячись, ліктем на постелю, де лежав Івась.— Жидівкою дражне. Я не жидівка...

— То того се ти й плачеш?.. Господь з тобою!.. Яка ж ти жидівка, ти моя дочка.

Любе материнє слово мов ліки приложило до болячої виразки і зразу втихомирило її. Одарочка перестала плакати і одкрила своє змочене слізоньками личенько.

— Бач заплакалась як! Господи! І чого? — утираючи оченята, казала мати.— Сядь, я тебе роззую, розділну.

Мати посадила Одарочку, роззула, розділа і положила рядом з Івасем на кроваті.

— Мамо! — закричала Одарочка, одвертаючись від Івася. Мати схилилася. Дочка ухопилася ручкою за материнню шию і прихилила її голову до своєї. Горпина злягла коло Одарки і слухала, як та важко зітхала.

Так зітхаючи, не випускаючи матері з рук, вона і заснула. Івась ще раніше затих. Мати підвелася, бережно випручала свою шию з-під малої ручки, глянула на дітвору, перехрестила, поцілувала обох, прикрила ряденцем і одійшла від постелі.

Тепер кругом неї все ущухнуло, вгамувалося. Тихо, хоч мак сій. З світлиці доносилося тільки п'яне харчання Яковове. Горпина глянула кругом себе, поперестановляла те, що не по її стояло, переложила — що не по її лежало, підійшла до своєї постелі, загорнула рядно, скинула юпку і потушила світло. Ніч темна окрила зразу все, все потонуло у її темній темноті, як у безодньому морі. Було тихо та німо, як в гробовищі, коли б не харчав Яків, мов зарізаний.

Тільки його хроп і розносився, тільки він і нагадував про сонне життя, а не смерть.

Горпина опустилася на коліна, припала головою до долівки і довго й гаряче молилася. Темна темнота, тихий спокій не нарушали її розмову з богом, і вона віддалася їй вся, з тілом і душею. Вона забувала про світ, про людей, про своє горе, не забувала вона тільки про діток і молила пречисту, щоб вона, свята, зглянулася на їх, прикрила своїм покровом від лихої долі, заступилася за їх при безталанні. І словом і сльозами молила вона божу матір, молила, стоячи навколюшках і забуваючи, як щеміли її натруджені коліна, як нило та боліло її розтроюджене серце. Про те їй байдуже було, вона розмовляла з святою: «Коли я перед тобою в чім переступила, коли я в чім грішна, согрішила, карай мене, рази мене, та не карай діток! Будь їм заступницею, мати господня, як рідна мати, будь їм помошницею, свята пречисто, як своєму дитяті»,— шептало її повне молитов серце... І тихли в ньому болі, в душі розходилися туми, ясніло та розвиднялося, іскра надії зажевріла на дні її... Зливаючи послідню сльозу свою, вона підвелася і тепер тільки вчула, як щеміли її коліна. Ще перехрестившись, ще раз уклонившись, помацки налапала вона свою постіль і тихо лягла, охрещуючи подушку.

Тихо — ні шерхне. Яків перестав ще харчати, коли стала Горпина молитись, і тепер його не чутно було. Темно — хоч око коли, не видно нічого, не чутно. Горпині не спиться. Думки, одірвавшись від молитов, зайняли іншу постать, знайшли іншу роботу. В темноті ночі не тінню прошлого, не згадкою минулого носяться вони над її головою, а живими випадками, ясними, виразними, живими до того, що вона живе своїм серцем разом з тими думками, ясними і виразними, такими, що вона їх бачить і серед ночі, як би серед білого дня. Вона ними живе і дише, хоч їй давнє, дуже давнє пригадалося тепер.

Пригадалася їй своя дівоча пора, пригадався рідний батько та мати. Незначні вони були своїм багатством, своєю худобою, та значні — своєю невсипущою чесною працею, своєю ввічливістю до своїх і чужих, своїм добрим серцем до безталанних. Скільки раз їх кривобока хата переховувала у собі і вигнану синами матір, пригнічену братами сестру, покинуту на світ без роду сироту, захожого чоловіка, часом і лихого, що, упросившись вночі,

обікраде їх і вдира далі. «Йому господь за те оддячить сторицею!» — каже батько, як було розгнівається за се на його мати, і все не перестає приймати прохожого.

Всі знали Трохима Білоуса, колесника, як доброго чоловіка, що під лиху годину прийме тебе, нагодує, нагріє і за те не то щоб брати що, а ще й уділе з свого чого. «Що ти думаєш? — було каже йому мати,— он у нас дочка росте, а ти з своїми странними та прохожими возишся. Добро б, коли б добра того ні зміряти, ні злічити,— а то хата хилиться та тільки що не холодні й не голодні самі сидимо, а трапся нещастя яке — то хоч з торбою по світу йди...» — «Ось годі, стара,— одкаже на те батько.— Не гріши. Господь велить прийняти прохожого-странного: прийми його і напій його... Поки ми з тобою живі — то й будемо жити чесною працею, своїм заробітком. Хіба нам багато треба? А що дочка росте — то й її господь не зоставить, як і нас не зоставляє. Він найде і для неї її долю: коли вона уродилася щасливою — щастя не мине її, а коли нещасною — на те господня воля, проти його не йти нам. І твої речі, стара, тільки гріх перед богом, то нерозумні речі, то речі мудрі од миру сього. А господь не од миру сього».

То так як почне вичитати матері, то словами її, мов повивачем, зів'є. Сидить стара і вже забула про серце, забула, сидить, слухає його та дивується великій милості господній, що проявила себе на Трохимові. Що от Трохим і неграмотний, а з святого письма не гірше дяка читає, так і ріже на кожне слово, так і пересипає ним свою річ. Сказано, господь умудряє й невидючого! Так казав про його батюшка отець Антоній, царство йому небесне. Низького росту був покійник, товстий, мордатий, а лисина — на всю голову. У празник було прийде до колесника та й почнуть удвох святу розмову. Один був порок за панотцем,— як казав часом і батько,— горілочку любив. Поставлять було кварту, то, поки не скінчить, і з хати не піде. Розказує та все припиває чарочкою, така невеличка для його і чарочка була, так і звалася та чарочка — батющина. «А про що будемо, Трохиме, розмовляти?» — було питає, усаджуючись за стіл. «Далі, батюшко, будемо іти»,— одкаже батько. «На чім ми прошлий раз зостановилися?» — «На Ісході, ви казали».— «Здається так, Трохиме. Вип'ємо ж, Трохиме, щоб плавче річ текла».— «Пийте на здоров'я, батюшко»,— і батько наливає чарочку. Отець Антоній

вип'є, батько нічого не пив ніколи. «По всьому ти, Трохиме,— було каже батюшка,— рівня: ти колесник, майстрювати любиш — і я люблю, ти до святого письма берешся, а мені вже і бог велів, от тільки одно — горілки не п'єш. Звісно, воно кажуть: не пий вина — в нім бо є блуд. Оже то коли багато його пити, а отакою чарочкою, Трохиме, можна, такою небагато нап'єшся. Костянтиновна! — обізве було матір,— а може б, ви старому вдовцеві підтержали руч?» — «Пийте, батюшко, на здоров'я,— одкаже мати,— у мене голова щось болить».— «Такі ж ви, будьмо ж здорові!» — «На здоров'я!» Вип'є батюшка і почне. Та так просто, так ясно, так прикладно, мов з книжки читає. Батько-мати сидять та слухають. Слухаю і я було, забившись в куток куди. Звісно, мала, дурна, хіба у мене в той час те було на думці, набігаєшся, наганяєшся за цілий день — а ввечері спать хочеться. Слухаєш, слухаєш та й заснеш, слухаючи. Уже опівночі, коли батюшка піде, мати збуде і спати уложе.

А підросла — те ж саме: на улиці дівчата співають, хлопці гукають, як мені, молодій та веселій, слухати їх святу розмову? Коли мене так і зриває усю, так і тягне туди, де голосна пісня гуде. Викрадеш було таку минутку, коли батько-мати заслухаються отця Антонія, та тихо у сіни, а там, як у сіни,— то вже і на улиці. Глядиш тільки, чи ще світло не згасло у нашому вікні, якщо ще світе — гуляй певне. Було мені іноді від батька за ті вечорниці. Правда, він ніколи не бив мене, а словами як почне читати: «Ти,— каже,— молода, дурна. Все коли б ігри та смішки. А ти думаєш, то ти на добро собі дбаєш, на спасеніє душу ведеш — на погибель люту, на смерть наглу. Тілу смішки, а душі слізки, тілу скоки, а душі то смерть». Та як почне ото старий, то на мені аж тіло терпне. «Господи! — думаю,— яка я грішна!» І зарічуся, не піду ж, коли так, на вулицю. Не йду день, не йду другий. Стрінуся де з подругами, найбільше, коли по воду підеш: «Чому, Горпино, не була? Чому не приходила?» — «Горпині ніколи,— було уколе який парубок,— батько цілу ніч їй Апостола читав». І бачить Горпина, як поміж себе хихикають з неї дівчата, як шушукаються. Зло її візьме. Вона не могла б, очі видрала тому лихому насмішникові.

Ось спустилося сонечко за гору, зійшов місяць, прикрила голуба ніч землю, заблищали зірочки у небі. Тихо та свято. Здалека доноситься пісня дівоча. Як матерня

ласка, лоскоче вона серце, радує душу. Господи! що б дала Горпина, коли б їй туди. А хто ж їй заказав туди іти? Хіба не своя воля, не своя хіть? Устала Горпина, пішла. Поки з хати — то на пальчиках кралася, а опинилася за хатою — як стріла полетіла. Ось і улиця, Марта, і Явдоха, і Христя, і Марія... Цілий десяток дівчат. Всі її стрівають, вітають. Боже! Яка радість! Яка невимовна радість! Тільки в грудях серце, як пташка, тріпається, та в душі якось сіпа. «То від того, що дуже бігла»,— дума Горпина і сідає між дівчатами. Посиділи, побалакали, оддихнули. Геть здалека доноситься парубоча пісня, через яр досягають їх грубі голоси. «Ануте, дівчата, хто кого покриє!» — крикне Христя, велика співуха і ще більша жартівливиця. «Нуте! нуте!» — загуде кругом. І починає Христя. Тонко, голосно, мов у дзвін ударить. Другі підхоплять... Полилися, понеслися голоси один другого тонше, один другого голосніше. Гуде повітря кругом, гуде підгір'я, гуде річка, яр... Пісня і високо і широко сягає, то вдариться аж у саме небо, то розкотиться аж геть за горами, за лісами, обізветься голосною луною. І не вспіє дійти та луна до їх, як новий викрик стріває її і жене далі... Все притихло, все заніміло, не чутно і парубочого співу і не видно нічого... одна дівоча пісня вихрить-розкочується-розлягається... Серце стає, душа, здається, так би знялася і полетіла.

А ось і хлопці недалеко. Чується їх гомін, регіт. Ось і вони підхопили нашої, вони напинаються, а дівчата ще дужче. Не покрити їх грубим голосам дівочого тонкого співу, як стріла-блискавиця, літає він поміж їх товстим гуком і пронизує його наскрізь, як скрипочка-сопілочка, голосно та тонко гуде між грубим заводом... «Наша взяла! наша взяла!» — кричать дівчата. «Ваша! Ваша!» — регочуться парубки. Підбігають, здоровкаються, щипаються, лоскочуться... Перервалася пісня, тільки луна її гуде далеко-далеко, а на тім місці, звідки знялась вона,— сміх, регіт, біганина, шарпанина. «Не дави! не лоскочися! Хай тобі біс! Гуп! Лусь! Гу-у! Тю-тю!» Як галячий клекіт, зривається і регіт, і крик і вихориться понад головами веселого збориша. Забулася свята розмова, забулися батькові причитання, серце не в чернечій рясі, регіт і радість зім'яли її, потоптали і плещуть над нею свій веселий танець, обвивається воно хмелем, упивається сміхом... Нема йому впину! нема йому прегороди... Б'ється воно не болізно, тріпається радісно і його тіпає дівоче життя... Ось

простягає до неї губи таранкуватий, з зеленими очима парубок: «Моя ти кришечко!» — мовляє він і хоче поцілувати.

— А ти незугарний! — крикнула Горпина, удравши долонею по губах смілого.

— Молодець, Горпино! — кричать дівчата,— так, так їх. Чого ви до нас прийшли? Ми вас не кликали. Ідіть собі.

— То що, як підемо? І будете бігти за нами та прохати вернутися.

— А погані! підіть умийтеся! — одказують дівчата.

— Ну то будете плакати,— знов хлопці.

— Є за ким плакати! Куди ж пак. Будемо, будемо! Оже по п'ятах сльози бігтимуть! — кричить Христя до Миколи, чорнявого парубка.

— Що мені ота Христя в печінках сидить! — гукнув Микола.— Ось я ж їй! — і погнався за Христею.

Христя з гуком та криком полинула уперед. Погнався за нею Микола, і надовго скрилися обоє. Верталися уже, за руки побравшись і щось тихо між собою розмовляючи. За другими дівчатами кинулися другі парубки, кожен за своєю, хто з ким кохався. Горпина зосталася сама, а коло неї щось за невідомий парубок. Вона його ще уперше бачe. Високий, чорнявий, хороший: лице його — як яблуко; брови чорні, а очі, очі... Глянула Горпина, і серце її забило такий танець, якого вона ще досі не почувала. «Чого се,— думає Горпина,— так серце б'ється?» А перед нею, як зірочки, світять його чорні очі.

— Хай дурні біжать,— сказав він, і голос його роздався, як скрипочка,— а ми і тут посидимо та і побалакаємо. Правда? — підійшовши до неї, спитався він.

— Не дивись на мене! — сама не знає як вимовила Горпина, схопилася була, та пізно. Довгобразе біле лице її з чорними бровами загорілося, з-під білої і гладенької, мов бархат, кожі пробивалася червона краска, їй стало жарко, душно, очі її похнюпилися, а свої руки не знала б вона, де б і діла,— вони були для неї лишні, вона се бачила, але не знала, де діти, і тільки якось болізно терла та м'яла. Він підійшов до неї, спустив руку на плече, сів, пригорнув до своєї високої груді, вона не противилася. Світ у її очах закрутився. То чорнів, то освічувався. Серце отак, отак билося. Він приложив свої гарячі уста до її високого лоба і поцілував... Краще б він огнем її упік! Кра-

ще б там ножем різнув, ніж так любо і гаряче поцілував... На тім місці у неї горіло, зітхання запиналося, вся вона тремтіла... Боялася вона його? Ні. Їй соромно-соромно — господи! Слова батькові сплили зразу їй на думку, і наче її кип'ятком обдало... Чого ж воно так любо? Так боляче любо!.. Як блискавиця, світнуло у її думці се питання. Вона і досі не знає і не розгадає, що то було. То тільки раз і було таке з нею. Видно, він очарував її, характерник чорнобровий!.. Вона мало що пам'ятає з того часу про той вечір, зна тільки, що коли почали другі вертатися — то він одпустив її і почав набивати люльку. Далі пісні співали, далі він проводив її аж до двору, хоч як вона не молила його не йти слідком за нею. Далі вона не спала цілу ніч ту.

На другий день вона дозналася, що то був Яків Кабанець. Який він був тоді, а який тепер? Тоді він ще не пив нічого, хороший — як місяць, рум'яний та кругловидий — як яблучко. Як його встояти проти такої краси? Горпина полюбила його, полюбила усім своїм неповинним серцем, всею своєю дівочою душею. Полюбив, видно, і він її, бо щовечора, щовечора, дивись, і прититюриться на вулицю. Другі ж хлопці займають-жартують з усіма дівчатами, а він все б коло неї так і терся, все б з нею тільки й балакав. Хлопці сміються з його — а він мов і не чує. Байдуже йому!

Найбільше врізалася в помку Горпині одна ніч, зоряна, а не місячна. Місяць примеркав тоді, чорний світ вкрив землю, небо було теж чорно-синє, а зорі, мов золоті огоньки, розкинулися по тім широкім просторі, трусилися і горіли. Кругом усе здавалося гробовищем. Хати і садки витикалися, мов високі сумні могили, рідко з якої блимав жовтим цвітом огонь. Було вже пізно, добиралося до півночі, глухо і тихо кругом, мов і справді на кладовищі, здалека то там, то там доносилося до їх теркотання парубків, котрі розходилися з улиці по домівках. Дівчата перегукувалися одна з одною, щоб не так було страшно. Горпина ішла собі тихо, їй нічого було перегукуватися і одгукуватися, їй не страшно було, коло неї, мов пришитий, надежний провожатий, що не один чи два вечори, знай, проводив її аж до самої хати. І тепер Яків плентався коло неї плече з плечем. Щось він балакучий такий, такий балакучий став, яким Горпина його ніколи ще не бачила. «Чи не п'яний він бува?» — подумала сама собі Горпина і все дужче і дужче чимчикувала.

— Чого ти так біжиш, Горпино? — спитав він її.

— Пізно вже.

— Оце, гляди, не виспишся! — сміється. А серце в Горпини, як пташка у клітці. Якраз вони підійшли під Остапійчишин садок, що прослався по всьому підгір'ю. Кругом його від улиці стояли здоровенні тополі, широчезні осокори, гіллясті липи. Липи саме цвіли і, як молоко, біліли од верху до самого низу. Тин увесь увитий хмелем, що довгими батогами перевішувався на шлях, та колючою березкою, що, як прядиво, спускалася сюди своєю мичкою. Під тином тінь, померки чорні, і Горпині здавалося, мов усе там що шелестіло. Пахощі з липи розносилися в повітрі. А під самою липою так пахло, що аж важко було дихати. Вони якраз вступили в те повітря пахощів. Теплом дихнули вони в лице Горпини, запалили огонь у її крові... Душно їй зразу стало, аж млосно, так душно, і разом так любо, так хороше, весело. Мов вона якого трунку напилася, голова крутиться, світ кругом ходить, ув очах так і двоїться, а серце стука, у висках сіпа і разом так любо, так хороше. «Горпино! серце моє!» — почула вона голос і сама не знає звідки, мов з-за темного пологу неба, з-за ясних зірочок обізвався до неї той голос, вона обернулася і сама не знає, як опинилася в обіймах Якова. Не пам'ятає вона, як пригорнулася до його ближче і дужче, як злилися обоє своїми гарячими устами... Світ у сто огнів засвітив у її очах, у грудях тане і горить, на устах так солодко, і боляче так, і гарно так. «Любий мій! милий мій!» — і руки її, як хміль коло тичини, в'ються коло Якової шиї, як мала пташка коло матері, в'ється вона коло Якова і щебече щось і співати хоче, але що і як — не знає, не пам'ятає нічого. Зна тільки, коли ускочила у двір і лягла на постіль, то мов доносилися звідкіль далеко слова: «Горпино, чи любиш мене? Чи підеш за мене? Скажи, чи слати до тебе старостів і коли?» Вона не зна, що одказала на те, зна, що знов їй було і солодко, і боляче, і серце в грудях, як несамовите, тріпалося, билося... То був для неї сон якийсь, якась причуда перед розкритими очима, якась мара.

Очумалася вона вже геть аж у восени, з покритою косою, і не в своїй хаті, а в хаті Якова. Мов туман який носиться перед нею, що батько був не дуже радий її парі, він щось казав таке, натякав на щось... Чи їй було тоді слухати, що батько каже й викладає, коли у її серці такий

гомін, котрий покрив би разом голос десяти батьків. Одно слово тільки й зосталося на схову їй тепер від батька, то — «швидкий дуже!» Як швидкий, і що за порок, коли чоловік швидкий? — не розбирала вона тоді. Зате пам'ятає добре слова матері. Вона одказувала батькові: «То що, що швидкий? То ще він швидкий, поки молодий, а одружиться — жінка зараз приборкає». Далі весілля, ігри, співи, гулянка... Все те так збилося в купу, як пил,— нічого не видно, нічого не розбереш.

Пам'ятає, що злякалася діда Карпа. Високий, хмурий, з білою бородою, він якось гостро світив очима по хаті. Їй страшно було і, сидячи на посаді, вона прихилилася до Якова і тихенько питала його: чого свекор такий грізний? Він, мабуть, битися буде? Мабуть, я йому не вгоджу ні в чім?.. Яків нічого не одказав, тільки штовхнув її у бік, бо з другого боку наставила ухо Очкурова жінка Катерина, брехуха на все місто. Уже хто оббреше — Катерина і виплута і видере таке, що й на голову не налізе, а потім ще й вибрешеться, суха з води вийде. Так і зам'яла Горпина ту розмову. Вона її знову починала, але не пам'ятає, коли і що відказав на те Яків. Тоді вже не треба було його відказу, вона дозналася сама добре, що свекор тільки зокола такий грізний, суворий, а що серце у його, як у матері. На весіллі, коли дарували молодих,— хто там вівцю, хто телицю, хто дуба, хто грошей, свекор не вимовив нічого, не проронив і слова, що дає. Мати дуже плакала, виряджаючи її, що в руки такого скупого свекра піймалася її дитина.

Оже коли минулася весільна хуртовина, Якова не було дома. Здається неділя була, і він чи пішов прогулятися, чи по ділу до когось пішов — не пам'ятає, зна тільки, що свекор увійшов у хату аж чорний, такий суворий, а очі у його, як свічки, палають. Він чогось усе здихав тяжко і довго сидів мовчки на покуті. Горпина страшно перелякалася і не знала, що робити. «Хоч би Яків дома,— думала,— а то він мене мов наважився з'їсти — такий хмурий та грізний».

З ляку вона вся тремтіла, з рук усе так і висклизало. «Тату, може, ви пироги їли б, бо Яків щось забарився»,— сказала вона йому і боялася глянути прямо у вічі. «Уже мені, дочко, нічого не їсться,— сумно одказав він їй. Вона ще ніколи не чула такого голосу у свекра. Потім, помовчавши, додав:— Хіба з тобою, моя дитино». Вона ще біль-

ше злякалася. Миттю наложила пирогів повну миску і поставила перед свекром. «Десь Яків довго як ходить»,— щебетала вона, щоб хоч голосом покрити ту трясцю, яка стріпонула її, аж зуби цокали. «Не дожидай, дочко, Якова; сідай та їж. Його нечиста мордує, повіявся знов за вітровим батьком». Такі таємні слова свекрові ще дужче її перелякали, вона опустилася проти його на лаву, узяла пиріг і не знала, що з ним робити. Сльози підступили під горло, пекли і давили, а серце не переставало битися з ляку, і трясця не переставала тіпати її тіло. «Не знаю, доч-
ко,— знову почав свекор сумним і любим голосом,— не знаю, чи на добро ти увійшла в нашу хату, чи на лихо? Дай, боже, добра дожидати. Дай, боже, щоб з тобою усе перемінилося! Я тобі по правді, дочко, скажу, ні в чім, як перед богом не втаюся, слухай тільки та розумій. Не суди мене по облуді, не дивись на мене, як на старого воркотуна, котрий одно бурчить, одно вурчить; все не по його, все не так. Я умію більше мовчати, у собі гнітити, ніж розказувати перед людьми. Що їм до того,— що на моїм серці кипить? Послухають, пожалкують деякі, деякі осудять, та й забудуть. Той тільки пойме, кого близько се чіпає, у чиє серце глибоко западе. Тобі ж кажу, тобі хвалюся, як своїй дитині, хоч і не рідній, та бог знає, може, ще краще, чим рідній: бо від рідної вже мені нічого ждати. Зневірився він мені, дочко. Коли б ти знала, як він мені зневірився!» — свекор скинув на неї свій погляд, і Горпина запримітила сльози на його очах.

Лице у Горпини зразу розтяглося, де той і страх дівався, жаль якась пройняла серце. «Чим же він вам зневірився, тату?» — ледве чутно спитала вона його. «Усім, дочко. Од малого до великого. Ти глянь, у мене, слава богу, і худібка є, і грошенята є, живемо — добре, нічого казати. Не багато й розуму треба приложити до того, щоб жить так. Само воно якось так живеться. Оже попомни моє слово, дай йому це все до рук, у три роки зчистить, змете, як полову. Зараз почне вигадувати. Все не по його, не по йому, будувати що почне, у ремісництво встряне. Не жаль би було, коли б розумів він все. Ні, так як огонь. Оце скаже хто: а добре б було, Якове, отак, оте зробити. Яків тільки почув і буде з його: зараз готов робити все. Не роздивиться, не обглядиться, чи справді воно все так, як кажеться, чи нема тут підходеньки якої? І не кажи, і не говори. Батько старий, дурний, з ума вижив, не схоче

допомогти синові. Що ж я ворог йому? Чи справді такий дурний, що вже в мене не хапає клепки розібрати, що на користь, а що на вітер. Станеш казати, як доброму: «Ось роздивись, сину, ось розпитайся старіших людей, уже ж вони на щось прожили свій вік, все ж таки вони більше бачили і чули». Так куди! Як у стіну горохом. Пішов, скрився з очей і не показується. А роботу все-таки розпочне. Грошей де достане — а розпочне. Перед тим, як ще з тобою не знався, юхтяний завод його напало завести. Побачив: наші чинбарі шкури чинять. Не такі, мов, що вони за товар готовлять,— зразу юхту роби. І господь його знає, де він видрав собі такого і помічника. Руський якийсь, у бороді. Дивлюся я на його — ні жупана на йому людського, ні пояса — голодрабець, все з шинку і не вилазить. Хвалиться мені: так і отак, тату. Кажу йому: «Чи у нас же юхтяний завод заводити, то там, де великий збуток. А від нас куди ти повезеш?» — «А наших людей хіба мало? — одказує мені.— То хоч би нашим надать!» — «Приведи ж,— кажу,— свого товариша». Привів. Дивлюся — плутяга, аж світиться. Почав я його розпитувати. Як почав він розказувати — і сього треба, і того треба, і те так, і те отак; а мій сидить, дивиться і очі у його так і грають. Подумав я, подумав. «Знаєш що,— кажу,— Якове, знаю, що нічого з цього не буде, тільки гроші пропащі, оже попробуй, щоб не казав, що батько такий у тебе дурний, що нічого не знає. Роби кажу». Боже! Прийнявся мій Яків. Накупив струменту, збудував завод. Нагилив шкур, помочив їх, ото вже чинити. Дивлюся я, його товариш то обірваний ходив, а то вже принарядився і, чую, шле додому гроші. «Ой,— кажу,— Якове, дивись лиш за своїм товаришем, щоб він тебе на слизьке не звів».— «Ні, він, тату, не такий».— «Ну не такий, не такий, а все дивись». Ото намочили шкури у таких здорових шапликах, мокнуть ті шкури та й мокнуть. «А що,— питаю Якова,— твої шкури і досі не пішли в роботу?» — «Та вже,— хвалиться,— час і в роботу, та мій товариш поїхав у Ромен закупити ще чогось там».— «Ну,— кажу,— дожидай же його». Ждать-пождать — нема нашого верховода. Чуємо, кажуть, подався на свою сторону, а шкури киснуть. «А що,— кажу,— Якове, не моя правда. Що ж тепер будемо з шкурами робити?» Прийшлося чинбаря найняти, сяк-так вичинили їх уже по-нашому та спродали за якийсь там безцінок, аби-то не сидячого татари брали. А завод постояв щось з півроку

та к бісовому батькові і розвалився. Так то кріпко будувався, бач. Щось сотень п'ять уложив він у його, та так там прахом і сіли! Отаке-то, дочко. Народ збоку глузує, нема йому просвітку, як покажеться між людьми, зараз йому: «А що ваша, Якове Карповичу, юхта? Чи ми дождемо-таки чоботи носити з неї?» Він як жар зразу стане... Не без того, щоб і мені не досталося від людей і про мене оддалеки натякали: дурний, мов, старий, потурає синові! Я й чув, та мимо ух пускав. Хай собі, думаю, набалакаються. Ну після того заводу ото він трохи мов і покаявся. Почав ото за тобою волочитись. Хай, думаю, одружиться, може, порозумнішає. Тепер його знову нечиста мордує. Розказують люди, що з жидом якимсь переговори веде, свічну фабрику дума заводити, передають ще й те: на мене ремствує. Батько нічого не дає. Поки й нежонатий був — все з рук та з рук, і оженився — те ж саме. Другі на весіллі дарували хто чим зміг, а він хоч би шаг мідний викинув. «Господи! — думаю,— що ж я йому таке? Що ж, моя худоба кому другому перейде, чи я розтринькаю її де, все ж, що зостанеться — не кому ж зостанеться — йому. Сказав би, у мене їх багато, то не знаєш кому що дати, а то ж один — все, що є, все його». І чи повіриш, дочко, це мене так уразило, так уразило! Ножем би так не вразив, як він оцим словом. І хоч би мені прямо сказав, а то через чужих людей переказує. Що ж, я вже не батько йому? не доброжелатель? Від чужого невірне слово почуєш, то як то його переносити, а то ж, дочко, від свого?! — Старий схилився, положивши пиріг на стіл, і схрестив на грудях руки. Горпина так заслухалася свекра, так пройнялася жалем, що теж забула за свій пиріг, і він задубів у її руках.

Довго вони сиділи мовчки — свекор, похнюпившись, Горпина, дивлячись з жалем на свекра. Яків, увійшовши у хату, збудив їх. Вона кинулась і не знала, що робити. Яків понуро бликнув очима на батька, положив картуз на лаву, узяв пиріг і почав жувати. «І пироги холодні»,— понуро сказав, укусивши пирога. «Ми ждали-ждали тебе,— сказала Горпина з ляку,— та й сіли з батьком їсти».— «Та я ходив до одного чоловіка по ділу». Карпо мугикнув, устав і вийшов з хати. Горпина провела його очима аж за двері, вона почула своїм серцем, як свекор болів, і жаліла його своєю доброю душею. «Що батько казав? — понуро спитав Яків, коли Карпо вийшов з ха-

ти.— Видно, мене вже судив?» — «Ти бо, Якове, сам недобре робиш,— одказала йому Горпина,— між людьми ходиш та батька судиш. Не слід так би рідному синові робити».— «Що таке? — спитав Яків, бликнувши на неї своїми чорними очима.— Дурна ти! Он що я тобі скажу». У Горпини серце тьохнуло, образа уколола її. «Усі, по-твоєму, дурні, тільки ти й розумний!» — одказала Горпина. «Що таке? — ще грізніше спитав Яків.— Держи лиш язик за зубами, коли не бита ходиш! Он пироги мов з дубової кори поробила!» — сказав Яків, кинув недоїдений пиріг на стіл і вийшов з хати.

Ніколи, здається, Горпина не чула ще такої лихої болячої образи, як тепер з уст свого чоловіка. Серце її так і скрутило, аж вона вхопилася за груди: сльози залили її ясні очі. Вона сиділа довго і тяжко плакала. Ніхто того дня не обідав, гукала, гукала Горпина свекра — не обзивався; Яків теж скрився кудись; Горпина витягла з печі страву, поставила на припічку, а сама, забравшись у глухий куток, цілий день плакала і до матері не ходила, хоч ще зранку збиралася до неї. Надвечір вернувся свекор і попрохав у неї їсти. Горпина метнулася, зготувала посуду, укинула у миску борщу, подала старому. «Чому ж ти не їси нічого, Горпино; ти ж теж не обідала».— Горпина мовчки присіла до свекра і сьорбнула ложку-другу борщу. Більше їй не йшов він на душу.

Живучі й пам'ятні перші сварки. Скільки раз після того були сварки з Яковом. Оже тепер від їх зосталась якась смутна спомка, а перша сварка і тепер обценьками даве її серце, і тепер їй і важко і боляче, і тепер вона плаче, як плакала тоді цілу ніч. Бо цілу ніч Якова не було, він як пішов перед обідом, то більше й не бачила його Горпина за увесь день.

Чого вона не передумала за ту ніч? Коли б тільки прийшов він, вона б упала йому у ноги, повинилася і покорилася б, хай би що хотів, те й робив з нею, тільки аби прийшов, аби був коло неї... Так ніт же, нема його, не чутно його важкої ходи, не видно його круглого виду... А без його? І світ не світ. І свекор, який не є добрий, а й свекрові не годиться так робити. Він батько, він старіший... І плакала неутішно безталанна молодиця цілу ніч.

Ось і ранок глянув у вікно своїми сірими очима, вона вийшла курям давати, свиней випустити, коров подоїти. Глядь — і Яків стоїть серед двору, порядкує щось. «Де ти,

Якове, був?» — любим голосом пита вона його і, коли б не дійниця у її руках, так би й кинулася обнімати. «А тобі яке діло?» — неласково одказав Яків і почав своє робити. Голова у сердешної жінки пішла кругом від його неласкавого одказу: «Я до його з щирим серцем, а він до мене як?..» Сльози залили її очі. Насилу вона корів тих подоїла, насилу зілля скришила, страву наготувала. І важко їй, і нудно, і сама б себе била, що образила чоловіка невірним словом. Цілий день хмурився Яків, цілий день вона забігала то з того, то з другого боку, як би підійти під його, щоб хоч глянув, хоч обізвався словом.

Обід минув мовчки. Після обід свекор зразу пішов з хати. Яків ще зоставався чогось. Вона глянула на його — хмурий-хмурий, як ніч. Упала вона на руки на стіл і затіпалася, сльози так і вкрили її, як горох, дрібні, як полинь, гіркі. «Чого ти рюмсаєш? — спитав Яків, свіркнувши на неї хмурим оком. Вона ще невтішніше заридала.— Чого ти, Горпино?» — уже ласкавіше сказав він і положив свою руку на її плече. Їй уже і полегшало, а сліз ніяк не впинить. «Горпино, га? — і сів коло неї на лаві. Вона одірвала своє лице від рук і упала йому на груди.— Хіба тебе бив хто?.. Кажи?» Вона рада б і обізватися — та сльози не дають, язик мов дубовий і дух у грудях спирається. «Та перестань же, годі!» — почав він умовляти її... «Я думала, ти розсердився на мене... не говориш... цілу ніч не було тебе...» — розливаючись, казала вона. «Чого ж би я сердився на тебе, Горпино? Чудна ти. Я допізна досидів з одним чоловіком. Приходжу у двір — уже в хаті не світиться. Так я, щоб не турбувати тебе, і пішов у сінник спати. Спитай Свирида, ми вдвох з ним спали».

Упинились-таки сльози в Горпини, щоки просохли, хоч і червоніли, одні вії були мокрі. Вона несміло підвела свою голову і глянула на чоловіка. Ні, Яків не хмурий, не сердитий... Давній Яків, ясний, хороший! Вона пригорнулась до його. «Чом ти мені правди не кажеш, Якове? У тебе щось болить, щось у твоїй душі гніздиться, щось у твоєму серці коїться... а ти мовчиш і не хочеш мені сказати...» — «Угадала ти, Горпино,— каже любо їй Яків,— болить у мене і серце, болить і душа. Усе в нас не по-людськи йде, коли хочеш знати».

І почав Яків викладати перед нею свої думки, розкривати своє серце. Тороче Яків про батька, про його неймовірність. «Все так, хто б там що не зробив, а син зро-

бить — не так. Не по його. Ну не так, то й не так. Проте вже він знає, не дитина ж і він мала, щоб за ручку його водити. Се так як водити, то сам ніколи не зніметься і не піде. Чого йому? Тепер уже ж і я чоловіком став. Уже ж і в мене своя сім'я, хоч ще й не сім'я — а дасть бог, може, й буде. Ну одділи ж мені хоч шмат там землі чи чого. Щоб знав я, що то ж уже моє. Та й не мішайся до мого господарства. Треба ж мені буде колись до того всього розуму приложити. Де ж я його візьму, коли за життя ще не наберуся його хоч на малому? Так ні. Не хочеться випустити з рук своєї власті, хочеться і мною як наймитом верховодити. Хіба ж я таки, Горпино, у його наймит? Я ж син його. І що тільки я не задумаю — все не по його, все не так. І хоч би ж сказав він мені що, а то надметься отак — та й мовчить, мовчить. Розбирай, чого йому хочеться! Я знаю, чого хочеться, щоб я за плугом ходив, землю орав... Сього не буде! На те у нас наймити є. Що вони будуть робити? Я, може, на що й краще згоджуся. Он тепер засіла у мене думка одна... що допоможи він мені — то не то, що землю орати, я б забув про землю й думати... Гроші самі б лізли в кишені, не знав би, де їх і дівати. А скажи йому — зараз: «чорти батька зна що, вигадки бабські». «Що ж ти думаєш, Якове?» — спитала Горпина. Яків почав їй викладати свої думки про свічний завод. І так її наструнчив, що Горпина не то що повірила Якові, а й думала так, як Яків, що будь свічний завод — то вони б ні в чому не нуждалися, хай би батько кому хотів, тому землю й оддавав,— з їх буде й свічного заводу...

Ні того дня, ні на другий не дивилася вже вона на свекра, що, як сич той надувшись, ходив мовчазний, мов без'язикий. Байдуже їй свекор... її Яків з нею говоре, її обнімає, цілує. Яків такий розумний. То й свекор сердиться через те на Якова, що він розумніший від його. Бач, коли Яків справді розживеться з заводу, то тоді свекрова вся слава пропаде. Так, так... О, старий, мов і добрим дивиться, а хитрий собі на думці! І от, помирившись з Яковом, вона тепер роздумує, як би то помирить його ще з свекром. Довго вона не осмілюється підступити до його з словом, хоч ласкою прямо у вічі б вскочила. Бач, що коли обернеться до свекра, у старого мов і зморшки на лобі почнуть розправляться і огненний погляд огню свого трохи позбуде, ясніше і добріше дивиться. Сказати б — страшно...

Одного вечора таки наважилась. Якова не було дома. Осіннє сонце червоніло, западаючи, від його світу у хаті стало червоно-червоно... Свекор увійшов у хату. «Оже, мабуть, на завтра вітер буде — сонце щось розгорілося»,— сказав він і сів. Глянула Горпина — свекор тихий, ясний. «Та як гарно у хаті стало»,— обізвалась вона любо до його. «Благодать божа!» — промовив свекор і задумався. «Та треба б уже і вітру,— сказала вона, щоб перервати мовчання.— Борошна тільки-тільки що порошить,— останнє сьогодні вигребла. Яків тільки дожидає вітру»,— примовилася вона, бажаючи довідатись, що то старий про се скаже. «Навіщо ж йому вітер здався?» — спитав, усміхнувшись, старий. «Аякже! — здивувалась вона.— Молоти ж треба, не руками ж млин ворочати?» — «Дивне щось ти розказуєш,— одказав свекор.— Чого доброго, ще господь і послухає бажання твого Якова та й вітер пошле». Горпина усміхнулася до свекра. «О, бозна-що ви, тату, кажете: хіба вже наш Яків і не хазяїн?» — сказала вона не то з жартою, не то навсправжки. «Та хто ж каже, дочко, що він не хазяїн, хазяїн, тільки не на користь, а на збуток».— «Де ж таки видано, тату, щоб хазяїн був собі на збуток? То вже й не хазяїн, а бог його знає і що».— «Дивно тобі, дочко, щоб такий був хазяїн, оже наш Яків умудрився бути таким».— «Та то він, тату, ще не призвичаївся. Звісно, все з рук хазяїнував, то й не призвичаївся». При сьому слові лице старого зразу потемніло, брови насупилися на очі, і він замовк. Горпина трохи злякалася, що так зразу і сміло підступила до старого, і їй здалося, вона образила його.

Зразу обоє замовкли і таки довго мовчали собі. Старий сидів та думав, Горпина з ляку металася коло своїх горшків та мисок. «Ох! — здихнув старий.— З рук кажеш, дочко? Коли ж його і вчитись, Горпино, як не з дітства? У кого ж і набиратися того розуму, як не в старших? То горенько наше, що ми, як малими були, то нас балували, а виросли — дуже розумними стали. Знаєш, що я тобі, Горпино, скажу? Це ти не своє кажеш, це тебе вже наструнчив наш великорозумний.— Горпину як огнем всю обдало: соромно їй стало, аж нудно, що свекор відгадав усе зразу.— Та нічого, дочко, не бійся, я за це не розсерджуся. Звісно, чоловік і жона, кажуть, одна сатана, і не диво, що ти тягнеш руку за своїм Яковом. Так жінці і годиться, дочко. На те вона жінка у свого чоловіка. Не

дивно мені, кажу, се. Дивно тільки те, що кажеться не своє. А чиє ж воно, дочко? Чуже? Га?..— Горпина стояла ні в сих ні в тих.— А бодай вас з вашим розумом! Хочеш, дочко, я поступлюся з своїм хазяйством, тільки так, щоб ти поручилась мені, що все зостанеться ціле. Я вже не кажу про те, що там прибуде. Прибуде — то ваше, а щоб хазяйство було ціле. Добре, га?» — «Так отже, тату, як прийде Яків, то ви йому й скажете».— «Добре, дочко»,— каже, усміхаючись, старий. У Горпини з душі мов камінь знято: так легко, так радісно зразу стало, що коли б не свекор — так би й пішла вона по хаті носитись від радощів. «Господи! Чого ще той Яків там бариться? Чому не летить додому!» — думала вона, торохтячи з радощів так мисками, що вони аж дзвеніли.

Ось і Яків. Увійшов і понуро провів по хаті очима. «Якове!» — обізвав його батько. «Чого?» Горпина дивилася то на батька, то на Якова. Свекор з жартовливим поглядом, Яків — як ніч смутний. «Ось ми тільки-тільки що з твоєю жінкою уговор увели. Уговор такий: бери моє хазяйство, бери все з моїх рук, а вона мені ручиться, що все в тебе буде ціле».— «Чи бач, яка вона розумна!» — одказав, насупившись, Яків. «Що ж це ти? не хоч брати у свої руки хазяйства? — спитав, усміхаючись, Карпо.— Отак, Горпино! от тобі й на!» Горпина була ні жива ні мертва. Бачила вона: Яків її як лют кипів, а свекор так гірко глузував з його. «Ох моє лихо! Що ж це я наробила?» — і недавня надія знову обернулася внівець, страх зігнав радість. «У нашої Горпини дуже язик великий!» — помовчавши, сказав Яків і, не знаючи що робити, сів. У Горпини і душа вмерла, тоді як старий весело дивився на їх. «Ох! — здихнув він.— По правді кажучи, сердіться не сердіться на мене, а дурні ви обоє. Оже я тобі кажу, Якове, не жартуючи, а навсправжки: половина добра, що по ту сторону річки,— твоя. Що хоч, те й роби з нею, стройся там, будуйся, заводь хутори, що хоч роби — одно тільки — щоб була мені ціла. Чув? Як ти будеш хазяїнувати там — не моє діло, хазяїнуй, як знаєш: одно кажу, щоб була ціла... ні продати, ні проміняти — не дозволю. Так чув, Якове?» — «Чув. Спасибі, тату»,— одказав Яків, зразу проясняючись, мов з-за туч глянуло сонце на землю. Уп'ять Горпина ожила, уп'ять забилося радістю серце її, і вона з нестяму почала і собі дякувати свекра. Карпо, сказавши це, знявся і пішов з хати.

Яків і Горпина провели його очима і не знали, що сказати одно одному, коли він скрився за дверима. Радість їх була така велика і така нежданна, що одібрала на довгий час язик у обох. Перший очумався Яків. Він скоса, мов ображений, глянув на Горпину і гримнув: «Яке тобі діло було мішатися?» Горпина стояла, мов громом прибита. «Кому ж я, Якове, зло заподіяла?» — спитала вона жалісливим голосом. Яків похнюпився. «Та нікому... та, бач, не треба б було так уже налазити,— не знаючи чим і як правувався Яків,— бо батько й подумає, що це я тебе направив».— «Батько, Якове, нічого не думав такого»,— одмовляла вона, побачивши, що Яків зразу розтав, як той віск. Яків мовчав і тільки чудно якось похитував своєю головою то в той, то в другий бік. Так хитає завжди здивований чоловік. Горпина дивилася на Якова, на його німе дивування, любувалася його радісним поглядом, якоюсь веселою усмішкою, що грала і не сходила з товстих червоних уст, сіла на круглому широкому виду.

Коли світ згас і ніч упокоїла усіх, Яків і Горпина довго не спали. Яків їй розказував, що з сьогоднішнього вечора він вільний, руки його розв'язалися. Що він винуватий перед батьком, що думав так за його. Що батько справді добрий батько, що він тепер заживе так, як ніколи ще не жив до сього. Буде працювати, як ніколи не працював ще. Вибудує завод, і гроші самі попливуть у його кишеню. Що Горпина така добра жінка і який він щасливий із нею. Горпина тільки горнулася до свого молодого чоловіка і — бог знає — хто більше був з їх щасливіший у той час.

Потім їй сплили на думку Якова турботи з отим заводом: як світ знявся Яків і пішов, немає снідати, немає обідати, полуднувати, вечеряти... Пізньої ночі прийде додому виморений і зараз спати. Виспався — і знову пішов і знову немає. І так не день, не два, цілі тижні, місяці. Горпині важко робилося, сумно самій ворочатися коло того хатнього господарства. До того ще й свекор — смутний-нерадісний, неговіркий... Ні з ким словом перекинутися сердешній молодиці. Плач її обгортає, сльози давлять. Піде було до матері на часок, пожуриться з нею і знову додому на муку самотню, на тугу нерозважну. Вона тоді ходила вже Івасем і сама не знає, чого їй так робилося важко та тяжко. Вона думала, що чоловік її забуває, що десь другу знайшов собі, а її покинув... Що й сама мати не так тепер жаліє її, як спершу жаліла... Що увесь світ косо дивиться

на неї, як на яку винувату у чомусь. А як винувату, у чому винувату? Вона не розгадає сама і плаче, одно плаче.

Ось і зима настала — стали Яковові роботи. Здається б, тепер же можна б йому у хаті посидіти. Ніт, Якову не сидиться. Піде по городу блукати, з жидом трахтувати про ту ж таки фабрику. Іноді і жид прийде до їх. Як вона того проклятого миршавого жида не любила. Вона серцем чула, що не на добро рижа жидівська борода устряла в товариство до Якова. І як таки жида-невіру посадити за стіл, де святі образи? А тут, дивись, жид іноді прийде і принесе у пляшці щось за пиття. І сидять вони удвох, п'ють те пиття, розчервоніються обоє та все за ту фабрику, все за неї. Просять бога, щоб скоріше зима минала, щоб уже знову розпочати роботи. І довго-довго просидять собі, отак гуторючи, її знемога клоне, сон очі стуляє. І хочеться їй не спати, хочеться хоч надивитися на свого Якова.

Ось прийшли і празники, перші празники для Горпини-жінки. Як то вона гадала спершу ті празники любо та мирно празникувати! Прийдуть з церкви, пообідають, потім спочинуть трохи, у гості йдуть або до їх гості находять. І вона потчує гостей, вона годить їм. Люди хвалять її печиво, її вариво. Думалося так Горпині, і вона себе щасливою почувала. Аж ось прийшли празники. І Горпина тільки признає один день, коли вони разом з чоловіком у її батька-матері були, у їх батько-мати гуляли. І дід був тут. Такий веселий, балакучий. Варена, що зготувала сама Горпина, розв'язала усім язики. Вони колядували, співали... І то ж один тільки день. А то знов почалася біганина Якову: другі до людей празникувати, а він до жида або жид до його. Як рідні брати подружилися удвох... Як вона кляла того жида і ту фабрику! Як вона бажала, щоб огонь хоч з неба упав на неї і обернув у одно сіре попелище!..

Не слухав господь її молитов. Надворі хуртовина куйовдилась, буря вила в димарі, голосила їй свою важку пісню. А в серці в Горпини не легша і без того пісня. Їй навіть прийшла раз думка наложити самій на себе руки... так їй було важко та нудно. То було уночі у сій же самій кімнаті, на сій кроваті... А там за стіною у світлиці ішла розмова Якова з жидом... Як болізно роздавалася шепелява вимова Берка, як вона доходила до самого її серця, повертала душу! До півночі засиділися вони, і жид побоявся іти додому. Яків його положив у світлиці спати, як най-

дорогшого гостя. Вона б його і на поріг не пустила, а він як його вітає! Вона сказала про се Якову, так Яків ще й вилаяв. Господи! Як же їй важко та гірко було... Тоді то їй і прийшло на думку наложити на себе руки.

Аж ось незабаром світнув світ білими очима у вікна її кімнати — і вона злякалася сама своїх недавніх думок. А там весна — і знов ті самі клопоти. Та їй було не до того. У неї на руках вже мала дитина, невеличкий Івась. Все життя її тепер у йому, всі надії, вся любов на невеличкому дитяті, котре не то що говорити — пищати як слід не зможе. Оже вона очима розбирає його німу розмову, серцем чує, чого дитині треба. Як з найвищим щастям, носиться вона з ним і не знає, де його їй подіти, де положити. І на сонного не надивиться на його. Їй хочеться збудити, щоб воно повело своїми оченятами, і їй здається — старе не скаже такої любої речі, як очі її малої дитини. Як п'явочки ті, впиваються вони в її серце і сповнюють його радістю несказанною.

Тепер їй байдуже про Якова, про його фабрику, про увесь світ. Нащо він? У невеличкому личку хлопчика вона бачить кругле лице Якова, у його поводах очицями — цілі довгі речі, любіші і миліші у сотні тисяч раз від найміліших речей Якова, у його випручанні рученят — самі палкіші обійми. «Миле моє! Любе моє! Світе мій ясний!»— нестямно промовляє Горпина, пригортаючи до лона своє дитя, цілуючи та милуючи. Свекор часто увійде у хату, сяде і мовчки милується, як Горпина грається з своїм Івасем. І їй здавалося — очі старого не так хмурилися-насуплювалися; густі одстобурчуваті брови підніма-лися-розправлялися.

Потім літо. Батько у полі, Яків — у себе на заводі. Одного вечора прийшов він додому — такий радісний, веселий.

— Ну, тепер тільки осені діждати, сала купити — та й свічки почнемо лити. Завод зовсім готовий! — сказав він і вперше задивився на свого сина. Боже! то було для неї свято із свят! Батько задививсь на сина, батько признає своє дитя.

— А дивися, Якове, Івась наш, як дві каплі води, на тебе схожий, такий і рот, і носик, і личко кругле, таке й чорняве. На, подерж.— Яків узяв дитину на руки, а вона почала плескати перед його очима в ладошки. Дитя усміхалося-кривилося. Яка вона була рада тоді! Яка щаслива!

А ось і осінь. Яків позичив щось не малу силу грошей, жид скрізь ганяє, овець скуповує, ріжуть та сало топлять. «Отсю ніч спробуємо, як то свічки лити»,— сказав він Горпині, ідучи на ніч на завод. Тільки що Яків вийшов з хати, як вдарив дзвін на пожежу. Горпина нестямно вибігла надвір...

Страшне зарево пожежі аж під небом гоготіло, розливало червоний світ на все місто, забій дзвона, як плач, як ридання яке, носився в повітрі, разом з ним носився людський крик, струс. Горпина з переляку трохи не впала. Убігла у хату, ухопила сонну дитину і почала бігати з нею по хаті. Робітник увійшов, тривожно спитав, де Яків. «Нащо тобі?» — «Та либонь, кажуть, наш завод горить». Сказав і побіг. Вона трохи не одуріла тоді з ляку. Бігала, кричала, дитина собі розлягалася на всю хату — та вона не чула. Уже мати прибігла і трохи впокоїла її.

Аж ранком прийшов свекор і Яків додому, обидва посмалені, виморені, хмурі. «Що ж тепер, Якове, казати?» — спитав свекор. Свекор вийшов з хати. Щось цілий тиждень ходили всі, мов смерті сподіваючись. А тут людська поголоска каже, що Берко кудись скрився. Чули, як наймав хури під якесь сало... Деякі казали, що Берко сам і завод запалив. Полічив Яків бариші — 300 карбованців, як одну копійку, заплатив свекор довгу, щоб аби тільки землі не збувати.

Засумував свекор, ходить смутний-неговіркий, а Яків запив... Страшно закурив Яків. Було таке, що попід шинками валявся. Як вона мучилась тоді! Чого тільки не наслухалась від людей, чого не наговорили люди. Звісно, люди як люди, тільки збоку дивилися на Якове горе, на його невдачу... Воно не мучило їх серця, вони не носили його в своїй душі, не жили з ним, що ж їм? Зійдуться, побалакають, посміються... І не знають, яка то важка наруга для Горпини, яка боляча ураза для її серця. Вона кляла їх, молила бога, щоб господь послав таке нещастя кому-небудь з їх — тоді б вони довідалися, що воно, тоді б воно закувало їх насмішливі уста. А поки тільки зосталося Горпині слухати, що перешіптуються люди, та давити у своїм серці гірку образу.

Щось з місяць курив Яків, вряди-годи приходячи додому спати. Батько дивився на те та мовчав. Що ж ти скажеш п'яному? П'яний, звісно, свічки не поставить, а звалить. Хай куре, хай гуляє! Не вдержиш же такого.

А тут чує Горпина — батько-мати занедужали. На людей якась пошесть війнула. Злягли обоє, нікому води дати напитись. Що їй робити в сім разі? Дома своє лихо, своє невимовне горе, а там батько-мати недужі. Вирве Горпина хвилину вільну — побіжить довідатись. Побалакає-повтішає. Сама ледве на ногах ходе, як з хреста знята; а хвалитися своїм лихом не хвалиться. Посиде ото там, побалакає — та й знову додому, до свого лиха. Свекор, правда, через день навіщає сватів. Так вони й міняються удвох з свекром, вона день, а він другий. «Чому Яків не прийде ніколи?» — спитала раз мати. Вона заплакала тільки, а нічого не сказала. Материне серце почуло доччине лихо, і мати не питала вже більше про зятя.

Прийшла пилипівка з своїм дощем, з своїм туманом, з своїми короткими днями і довгими-предовгими ночами. Яків з перепою зліг. Батькові-матері ще гірше. Господи боже! Кому ж Горпині себе віддати? Коли б можна надвоє перерватися — вона б перервалася, щоб і коло чоловіка бути, і матір-батька доглядати. «Знаєш що, дочко? Чи не перевезти б нам болящих сюди?» — спитав свекор. У неї мов камінь з душі хто звернув, так їй стало від того питання. Вона зараз же майнула до батька-матері поділитися добрими намірами. Що ж? Мати б то і рада тому, та батько в одну шкуру: «Не хочу. Чого я піду в чужу хату вмирати? Хіба в мене своєї немає? Хай у своїй мені очі навіки закриються». Плачучи, пішла вона додому. А дома з Яковом таке, хоч безвісти тікай. Почорнів, то верзе таке, що й на голову не налізе, то схоплюється та біжить кудись. Слава богу, хоч чоловіки є в хаті: свекор з робітником уже й не відходять від його, так і сторожать. Та й то, як схопиться, як турне — так обоє, як груші, і полетять. Чи такого Горпина коли на себе ждала? Чи сподівалася такого? Їй і в гадці ніколи такого не мерещилося!.. А тепер воно перед очима, ссе серце, гнітить душу. То плакала Горпина — а то і плакати перестала. Як тінь та ходе, як з того світу вернулася.

За два тижні до різдва батько одкланявся. Яків так перепився та знеміг, що вже не вставав з постелі; він лежав та все щось покручував руками перед своїми очима, чи дулі давав комусь, чи господь його знає! Або оце почне мов щось тягти з рота. Нічого немає, а він плює, мов воно в його роті застряло, та тягне так, що аж кістки тріщать. Страшно було дивитися на те. А їй же то ще

треба й на похорони. Свекор, кинувши Якова на робітника, сам пішов їй помагати. Стару ублагали переїхати до свекра. Стара довго пручалася, а потім таки згодилася.

Поховали батька, і їй трохи полегшало. Хоч уже дома за болящими ходити. Настало різдво. У других — гулянки, а в неї перед очима болящі. Правда, Яковові трохи покращало; зате мати така трудна, така страшна. Після водохреща і вона пішла за батьком. Тоді тільки знову Горпина заголосила. Щось цілий тиждень плакала вона та вбивалася. Тепер вона одна, одна як палець, на увесь білий світ, на всю широку землю. То хоч до матері піде та виплачеться, та поділиться своїм лихом, тепер і того немає. «Господи! чи вже я провинилася в чому? чи за що ти мене так тяжко караєш?» І голосила Горпина і вбивалася тяжко. Свекор утішає, Яків уже став підводитись, почав її розважати,— ні, немає утіхи, немає полегкості сердешній молодиці! Тепер, коли пригадала Горпина усе те,— серце у неї стало від того тяжкого спомину... Як вона пережила його? Як вона перенесла все те? Як вона не збожеволіла, серце її не розірвалося від лихої болі? Та чого чоловік не переживе й не перенесе? Які великі утрати, які невимовні шкоди?

Аж ось минув тиждень-другий безнадійності та горя, утрати відходять назад, криються забуттям. Ще сльоза зірветься з очей, ще окропе одна недавнє лихо, а надія уже заворушилася під тим лихом, усміхнулася під тією сльозою. Ось вона виводить болізну усмішку на блідому виду і соромно стає тії усмішки, що вона, несподівана гостя, закралася не знать відкіль, і криється рожевим кольором пожовкле личко. Так на зов'ялу удень квітку опаде вечірня роса, і піднімає квіточка головку, розправляє зомлілі листочки, а на ранок знову давня квітка, свіжа, пряма веселить людські очі. Так і з Горпиною. Пожурилася-поплакала. Чоловік видужав і почав коло хазяйства возитися, їй самій немало усяких турбот, до того і Івась крикне, всміхнеться. Гоїться Горпини враза, стихає її боляче серце, і несподівана радість обіймає його. Час йде та йде, все далі та далі относить з-перед очей важкі часи її важкого горя... Горе вкрилося якимсь туманом, зосталася спомка, аж ось і вона мерхне, потухає, час і її стирає, криє забуттям. Велике лихо, якого вона ждала для свого серця від смерті матері, і не показувалося з-за згоди хатньої, з-за тихого согласного життя. Мир і згода заколихали її болі.

Пройшла зима, настала весна, усміхнулася зеленою травицею, квітучими садками-городами. Серце хазяйки ожило разом з весною. Ті осінні та зимні утрати прикрилися весняною надією на сходи, на врожай. Яків забув про все, забув про завод, про овець, про сало. Коло плуга, коло воза і рано і вечір все піклується. Свекор теж повеселів. «Хазяїнуй, сину, хазяїнуй!» — скаже, а сам піде у свою пасіку, до своїх бджіл і вслухається в їх гудючі заводи, в їх затійливу ігру. Івась її уже сам сидить. І як часто почав він усміхатися до неї? То було вряди-годи вичичеш ту усмішку на маленьке личко дитини, а то вона мов і не сходе з неї, —так і грає на його рожевих устоньках, на його веселих чорних очицях. І Горпина очуняла-одужала. Немає того смутку нерозважного, горя невимовного. Та чи надовго? Пригадує Горпина — і то тільки був затишок, в котрім вона пересиділа свою лиху годину; то був захист, котрий зарівняв її запалі щоки, упокоїв натруджене серце, дав спочити трохи, щоб знову налетіти, знову набігти на неї і знов її м'яти та терти у своїх залізних руках. Правда, що тепер болі здавалися не такі трудні, не такі уразливі.

До чого тільки чоловік не привикне? Привикло і Горпини серце до своєї лихої години, вона трудила його та не палила як сперше, не валила її з ніг. Вона загартувалася у своїх утратах, у великих невдачах. Як дуб, стояла вона перед ними міцна і німа, хоч у серці сього дуба завелася вже червоточина, а очі давали якусь темну непроглядну тінь.

Прийшла осінь. Якову знову безділля, хліб прибрали, звозили. І свекор глядить коло молотників. Якову немає роботи. Нудьгує Яків, зникає часом з двору. Піде ранком, прийде вночі і п'яненький. Батько дивиться та мовчить, а Яків розпустить теревені про городські порядки. Он Грицаєнка зібрали головою. Хіба Грицаєнко багатше від їх? Хіба Грицаєнко розумніше від усіх? Багато найдеться і між козаками таких, котрі б Грицаєнка за пояс заткнули. Так, бач, козаки не мішаються до того. То міщани, купці, а то козаки. У козаків своя управа, своя волость, свій голова; у козаків окружний начальник, котрий піддирає їх, як липку. Що не кажи, а в міщан краще. Там немає над голову старшого. Та й яка вигода у городі козакувати? Хай на селі так, там козаки кращу долю мають, там вони вільні хлібороби. А в городі? «То чи се ти,

сину, не хоч пристати до тії здирничеської зграї, до тих п'яниць, волоцюг всьогосвітніх?» — спитав суворо батько. «А що ж? Хай нами селюки верховодять? Яка-небудь сільська мазниця приїде у город та ще й кирпу гне! Я, каже, голова! Голова?! Яка з тебе голова, коли тобою не то що окружний, а й писар як дурнем ворочає!» — «Не бути сьому, сину, ніколи, щоб я попустив свій рід на поталу! Щоб я записав його між волоцюг та бродяг усяких. Слава козача здавна славна! споконвіку ведеться. А міщани що? Голодрабці, волоцюги. Убив чоловік чоловіка, обікрав та й драла за Дніпро або куди й далі, притесався до міста — міщанин! Не чіпай його, він городянський житель. Плювати я хотів на такого городянина! І умру, а не попущу свого козачого роду каляти!» — Знову незгода настала у хаті, знову сопуче мовчання, суди та пересуди на стороні. Яків п'є-гуляє, з міщанством водиться. Горпині, правда, тепер не до того — Івась почав уже на ноги спинатись, дибати, а дочка Одарочка ще тільки коло лона дрімає. Треба як ту доглядати, так і над тим назирати... І хазяйство ж уп'ять. А Горпина одна. «Ти б краще ніж про славу міщанську гадати,— сказав раз свекор Якову,— на хазяйство подивився».— «А що йому сталося?» — «Що? Глянь на жінку, на що перевелася сердешна молодиця? Ти б хоч би наймичку найняв».— «Хіба тобі важко самій?» — спитав Яків Горпини, коли батько пішов з хати. Горпина нічого не відказала, тільки залилася слізьми. Яків ще й розсердився. «І якого біса вона рюмає? Коли важко — так так би й сказала мені, а не через батька переказує. Хіба у тебе язика самої немає?» — Горпина ще дужче заплакала, а Яків пішов з хати.

Через неділю він вишукав і наймичку, дівку Мотрю привіз з села. Низька та огрядна така, чорнява з чорними очима, з товстими бровами, що аж зрослися вони у неї на переніссі. Горпині вона зразу не полюбилася. «Ну, вибрав тетерю»,— подумала вона, а проте зраділа і такій і привітала, як родичку. Швидко, однак, для Горпини нова наймичка стала новим горем. Роботи то з неї як з козла молока, гладка, неповоротка, нечупарна, вона більше дослухатися до чоловічої розмови, судити хазяїнів з сусідами — а не робити діла, а вже що лежати, спати та гуляти — до того мама родила, уп'ять же зуби скалити, коли Яків що скаже таке,— їй дай, а як займе, пожартує — то пропащий увесь день. Одно на Якова очі вилупить, та ку-

ди він, туди й вона його ними проводить та зуби скале. «Поганка! нечупара! — дума Горпина,— що їй за діло до Якова? Чого вона хихи та сміхи з ним заводить? Яків забариться де звечора, уже вона не ляже, поки не вчує його стукотання, поки не впусте у хату. Чому б їй не лягати зарані? Яке їй діло йому відчиняти? Хіба у його жінки немає? Чи вона замість жінки хоче вже стати?»

Нема Якова, Горпина не спить, мучиться. Почує стук у двері, уже вона схопилася, тихо підійде до сінешніх дверей і слухає, що розмовляє Яків з Мотрею. Яків слово сказав, а їй вчулося десятеро, Яків батька загнув, що довго не відчиняла Мотря, а їй вчувається, вітається з наймичкою. Увійде Яків до неї у хату, а вона чортом дише, сопе; а іноді й нападеться на Якова, де ходив до сії пори? де волочився? Чи не час другу вже жінку шукати? Уже ся надолужила. Яків іноді промове: толкуй! та й захропе на все горло, не довідуючись, що за лихо те у Горпининому серці, що за думки коломатять її голову, іноді ж вилає ще Горпину і піде у світлицю спати. Чи так чи не так, а Горпина висидить цілу ту ніч, плачучись то на чоловічу неласку, то на його нещирість.

Крите лихо Горпинине ще дужче з ніг вале, суше її, в'яле. Вона вже не рада і світові білому. Рада б злягти та вже й не вставати. Гляне ж на діток — і серце її обливається кров'ю, жаль його гострим ножем на стократ крає. Занедужала Горпина, злягла. Одно лихо з ніг вале, друге лихо в серці грає. Тільки вийде куди Яків, уже їй здається, що він жарти завів з Мотрею, що вона вилупила свої баньки на його, вискирила свої зуби. А вона, вона лежить у постелі, не може знятися, не може розлучити їх... Гляне ж уп'ять на Якова, що хмурий, невеселий ходе і жарти йому на ум не йдуть, і подумає, що вона за дурна така, приревнувавши чоловіка до тої товстої тетері. Та й уп'ять: то він тільки смутний зі мною. Йому важко жінці любе слово сказати, а там, як вийде з хати, то вони удвох не набалакаються. Муки та ще й мучені муки. «Розщитай мені сю наймичку. Вона не вміє ні борщу зварити, ні коло хазяйства. І нащо наймав таку молоду та дурну, краще б уже пожившу молодицю або бабусю. Та б і мені коли в чому пораду дала, а ся — тільки зуби скалити»,— напала вона раз на чоловіка. «Як же я її розщитаю. Я ж її на рік найняв, і вона досі ніякої ще шкоди не зробила, за що б її проганяти».— «Ага! — бевкнула Горпина,— ні з

ким тобі буде жартувати, ні до кого зубів показувати. Жінка вже нікчемна стала».— «Тю! — плюнув Яків.— Що це ти, збожеволіла?» Та жінка не слухала чоловічого слова, вона слухала тії безталанної мови, яка у її серці бриніла. Дійшло ще до більших сліз, дійшло до самого свекра.

Свекор не так глянув на се, не тим оком подивився на лихо Горпинине. Не суворою докорою уразив він її душу, а злегенька підступив, почав умовляти, обіцяв другу наймичку роздобути, старішу-поважнішу. Знайшлася і бабуся така, Оришка. Вишукав якось її свекор між крестянами. Горпина зразу звірилася на неї, як на рідну матір, розказала їй у довгих самотніх розмовах своє лихо тяжке, свою пригоду. Бабуся заспокоювала її, годила, як знала, Горпині. Вона бачила, що Мотря таки немале ледащо, що Мотрі хочеться і погратися часом і пожартувати з хлопцями як молодій дівчині. І вона разом попускала і тій і другій. Горпині наказувала, що Мотря таки лінивенька, а що коли схоче, то за трьох зробе; а Мотрю підохочувала до праці, раяла їй стерегтися чоловічих очей. У довгих приповістках розказувала їй, яке лихо іноді трапляється необережним дівчатам. Мотря вірила бабусі Оришці, шанувала і поважала її не менше Горпини. Бачачи, як бабуся пада коло Горпини, як вона її поважає, годить, Мотря сама стала підходити то сим, то тим боком під Горпину, почала їй догоджати, служити. Бабуся примовиться своїм словцем, і, дивись, Горпина як слід і побалакає з Мотрею і пожалкує її молодих літ, пусте погуляти, подарує чим-небудь. Мотря рада, Горпина собі радіє. Празникує згоду у своєму серці веселими очима. Почала і вичуняти потроху, почала підніматися на ноги, проходжуватьсь по хаті. Затихло лихо, заколихала його Оришка на який час. Горпина сидить, тішиться своїми діточками. Свекор часто надійде, сяде і любується на свою невістку, на своїх унучат. Посаде іноді Івася собі на коліна і, коли дитина почне розбирати рученятами його білу бороду, він розказує йому різні приповістки. Якова тільки нема. Яків все гуляє та гуляє.

Так минуло більше ніж півроку. Горпина зовсім очуняла і ходе всюди і дивиться за всім і хазяїнує; її права рука у всьому — Оришка. Стара, згорблена, з жовтим сухим лицем, вона, як мати, знай, швендяє всюди за Горпиною. Мотрі щось тільки не видно. «Де Мотря?» — пи-

тає Горпина баби. «Не знаю. Вона пішла у комору чогось». Надійшла Горпина в комору і застала Мотрю в сльозах. Вона сиділа серед долівки і плакала. «Чого ти?» — спитала Горпина. Мотря вискочила і побігла на вгород, мов на чому лихому зловлена. Вернулася вже аж надвечір — і нічого, веселенька. Пройшло ще місяців з три — Мотря задумана ходе, смутна, то була нечупарна, а то і зовсім пустилася. Розповніла чогось вона, розтовстіла, лице аж набрякло, налилося жовтим кольором. Очі завжди заплакані, сумні. «Чого Мотря все плаче?» — пита Горпина Оришки. «Та бодай не казати»,— одказала таємно Оришка і всміхнулася... Горпина догадалась. Все, що здається, поховала вона навіки у своєму серці з своєю болістю, тепер проснулося, встало перед її очима. Зневага, образа залементували у її душі. «Поганка! повія! — з нестяму кричала вона.— Я не хочу, щоб вона і один день була, щоб хоч одну хвилину була у дворі. Скажи їй, Оришко, щоб вона зараз, зараз ішла від нас...» Зо зла вона не знала, що робити, і кляла-проклинала на чім світ Мотрю.

Прийшов Яків додому, і, мов з мішка, вона сипала на його докорами, лайкою і плакала і молила його розщитати Мотрю зараз, зараз, іначе вона сама кине його, кине і піде утопиться або вдавиться. Яків довго слухав її лайки мовчки. Потім пішов у кухню і... на другий день уже не було Мотрі. Люди казали, що Яків чимало-таки дав Мотрі грошей, щоб не позивала, та вона недослухалася до тієї мови. Вона рада була і тому, що хоч її ворога не було у дворі.

Після того Яків ще дужче закурив. П'яний додому вертався, лаявся, колотився. Було таке, що вона мала у коморі з дітьми ночувати. І батько не здержував сина, не можна було і здержати його. Син напалом лаявся з батьком. Побачив старий, що вже непереливки. Кинув худобу, кинув хазяйство і закопався з того часу у пасіку. Літом і в двір не навідається; а зимою у кухні на печі, знай, товчеться. Хіба в велике свято навернеться у світлицю, а то знову у кухню на піч. Там з бабою Оришкою або з Свиридом — робітником, що найняв до хазяйства Яків, йому було веселіше, ніж з рідним сином. Дітвора любила старого, і, вже коли настане зима, вона, знай, коло його на печі. «Розкажіть, діду, казочку, розкажіть се, те...» І розказує дід, і бавиться, як мала дитина, малими онучатами.

Сон криє Горпинині очі. Мов відкіля здалека повчувається їй зимня буря, сніг, холод... Журливе буботання свекрове з печі, коли-не-коли перерване дзвінким дитячим питанням... Знемога втомила її... Вона перестала чути і те буботання, перестала бачити в темноті людей, перестала чіпляти одна за другу думки... Якось сонно, без порядку вони схоплювалися і снували перед очима якусь нісенітницю. Аж ось і її вона стала не бачити, забувати... Сон зборов-таки її. Світ уже заглядав у вікна своїми білими очима, коли вона заснула.

ЗАМЧИЩЕ

Устає, піднімається ясне сонечко. З-за гори викочується його іскристе коло і грає широкими кружалами, ясні, променясті стяги стеляться по землі, а поруч з ними лягають довгі попруги темної тіні. В повітрі тихо. Ще ранкову прохолоду не розмежувало сонце на вітрові протічки, ще не бігли її веселі струмочки, шелестячи зеленим листом,— густо окривала вона землю легким сизим туманом, осідала на траву блискучою росою. А вгорі грало веселе сонечко, синіло чисте, темно-голубе небо. Мир рушався. Зозулі давно вже вибивали своє пророче ку-ку!, горобці стрибали по тинах, по оселях, осідали на землю, цвірінькали кругом зеленого саду, клюючи повну ягоду, що, як жарина, горіла проти сонця, ловлячи гусеницю, метеликів. Кури кричали, зскакуючи з сідал, а півні голосили: кукуріку-кукуріку! Ключем, розвалюючись то в ту, то в другу сторону, попідтинню потяглися качата на воду, а гуси вже там гелкотали своїми червоними носами. І люди устали.

Там, серед одного двору, стояла молодиця ще з заспаним лицем, нерозчісаною головою і голосно викрикувала на всю околицю: тю-тю, курочки, тю-тю-тю-тьу! Там неслось: ціп-ціп-ціп! Там свині гули, біжучи в черідку, там невеличка дівчинка гнала корови в череду. На майдані коло високої кам'яної церкви, що грала від сонця своєю золотою банею, виблискувала білими кам'яними стінами, де завжди збирався базар, уже стояв гармидер. Перекупки бігли з своїми стільцями на руках і важкими клунками за спиною, поспішаючи зайняти місце, перепічайки неслися з хлібом, з бубликами. Жидки жеркотали, одпираючи крамниці, бряжчали ключі в їх руках, гарчали залізні за-

сови. Он з улиць показалися і наїжджі. Везли мужики на базар зерно, борошно, дині, огірки. Перекупки цілими зграями бігли стрівати їх, попереджаючи одна другу, лаючись між собою і бажаючи закупити скоріше навозне добро, поки ще не зійшовся народ, щоб заробити яку лишню копійку. Вони окружали хазяїна, торгувалися, не давали далі їхати, як він не усилковувався. Батіг його трохи прочистив дорогу, і мужик поїхав до базару, не потураючи на кленучих ззаду його перекупок. Ось Берко поважно вийшов з крамниці і спитав: «А сцо везеш?» — «Не купиш»,— одказує йому хазяїн. «Цому не куплю. Скажи сцо?»

Мужик стає, починається торг. Підходять люди, питають мужика, що візьме нароздріб. Жид сердиться, лається: «Якого біса понависали? Баците — торгую». Люди змагаються. «Ти, невіро, на продаж торгуєш. А знаєш закон? Поки не скупляться люди, тобі не можна торгувати».—«Як на продаз? — виправляється жид.—Я для себе купую». Починається лайка, змагання. Крик, гук дедалі все росте, все більшає, простореться.

Як не пізно заснула Горпина після своїх важких думок, а тільки сонце ускочило однією своєю іскоркою у вікно кімнати, вона зараз проснулася. Проснулась, устала, глянула на діток, що, порозкидавшись, як дві квіточки, лежали і спали. Мухи роєм осіли їх тіло, вид, лізли у ніс, у рот, розкривали своїми лапками очі. Горпина одігнала мух, узяла легеньке покривало і прикрила діток. Потім заглянула в світлицю, де, як пуп синій, лежав Яків і спав мертвим сном, і повернула в кухню. Там повновида молодиця Христя уже кришила зілля на страву, а баба Оришка тільки що рушила з постелі, сиділа на полу і викашлювалась.

— Здорові! — привіталася Горпина.

— Здорова! — одказала Христя.

— Ох! здорові! — сказала Оришка.— Уже мені оцей кашель клятий допік... кахи! кахи! ох!

— Що, вже давала, Христе, курям?

— Та давала, хай їм біс!

— Що там таке?

— Що таке? Нічого. Каплоухий та забив золотогривого.

— Як забив?

— Так забив. У смерть забив. Он гляньте! — і вона вказала на золотогривого півня, що лежав коло печі.

Горпина болізно скривилася.

Здоровенний півень з порваним гребенем, з розбитою головою лежав, одкидавши ноги.

— І бісові півні ніколи не помиряться! Одчинила я курник, сипнула зерна і почала кликати курей. Почали вони збігатися. І так гарно поставали рядком, дзьобають. Між ними і золотогривий. Я метнулась до коров. Дивлюсь — як стріла, біжить каплоухий з-під комір. Золотогривий йому назустріч, і зчепилися. Я думала, почублять-ся — та й перестануть, коли обернуся, аж уже мій каплоухий зверху по золотогривому тупцюється та як скажений рве гребінь. Що мені робить? Страшно і корову так кидати, щоб часом молока не вивернула, шкода і півня. Поки се та те — пішла, аж уже од золотогривого тільки тулубець. Та й завзяті прокляті, як розпаляться. Уже вбив, на смерть убив, а ще рве, з рук рве!

— А вже прокляті ці півні! — каже Горпина.— Я і зарікалася їх багато держати! Одно виходе: багато держи, один одного переб'є, один зостанеться, і одного зостав — то все рівно.

— Ненаситні, прокляті... кахи! ох! — умішалася і Оришка.— Гірше собак, як зчеплять ся!

— А корови ж як? — спитала Горпина.

— Та коров Свирид погнав у череду,— одказала Христя.— Чотири глечечки молока надоїла. Он стоять.

Горпина підійшла до глечиків. Подивилася.

— А я так щось сю ніч погано спала! — сказала, сідаючи і позіхаючи, господиня.— Голова щось болить.

— Кахи! Кахи! Ох! Не спала і я усю ніч за цим проклятущим кашлем! — каже Оришка.

— Ти б, може, Оришко, чого напилася? — спитала Горпина.

— І вже! Не поможе бабі кадило, коли бабу сказило, так і мені. Кахи! кахи! ох!

— Та сказано тобі усю ніч! — додала з жалем Христя.— Як у той бубон. Я вже мала була іти у сарай до Свирида спати,— сміючись, сказала вона.

— То й чому не йшла? Кахи! Було б і йти!

— Так то і йти!

— Чоловіка ж однак нема! — усміхнулася Горпина.

Христя скинула на Горпину журливий погляд і заду-

малася. Обпершись об лаву ножем, котрим кришила зілля, а другою рукою узявшись за бік, вона так мов скаменіла.

— Та не сплоха ще й вернеться! — додала баба.

— Ох! — зітхнула Христя.— А я думаю, він уже швидко прийде.

— Жди, дождешся! — сказала Оришка.

— Коли він пішов? — спитала Горпина.

— Другий год, як пішов. У восени весілля було, а після різдва і забрили. Не дали і року пожити. Не чула, як він і лається, не тільки що.— І знову зітхнула важко Христя.

— Чого ж ти йшла за його, коли знала, що йому у москалі треба?

— Чого йшла? Думка була — як-небудь обмине його лиха година. Старшому братові треба було йти. У старшого діток двоє. Його і взяли.

Замовчали.

— Отаке-то життя! — вимовила Горпина.

— Таке! І тепер як здумаю, то так сльози і обливають,— з плачем вимовила Христя.— Другим господь і щастя дає. Дивись, у батька, в матері у розкошах живе. Вийде заміж, діток діжде, господарство заводе. А я, сказано, безталанниця! Змалку по тих наймах тинялася. Усміхнулося щастя на час — та й то мов насміялося. Краще б же уже й не усміхалося. Тепер, мабуть, у наймах прийдеться і кістки зложити.

— А може, господь дасть, що чоловік вислужиться, додому прийде,— сказала Горпина.

— І вже тоді. Що тоді, що прийде? Краще вже і не приходити. Нащо він прийде? У службі і силу страте, і здоров'я вислуже... Чого йому назад вертатися? Які тут достатки? Що я йому наготую-прибережу? Коли б самій як віку дожити, а то ще і його годувати... Легко сказати, двадцять п'ять літ. Ось два годи та віком здаються. А то двадцять п'ять!

— Хіба б ти й не рада б була, коли б вернувся? — спитала Горпина.

— Та що, що рада? Якби тепер вернувся, може б, удвох то таки і заробили що. А тоді — нащо? Наша радість така — як є що їсти — от і радість...

З кімнати донісся крик Одарочки. Горпина мерщій скочила і побігла.

Христя постояла, постояла, поводила, поводила, задумавшись, ножем по лаві та і знову почала кришити зілля, колишучись коло вікна. Бабу Оришку знову кашель напав, і, тяжко хрипучи, грузько спльовуючи, вона почала одкашлюватись.

Сонце якраз ударило у те вікно, де стояла дитяча кроватка. Розсіваючи золотий світ по постелі, воно скочило геть на долівку і край його миготів аж під скринею. У тому золотому сяєві сиділа Одарочка, затуливши очиці кулачками, і плакала. Горпина, ускочивши, мерщій ухопила дочку на руки.

— Цить... Цить! — промовила Горпина, пересадовлюючи Одарочку на свою постелю.— Он тато спить... Івась спить, збудиш... Чого се ти так рано прокинулась?

Одарочка з розкудланою головкою, з червоним личком, тручи кулачатами очиці, пхикала.

— Може, ще заснеш на моїй постелі, доню? Га? Заснеш? Ну, отак. Гот-ту-ту! — кладучи дочку, казала мати.

Дочка заборсувалася.

— Не хо-чу,— плачучи, скрикнула вона.

— Та цить же, не кричи! Ну не хоч, то й не хоч. Чого ж його кричати? Будемо вмиватися та одягатися? Кажи, га?

— Бу-де-мо...

Мати узяла дочку на руки і пішла з нею у кухню.

Незабаром і Івась прокинувся. Він протер рукою очі, позіхнув, подивився, що немає нікого у хаті, тихо підвівсь з постелі і в одній сорочині, босий, покопотів до кухні. Тихо одчинив він двері, висунув свою русяву головоньку з рожевим личком і усміхнувся до матері білими зубенятами.

— І ти вже встав? — спитала вона, умиваючи Одарочку, котра одвертала своє личко від води, не давала умивати. Івась ще дужче усміхнувся. Стрибнув, як котик, ухопив матір за пояс і повисся. Горпина поточилася.

— Оце який здоровий! Трохи матері не зборов! — сказала вона, сміючись.

— Ти й без штанців? — спитала Христя.

Івась засоромивсь і заховався за матір.

— От тобі й на! Отак наші! Отакий здоровий, та й без штанців! — казала Христя.

Івась не витерпів і, як перепел, пірхнув від матері у

кімнату. Швидко побіг, швидко і вернувся, хоч босоніж, так зате у штанцях.

— Умийся, сину,— сказала мати.— Он кухоль з водою. Візьми та й умийсь.

Івась почухав голову, узяв нехотя кухоль і почав умиватись.

Тільки що Івась умився, як в сінешніх дверях замаячила постать батькова. Слоняючись, він увійшов у кухню. Голова його закустрана, очі заспані, лице задуте. Ідучи, він ікав і жував зубами.

— Пху-пхууу! — з великою силою виплювався він серед хати. Узявся у боки, підняв голову і обвів усіх підсліпим поглядом.

— Отак наші! — товстим охриплим голосом скрикнув і хитнув головою.

— Гарно! — сказала Горпина.

Христя глянула, осміхнулася і одвернулася. Дітвора скупилася коло матері.

— Що гарно?.. Матері твоїй дуля! Он що... Голова болить, он що...— каже, сідаючи.— Ти, московко! — крикнув він на Христю.— Сирівець є?

— Є.

— Ке, нап'юся.

Христя подала і, буцім ніс утираючи, закрилася рукавом. Яків замітив.

— Смієшся, бісова реготухо? Га? смішно тобі, що хазяїн був п'яний? Га?

— Та пийте вже, бо ніколи.

— Ніколи! — писнув Яків, перекривляючи Христю.— Ніколи?

— Авжеж ніколи.

— А ти ж сюди тарканів не накидала? — спитав він, стовбула дивлячись у глек з сирівцем.

— Оце хай бог милує! — сказала Христя і одійшла до печі.

— І увійшов сюди воловодитись! — сказала Горпина.

— Чого воловодитись? — спитав Яків.— А що ж, коли сирівець з тарканами?

Горпина сплюнула.

— У кацапів він завжди з тарканами! Івась, а Івась! — скрикнув Яків, згадавши приповістку за кацапів.— Дай решето процідить, я, знаєш, нечистоти не люблю.

Івась подумав, що до його річ, і, усміхаючись, дивився на батька, не знаючи, чи йому справді подати батькові решето, чи ні. Очі Якова упали на Івася.

— А ти чого, бубир, смієшся? — крикнув на його батько.

Івась заховався за матір.

— Ага, боїшся! — сказав він.

— Та пий уже! — крикнула Горпина.— Молодиця жде.

— Ну так що, не підожде?

— Так час гаїш. То вона на страву наготувала. Випʼєш — треба ще у погріб бігти.

— Ну так що? Не побіжить?

Горпина одвернулася.

— Так уже час у печі розпочинати,— сказала Христя, стоячи коло печі і лупаючи припічок.

Яків ще раз обвів хату. Очі його упали на бабу Оришку, що сиділа на полу, держачись руками за краї, і збиралася кашляти.

— А що, бабо, бухи? — спитав він її.

— Та... бухи! — кашлянула Оришка і здихнула.

— Ну і ввійшов сюди! — сердилась Горпина.— Чого він увійшов?

— Як чого? Сирівцю напитись.

— Так пий же та йди собі.

— А хіба мені побалакати не можна?

Горпина з серця почала чесати Одарочку.

Яків припав до глека.

— А-а-а! — крикнув він, плямкаючи.— Добре! На! — і подав порожній глек Христі.

Та ухопила глек і мерщій побігла з хати.

Яків сидів, вилупивши очі, і слухав чмелів у голові.

— Жінко! — крикнув він через скільки часу.

— Чого?

— Що мої діти, здорові?

— А ти й дітей не бачиш?

Дітвора засміялася.

—Ач сміються, вилупки! — сказав Яків, повертаючи, як медвідь, вʼязи.

Дітвора ще дужче зачмихала.

Яків посидів ще, поколивався. Знявся і пішов у світлицю.

— Чого, мамо, такий тато смішний? — спитав Івась у матері.

Горпина тільки нахмурилася і не сказала нічого. Івась помітив материну досаду і більше не допитувався.

— Івасю! іди, тебе Карпо кличе! — сказав, уходячи у хату, Свирид.— Здорові! — привітався він, побачивши Горпину.

— Здоров, Свириде.

— Де ж Карпо? — спитав Івась.

— Там на тину, як півень, сидить. Я вертаюся, одігнавши коров у череду, а він з тину до мене: «Свириде! Свириде! — каже,— виклич мені Івася».

Івась мав був так і полинути з хати.

— Куди ж ти, не снідавши? — зостановила Горпина його.

Івась ухопився за голову рукою.

— Я не хочу, мамо, снідати,— одказав він.

— Та ти ж як побіжиш оце, то дай боже, щоб у обід вернувся.

— Ні, я не довго буду.

— Знаю я, як не довго. Підожди, поснідаєш, та тоді і йди.

— Я не хочу снідати,— одстобурчуючи губи і чухаючи голову, мовив Івась.

— Он вернеться Христя з погреба та зараз і снідання зготує. І ти ж, Свириде, ще не снідав?

— Та я й підожду,— одказав Свирид, подаючись у сіни.— Не знаєте, чи хазяїн уже устали? — спитався він.— Казали, сьогодні кудись їхати, так щоб віз налаштувати. А я як мазав, то запримітив, що передня вісь щось шкандибає. Зовсім лиха. Вона то порожняком то ще видерже, а вже коли з вагою — то навряд.

— Куда його лиха година понесе! — сказала Горпина.— Він хоч би напився та виспався!.. Отам він пішов у світлицю,— сказала вона, обертаючись до Свирида.

Свирид тихо покрався через сіни. Одчинив двері у світлицю і заглянув. Яків лежав на постелі, одвернувшись до стіни лицем.

— Панотче! — тихо обізвав Свирид.

Яків мовчав, тільки сіп.

— Сплять уже! — сказав Свирид, зачиняючи двері.

— Та він тільки що сюди уходив!—крикнула Горпина!

— Я ж обзивав їх — не одкликаються,— сказав тихо Свирид.

Христя увійшла з глечиком сирівцю.

— Старий уже у нас сирівець став. Пора б нового уварити,— докладала вона.

Замовкли. Одна Оришка, сидячи на полу, важко зітхала, збираючись кашляти. Івась стояв коло столу з повними сліз очима і корписав сам собі під нігтями. Горпина обернулася, зиркнула на Івася і тільки скрутнула головою.

— Христе, дай отому бродязі,— сказала вона, вказуючи головою на Івася,— шматок хліба, та хай уже він іде, хай моєї душі не мучить.

Христя метнулася сюди-туди, знайшла два огірки, одрізала шматок хліба і подала хлопцеві. Вертаючись, вона спіткнулася на Свирида.

— Чого ще оцей тут вештається? — крикнула Христя на його. Свирид подався у сіни і, усміхаючись, промовив сам до себе: «Та й сердиті які сьогодні усі».

Івась, понурившись, пішов з хати.

Горпина, розчесавши Одарочку, зсадила її з лави, і та зараз покопотіла у кімнату.

— Ти б, Христе, готувала уже снідання,— сказала Горпина,— а то он і Свирид жде.

— Не тріснe, як підожде трохи! — з серцем вимовила Христя і кинулась лаштувати снідання.

Горпина глянула на Христю і пішла в кімнату за дочкою. Христя нарізала хліба, набрала огірків і постановила все це на столі.

— Бач, наготувала, а його чорти понесли кудись! — лютувала Христя, що Свирид пішов з хати.

— Та я осьде! Чого ти черкаєш? — обізвався Свирид з-за сінешніх дверей і увійшов у хату. Увійшовши, він сів коло столу. Перехрестився і взяв огірок у руки.

— І чого се, бабо, усі сердиті такі сьогодні? Сказано, без палиці ані приступ,— обізвався він до баби, кусаючи огірка і заїдаючи його хлібом.

— Тріскай уже, коли допався! — крикнула Христя.

— Ох лихо! — жартуючи, сказав Свирид і подався далі за стіл.

Очі Христині блиснули усмішкою.

— Не на ту ногу ступила, встаючи,— промовила Оришка.

— І ви ще туди! — сказала Христя, беручи огірок і зиркнувши на бабу.— Ідіть краще снідати.

Баба устала з полу і, зігнувшись, пошкандиляла до столу. Перехрестилася, узяла шматочок хлібця і почала куту-ляти. Свирид сидів аж коло образів і трощив огірка на зубах, Христя присіла на лаві і, дивлячись на півня, теж хрумала.

— Чи не за золотогривим, Христе, зажурилася так? — спитав Свирид, глянувши на смутну Христю.

— А тобі яке діло?

— Так... так... Берегла-берегла та й не встерегла.

— І все-таки тобі нема ніякого діла.

— То вона не виспалася,— сказала баба.— Цілу ніч мій кашель не давав їй спати.

— Ага-а,— сказав Свирид.— То лягай, мабуть, Христе, спати. А я начеплю спідницю та стану коло печі,— жартував Свирид, удатний до жартів.

— Дотепний!

— Та борщу зварити зварю, а печене, хай хоч і погорить — то мені нема до його ніякого діла. Не мені ж його їсти? — жартував Свирид, не потураючи на Христине серце.

Баба засміялася.

— Оце добрий кухар знайшовся! — сказала вона.— Чи не такий би був і ти, як... раз у наших панів та постановили охвецера. Ну, звісно, у тих охвецерів денщики є, вони і слугують їм, і їсти варять. Звали того денщика Стьопкою. І клятий же був такий: що йому вже не доставалося, як його не бив охвецер — нічого не помага. Щодня як земля п'яний. Поки сходе на базар — то вже і гольгне. А приніс м'яса, поки налаштує, то ще раз побіжить у шинок, та тоді вже і почне пекти. Пече та все пробує: чи впріло. Одріже шмат — з'їсть. Ні ще, каже, хай трохи постоє. Та знову. То поки обідати — сама кістка зостанеться. Так і несе кістку. І вже що йому доставалося! А все не каявся.

— Оце по-моєму,— каже Свирид.— А то ж як? Треба ж страви покуштувати.

Денщик... москаль... Все це зразу заставило Христю забути, що і огірок у неї у руках, що і на зубах зосталися шматки його непережовані. Байдуже! думки її помчалися геть за тим денщиком, за тим Стьопкою. «Може, й моє-

му так? Може, і мій гибіє у шинках та охвецерських руках?»

— А твій же, Христе, теж у кухарях? чи у кашварах? — спитав, усміхаючись, Свирид.

Христя не одказала нічого, тільки глянула на Свирида так, мов прохала його: не нагадуй хоч ти мені про його, не розкорписуй моєї болячої виразки... І блискучі сльози укрили зразу її очі.

Свирид побачив і замовк. Баба глянула і почала гризти огірок своїми дірчавими зубами, мов качан з капусти. Настала важка тиша, мовчазний сум. Далі від них! Далі! Ходімо за Івасем.

Івась тільки за поріг — де його і смуток дівся, куди і сльози заховалися; з шматком хліба у руках вистрибом поскакав він до Карпа, що сидів верхи на тину і, вибиваючи об кілок палочками, висвистував якусь пісню.

Карпо, сусіднього міщанина Окуня син, трохи старший від Івася. Ще з самого малу вони потоваришували удвох. Часто Карпо перелазив через тин до Івася гратися, часто і Івась кричав крізь тин Карпові, коли той не показувався, щоб ішов скоріше. Зійшовшись, вони співали, кричали, свистали, ямки рили, коників ловили. Іноді і билися. Івась, як менший, завжди терпів від Карпа. Коли Карпо не повидурює чого, то пооднімає, а не то увірве Івася по зашийку, як вітер, помчиться за тин — а там тільки і бачили його. Не дивлячись на се, Івась любив Карпа, і коли, провинившись у чому, не показував він очей, то Івась сам, бувало, піде під тин і давай у дірки виглядати: чи не видно де товариша, ходить, свистить, кличе. Карпо, хоч і не показний з себе, з широким кирпатим носом, з товстими оддутими губами, з сірими, як у кота, булькатими очима, з широким, завжди замазаним лицем, до того ще і плями порозтікалися у його на щоках, мов жаби. Зате смілий, меткий, проворний. Уже чи злізти на вишню, зірвати яку там ягоду аж на самому вершечку — як кішка покарабкається, чи збити грушу — мов з рушниці уціляє, чи вкрасти у сусідньому городі огірків — йому дай. Чи й вигадати іграшку яку, чи повести куди — уже хто-хто, а Карпо і дідька не злякається, поведе. За се і любив його Івась, як брата рідного.

І тепер, тільки він забачив Івася, як собака, опукою стрибнув з тину і підбіг до Івася.

— Івасю! підеш купатись? — спитав він його.

— Куди?

— Та вже не куди? До річки.

— Е, страшно,— відказав Івась.

— О, ти боїшся. Он Свириденків Грицько менше від тебе, а розказує, що вже разів десять купався. Тепла-тепла, каже, вода, як окріп. А риба, каже, так і черкається об ноги, а раків-раків,— так тільки руку у печеру засади — заразом з півдесятка так і витягнеш. Тільки, каже, страшно.

— Чого страшно? — спитав Івась.

— Каже, засадив у одну печеру руку. А там щось слизьке та м'яке. Я за його, тягну, аж воно гадюка. Так я, каже, мерщій її від себе та з води.

— Чого? злякався?

— Авжеж злякавсь.

— Е! Я б не злякавсь,— каже Івась.

— Дивись, він не злякався б гадюки, коли вона так кусається, що чоловік і вмирає від того.

— Так вона ж у воді не вкусе, кажуть,— відказує Івась.

— Да, не вкусе. Он Грицько розказує. Що я, каже, її кинув від себе сажнів за три, а вона тобі в одну мить опинилася коло берега,— так аж хвиля роздалася, так стрибнула.

— Ну, то й укусила?

— Та ні, каже, не вкусила, тільки рот роззявила та надулась, та сичить. А я,— каже Грицько,— як ухоплю цеглину,— цеглина на березі лежала,— як улу-ущу її по головці, та так моя гадюка і виправилася.

— Еге, так воно страшно й купатися?

— Чого страшно?

— А як гадюка вкусе?

— Чого ж вона тебе вкусе, коли ти її не займатимеш. Вона там у печері сидить — не займа нікого. Не займай і ти її, то й вона тебе не займе.

Івась стояв і, роззявивши рота, дивився на Карпа.

— Ну, так ідеш, Івасю! Чи ні? Кажи. Не держи мене. Бо як не підеш, я зараз сам піду.

Івась заюртувався.

— Так постій, Карпику, я піду матері спитаю.

— От мамій! Нащо її питати. Боїшся? Вона, звісно, не пусте. Мене теж не пускають, так я сам піду. Ходім.

Івась задумався — чи йти йому, чи ні.

— Ходім, кажу.

— Ти снідав, Карпе? — спитав Івась, глянувши на шматок хліба.

— Ото ж і поснідаєш після купання. Та поплаваємо. Я тепер уже і наввимашки і голічерева умію.

— Е-е?

— Їй-богу, умію. Хочеш, і тебе стану вчити?

— Їй-богу?

— Їй-богу! Чого ж би я став дурити.

Перед очима Івасевими, мов на долоні, з'явилася річка чиста, ціла метка дітвори: той поринає, той виринає, той вимахує руками — пливе, той голічерева і кричить товаришу: «А що, дивись, не тону?» Той теркоче, як жаба над воду. Світ у Івасевих очах помутився, він забув про дім, про матір, про все і перший побіг за ворота. Карпо за ним.

— Ходім же, Карпе, попідтинню, щоб мати не бачила.

— Ходім.

І обидва покопотіли чимдуж.

Дорога до річки ішла низом, ярком. Між двома горами послався той шлях, порізаний ровами, що повикручувала весняна вода, стікаючи з гір; віз хазяїна споконвіку не проїздив тут. Од ровів поодгороджувались люди високими тинами, і під одним боком вилася протоптана більше дитячими ногами вузенька стежка. Як змія, біліла вона поміж лісом бур'яну, лопухів, чорнобилі, а з боку її жовтів ярок. Іноді ярок підходив близько до тину, і стежка, мов стьожка, збігала через самий яр і вела на другий бік. Старі вишні, груші, яблуні посхилялися через тин своїми віттями і ніколи з-під їх не сходила тінь. Холодок і в обідню пору стояв там. Ледачі собаки завжди ховалися там від пекучого палу. Тепер ранком сизий туманець прикривав той шлях своєю запоною. Роса пообвисала великими краплями на бур'яні, дереві і спадала дощем додолу. Кропив'янки, горобці цьомкали і цвірінькали між гущавиною. Якби не вони — то там би була мертва тиша, німа німота. Івась тільки другий раз проходив цим шляхом. Раз, пам'ятає, ішов він з матір'ю до своєї хрещеної матері. Він боявся тоді сії пустинні і, знай, ховався за материну спідницю. Тепер давнє почуття прокинулося у його знову.

— Дивись, як тут глухо та страшно! — сказав він, ідучи позаду Карпа.

— Чого тобі страшно? Не бійся. Я сюди часто бігаю горобців драти. Тут, брат, горобців по тинах — страх! Дивись.

Він підскочив, кишнув і, ухопивши грудку глини, попер її у тин. Захитався бур'ян, залущав тин... Горобці полинули з дупел, з гнізд і зацвірінькали несамовито, чіпляючись по бур'янах, схилах [?]...

Івася це зайняло. Він забув і про страх. Недалеко від нього схопилася сіренька пташка і, скочивши на тин, почала цьомкати.

— Карпе! дивись, що воно за пташка?

— Де?

— Он.

— То соловей. Підожди. Тут, видно, десь його є гніздо. Пошукаймо.

Почали хлопці лазити по бур'яні і шукати гнізда. Пташка затріпалася, знялася з тину, упала у ярок, знову знялася, повилась над головами і знову упала в ярок.

— Карпе! Карпе! — крикнув Івась.— Дивись, он там соловей упав. Видно, там його гніздо.

— Е, там. Шукай тут. Він хитрий. Хоче нас одурити.

— Та ні бо, дивись, дивись, як він між бур'яном бігає.

Карпо стрибнув і, не здержавшись, покотився у яр.

— О, нехай йому чорт! Як забився! — крикнув він до Івася.

— Ось, ось пташка! — крикнув Івась, указуючи на пташку, що опустилася у самих його ніг.

Карпо, не потураючи, що забився, як кішка покарабкався з яру. Глина, бур'ян — все летіло з боків униз. Карпо, однак, виліз. Соловей знявся і полетів.

— Куди він полетів? — спитав Карпо.

— Не бачив.

— Ей ти, роззява. Шукаймо ж отут гнізда. Тут, певне, воно є.

І хлопці почали розхиляти бур'ян і вишукувати гніздо.

— Ти знаєш що, Іване,— сказав Карпо,— якби ми нагляділи гніздо солов'яче, то що б було?

— А що?

— Ми б видрали солов'їнят.

— Ну то й що?

— Грошей би набрали. За одного, брат, солов'я три карбованці брали.

— Е?
— Їй-богу.
— Хто ж їх купує?
— Пани, дурню!
Івась задумався.
— А воно не гріх їх ловити? — спитав він.
— Чого гріх? Який гріх?
— Дід казав, що гріх ластівок драти!
— То ж ластівок. Оже коли б і їх купували, то я б не побоявся гріха.

І він поліз у саму гущавину бур'янів. Птичка, як з-під землі, вирвалася і звилася над ним.

— Тут, тут! — закричав Карпо і почав обдивлятись кожну гілочку.

— Є, брат, є! — крикнув це він дужче, указуючи Івасеві на одну бур'янину, в кінці котрої висіло невеличке гніздечко. Івась побіг. У гніздечку було п'ятеро яєчок.

— Мовчи ж, Іване, мовчи. Нікому не кажи. Ще не вилупились,— сказав Карпо.— Підождемо, як вилупляться, видеремо, продамо і грошима поділимося.

— Навіщо ж нам гроші? — спитав Івась.

— Як навіщо? Ото дурний який ти! Грошей йому не треба. Гроші, брат, усякому чоловікові нужні. Ми накупимо конхветів, сахарю. Я лук куплю. Такий славний, брат, лучок продає Катьман. Горобців будемо стріляти.

Івась стояв і слухав Карпа. Йому було якось радісно-радісно. Серце його тріпалося, очі горіли. Як на те горобці цілим табуном стрибали на тину, вишнях. «От би куди стрілу пустити! — подумав він.— Горобців би з п'ять можна положити. Та гарно так. Тільки — цок! Горобець брик! — тільки пір'ячко посипалося».

— У Катьмана, Карпе, один тільки лук? — спитав він.

— Де тобі один? Там їх достогибелі.

— Так і я собі куплю лук.

— Добре. Купимо. Тільки нікому не кажи, що ми нагляділи гніздо.

— Ні, не скажу.

— Гляди ж!.. А тепер і бур'ян позводимо, щоб хто не дознався.

Хлопці почали піднімати бур'ян.

— А цю, брат, я закручу бур'янину,— сказав Карпо,— щоб не забути, де гніздо. Отак!

І Карпо зломив верх високої чорнобилини і закрутив кругом стерна.

— Тепер ходімо, Іване.

І хлопці побігли вузенькою дорожкою, то спускаючись у яр, то ховаючись між високим бур'яном.

Коли дорога наближалася до річки — огороди людські рідшали, долина ширилася і рів зменшався. Далі зовсім не видно було рову, тільки низьке місце, де протікала по весні вода, поросло широкою жирною травою, оситнягом, а де-де і невеличкий очеретець піднімавсь своєю гострою спичкою з-за трави та лопухів. Ще далі — і ні одного тину не видно було. З правого боку чорнів зруб і поміж ним, мов щітка, піднімався молодий лісок, з лівого — глиняна гора жовтіла своїми ямами, обвалами, ровами. Зверху гори зеленів дрібний спориш, що, мов килимцем, прикривав високу голову її. А на самому шпилечку лежали великі руїни. То було замчище. Страшна кучугура цегли та каміння лежала купами. З однієї купи високо піднімався угору червоний стовп з цегли, похилившись на один бік. То частина стіни ще недовалилася. Сонце кидало на гору свої косі ранкові паруси і обдавало рожевим світом. Горіла трава, як зелена оксамитова сукня, мов велетень надів зелену шапочку, а страшно на їй містилися чорні кучугури наруйнованої цегли, а ще страшніше піднімався той стовп, мов дивився на околицю своєю похилою головою.

— Дивись, Карпе, замчище! Дід мені про його дуже багато розказував. Та страшне все таке. Він розказував, як син та порізав батька та матір.

— Де порізав?

— У тому замчищі.

— А воно б піти подивитися туди, Іване.

— А справді,— сказав Іван, задумавшись.

— Там, певне, є клад заритий. Може, ми такі щасливі, що той клад знайдемо.

— Так підемо? — спитав Іван Карпа.

— Ходімо ж попереду покупаємося та, вертаючись, і підемо.

— Добре.

І хлопці налягли на ноги. Ось і річка блиснула своїм чистим голубим плесом. Ціла метка дітвори, як черва, кишіла на березі. Той роздягався, той удягався. Той на піску викочувавсь, той у воді перекидався. Карпо, як

тільки добіг, миттю скинув всю з себе одежу і плигнув у воду. Пірнув і вирнув, знову пірнув, знову вирнув і кинувсь пливти. Невеликими руками, мов ломаками, розбивав він чисту воду і подавався все вперед та вперед. На середині він повернувся.

— Іване! — крикнув він до Івана, що стояв на березі і дивився з другими хлопцями, як добре плава Карпо.— А дивись, голічерева!

І як плітка, він перекинувся лицем угору. Вода його піддержувала, тихо водив він руками під нею і, мов іграюча плітка, лежав увесь зверху води. Течія несла його тихо за собою.

— Ану, достань дна! — крикнув Іван.

Карпо перекинувсь і, задираючи руки угору, пустився стрілою на дно. Руки потонули, Карпа не видно стало.

— Ту! Та й глибина там яка! — сказав хтось з хлопців.

— Та де там глибоко! — одказав другий.— Я там був — не дуже глибоко.

— А дивись, чого ж його й досі нема?

— То він у воді сидить так. Хвастає.

Поки хлопці отак розмовляли, голова Карпова виткнулася з води. Він одною рукою стер з виду воду і, роззявляючи рота, передихав.

— Не достав! — крикнув Карпо.

— Та ну? — спитав Іван.

Карпо не одказував. Він знову, задираючи руку, пустився. Через хвилину вирнув і виніс у жмені піску.

—Достав,— показуючи покаляною рукою, сказав він і почав гребтися однією.

— А ти ж чому не купаєшся? — спитав він Івана, підпливаючи до берега.

— Боюся. Глибоко.

— Так тут же неглибоко,— сказав Карпо.— Ну, з берега і будем купатись.

Іван роздігся і поліз у воду. Він боявся далеко іти і ходив коло берега, плескався водою, поринав, так що спину його й видно було. Карпо і хлопці сміялись з його. Карпо, як щука, кидався від його і плавав, показував, як треба пливти. Івась, узявшись за землю руками, ліз задом, як рак, і страшно бризкав ногами.

— Ну, я буду учити тебе плавати! — сказав Карпо, підходячи до його.

— Е, не хочу, боюся! — скрикнув Івась і вибіг на берег.

— Дурний! — сказав Карпо. Побіг за Іваном собі на берег, стрибнув на пісок, перекинувся раз, удруге, втретє, вимазався, як чорт, і, ставши на голову і руки, почав угорі вибирати ногами. Всі хлопці сміялися, дивувалися. Івась дивився, і в його серце закралася заздрість. Дивлячись, як Карпо стоїть, його взяла самого охота стати. Він піднявся на руки і впав через голову. Хлопці засміялися, а він ще і забився. Плакати б — та стидно. Він швиденько схопився, побіг у воду, обмився і вийшов удягатись.

— Ото й годі? — спитав на бігу Карпо і полонув, як чорт, у воду. Івась надягав сорочку.

— Калі йому! Калі! — крикнув Карпо з води, моргаючи на хлопців і вказуючи на Івана, що заплутав голову у сорочку.

Білоголовий хлопець ухопив жменю піску і сипнув на Івася.

— Калі! Калі! — крикнули другі.

— Не лізьте! — закричав не своїм гласом Івась, почувши, що з усіх боків посипався на його пісок.

Хлопці порозскакувались. Івась сердито дивився на їх. Перекинувши через голову сорочку, він увійшов у воду і, піднімаючи її, сів, щоб обмитись. Хлопці дивились і сміялись, а Карпо, як гуска, плавав і по-баб'ячи, і голічерева, і наввимашки, і як утка крутився, як в'юн поринав. Хлопці обвисли на березі і любувалися, як Карпо добре плаває.

Івась уже удівся зовсім, коли Карпо, як пуп синій, вискочив з води і ухопив сорочку.

— Калі! — хтось сказав, і жменя піску полетіла на Карпа.

Карпо, як стріла, знявся і зацідив у вухо першого хлопця. Той почав ревти.

— Не лізь! не обсипайся! — лютував Карпо і пішов обмиватися у воду.

Скоро і він удівся.

— Ходім, Іване,— сказав.

І не пішли, побігли вони назад.

На чистій широкій поляні вибрав Карпо місце передихнути і поснідати. З одного боку по горі поп'явся лісок, а з другого замчище дивилося на їх своїм страшним видом. Хлопці посідали на здоровенному пенькові і мовчки

їли огірочки з хлібом, поглядаючи якось крадькома на жовту гору. Мов ворог, котрого збиралися вони взяти, стояла гора над ними і вкривала усю долину чорною тінню, тоді як голова її горіла червоно-зеленим огнем.

— Чи бач, як там сонце світить? — сказав Карпо.— А тут, бач, тінь.

Івась не одказав нічого, тільки глянув.

Невеликий шматок хліба і два огірки, що взяв Івась з дому, швидко вони з'їли, оже ще не здіймалися іти, мов роздумували, як то по такій крутизні карабкатися.

Ось Карпо глянув на Івана, а Іван на Карпа і мовчки устали обидва. Перший зробив ступінь Карпо, за ним Івась, задираючи угору голову. Долину перейшли хлопці тихо і, добравшись до гори, Карпо, мов хто його погнав у шию, пужнув уперед. Пісок, глина, невеличкі камінці зривались з-під його ніг і котилися додолу. Іван мовчки потяг за товаришем. Крута гора, рови, ями, здається, анітрохи не перетинали хлопцям шляху. Коли рів був невеликий, Карпо перестрибував його, коли дуже глибока яма лежала — він, беручись і руками і ногами, обминав і все ліз далі та далі. Ось уже половина гори. На сім місці мов хто на спочинок положив здоровенний камінь. Хлопці добралися і, хекаючи, посідали перепочити. У ніг їх одкривалася весела околиця. З одного боку — лісок, з другого видко було частину міста. Церква, як мати, стояла серед міста, задираючи голову угору і виблискуючи своєю золотою банею. У самому низу, як гадюка, річка вилася, повертаючи круто за ліс. Там уже над нею поросли очерети. Звідти доносилися до їх крики гусей, утят... На оболоні ходили корови, телята і щипали мокру травицю.

— А тут гарно як! — вимовив, здихнувши, Карпо.

І хлопці упились очима в край неба. Коли знизу долітали до їх різні голоси та крики, то вгорі, мов у вусі, було тихо. Ні вітрець не повійне, ні зашумить що. Тихо та пусто. Тільки сонце, вище та вище підпливаючи, пече їх голови.

Карпо ухопив грудку глини і кинув униз. Розбиваючись у невеличкі шматочки, посунула вона з гори, гудючи і підскакуючи. Івась і собі узяв грудку і шпурнув. Полетіла вона через рови, через ями, лякаючи своїм гуком їх незамутню тишу.

— Ходімо,— сказав Карпо і перший знову порвався. Івась за ним. Хтось унизу посварився на їх палицею і

щось кричав. Вони не чули, що кричав чоловік, і подралися ще вище. Ось уже і спориш недалеко від їх, уже вони хапаються за його гілочки руками і лізуть. Ось кучугура цегли, глини, вапни, покрита зеленим мохом. Ось і рябина стоїть, мов дівчина, заквітчала голову хмелем. Ще неспілі ягоди низько понагинали зелене гілля і, мов янтар, горіли на сонці. Хлопці добралися і до рябини. Стали перепочити, узявшись за окоренок руками. Знизу їх видно було, мов дві невеличкі постаті, вистругані з каменю, стояли, піддержуючи руками зелене дерево. Люди дивувалися, дивлячись на їх.

— Дивись, Тимошко, що воно? — крикнув водовоз на свого товариша.

— Де?

— Он на горі.

Тимошка задрав голову. Хлопці мов запримітили і почали вистрибувати.

— То, брат, чорти! — рішив Тимошка і перехрестився.

— Ач, вражі, як витанцьовують! — сказав його товариш, зліз з бочонка, знайшов камінець і шпурнув угору. Високо-високо, гудючи, подалася грудка, хлопці наставили руки, щоб ловити. Вони щось кричали — і тільки один невнятний гомін доходив донизу.

— Що то ти влучаєш, чоловіче? — спитав водовоза прохожий міщанин.

— Та он, дядьку, щось на горі.

Міщанин подивився-подивився і, хекнувши, перехрестився. Хлопці зареготалися і, заплескавши в долоні, скрилися за кучугурою.

— Іване! а давай звідси вергать кирпичиння! — сказав Карпо і взяв півцегли у руки.

— Давай! давай! — крикнув Івась і собі ухопив цеглину. Швидко дві цеглини котилися, гуркотячи, з гори на низ. Люди, що ще надійшли, полякалися і кинулися врозтіч, хто куди попав. Деякі поспішали додому принести непевну звістку, що на замчищі щось лихе завелося. Глуха і німа стояла гора скільки вже літ, а то зразу на тобі та цить! Чутка, як стріла, зразу облетіла усе місто. По всіх хатах, улицях, майданах толкувалися люди про непевний випадок. Діди і баби таємно хитали головами. «Не перед добром то, видно, воно!» — казали і хрестилися. Од їх таємного гомону мала дітвора так перелякалася, що поховалася по різних затінках, мов ждучи чогось неабичого

Були і такі, що сміялися: «Де там те в ката взялося! — казали вони і, сміючись, добавляли,— оце, мабуть, страшний суд буде!» Вірючі боязко світили на їх своїми очима і думали в душі, що то за грішні люди! Віруючих було більш і, зібравшись цілою низкою, пішли вони дивитися на чудо, що з'явилося на замчищі. Деякі і невірючі пристали до їх. Хмара голов укрила все підгір'я, задираючи очі на місце, звідки тільки вирувалися важкі кирпичини. Ось незабаром Карпо вискочив над гору, підскочив, крикнув, гукнув і скрився. Трохи усі не попадали ниць на землю і кинулись врозтіч. Тепер не можна було не вірити — усі і вірючі, й невірючі бачили мале чортеня, що стрибало і кричало на горі. Чого ж іще? Треба до батюшки йти — хай службу служе, хай вигоне чортів з замчища, бо через їх не матиме покою ціле місто. Уже трудно їм усилиться — а там нароблять дешпоту.

Тим часом Горпина прибрала Одарочку, нагодувала і випускала з хати надвір.

— Іди, іди надвірку, Одарочко,— казала вона, цілуючи дочку,— іди, знайдеш там Івася, будете гуляти-гратися.

Одарочка покопотіла з сіней, а Горпина повернула на кухню.

— Івасю! Івасю! — гукала Одарочка, вибігаючи насеред двора і роздивляючись брата. Івась не відкликався.

— Ага, ти заховався,— промовила сама до себе і пішла розшукувати. Подивилася за ворітьми, заглянула у сарай, в конюшню, в загороду; побігла у садок, перелізши через перелаз, гукала-кричала — не обзивався Івась. Обходила всі глухі кутки, обнишпорила всі нишпорки — нема, як у воду впав! У садку поміж зеленою вишниною, старими високими грушами і розлогими яблунями, серед зеленої трави росли різні квіточки — і жовті проліски, голубі фіалочки, червоні трав'яночки, сині сокирки. Укриті ранковою росою, освічені ясним сонечком, як дорогі камні, горіли вони між зеленим килимом трави і манили до себе.

Одарочка, не знаходячи Івася, почала рвати квіточки, і за такою роботою забулася, за чим ішла. Нарвавши квіточок, сіла вона під розлогу яблуню, що, як шатро, розпустила навкруги широкі гілки і кидала густу тінь на землю. Де-не-де тільки пробивалося крізь ту гущу ясне проміння і невеличкою жариною колихалося і жевріло на м'якій, як шовк, травиці. Одарочка сіла у тому холо-

дочку, почала плести віночок і співала якусь невнятну пісню. Без слів була та пісня, та люба, привітна така. Багато якоїсь тихої радості набралося у невеличкому серці дитини, незамутне щастя гойдало його, і зливала вона ту радість і те щастя своїм пискучим голосочком. Чом співає пташка, зустрічаючи ранкову зорю? Чого заводить свою пісню жайворонок, піднімаючись високо-високо угору, стріваючи ясне сонце? Того співала і Одарочка, не знаючи як, не знаючи що. Тонкий голосок її то бринів, як струна, і вона вела ним довго-довго, поки духу ставало, то рвався, переливаючись, то нижче, то вище, і вона складала з тих голосних уривочків довгий разок пісні. Сонце підпливало собі вище та вище, гріючи повітря, палючи голі місця, а під зеленою яблунею тінь, холодок, як і ранком. Байдуже Одарочці, що там кругом діється, коло неї цілий оберемок квіточок, котрі вона складає пучечками докупи і в'яже в вінок, кругом пахуче повітря, котре напува її серденько радістю... І голосок її бринить, пісня ведеться і ведеться. Здається, нема їй ні кінця ні краю! Ось і вітерок повіяв, зашуршало зелене листячко, десь узявся і комар і, тріпаючи крильцями, загув у повітрі. Прожогом кинувся він до лиця Одарочки, думаючи, що то квітка, і сів на щічці.

— А, проклятий! — крикнула Одарочка, ударивши злегка по щоці і роздавивши комара.

Пісня перервалася на яку годину і знов знялася, і знов заходили малі рученята коло квіточок. Швидко довгий батіг їх лежав у ногах Одарочки.

— Буде! — сказала вона, узяла батіг, обвела кругом голови, зняла, держачи пальцями, де треба зв'язати, зв'язала і знову наділа на голову, усміхнувшись сама собі, не знать чому і не знать від чого. Сміх, мов нарошне, зопер їй дух у грудях, і, випускаючи, вона важко зітхнула.

— І де отой Івась ходе! — промовила журливим голосом, вилізла з холодку і з вінком на голові пішла знову шукати Івася.

— Івасю! Івасю! — гукала вона.— Ось іди подивися, який я вінок сплела! Івасю!

Дзвінкий голосок її пронісся і безслідно замер в повітрі.

— Господи! І де він ходе так довго? — трохи не плачучи, питалася сама у себе. Постояла, ще постояла. Гукнула — не чуть, не озивається. Зірвалася і побігла до ха-

ти. Мов кущ квіточок котився двором — то вона бігла.

— Ач, як наша дівчина прибралася! — крикнув до неї з сараю Свирид. Одарочка стала і усміхнулася до Свирида оченятами.

— Свириде! чи ти не бачив Івася?

— Не бачив,— відказав Свирид і скрився у сараї.

Одарочка подалася у хату. Вона увійшла у сіни і стала на дверях, що вели у кухню. Баба Оришка стояла коло столу, скромадила його ножем і змивала, Горпина і Христя чого[сь] заглядали у піч. Христя правилася рогачем, а Горпина їй наказувала.

— Отак, отак, Христе, буде! — сказала Горпина і повернулася назад. Очі матері стрілися з граючими оченятами дочки.

— Одарочко! — скрикнула Горпина.

— Та який вінок сплела. Ач, як гарно їй у віночку! — додала Христя, зиркнувши на Одарочку.

Одарочка усміхалася і оченятами, і зубенятами.

— Ох ти, моя квіточка садовая,— скрикнула мати, кинулася на усміхаючусь дочку і цілувала довго-довго.

— А Івась же, Одарочко, де? — спитала, втомившись пестити.

— Івася немає. Не знаю, де й дівся! Гукала, гукала його — не одкликається.

Серце матері стукнуло.

— Де ж він дівся? — спитала Горпина.

— Не знаю. Я його й не бачила,— відказала Одарочка.— Його увесь ранок не було.

— Де ж він? — уголос подумала Горпина і кинулася з хати.

Сонце уже високо піднялося і як золотий намет розкинуло по двору, граючи та висвічуючи. Горпина стала на рундуку і, закриваючи від сонця очі, почала гукати Свирида.

— Свириде! Свириде! — кричала Горпина.

— Я осьдечки,— з сараю вирвався голос, і на воротях показався Свирид.

— Не бачив хлопця?

— Ні, не бачив.

— Гм. Де ж він?

— Як бачив ранком, коли він вийшов до Карпа, то більше й не бачив.

— То його, видно, отой шибеник кудись завів! — з серцем промовила Горпина і неспокійна пішла у хату.

Серце матері недаром якось болізно стукнуло-занило. Воно ще не знало тої лихої чутки, що носилася, як вихор, по місту і клопотала людей неабияким клопотом. Чутка та, переганяючись з улиці на улицю, з однії голови у другу, перелетіла і в покої пана городничого. Він не дуже давно що устав і, старий, підтоптаний служака, повагом удягався, як доніс йому його лакей — москаль з поліції, що квартальний чогось прийшов. Старий покректав, розправив білі бакенбарди, розгладив уси і, крикнувши на москаля: «Дай халат», накинув його на плечі і, взявши люльку у руки, вийшов до квартального. Як москаль на часах, витягся квартальний на увесь свій ріст і, затинаючись, привітався.

— Здоров, Забіяко! — прошавкав беззубим ротом городничий.— Чого?

— Неблагополучіє,— промовив боязко квартальний, моргнув усом і сизим носом.

— Яке?

— Неблагополучіє збудило цілоє місто. Народ в волненіє прийшов.

— Яке?! — крикнув городничий, як тільки зміг найдужче, і Забіяка затіпався, як лист на осичині.

— Кажи яке, скоріше! — знов крикнув городничий на занімілого квартального.

— Чорти... чорти... замчище... на самому шпилечку... цеглинням швиряють.

— Що? — грізно насупившись, спитав городничий, не розбираючи нічого.

Забіяка став і замовк.

— Яких ти чортів провадиш? Га? Лизнув учора, мабуть, так, що в очах тобі чорти увижаються.

— Нікак нєт! — скрикнув Забіяка.

— Що нікак нєт? Так говори толком. Що там таке?

— Народноє волнєніє.

— Так сказать інвалідному, щоб москалів вислав.

— Народноє волнєніє охватило увесь город... Чорти на замчищі завелися, як доніс мені староста.

— Що він толкує? — спитав, обертаючись до москаля, городничий.

— Так точно, ваше высок[ородие],— забарабанив

москаль,— их благородие правду говорят, что черти на замчище завелись. Мне сказывал десятник тоже.

Городничий стояв і дивився то на десятника, то на квартального.

— И через то волнение в городе,— додав, помовчавши, квартальний.

— Ізловить! — крикнув городничий на квартального і повернувся іти.

— Слушаю. Кого прикажете ізловить — зачинщиков бунта? — спитав, у спину дивлячись городничому, Забіяка.

— Чортів! — через плече глянувши, крикнув городничий, вийшов у другу хату і зачинився.

Забіяка стояв, як укопаний. Він не знав, що йому робити, і м'яв у руках свій червонооколий картуз з великою кокардою.

— Хм...— промовив, помовчавши.— Ізловить! Як ти чорта піймаєш? Ще й головою своєю наложиш... А, служба наша каторжна! — промовив квартальний, вийшов у другу хату, узяв свій ціпок і пішов з хати.

— Збирай команду! — крикнув Забіяка на десятника, що, як струна, стояв коло рундука і з котрим прийшов був до городничого. Москаль, як млинок, крутнувся на одній нозі і миттю опинився за дверима. Забіяка повагом зійшов з рундука і, опустивши голову на груди, потяг, ледве передвигаючи ногами, за десятником.

— Єфремов! — крикнув він на москаля, піднімаючи голову.

Той не чув, біг.

— Єфремов! — крикнув на увесь майдан Забіяка. Москаль став.

Забіяка крутнув якось ухом, і москаль з усіх ніг пустився до Забіяки.

— Як збереш команду, побіжиш до Лейзара. Скажи йому: я казав, щоб дав кварту горілки, та доброї... Може, й не вернемся, як підем... Я в поліції буду...— сказав він тихо і пішов.

— Слушаю! — одказав Єфремов і знову пустився.

Забіяка, похнюпившись, потяг прямо до поліції.

Тим часом хлоп'ята, втомившись вергати кирпичиння, почали обдивлятися ті здоровенні кучугури, що поналягали з колись славного палацу. По тих купах поросло всякого бур'яну, трави, моху... Гора, не бачивши з вік чоло-

вічої ноги, укрилася усякою рослиною: тут гордо, як ліс, піднімала свої вітки угору чорнобиль, там лопух розстилав своє широке зелене листя, там синяк стояв, виставивши свої колючі ости, сьогорішні коров'яки зеленіли між жовтими торішніми... а цеглу зелений мох, мов бархатка, прикривав зверху, поміж ним де-не-де біліла неперетліла ще вапна... Ящірки так і швендяли поміж травою, то зелені з чорними очима, то сірі з зеленими... Івась перший уздрів і закричав: «Гадюка!» — пустився був бігти. Карпо, зирнувши, не злякався і почав перший кричати до ящірки: «Покинь хвіст! Покинь хвіст!» Одна зеленоока, чи послухавши несамовитого крику Карпового, чи важкої цеглини, що увірвала її якраз по хвостовику, кинула невеличкий хвостик, а сама чимдуж подалася між цеглу. Хвостик почав підкидатися, скручуватись. Карпо стояв і любувався.

— Іване! не бійсь! це ящірки. Вони не кусаються,— сказав він,— ось одна покинула хвіст. Дивись, як крутиться.

Івась очунявсь, підійшов і, дивуючись, вимовив:

— Дивись ти! Хвіст!

Карпо почав розказувати, як ящірки гублять хвости і як потім прилазять за ними. І тільки притулиться — так хвіст і прискоче сам знову.

— Ось підождемо тут. Вона швидко прийде за хвостом.

Хлопці стали і мовчки почали дожидатись. Довго вони стояли і ждали. Аж ось знову якась цікава з зелених ящірок зашуршала поміж бур'яном, виткнулась і, забачивши їх, як попарена шмигонула в цеглиння.

— Он-он ще ящірка! — крикнув Івась.

Карпо, як несамовитий, погнався за зеленою і почав кричати: «Покинь хвіст! покинь хвіст!»

Метка цеглина одбила і в цієї хвоста. І знову хлопці постояли коло зеленого і поподивувалися, як хвіст, мов невеличка рибка, тріпався, перекидався, то в кільце згортувався, то, як швайка, розправлявся.

Хлопці довго і тут ждали, чи не прийде ящірка за хвостом, ящірка не приходила.

— Е, баче. Ходімо далі,— сказав Карпо.— Ходімо аж до того стовпа.

І хлопці кинулися на здоровенну кучугуру цегли, з котрої, схилившись на бік, високо виходив угору стовп з недоруйнованої стіни.

— А дивись, як гарно тут! — скрикнув Карпо, дивлячись з кучугури на околицю.

Івась поліз за Карпом. На високій горі, з здоровенної кучугури околиця розкривалася верстов на десять завдовжки. Кругом її, мов покришкою, накрило синє прозоре небо, обпираючись своїми краями на землю. Унизу, мов гадюка, звивалася зеленою оболонею річка. Один край її виходив з-за сизого лісу, котрий тільки мрів на краю околиці, далі крутими завертнями повертала вона до гори, коліном перегнулась у тому місці, де недавно хлопці купалися, з того боку над зазубнем поросли високі кучеряві верби і, мов дівчата, заглядали у воду; далі, леліючи пінявою гривою, помчалась вона через млини оболонею і впиралася другим своїм кінцем аж у край неба. Тут, по сей бік, на оболоні, мов комашки, снував скот, щипаючи травицю, там, по той бік — срібно-зелені луки, ще покриті низовою росою, синіли невеличкі ліски, чорніли хуторки, за ними піски, мов сніги, біліли і виблискували, там щось за сиза полоса затінила їх, а за тією сизою попругою знов щось біле леліло... А над цим усім високо у небі стояло ясне сонечко і лило і розливало свій світ, мов золотою ризою прикривало усе зверху. Хлопцям чудно ставало, що так далеко видно і так добре видно. Тріпалося одрадою у кожного серце у грудях і, впиваючи очі у хорошу картину, вони викрикували раз поз раз: «А дивись, дивись, Іване, от там димок як біліє!» — «А дивись, Карпе, он як річка горить, мов жаровня».— «А он бач,— он... он... аж під лісом хата».— «Що то, у печі топиться, що так огнем б'є?» — спитав Івась.

— Ні, то сонце ударило в шибку. А глянь на го́род! — сказав Карпо і повернувся. Івась за ним.

Город, як на папері, став, і все перед їх очима розкрилося: і білі хати, і гарні двори, і зелені садки, і церква, мов мати, стоїть серед міста і виблискує своєю банею, золотим хрестом... А там далі кладовище, хрести, мов рогачі, стирчать з землі. За кладовищем зелено-жовтим килимом розіслалося поле. Безкрає — воно посунулося за гору, ховалося за синьою покрівлею неба.

— Та й го́род який наш здоровий! — сказав Івась.

— Ану, чи пізнаєш свою хату? — спитав Карпо.

Івась нап'ялив очі. Зеленим яром, тим яром, котрим вони ішли купатися, побіг миттю його погляд, попід тинами поснував він далі.

— Аж он! — крикнув Івась, вказуючи на свою хату.

— Так! — відказав Карпо.— А то зараз і наша. А то Луценкова, а он Грицаєнкова, а он то — де Павло, що так добре співає, служе. А он піп живе, он городничий.— І почав Карпо розказувати, де чия хата, і вказувати рукою.

Івась дивився і дивувався.

А тим часом Забіяка, підкріпившись добре тією горілкою, що дав Лейзар, зібрав цілу зграю десятників і пішов з ними ловити чортів. Ціла вервечка хлопців, чоловіків, жінок проводжала завзятих москалів, котрим і самий чорт не страшний здавався і котрі ішли на неминучу погибель.

Забіяка, підійшовши до гори, скомандував на десятників окружити її з усіх боків і так уже провадитись до самого шпилечка.

— Та глядіть мені! щоб не прорвалась яка сатана через вашу лаву! — приказав він. Крикнув — «З богом!» — і поп'явся сам слідом за десятниками.

Хоробрі воїни з тяжкими шаблями і здоровенними дрючками пустилися дратися по горі.

— Дружней, ребята! Дружней! — кричали один до одного і налягали на свої шости. Ось уже добиралися до половини гори, потомилися, стали перепочити, важко дишучи і обпираючись на свої шости.

Забіяка дрався за ними, а люду внизу — і землі не знать було,— самі голови, і всі мов поніміли — ані словом ніхто не озоветься, тільки очима проводять завзятих десятників. Сі, перепочивши, знову двинули.

— Ану, дружней!

— Не поспішай, не поспішай так швидко! — крикнув Забіяка на деяких, що згаряча геть оставили своїх товаришів.— А то цеп розірвеш — ще вискочить попід руками.

Передні постояли, дожидаючи задніх. І знову подралися. Ось уже жовта глина кінчалася, зелену верховину гори рукою достати. Ще разок, ще — і всі зразу опинилися б на самому шпилечку. Люди унизу зовсім замерли, дожидаючи чогось страшного.

— Стой! — крикнув Забіяка.— Перепочинь!

І всі, посхилявшись на дрючки, важко дихали.

— Ану, ребята, помолимся! Може, це впослідне і світ бачимо! — сказав Забіяка і, повернувшись до сходу, почав хреститься.

Деякі з народу унизу теж замахали хрести руками і з повними сліз очима проводжали завзятих заступників.

— Разом, ребята! — крикнув Забіяка і кинувся.

Москалі, як один, двинули на шпилечок.

Карпо перший углядів москалів.

— Тікай, Іване! — крикнув він і пустився був з кучугури, та, не запримітивши під ногами ями, шубовснув якраз у неї. Івась стояв і божевільними з ляку очима дивився на усатих з здоровенними дрючками москалів.

— Бери! бери! — крикнув Забіяка.

Унизу, мов галячий клекіт, зірвався крик і глухим гуком донісся до їх. Чи то крик страху, чи чого другого? — не розбереш з гори. Та нашим хоробрим воїнам нічого було і розбирати. Вони, як галич, кинулись на бідного Івася з ломаками. Івась з ляку закричав не своїм голосом.

— Бий! бий! бий! — крикнув Забіяка на москалів,— то він ману напускає.

Івась ще дужче завив — скільки стало йому гласу, крикнув він, аж унизу у кожного серце упало, думаючи, що то саме зграбастали рогатого. Однак москалі не послухали свого завзятого отамана і, не б'ючи, підійшли до Івася.

— Чого ти сюди забрався, вилупку проклятий! — крикнув один білоусий.

Івась від сліз і від ляку слова не зміг вимовити.

— Чого ти сюди заліз?

— Я... я... я... не я... Це мене Карпо... Він мене підбив, їй-богу, він... я не винуватий.

— Який Карпо? — допитувалися москалі.

— Карпо... Він побіг... десь дівся. Не знаю.

— Хто ж ти такий? — пита його Забіяка.

— Я Іван.

— Та чорт тебе бери, що ти Іван. Як тебе прозивають?

— Не знаю,— плачучи, відказав Івась.

— Хто твій батько? — питали москалі.

— Мій батько Яків, а мати Горпина... А дід старий — у пасіці сидить.

— Та се,— бий тебе сила божа! — Бородаїв син,— скрикнув один з москалів і трохи не упав зо сміху.

Другі теж почали сміятися, спльовувати, лаятись.

— З ким же ти прийшов? — допитував дехто у Івася.

— Я не сам... Мене Карпо повів.
— Де ж Карпо?
— Не знаю, він тікав, не знаю.
— Шукать! — крикнув Забіяка.

Москалі кинулись шукати і один з їх теж, не бачивши, шурхнув у яму, куди упав Карпо.

— Тю-у! — крикнули його товариші.

— Є, є, братці! — гукав той з ями, указуючи на Карпа, що лазив по ямі, узявшись за ногу, котру таки добре зсадив, як падав,— плакав і лаявся.

— Давай дрючок сюди і витягай! — крикнув москаль.

Товариші подали дрючка і швидко Карпа і москаля витягли з ями.

— Ти хто? — спитав Карпа Забіяка.

— Ох! нога болить! Ох, лишенько, забив ногу! О боже мій, боже мій! — голосе Карпо, уступаючи на ногу.

— Так тобі й нужно, проклятий вилупок! Людей лякать! Бунт у городі піднімать! Га! Ось я тобі, сучий син. У тюрму тебе... На Сибір тебе, клятий! — розрепетувався храбрий Забіяка на безталанного Карпа, що ледве ступав на ногу і одно кричав: «Нога болить! нога моя, ніжечка! ох лишенько-лишенько!»

— У поліцію їх взять! — крикнув Забіяка і повернувсь спускатися.

— Марш! — крикнули на хлопців москалі і окружили їх навколо.

Хлопці заревли, мов їх на смерть вели.

Тихо-помалу почала спускатися з крутої гори валка десятників, а поперед усіх хоробрий Забіяка розмахував палицею і кричав на увесь рот:

— Є-є! зловили! зловили!

Унизу заворушилися люди. Деякі з переляку почали тікати, другі, храбріші, повпились аж на саму гору, щоб побачити, які ж то чорти. Піднімався крик, гвалт.

— От завзяті, так завзяті! — кричали одні.

— Чорта зловили! — казали другі.

— Ану-ну, який там чорт? — питали треті і пустили в діло кулаки, щоб пробитися аж уперед.

— Грицьку, не ходи! — кричав один хлопець до другого.

Грицько, як миша, нирнув попід руками і затерся між людьми. Ось уже валка посередині. Нестямний хлоп'ячий лемент доноситься з неї.

— Бач, як виють, кляті! — хтось сказав поміж людьми. Другі зареготали, і від їх реготу двигнула гора.

— Що ж тепер з ними будуть робити?

— А що? спалять.

— Як же ти його спалиш?

— Коли піймати зуміли, а спалити — і бог велів.

— Та ні, їх у тюрму посадять.

— Нащо в тюрму? щоб і тюрму розвалили?

— Вихрестити! — хтось крикнув.

— Чорта?! — скрикнуло разом з десять голосів.

— Атож!

І знову регіт, як галячий клекіт, піднявся угору.

Валка доходила до самого низу. Нестямний крик, реви все більше і більше чулися. Ось валка і спустилася, стала. Люди один поперед другого пустились хоч одним оком глянути на чортів.

— Хлоп'ята! — з дивовижею крикнули передні, котрі успіли зирнути на хлопців через москальські плечі.

— Ну, чего лезешь? — крикнули на людей десятники.

Передні подались, задні зступилися. Крик, давка.

— На ногу наступив!

— Ох лихо, задушите! — крикнув щось за хлопець.

— А чого лізеш? — і чийсь кулак знявся над головами і важко опустився. Крик ще нестямніше роздався між людом.

— Хлопці! Хлопці! — кричали передні, протовплюючись назад.

— Які хлопці? — допитувалися другі.

— Такі, як і всі.

— А не чорти?

— Та ні!

— Тьху! Бий вас сила божа! — крикнуло скільки разом людей.— Тільки ранок згаяли!

А проте кожному хотілося глянути і на хлопців, і люди товпилися, як на ордані.

— Та то один Бородаїв! — крикнув знову хтось, пізнаючи Івася.

— А другий чий?

— Другий, здається, сапожників, того, що коло Бородая живе.

— О, щоб вас! о, бодай вас! — кричали, спльовуючи, люди і повертали додому.

— Назад, назад, люди! то хлопці! — казали ті, що бачили вже.

— От туди! — одказували їм другі, що не бачили і товпилися побачити.

— Та не лізьте, навісні! — кричали десятники.— І що тут за диво? Хлопці зодралися на гору! А вони лізуть.

— Вон! назад! — крикнув Забіяка, розлютувавшись.

Народ розскочився.

— Марш у поліцію! — скомандував Забіяка.

Валка заметушилася — рушила. Народ за нею. Мов за ведмедем, бігли люди за валкою москалів, що проводила двох хлопців до поліції.

Уже аж у самому місті почали люди розходитися, то клянучи, то сміючись з навіжених хлоп'ят, що так полякали усіх городян.

Сонце стояло якраз над головою і наче огнем пекло, таке було іскристе — гаряче. Вітер — зранку тільки свіжа прохолода вставала, а не вітер, а тепер — мов він і не дихав. Повітря пожовкле, аж густе мов і по йому, знай, то сюди, то туди літають тоненькі іскристі голочки, так і варе на ходу усякого, так і обдає потом. Валка простувала горою до поліції. Ще лізучи на замчище, москалі страх потомилися, а тепер — з їх рижих вусів так і капотіло. Забіяка, як отаман, ішов попереду. Ніс його, і без того червоний, зробився аж сизогарячий, лице налилося смальцем, піт заливав очі. Завзятий отаман не потурав на те і все далі та далі простував, ведучи позад себе здоровенну валку десятників з дрюками, з паліччям, між котрою і не видко б було двох невеличких хлоп'ят, коли б вони не подавали ознаки про себе своїм пискливим ревом. Івась усю дорогу плакав, піт, зливаючись з слізьми, обмивав його рожеве личко і туманив ясні очиці; поруч з ним ішов Карпо, влягаючи на одну ногу, страшно кривлячись і безнадійно скаржачись, що вона болить. Ніхто не потурав на те. Москалі мовчки, посхилявши голови і обпираючись на свої патериці, ішли, важко дишучи; люди порозходилися, хіба які цікаві хлоп'ята вискочать з двору подивитися, мов на яке чудо, на ту валку, вискочать, крикнуть і, як ховрашки, дременуть у двір.

— Ступай до поліції! — приказав Забіяка, вибравшись з гори на широкий майдан. А сам повернув до городничого. Городничий стояв уже на крильці, удітий у білий воєнний сертук з мідяними гудзями, і з-під руки, знай,

поглядав та поглядав на шлях, що вів з гори від замчища. Побачивши валку, котру вів Забіяка, він здихнув, скільки на той час у його набралося духу, і сів на рундуку, скинувши картуз і обтираючи з лисини піт.

Забіяка, увійшовши у хвіртку, вирівнявся і став.

— Ну? — грізно спитав городничий.

— Ізловили,— пробелькотав Забіяка.

— Кого?

— Двох хлопців ізловили... мальчишки гратися залізли.

— Акт составив?

Забіяка зам'явся.

— Прикажете? — звиваючись, тоненьким голоском спитав він.

— Як прикажете?! — ревнув городничий.— Як прикажете! Хіба ти служби не знаєш?!

— Помилуйте... мальчишки... гратися... дело уголовного значения не имеющее...

— Як не имеющее? Народ побунтувати? Город увесь на ноги підняти?! Як не имеющее! Що ти, п'янице, кажеш? А коли б се не хлопці були, коли б се... справді... були... Га? що тоді? Га?

— Винуват... винуват... упомнил.

— Винуват? Упомнил? А горілки пити не упомнил? Га? Жаб'ячі твої очі! Пив горілку сьогодні?! Говори — пив?

— Пив... у страха очі великі... випив чарочку... сили підкріпляв...— переступаючи з ноги на ногу, мов неживий, казав Забіяка.

— А-а... так горілку було коли пить, а акта і ніколи составити...

— Не составил, упомнил... винуват...

— Що ж тепер робить? га?

— Составить можна.

— Як можна? де можна? На самому місці нужно б було.

— Можна хлопців знову повести на гору і написать там акт.

Городничий задумався. Пройшло хвилин дві-три.

— Чиї хлопці?

— Кажуть, один Бородаїв, а другий сапожників Очкурів.

— Гм... Очкур добре чоботи шиє?

— Прості, кажуть, шиє.

— Я не питаю які, а спрашую, чи добре.

— Не могу знать, мені не шив... Думаю, можеть хорошо пошить.

— То-то же... А Бородай хто?

— Багатий козак.

— Повинності платить ісправно?

— У волость платить.

— Гм... Ну, а ще що?

— До сього часу ніяких повинностей не одбував.

— То-то ж... Гляди! — косо глянувши, сказав городничий.

— Слушаю... Акт прикажете на місці составить чи у поліції написать?

— Спору не буде?

— Люди неграмотні.

— Ну і в поліції... Та знаєш... Багатий кажеш?

— Десятин на сотню землі.

— Ого-го-го! — загоготав городничий.— А той чоботи шиє?

— Шиє.

— Ну... ну і прикрути там в акті... Напиши: заговорок порішили старі, а малих послали... Город увесь стривожен...

— Слушаю.

— Доверіє до властей підорвать хотіли... Чуєш?

— Чую.

— Так і напиши: доверіє до властей підорвать хотіли. Ну і прочеє... А там побачим...

— Слушаю! — виправившись, мовив Забіяка.

— Іди ж собі,— і городничий став вставати.

— А хлопців в чорну?

— Авжеж! — крикнув городничий і пішов у хату.

Забіяка вийшов з хвіртки, грізно накручуючи вуса і моргнувши сам до себе...

— Чи ви, бабусю, чули таку новину? — вертаючись у кухню з глечиком води, спитала Христя бабу Оришку.

— Яку, дочко?

— Оце хай господь одверне! — мовила далі Христя.— Бігла я до Саєнкового колодязя по воду. І байдуже собі. Тягну воду. А парубок з двору: «Христе! Христе! Чи чу-

ла таке?» — «Яке?» — питаю. «На замчищі завелися ті...» — «Що ти,— кажу йому,— плетеш таке, що й на голову не злізе... Де воно в ката візьметься?» — «Їй-богу,— одказує,— там таке, що страх і близько підійти... Кирпичиння верга, свистить, кричить... Зібралося народу, як на ярмарок... Хазяїн оце наш побіг. Ціла сотня щось москалів пішла, ловить думка». Я стою та тільки здвигую плечима. А звідти, з гори, як у прірві гуде... чи воно народ, чи може...

— Оце хай бог милує! — сказала баба і закашлялася.

— То що там таке? — з кімнати обізвалася Горпина.

— Таке й таке,— почала розказувати Христя.

— Ох мені лихо! це ж і Івась, чого доброго, побіг туди! Коли б ще не сталося що з хлопцем... Ох, лихо! — скрикувала Горпина, бліднючи на виду, і побігла з хати.

— Свириде! Свириде! — вибігши на рундук, почала вона кликати чоловіка. Свирид не обзивався.

Горпина побігла до сараю, заглянула в конюшню, кинулася на вгород. Гукала, кричала — нема. Коли вертала-ся з садка, Свирид саме увійшов у ворота.

— Свириде! де хоч ти ходиш? — крикнула на його Горпина.

— Де ходжу? А ви сидите дома та й не чуєте нічого. Івася в поліцію взяли.

— Як Івася? — не своїм голосом скрикнула Горпина.

— Так. Вони з Карпом пішли аж на замчище та, видно, і почали там гратися, камінці униз кидати. А люди подумали, що, не тут згадуючи, тії... завелися... Дали знати поліції. Поліція набігла і забрала хлопців.

Горпина і слухала, і чула, і нічого не розібрала... Замчище... Карпо... Івась... цілі зграї люду перед її очима, як навіжені, тупцювалися... У голові гуло, в ухах дзвеніло.

— Ох, боже! ох, боже! що ж мені робити, бідній! що ж тепер казати... Ох, боже! ох, боже! Де хоч Яків? Куди його понесло? Ох, лишенько тяжке! Хоч би хоч дід був дома... Що ж я робитиму, бідна! Вони ж мою дитину на смерть перелякають, вони ж її живцем в землю вложать... Свириде-голубе! запряжи коня! І біжи... скільки духу лети за дідом... Скажи йому: нещастя отаке й таке! Ох, лихо! лишенько! — ламаючи руки, не знала що казати, тужила бідна мати... Біле лице її як крейда стало, очі горіли огнем, уста тремтіли, і вся вона трусилася, мов трясця її била.

— Отаке ви наказали! — одмовив Свирид.— Запрягай коня, біжи за дідом. Нащо його бігти за ним? Коли б панотець дома були, то вони б пішли в поліцію і виручили хлопця.

— Де ж Яків? де ж він? — схоплюючись за голову руками, крикнула Горпина.— Шукай його... Шукай його, Свириде! — і побігла як навісна в хату.

Свирид, глянувши услід Горпині, промовив сам до себе: «Шукай вітра в полі!» — почухався і пішов з двору.

Горпина убігла в кухню, побігла в кімнату, в світлицю, ломила руки, тяжко зітхала, не знала, що їй робити. Коси вибилися з-під очіпка, і одно пасмо майталало на шиї, друге лізло у чорне тривожне око. Вона не примічала того, що сорочка висмикнулася, пазуха розхристалася. Бліда і тривожна вона бігала.

— Де Одарка? — крикнула вона, вернувшись в кухню і не примічаючи, що Одарочка сиділа на полу і гралася недавно сплетеним віночком.

— Я осьде, мамо...— тоненьким голосочком обізвалася дочка до матері. Баба глянула на Горпину, і в старих очах заграв жаль, а в Христі забігала усмішка на вустах, вона одвернулася, щоб не зареготатися.

— Бабусю! Христе! глядіть Одарочки! не пускайте її і надвір, Христа ради! Сиди, моя доню, сиди, моя слухняная, у хатці. Я зараз вернуся! — обізвалася вона до дочки. Побігла в кімнату, ухопила свитку і помчалася, на ходу надягаючи.

— Навиворот! навиворот! — крикнула услід їй Христя, побачивши, що Горпина ніяк не вдіне руки в рукав.

Горпина не чула і чимдуж побігла з двору, сяк-так устромивши руку в один рукав, а за другий держалася, перекинувши свитку через плече.

Горпина бігла прямо до поліції. Люди, стріваючи, не питали, куди се так чеше Бородаєва невістка; хлопці реготалися з її вивернутої свитки, з її висмиканих кіс.

— Дивись, як коси випустила! — кричав один.

— Тітко! Жінко! юпку волочиш! — кричав другий.

— Наділа навиворот, тітко! — репетував третій. І всі разом реготали.

Горпина не чула і землі під собою; недобачала нікого, прямо-прямісінько пустилася вона у двір, де немало всякого народу зібралося подивитися на чудо. Як навісна вона кинулася між народ, розпихаючи та лізучи наперед.

— Тю! — хтось гукнув, і кругом, мов море зашуміло, зареготалися люди.

— Глянь! дивись! Хто се? — декілька голосів запитало зразу.

— Іди додому! — крикнула не своїм голосом Горпина, проскочивши у коло і забачивши сина.

Івась поблід і затремтів.

— Додому, кажу, йди! — крикнула ще дужче Горпина.

Івась порвався був за матір'ю.

— Куди ти? — осадив його зразу москаль.

— Хто ти така? — ревнув на все горло Забіяка на Горпину.

— А ти хто такий? — обірвала його Горпина, вся тремтячи...

— Не кричи! Дитину перелякаєш!

Народ ще дужче зареготався.

— Іч храбра яка! — промовило декілька москалів.

— Нащо ви дитину мою мучите?! — крикнула Горпина і облилася слізьми.— Боже мій, боже! і суда на вас немає, прокляті!

— Бабо! — ревнув на неї Забіяка.— Не лайся, коли не хоч посидіти разом з хлопцем у чорній.

— Хто сидітиме? Ти скоріш посидиш, щоб не знущався над хлопцем. Що воно кому заподіяло? Люди добрі! — обернулася Горпина до людей.— Скажіть, Христа ради, що таке дитя зробе, що воно нашкоде?

Люди тільки реготалися кругом на її кревні скарги.

— Додому іди! — крикнула Горпина на Івася, ударивши кулак об кулак, і повернула сама.

— У чорну! — крикнув Забіяка на москалів.

Десятники стовпилися, у два ряди окружили хлопців і почали рушати.

— Вон з двору! — крикнув на все горло Забіяка на людей. Люди розскочилися, і купа десятників направилася до чорної, що стояла серед двору з побитими вікнами, полупана — не обмазана.

— Іди, молодице, додому! — сказав хтось з людей, вертаючи назад.— Не в такі руки піймалася твоя дитина, щоб сплоха вирвали.

Нестямний крик і рев Івася, мов батогом, стьобнув Горпині по ухові. Як звір, кинулася вона до купи москалів і кричала не своїм гласом.

— За що ви його б'єте? Господи боже! За що ви

б'єте його? Постой, підожди! — обернулася вона до Забіяки,— Ти думаєш, як гудзями затикався, то все, що хочеш, смієш робити! Є на вас і суд, є на вас і правда! Скине він з тебе отой цяцькований каптан!

— Ори, мели, їж! — крикнув їй Забіяка і ще дужче гукнув:— У чорну! в чорну! і сторожа поставить!

Дітвора запищала, а найдужче Івась.

— Я до мами! до мами! О, боже! до мами! — кричав він не своїм гласом, коли москалі силоміць перли його у двері чорної.

Горпина трохи не впала від того крику і, не знаючи сама від чого, побігла з двору. Вона пустилася майданом, добігла до церкви. Стала, глянула на білу церкву, на золоту баню: «Господи! — промовила,— верни мою дитину! Оддяч їм сторицею!» — і знову вернулася до поліції.

Там уже всі розійшлися і в дворі не видно було нікого з народу. Один москаль тільки ходив коло чорної і позирав на поліцію. Горпина постояла, постояла на воротях і, облившись слізьми, повернула додому.

У воротях свого двору догнала Горпина Якова, що ішов, похнюпившись, і Свирида, що, розмахуючи, щось розказував йому.

— Де ти ходиш? Де ти увесь день блукаєш? Господи боже мій! — заголосила Горпина.— Дитину ні про се ні про те у чорну взяли, а він по п'яницях сновигає! Бідну дитину на смерть перелякають, а йому байдуже про те! От батько! от добрий!

— Ну то й що? — спитав Горпину Яків, стаючи перед нею гордо і закладаючи руки позад каптану.— Ну й узяли!.. Ну й посиде! Ну то й що?!

— Як що?! — хотіла скрикнути та ледве прошептала Горпина, похилилася, мов підстрелена, і, обливаючись слізьми, тихо пішла до хати.

Тяжка образа материнього серця, пекучий жаль дитини, страх, щоб не сталося там чого з нею, п'яна безпечність батькова — все це, мов обценьками, ухопило за горло бездольну Горпину, мов камінь навернуло на її боляче серце. Вона не могла слова вимовити. Увійшовши в кімнату і впавши на постелі, вона кляла-проклинала все на світі. Їй би легше було, коли б хто узяв і вгородив гострий ніж у криваве серце, ніж так одмовив батько... «Батько! Який він батько?.. Со...» — не доказала Горпина і похлинулася

слізьми. Кашель задавив плач, і вона страшно закашлялася.

— Що ж, брат, тепер робити? — тим часом питався Яків у Свирида.

— Що робити? Треба іти виручати хлопця! — відказав той.

— Виручати! Знаю, що виручати... І треба було сучому синові бігати на ту гаспидську гору! А щоб тебе, іроде! Тут неуправка з тупчаком... дихнути ніколи. А тут — на тобі та цить, отаке трапся! От бісів вилупок! — чухаючи потилицю, промовив сам до себе Яків і задумався.

— А може б ти, Свириде, за батьком поїхав? — спитав він.

Свирид усміхнувся собі у жменю.

— Про мене, чи за дідом, то і за дідом!

— Краще, мабуть, так буде! Ти за дідом їдь та й розкажи йому усе гаразденько, розкажи: так, мов, і так! Таке і таке трапилося нещастя. А я тим часом піду на розвідки. Поки дід приїде, Свириде, то ми, значить, розузнаємо, як, що і до чого. Бо знаєш, там без грошей не обійтися... у діда ж гроші є, а в мене тепер на гроші така косовиця — тупчак, брат, будуємо! — промовив він, на сім слові моргнувши до Свирида.

— Та звісно! — одказав Свирид, крякнувши собі в жменю, щоб Яків, бува, не запримітив сміху.— Про мене, віз готовий... Тільки коняку заведу — та й дременемо!

— Отак, брат, краще буде! Так їдь же ти з богом, а я піду розвідувати! — і з цим словом Яків потяг з двору.

Свирид не забарився з конем, швидко вивів, накинув хомут, завів у оглоблі, зануздав.

— Постій, Буланий! — промовив він до коня.— Я хоч шматок хліба візьму, бо як поснідав, то й досі ріски в роті не було.

Буланий повернув в'язи, глянув на Свирида, мотнув головою, мов одказав: добре! і почав обмахувати хвостом уідливих мух.

Свирид убіг у сіни і крикнув:

— Христе! дай, будь ласка, шматок хліба!

— Куди ж це? обідати зараз будемо!

— Але! обідайте самі... Нас, бач, мало — за дідом поїду,— сказав Свирид, ухопив шмат хліба і побіг надвір.

Горпина з кімнати чула розмову Свиридову і, зітхнувши, промовила сама до себе: «Господи! до чого я до-

жилася! І наймит з тебе глузує!» — і знову залилася слізьми.

Баба Оришка як сиділа на лаві, так і схилилася, мов прикипіла до неї; Христя, глянувши на бабу, і собі засумувала. Одарочка залізла аж у самий куток полу і чорними очима боязко поглядала на всіх, її тепер не чіпали ні ті квіточки, з яких вона виплела собі такий хороший віночок, ні ті іграшки, які надавала їй Христя. Мов хмара заступила ясний світ, мов сивий дим укрив веселе дворище. Сумно-сумно стало у йому, як у домовині.

ВИЗВОЛ

У чорній було вогко і темно. Се була велика хата, стара, з кривими стінами, по котрих поросли гриби, мох; невеличке вікно угорі, перевите залізними штабами, було аж червоно-сизе — мутне, укрите зеленою цвіллю і ледве-ледве пропускало сірий світ у хату. Коли хлопців укинули в сю чорну з ясного сонячного світу, то їм спершу здалося зовсім у їй темно. Івась нестямно ухопився за плямку дверей, цокаючи і б'ючи ногами у двері, на увесь рот репетував: «До мами! до мами!». Засов стукнув, і Івась побачив, що даремні його сльози і його крик. Він упав коло самого порога на купу тертої соломи, що слали замість постелі, і неутішно плакав. Карпо помацки поліз далі, притулився якось до слизької стіни і, злякавшись, порвався назад. В одному кутку тиркнула жаба, у другому ударив цвіркун... Страх обняв Карпа.

— Івасю! тут страшно! — обізвавсь він до товариша.

Івась, мов хто надавив його зразу, тонко-тонко заридав. Жаба знову тиркнула, цвіркун обізвався удруге.

— Тут гадюки, Івасю, є...— сказав тихо Карпо і порачкував шукати Івася.

Довге і протяжне турчання не вгавало, і по йому, мов молотком, раз поз раз бив цвіркун своїм голосним заборм.

— Івасю! де ти? — спитав Карпо, вилазячи насеред хати і підводячи угору голову.

Тепер тільки забачив Карпо у хаті невеличке мутне вікно, котре, мов з-під землі, лило у хату жовто-мутний світ. Коло самого порога, зариваючи в купу соломи голову, лежав Івась, зігнувшись, як цуценя. Карпо підкрався до Івася.

— Іва́сю! Івасю́!

— Ну, чого тобі? — крізь плач вимовив той.

— Я думав, ти спиш... Що тепер робити? Батько як дознається, лихо буде!

Івась мовчав. Страх ріс у невеличкому серці хлопчика, страх, що кругом темно так та страшно... страх — що то буде дома? Івась знову тонко-тонко заридав.

— Не плач, Івасю... Голова буде боліти... Ти їсти, Івасю, хочеш? Мені їсти хочеться.

Знову теркотання, знову забої цвіркунові.

— Що воно там теркоче? Гадюка? Що, як вона вилізе та вкусе.

Страх, як трясця, затіпав Івася. Зуби у його почали цокотати. Як навісний, він скочив на ноги, закричав щосили і почав гамселити ногами у двері.

Теркотання замовкло, тільки глухе бухкотання чобіт у двері роздавалося по хаті, та нестямний репет Івася покривав його.

— Давай, Івасю, удвох стукотати! — сказав Карпо і почав кулаком вибивати у двері.

У Карпа заболіли руки від щирого вибивання... А кругом тихо, як у могилі.

— Хай йому! Тільки руки поб'єш! — сказав він і сів коло порога.

— О лихо-лихо! О додому! додому! О мамо! мамо! — кричав Івась і погрюкував ногами у двері.

— Что ты там кричишь, пострел? — крикнув до його голос з-за дверей.— Сиди тихо — язык отрежу!

Івась, мов його одірвало, упав назад, закрив лице кулаками і тихо і протяжно загув. Не було міри малому горю Івасевому, не було упину кревним сльозам його. Якби світ божий глянув на лице його — він побачив би рожу у ранній росі, так воно розмарніло-розчервонілося.

Карпо недалеко сидів від Івася і перекидав з руки на руку трюхлу солому. Йому теж було нелегко... Жовте лице батькове, його грізний погляд і ремінна тюжка стояли перед його очима. Тепер лихо — та ще й ждати лиха! Карпо був старше від Івася на рік і з виду — вище і кріпше; його не проймали дитячі сльози, хоч немале лихо крилося в серці. Лихо множе лихе: воно палало у Карповому серці, підбивало його на нові каверзи. Коли б Карпові воля, немало б він шкоди накоїв... І чому він не вкусив за палець того москаля, що силоміць саджав його у чорну? Чо-

му він не вчепився за його, як реп'ях, і не вчепився у очі?.. Сім бід — один одвіт. Що зробив він такого?.. Зо зла ухопив він жмут соломи з сміттям, порохом і швиргонув угору. Пил розлетівся по хаті. Карпо удруге бере, удруге кида, втретє і вчетверте. Накиптяжив — дихати нікуди. І невеликий світ — померк у хаті від киптяги.

Уже Івась залився удушливим кашлем; а Карпо, знай, верга жменями сміття, знай, віє його по хаті. Аж самого пройняв кашель, та й остогидло-таки вергати. Хоч би Івась поміг, так Івась плаче. Карпо ліг... Нудно, гірко, досадно. Шука неспокійна думка Карпова утіхи і не найде... Івась плаче.

— Івасю, не плач, а то битиму! — крикнув Карпо.

— Нащо ж вони сюди заперли? — протягом відказує Івась.

— Чорт його бери. Заперли — випустять...

Жаба тиркнула.

— А й там на яру, де ми солов'я нагляділи, є жаби! — сказав Карпо.— Тільки там здорові-здорові та зелені. Сидить — як копиця, тільки очі витріщила. Я як упав у рів, то бачив. Та злякався-злякався. Вони, кажуть, кусаються. Або не кусаються, а так стрибне, уп'ється в тіло... та нічого їй і не поробиш. Так і вмерти приходиться. Одна, кажуть, жінка роздратувала таку жабу. А та як стрибне та прямо в пазуху, так за груди і вчепилася. Учепилася — та нічого їй і не поробиш. У жінки дитинка маленька. Погодувать би — жаба не дає. Що візьме дитину на руки, то жаба лапою так і чарапне дитину. Ходили і до знахурів, ходили і до лікарів — ніхто нічого не вдіє. Жінка почала сохнути, як тріска стала. Та так і вмерла, і дитина вмерла. Так її з жабою і дитиною і положили в одній ямі.

Страшний переказ Карпів упинив Івасеві сльози. Жінчине страждання — занімило Івасеве лихо... Своє, упиваючись чужим, забулося, посунуло назад; думка малювала тяжкі болі жіночі, крики і страждання дитини. Івасеві жалко жінки і дитини.

— Чому ж вони не вбили, не закололи тії жаби? — спитав він, важко зітхнувши.

— Знахурі сказали, все рівно: убий жабу — і жінка вмре. То так вона і жила з жабою. А як умерла — і жаба околіла, а одчепити все-таки її не можна,— уросла в тіло. А то, кажуть, одному чоловікові як раз скочила на лице та й учепилася над ротом, не дає їсти. Що він візь-

ме ложку з борщем або з кашею, то вона ногою як дасть, так і виб'є з рук, або хліба візьме — і хліб виб'є. Не дає їсти. Так з голоду чоловік і вмер.

— Хіба в неї такі дужі лапи, що вона ними і ложку виб'є з рук, вони ж у неї невеличкі — тоненькі.

— То що, що тоненькі. Вона і тоненькими як дасть — так і виб'є з рук. Хіба вона, ти думаєш, не здорова?

— Господи! і хто намножив таку нечисть! — спитав, знову зітхнувши, Івась.

— Хто намножив? Самі намножились,— одказав Карпо.— Вони, прокляті, плодючі. Я раз убив одну жабу,— така здорова, пузата лізе. Я цеглиною як пошпапурю — так з неї кишки і полізли. Зразу убив. Коли з неї жабенята як полізли, та малі, та так їх, як проса, і в жменю не збереш.

— То, значить, була жаб'яча мати?

— Та, звісно ж, мати, коли з жабенятами.

— Воно, значить, у всього живого на світі є батько і мати.

— Авжеж є.

— А в дерева є?

— І в дерева є. Отож, приміром, дуб; бува з жолудями, бува і без жолудів. З жолудями то то мати, а без жолудів — батько.

— Ну, а в кленка? в липи? або в вишні?

— Та й там би повинно бути, ознаки, певно, якісь є, та я не знаю.

Івась замовчав, задумався.

— І нащо воно? — услух промовив він.

— Що нащо — батько та мати?

— Та ні, оті жаби на світі. Їх же ніхто не їсть; тільки світ поганять.

— Як не їсть? Чорти їх, кажуть, їдять, відьми їдять, собаки ярчуки ящірок їдять, та й німці їдять.

— Що то німці? собаки такі? — спитав Івась.

— Бог його знає, що воно. Вони на людей схожі, тільки говорять не так, як ми, і жаб їдять.

— Ххе-е...— здригнув Івась. Жаба обізвалася.— Що, як нас, Карпе, ота жаба вилізе та й поїсть.

— А хай вилізе. Я їй такого задам, що вона більше і світу не побаче.

— Чим же ти їй задаси?

— Знайду чим. Я їй і кулаком задам.

— А як вона учепиться в руку?

— А я тоді об стіну рукою. Так і розчавучу.

— Страшно, Карпе,— сказав Івась, подумавши і зітхнувши.

Коло дверей почувся скрип, гомін.

— О...— обізвавсь Карпо,— ідуть нас визволять, Івасю.

Івась нащурився.

— Ну веди! Веди! — кричав голос з-за дверей.

— Ти думаєш, страшна мені твоя чорна? Я не спав цілу ніч, ну от у холодочку і висплюся! Он то що!

— Карпе! що воно? — тихим, замираючим голосом спитав Івась.

— Цис-с-с...— тихо промовив Карпо.

Коло дверей замок торготів, гарчав.

— Мені не страшна твоя чорна! — знову проказував той же голос.— А все-таки не докажеш, що я злодій. Брешеш, он то що. Ти сам злодій... А я... я, брат ти мой!.. Знай наших! — крикнув він.— Он то що.

— Карпе! то щось п'яне? Вони сюди його ведуть. Я боюся, Карпе, п'яних.

— Цить, лежи тихо,— одказав Карпо і захилився за одвірок. Івась припав головою до соломи і не поворухнеться.

Двері розчинились, і в хату, коливаючись, ускочив чоловік. Двері зараз за ним зачинились, темнота обняла чоловіка.

— Тю-у-у! Хвю! — крикнув і свиснув він на всю чорну.— Бач, як гарно, темно та холодненько... От де спати, так-так! І муха тебе не займе...

Розказуючи сам до себе, чоловік пішов далі і якраз наткнувся на Івася, що лежав на дорозі, наткнувся, поточився і сторчака полетів через хлопця. Івась несамовито закричав, схопився і кинувся до дверей.

— Отак наші! — промовив глухо чоловік.— Трохи не впав! Бий тебе сила божа! Тут і в'язи звернеш. Колоддя проклята москва понавертала сюди. Ач, прокляті! того й не знають, що, може, хто й підтомився... Як ти на колодці спочинеш... Та воно щось кричить? Де воно? Гей! не кричи! де ти кричиш?

Карпо кинувся до Івася, ухопив його за лице, затулив рот рукою.

— Цс-с-с... не кричи...

— О-о-о! о ніжечка, ніжечка! — тихо сичав, плачучи, Івась.

— Цить, Івасю, цить. Вона перестане. А то он то розбишака.

Івась зціпив зуби; сльози з очей градом лили, він мовчав, тільки, ледве дишучи, важке зітхання пропускав крізь густі зуби.

— Хто, питаю, сичить там? — кричить чоловік, лежачи на долівці.— Обзивайсь, коли ти не нечистий дух! А то я тобі зараз прочитаю, проклятому синові, «да воскресне бог». Кажи хто?

— Та се ми, дядьку! — перший обізвався Карпо.

— Хто ви?

— Ми, та й годі.

— Чорти?

— Ні, хай бог милує. Ми — хлопці.

Чоловік підвівся і знову стовбула дав.

— Що ж ви за хлопці? га? Злодюги? Кажіть зараз, що вкрали?

— Ми, дядьку, нічого не крали... Я — Карпо, а се Івась.

— Чого ж ви тут сидите, матері вашій печена редька!

— Не знаємо. Ми гралися, а нас забрали і посадили, не знаємо за що.

— Як не знаєте? Брешете, сякі-такі сини! Бублики у бублейниць крали, га?

— Їй-богу, не крали,— божиться Карпо.

— То, може, в кишені чужі лазили... Я вас знаю, бісових байстрят. Вас, як огню, стережися... Тут коло чоловіка вертиться, а огляньсь — вже він з люлькою носиться — продає.

— Навіщо нам, дядьку, люлька? Ми не куримо.

— Не курите? Брешеш, вражий сину... Ось коли б тільки мені до тебе добратися, я б тобі показав, де раки зимують.

І чоловік почав плазувати по сміттю, то падаючи, то встаючи. Карпові зробилося смішно.

— А піймайте мене, дядьку...— сказав він і почав тертись коло стін.

Дядько сів, глипнув очима і, як крюк крилами, замахнув руками і перекинувся.

— Я ось, дядьку... осьдечки! — заливаючись сміхом, обізвавсь Карпо, опинившись зразу на другім боці.

— Ну щастя твоє! проскочив!.. Та я тебе зловлю, вражого сина. Я тобі дам!

— Дядьку! ну зав'яжемо очі та в кузьмірки будемо гратись.

— Ось я тобі зав'яжу! я тебе попограю! — сварився чоловік і знову почав силкуватись вставати.

— Ану, дядьку, ще трошки... ще... ще! — сміявся Карпо, дивлячись, як чоловік силкується.

— Стій, стій! Скали, скали зуби! я тобі поскалю їх! — нахвалявся чоловік і на велику силу устав.

Карпо, як миша, підбіг ззаду і пхнув у спину. Чоловік стовбула покотився.

— Ох! упав! — репнув чоловік.

Карпо зареготався. Івась і собі не втерпів і крізь сльози засміявсь.

— Смієтесь, бісенята? Ну, а як я не встану... не хочу вставати... Що ти мені зробиш... га? Давити будеш? а я репету нароблю! — казав чоловік, умощуючись лягти.

— Та аби ви нас, дядьку, не займали, а ми вас не займемо.

— Не займали?.. Знаю я вас... Бач, бісові москалі, у хату, куди хрещених людей пускають, напустили чортів... А як я пожаліюся, що тоді буде? Возьму та й пожаліюся хурхеререю... Тьфу!.. Солому у рот тобі пхають... Бач... Пхай-пхай! Я лежатиму і мовчатиму. А жалітися буду... Хай мене хрест поб'є, коли не буду жалітися. Між чортів хрещену душу посадити... Га? А якби тебе посадити?

Карпо зареготався.

— Бач, як гигоче... Хрест тебе вбий та його свята сила, іродове плем'я! — почав клясти чоловік.

Карпо почав гикати, свистати.

— Свищи... Постой, я руку випручаю... я тебе, вражий сину, перехрещу... Бач, і руки не пускає...— мусуючись сам з собою, казав чоловік.— Боже мій! не дай душі на погибель... Я вкрав, їй-богу, я вкрав... Хіба гріх жида обікрасти... нехриста... О-о-ох! — простогнав чоловік і замовк.

Незабаром його сонне харчання роздалося по чорній. Чоловік спав.

— Спить,— сказав Карпо і підійшов до Івася. Той сидів у кутку коло дверей і, як звір, понуро дивився.

— Їсти, Івасю, хочеться. Хоч би мати догадалися та принесли їсти.

— Е, принесуть. Сюди не можна носити.

— Ні, можна. Нашого одного робітника як узяли були раз у чорну, то мати носили. Шкода, що отой дядько заснув, хоч би його дражнити, все б не так їсти хотілося. Та й лизнув же! І на ногах не вдержиться.

— Що, як він проспиться?

— То що?

— Поріже отут нас. Бач, який він страшний, як розбишака.

— Ні, він зовсім не страшний. Я його знаю. Це Гусак, що, знай, п'яний швендяє по городу. Хлопці його як очеплять та почнуть дратувати, то він між ними, як медвідь, метається, а п'яний — нікому нічого не вдіє. За одним поженеться, а другий ззаду у спину пхне, то він так стовбула і стане. А як не зовсім п'яний, то добрий, такий добрий, що у його не буде, чи булка, чи пряник, усе роздасть другим. І де він бере — бог його знає. Кажуть, краде. Може, і краде. А казок яких він уміє розказувати. От якби проснувся, я б його попросив, щоб розказав. Чи страшної, чи смішної,— як з книжки читає. І розумний.

— Чого ж він п'є? — спитав Івась.

— Бог його знає. Кажуть, хазяїн добрий був, та як запив та й запив — все спустив, а тепер от отак і шляється всюди. Пороблено йому, либонь, так.

— Хто ж йому поробив?

— Не знаю. Кажуть, він ходив до однії удови — вона жила аж геть на кінці міста, тепер тільки пустка стоїть на белебні. Так до тії удови, кажуть, змій унадився, огненний та хвостатий. Як вечір, так він і знімається з-за лугів, та як летить — то так іскри і сипле. До її хати долетить — та прямо в димар. Так димарем до неї і літав. А цьому, значить, Гусакові та удова уподобалася. Ходить та й ходить до неї щодня; сватати, кажуть, хотів; так люди збоку — що ти, дурню, робиш? Вона така й така, до неї, кажуть, змій літає. Він людям не віре — брехню завдає. Завдавать брехню завдає, а самого торкає: «А що, як і справді правда? Дай довідаюсь». Та, діждавши ночі,— а ніч була восени темна та чорна,— доходе, кажуть, до її города, усюди поночі, а в неї в хаті світиться. Що за біс? Підійшов ближче — огню нема, а в хаті мов місяць світе,— видно так. Він під вікно, дивиться, на полу сидить удова і коло неї чоловік не чоловік, ясний такий, так від його світ на всі боки і ллється; сидять удвох і цілуються. От його і візьми досада, ухопив каменюку та

як пошпуре у вікно. Хотів у змія, та прямо у лоб молодиці. Змій же як знявся, то так оселя і злетіла, а молодиця як була, так і околíла на місці — голову розбив. Довго він за те, кажуть, і в тюрмі сидів; та як вийшов як запив — то от і по сей час п'є.

— То він, значить, з горя? — спитав Івась, уперше зроду розбираючи, що то — г о р е. До сього він мов ніколи і не чув такого слова і ніколи його не промовляв. Тепер, коли в його малому сердечку невелике горе виводило свою журливу пісню,— йому очі зразу відкрилися, він пойняв лихого ворога чоловічого щастя та покою і вперше назвав його на менння.

— Хто його знає, може, й з горя, а люди кажуть йому так пороблено...— одказав Карпо і замовк.

Івась думав про горе, про щось важке, котрого ні бачити, ні узяти руками не можна, а тільки чуєш, як воно давить на серці, як і сльози, і досаду викликає.

— А в тебе було коли, Карпе, горе? — спитав Івась.

— Яке горе?

Івась не знав, як йому розказати.

— Таке,— сказав він.— От бач, Гусак запив з горя... а в тебе було яке?

Карпо задумався.

— Якби батько вмер або мати... то то б і було горе,— одказав, подумавши, Карпо.

— А чого ж би тоді, Карпе, було горе?

— Як чого? Сиротою зостався б — от і горе. Нікому тебе ні пожаліти, ні сорочки чистої дати. Всяк би тебе бив, лаяв — та й нікому заступитися.

— А це, Карпе, горе, що нас посадили?

— Чого ж це горе? Та це поки батько-мати не знають, то ми й сидимо, а дознаються, прийдуть — і нас заберуть. Яке це горе? От тільки що їсти хочеться...

Івась думав не так: у його невеличкому серці і лихо і страх борюкалися одно з одним. «Ні, це горе, справжнє горе!» — думав він.

Поки у чорній Івась сидів, розбираючи своє горе, Горпини серце не мало переболíло та перемучилося. Їй здавалося, що там її Івася уже катують-розпинають, що тільки вона його й бачила, тільки й чула його голос. Про Якова вона не змогла згадати без того, щоб пекуча туга не скрутила, мов у пучці, її серця, щоб не порвалися разом з гіркими слізьми ще тяжчі, ще гірші прокльони. А Яків?

Яків поплівся з дому та до шинку. У рижого Бороха-жида засів він розводити свою запеклу невдачу.

— Не везе, брат, мені, ні в чому на світі не везе! — хвалився він жидові, сідаючи на лаву коло столу.— Давай лиш чвертку, чи не полегшає бува?

Здоровенний жид, у сажень росту, в півсажня у плечах, як миша кинувся до бочки, уточив горілки і поставив коло Якова.

— Сце й вам, добродію, гомоніти на невдаці, у вас земля, у вас худоба,— казав він,— от насому братові тепер голодний рік настав,— казав, збіднившись, жид.

— А тобі чого?

— Ой! — скрикнув жид, чухаючись у своїй рижій бороді,— торік до сього цашу дві боцки випили, а тепер от — і півбоцки не вийшло. Зовсім не п'є народ! Ци він здурів, ци він сказився — зовсім не хоце пити. То, бувало, у неділю рук недостає,— той крицить: Борохе, цвертку! Той кварту, а другий і піввідра тягне на кумпанію. А тепер — зовсім не п'є народ! Прийдеться з голоду вмерти.

— Не журись, Бороше,— піддержав його Яків, ковтнувши чарку горілки,— не журись — піддержимо. Уже кого-кого, а тебе слід піддержати. Ти чесний, брат, жид.

— Ой вей! Легко сказати, тільки півбоцки з нового року! — бідкався Борох.— А треба і [в] економію заплатити, і за горілку заплатити. Ой-ой! Скільки-то гендель нузно! — сідаючи поруч з Яковом, одно своє плескав рижий Борох.

Яків вилупив свої баньки і сидів задумавшись.

— І все то гроші! — скрикнув він.— Все то гроші! І що тими грошима не зробиш?!

— Якби то, цуєте, гросі! — промовив, задихаючись жид, і очі його, як свічки, запалали, а рука полізла знову до рижої бороди.

— А якби так, щоб без грошей? — спитав Яків і хитнувсь до жида так, як хитається п яний чоловік.

— Ніцого без грошей не враєс.

— А як би так, щоб їх зовсім не було? Споконвіку не було? Щоб люди і не знали, що то за гроші? Що б тоді було?

— А сцо б тоді було? Товар на товар міняли б.

— Хе! — хекнув Яків.— А чи гірше б воно було? Чи краще? Як ти скажеш, Бороще?

— А хто його знає. Для бідного зидка все однако б було.

Яків знову задумався-замислився. Великі чорні його очі мов хотіли повискакувати з баньок — так повидималися-повилазили наверх.

— Цого, добродію, так зазурилися? — спитався Борох.

— Та, кажу ж тобі, лихо, кругом гаспидське лихо обсіло! Раз машину будую, старий грошей не дає; а вдруге — звісно, одно до другого! Приходжу сьогодні додому, а дома — пекло! Крик, плач... сина в чорну взяли. За що його взяли, що зробила мала дитина — господь його знає! Воно ж, бісове, нашкодило, а ти, батьку, іди визволяй... Легко сказати — визволяй?! Дай його честі! Як ти його визволиш? А не визволиш — додому й не потикайся! Жінка голову прогризе. Чим гризти — ішла б краще сама визволяти, а то все на батька. Що не вирветься — все на батька... отаке-то, Бороше! Кругом горе! Недаром і та пісня співається:

Горе тому та жонатому,
А як горщечку щербатому!

Жінка тебе лає... діти... і діти, біси його батькові — хотять старшинувати над тобою... Хе!.. Та ні. Не такий удався Яків Кабанець, щоб на йому який чорт верхи поїздив. Кажу тобі, сам чорт не поїде на Якові Кабанцеві! Он який він удався... Ану, Бороше, вип'ємо? Хай там жінка вирюмається, а вражий син у чорній висидиться. Більше знатиме, батька пройде! Чи так кажу? — І Яків моргнув на Бороха, потім налив — випив і зовсім осовів. Ув очах зрачки заплясали, розбіглися, як у зайця, руки обвисли, голова не держалася на в'язах.

— Ох! А все жаль, брат, хлопця!.. Вилитий, брат, батько! Такі й очі, такі і брови — і хода така! — крикнув Яків, махнувши рукою.— Ні, брат, так не можна. Своя кров, брат... а кров, брат — не вода. Визволь, Бороше!

У жида якісь хижі іскорки засяли ув очах, по губах пробігла усмішка.

— Коли ви батько — та не визволите, а як бідному зидкові се зробити? — сказав він.

— То то й є... А піди ж ти жінці се скажи! — і Яків поскромадив потилицю.

Замовкли.

— Шукай, Бороше, чоловіка такого! Шукай, кажу — награджу!

— Цоловіка? — спитав жид і знову почухав бороду.— О-ой! Є один на приметі... є. І розумний цоловік, тільки дорого бере.

— Сотні рублів не пожалію — шукай! — крикнув Яків.

У жида знову засвітили очі.

— Аби не скупилися... а то мі... мі сце і їм пропісемо! — сказав лукаво жид.— Узе такой верной цаловєк! Такой цаловєк! Закони, як равін в талмуді — зна, а пісе? Ой! Як пісе! Козне його слово, як золотом облєплено. Такой вєрной цаловєк!

— Та ще і їм пропишемо, кажеш? — усміхаючись, спитав Яків.

— Йо-йо-йо! — скрикнув жид і заметушився; схопився з лави, побіг до дверей, відчинив і почав щось вигукувати по-жидівськи. Дитячий голос обзивався на його питання.

— Я зараз... ту мить! — крикнув жид і побіг з хати. Скоро знову убіг, ухопивши картуз, почухався в бороді, знову крикнув у двері, і на його гук ускочив невеликий жидьонок з рижими. усіяними моклицями, пейсами. Йому щось казав Борох, а сам чимдуж побіг з хати.

Жидьонок, як миша, пробіг через хату, сів у кутку на лаві, коло бочки горілки, і дивився своїми кролячими очима на п'яну постать Якова, що коливалася коло вікна.

Хміль Якова дедалі все більше та більше розбирав. Думки його, зачіпаючись одна за другу, спотикалися-падали... Він забув, що думав хвилину тому назад. Погляд мов хто туманом заснував. Він і дивився і нічого не бачив... і все, знай, лупав своїми червоними віками... На який час він зовсім їх закривав, мов засипав, та, хитнувшись, знову лупав... Жидьонок, як кошеня, дивився на його, мов дожидаючи чого. Жовте і сухе лице його мов помолоділо, очі намірилися вискочити з баньок, так упивалися в п'яну постать Якова. Ось незабаром Яків похилився на один бік, похилився — і закрив очі. Далі все більше та більше схилявсь, аж поки не ліг зовсім на лаву... Через хвилину важкий соп і харчання повістили жидьонка, що Яків заснув. Лице у Якова стало аж синьочорне і мов пухло, рот розкрився, і з одного боку випливала слина. Тихо, як котя́, устало жиденя з місця, ще тихше покралося до Якова і засунуло руку в кишеню.

Задзеленчала люлька протичкою і мідними ретязьками, що чимало було понавішувано їх коло невеличкого чубука. Далі висунуло жиденя гаман. Розшморгнуло, порилося в тютюні рукою, брязнуло крицею і кременем, чхнуло, потерло ніс рукою і положило гаман у кишеню. Чумарка на Якові була застебнута на гаплички, і жиденя довго мусувалося, поки одстебнуло її. Ось три крючки зскакнули з своїх гапличків, і знову тихо жиденя потяглося до кишені у штанях. Невеличка біла хустина запалила іскорки в його очах. Воно, як кошеня, метнулося облапувати своїми тонкими пальцями ту хустину — і знову даремно! У хустині не було нічого. Жиденя кладе хустину на місце і тихо крадеться до кишені в жилетці. Товста Якова рука важко налягла на той бік. Жиденя довго дивилося на руку. Се зразу пхнуло її геть до стіни, а само, як миш, шугнуло під лаву. Яків заворушився, хропнув на всю хату — і знову тихе харчання і важкий соп. Жиденя вилізло з-під лави, глянуло у лице Якова і, не спускаючи з його очей, полізло у кишеню. Невеличкий ремінний гаманець опинився у його в руках. Трохи не застрибало жиденя з радощів, очі засвітили, заіскрили. Воно одбігло геть від Якова і в кутку задзеленчало грошима...

Швидко вигребло воно гроші, ще швидше зложило гаманець, підбігло до Якова і всунуло в кишеню... Далі побігло до кутка, прорило в долівці ямку, положило гроші і, зарівши, знову сіло коло бочки і лукавими очима обводило хату.

В холодку під гіллястою липою, на шовковій траві лежав дід Карпо, слухав, як гула бджола кругом липи, як сюрчали коники по травах, як перекликалися пташки по лісу; він дожидав роя. По його примітах попів улик повинен був дати у той день роя. Він його дожидав з ранку і ніяк не дождався. Ось уже і сонце повернуло з обідньої години — роя не було. «Щось він забарився»,— промовив дід і пішов під липу полежати. Тихий та ясний день, пахощі та холодок від липи, зичний гомін бджоли — все так сповивало його душу тихим покоєм, поривало до спання. Та не спав дід. Сам не зна чого, у його голову лізуть такі смутні думки, чого серце старого мов хто здавлює... досада обніма його. Не мило йому чогось, душно, і холодок не холодить... «І чого воно варе так? — ду-

ма Карпо.— Хіба негода буде? А може, дома що трапилось...» І гострим ножем угородилася в його серце думка про дім... Чого-чого б він тільки не дав, коли б Яків не був таким... Чого йому треба? мало йому того добра, що є? Жити б, жити та бога хвалити! ніт же. Чи не правда, що одинець — худобі кінець? І жалко стало старому його худоби... «Пропаде все... все... А скільки літ збиралося? Дід ще по шматочку та по кусочку відкладав, батько, він — всі працювали на одно гніздо. А от господь послав зносок-яйце, і вилупилося з його щось чуже, нерідне їм... і рознесе пташа їх вікове гніздо... Запустіє та оселя, що цілий рід кохав її та доглядав. І цей ліс і ця липа, що стільки меду з її бджола набрала, що стільки раз переховувала мене від палючого спеку,— все це пропаде. Достанеться другому кому... Може, жидові... І сплюндрує тоді іродове плем'я це вікове дерево. Прийдеш над сю гору,— пустиня, спалена сонцем, ні прутика, ні гіллячки, щоб хоч де голову прихилить від палу... одні невикорчувані пеньки столітніх лип стоятимуть — гнитимуть... Ох, боже, боже! За чиї гріхи тяжкі ти покарав наш рід?»

Тільки що дід сказав це, як перед ним де не взявся Свирид.

— Здорові, діду! — обізвався Свирид, аж дід здригнув — злякався.

— Здоров-здоров, Свириде. А чого се, Свириде, так рано?

— За вами, діду.

— Чого? — спитав дід, і в серці у його похололо.

— Паніматка просять вас у місто приїхати.

— Чого? — витріщившись на Свирида, пита дід.

— Без вас, діду, ради не дамо.

— Кому ради? якої ради?

— Та хлопця взяли в чорну.

— Якого хлопця? — і дід піднявся на ноги.

— Івася.

— Отуди! Завіщо?

— Бог його знає. Гуляли, чи що, на замковій горі, їх і взяли.

— А Яків же дома?

— Та навідувались додому, та знову пішли.

— Куди?

— Господь їх знає.

— Ото й краще! А Яків же зна про Івася?

— Паніматка казали, так панотець мерщій з двору.

— Батько! — гірко вимовив дід і заметався, кинувсь було до куреня, та круто повернув назад.

— А пасіку на кого кинемо, Свириде? Роя дожидаю, повинен рій сьогодні бути. Шкода втеряти.

— Не знаю, діду. Хочете, я постережу роя.

Дід постояв, помовчав.

— Чого ж він на замкову гору забрався?

— Кажуть, гуляти, либонь, пішли. Він, значить, та шевців хлопець Карпо.

— Ну?

— Гуляли там... кирпичиння кидали. А люди подумали, що Найда з того світу прийшов — там піднялося таке, що крий боже. Трохи не всі москалі ішли брати гори, ловити Найду. А людей зібралося, то й пальцем ткнути нігде.

— Хм... отаке!.. отак наші... А знаєш, що це воно буде? Заступи і одверни, господи, всякого хрещеного від того! — таємно промовив дід і перехрестився.

У Свирида аж мороз пробіг поза спиною від того таємного дідового шептання. Він стояв і зляканими очима дивився на діда, на його почорніле лице, на його смутний погляд, на хрест, котрим охрестив себе дід.

— Ти пішки чи конякою? — спитав дід.

— Конем приїхав.

— Посидь же, сину, тут, а я зараз,— сказав дід, потюпав у курінь і зачинився. Довго він не виходив з куреня, довго щось робив там, чутно Свиридові було, що і шептав щось дід. Може, молився старий? Ніхто не знає. Коли знову вийшов він, то був, як рак, червоний. Ще Свирид запримітив, що дід удівся по-празниковому і на високому чолі його миготіло якесь завзяття.

— Леско! Леско! — гукнув дід, і голос його, як дзвін, роздався по́ лісу.

Зашелестіло листя, захрущали тріски, загойдалися гілки у низького по́росту, і Леско вибіг з лісу прямо до діда.

— Стережи пасіки! — сказав йому дід; а сам за батіг і чимдуж почимчикував за ліс до воза.

Леско подивився-подивився услід дідові, позіхнув, похнюпився і, пройшовшись повз кущ, зачепивши його своїми боками, ліг, положивши голову на передні лапи.

Свирид пішов навзирці за дідом.

— Ану, Гнідко, розправляй ноги! — промовив дід до коня, обійшов кругом його, смикнув за чуба, погладив по морді, провів рукою по боках і, сівши на віз, дав батога гнідому. Кінь почув кріпку дідову руку, хитнув головою угору, насторочив вуха і зразу сіпнув. Тільки віз загуркотів битим шляхом, так підняв зразу Гнідко ноги, та курява знялася ззаду. Спершу в курищі, видно було, маячило щось чорне, а чим далі, то все більше і більше скривався віз з очей Свиридових.

— Ото попер дід,— усміхнувся сам до себе Свирид,— це вже справді, як дідько! — і повернув до пасіки.

Обійшов він кругом її, обдивився, увійшов і в середину, де поросла висока і м'яка трава. Посеред пасіки стояло корито з водою, прикритою різаною соломою. Бджола, мов рій, укрила його, поспішаючи одна поперед другої напитися. Одні лазили по кориту, другі сиділи на соломинках і, видно, обпившись, порозправляли крила, важко дихали, аж хвостики їх колихалися; треті ганялися одна за другою. Свирид присів і довго дивився на те; аж обридло йому, аж сон його починав розбирати. До того і їсти хотілося. Він вийшов з пасіки і пішов до куреня, знайшов у діда хліба й огірків і таки добре підкріпився. Наївшись, запалив люльку і почав никати і обдивлятися кругом. Унизу на долині сонце з вітром гралося. Вітер розносив його огненні паруси з однії полоси трави на другу,— мов золоті хвилі хвилювали по долині, ззаду шумів столітній ліс, тихо мов, а за його гуком нічого не чутно було навкруги, тільки й затишок — коло пасіки. Мов у тихій хатині притулилася вона коло лісу над долиною.

— А добре тут дідові,— промовив сам до себе Свирид,— ач, як гарно! — і глянув у небо. Мов кам'яна блакитна стеля, стояло воно над його головою високе-широке, чисте та ясне. По йому котилося огненне сонце і сіяло на всі боки свої золоті паруси. По верхів'ях лісу стрибали вони, мов хто з лісу грався золотим піском, підкидаючи його угору і знову хапаючи.

— Гарна місцина, нічого сказать! — знову обізвався Свирид, запалив ще люльку і поліз у холодок під липу, де лежав дід.

Пахощі з липи, теплий холод, котрий, мов літня вода, обдавав Свирида кругом,— розбудили у його голові якісь незнайомі йому ще думки, щось заворушилося у його серці. Що? Він сам гаразд не розбере, йому мов і легко, і

спати хочеться і не хочеться; не позіхається, ні очі не змикаються, а мов у сон тебе всього морить. «Добре б тут у парі літувати»,— подумав Свирид, і щось за сум, якась невідома туга підкралася до його серця і вщипнула за гаряче. Шкода! Не знати тобі, Свириде, того щастя, не мати тобі ніколи свого добра, не вити свого гнізда тобі, безпарна птице — приймаче чужої сім'ї, наймите в чужому господарстві! Життя твоє — щоденна праця на чужих людей, на чужих дітей... «Ох, доле, доле! Малим, невеличким сиротою кинула мене на сьому світі від батька та матері,— хто вони були, як вони жили — не захопила моя мала пам'ять... Чужа сім'я згодувала мене, її неласкаві руки пестили дитячу силу... І вигодували і випестили з мене робітника дужого, наймита довічного... а ніхто не заглядав в мою душу, що у їй коїлося... Собача ти, собача наймитюжська доле!» — гірко промовив Свирид і плюнув зо зла. Зразу ясне та глибоке небо позеленіло у його очах, насупилося, сонце ворогом дивилося на його, долина прикрилася туманом. І тільки й чується Свиридові щось за гомін, важкий та безодрадний, мов його гірка доля шле йому свої гіркі докори,— то ліс маяв своїми гілками, шумів своїм зеленим листом.

А дід уже під'їздив до міста. Товстою покрівлею прикрило курево його празникову одежу, його лице, руки. Байдуже йому було про все, байдуже про сонце, що палило, мов огнем, про піт, що зоставляв чорні потьоки по його старому виду,— він одно поганяв свого Гнідка, на котрому аж мило устало. Біля замкової гори тільки спохопився дід. Кинув на неї бистрим оком — і у йому засвітила туга свої темні свічки; брови насупилися, лице нахмарило. Дід припинив коня, устав, одпустив черезсідельник і, сівши, помалу поїхав нагору. Не додому справив він коня, котрий було повертав у знайому улицю, а круто направив його до поліції. З поліції саме виходили обідати. Забіяку старий забачив тільки у спину. Мов молодий, швидко схопився він з воза і крикнув навздогінці до Забіяки.

— Пане, пане!

Той обернувся.

— Нащо ви хлопця заперли у чорну? — грізно спитався дід.

— Прийди до мене обідати,— одказав той з усмішкою,— то там і побалакаємо.

— Хай чорт з тобою разом сідає! — трохи не скрикнув дід, та на віз, та прямо до городничого.

Забіяка дивився услід, куди повернув старий, і, ідучи додому, думав: «Та ну! Не крути хвостом! Знаємо ми вас!».

А дід уже коло городничого. Устає з воза, в'яже коня до воріт і чимчикує прямо у хвіртку.

— Куда ты, чуб? — крикнув на діда москаль, забачивши, що той прямо простує на рундук.

Дід кинув на москаля грізний погляд і не відказав нічого.

— Куда ты, спрашиваю тебя, хахол чумазый! — крикнув ще дужче москаль.

— Заткни собі рот кулаком, поки не заперли його тобі! — одказав дід.

— До городничого нельзя — обедает.

— Він обідає, а других голодних держать? — скрикнув дід і пішов прямо у горниці.

Москаль кинувся вслід за дідом, та було уже пізно. Дід стояв перед городничим, котрий з сім'єю їв смачну страву.

— Ти хто? — крикнув на діда городничий, наливаючись зо зла кров'ю.

— Я, пане, за внуком. Узяли внука сьогодні у чорну, не знать за що!

— Як не знать за що? — крикнув городничий.— Ти хіба не знаєш, що твій внук ціле місто підняв на ноги, трохи народ не збунтував?

— Семи літ хлопець? — спитав якось чудно, не то з усмішкою, не то з серцем дід.

— Ну то що, що семи літ? Як з таких літ буде учитися, то на старість йому і Сибірі мало! Ти знаєш се?

— Знаю, добродію. Спасибі вам, що ви так піклуєтесь за його. А чи можна ж до десяти літ хлопця одривати від батька та матері? — спитав знову дід.

— Що ти мені розказуєш? Вон! — крикнув городничий.

— На собак те кажуть, а не на людей! — одказав грізно дід.— Я піду, і за внуком до вас удруге не прийду, пане,— самі йсго до мене приведете! — аж скрикнув дід.— Знатиме об цьому і губернатор! — додав, виходячи з дверей.

Городничий, червоний як рак, аж затіпався на місці.

— Ти... ти...— аж похлинаючись словами, крикнув він на москаля, що стояв за дверми.— Як ти смів пускать сюди всяку сволоч, коли знаєш, що я обідаю?..

Москаль витягся як струна.

— Як смів пускати?

— Винуват! Я не пускал его. Сам вошел.

— По зашийку таких! — крикнув городничий.

— Слушаюсь!

Городничий аж скривився від злості, аж посинів з натуги.

— Та годі, годі тобі! — заспокоювала його жінка, старенька вже пані.— Краще подумай об тім, що як справді він поїде до губернатора?

— Хоть до чорта! — крикнув, витріщаючись на неї, городничий.

— Їж краще,— та знову йому,— гарячий суп.

Городничий прийнявся за суп і мовчки глитав його ложку за ложкою, як індик зерно. Чим більше він наливався супом, тим дальше все бліднішав та білішав — зло замінялося боязню: «А що, як справді до губернатора? — думалося йому.— Завзятий, видно. До мене ж он як сміло прийшов, що йому? Хахол — чорт і до самого луципера доступить, не то до губернатора».

— Іванов! — крикнув він на москаля.— За Забіякою марш! щоб сю минуту був сюди! — сказав городничий і прийнявся за другу страву.

Чим далі він їв, тим непокій його ширився-розростався... Думки одна другої непокійніші обнімали його... «А що, справді, до десяти літ не маємо права брати у чорну? Як же се Забіяка так промахнувся? Хіба випустити хлопця прямо на вулицю,— хай іде куди знає! — думалося йому.— Що, як губернатор дознається, справді? Чим ти одбрешешся... чим викрутишся? Як же се Забіяка?»

А тут і Забіяка саме на поріг. Червоний ніс його аж посинів після ситного обіду, скора хода розварила його лице, облила потом. Увійшовши, він витягся перед городничим, як москаль.

— Ти... п'яні твої очі! — гукнув на його городничий.— Знаєш, кажеш, їх, та й не бачиш, кого можна садити у чорну, а кого ні?

— Без приказанія вашого я тільки Гусака посадив,— одрапортував Забіяка.— Гусак — звісний чоловік — по

місту безчинство діє... До того ще лавку у жида Могилевського обікрадено.

— Не за Гусака я, п'яне твоє рило, питаю! — ще дужче визвірився городничий.— Дітей малих за що посадив?

— По приказанію вашому, за бунт.

— Ворона! — крикнув на його,— по приказанію вашому! по приказанію вашому,— затвердив та кажеш одно — кар! кар! Ворона! Мало чого я не прикажу? А хто докладав? Я бачив тих дітей, чи що? Ти бачив, ти й саджав.

— Так точно.

— Так точно?! Та з п'яних очей і не бачив, кажеш, що хлопцям немає по десяти літ. Закон забув хіба?

Забіяку мов хто зразу кип'ятком обдав... Краска налляла лице, ніс посинів, очі кров'ю налилися. Пальці на руках розійшлися. Чудно він моргнув усом, мов догадавшись, спитав: «А справді, хлопці малі ще? — Він переступив з ноги на ногу.— Можна об'яснить буде, що заключеніє послідовало временноє»,— хотів було вивертатись Забіяка.

— Як временноє? — визвірився городничий.— На каверзи пускаєшся, п'янице? Не тільки себе губиш — других топиш! Губернатор дознається — не мати місця не тільки тобі, мабуть, а й мені! Зараз випустити хлопців і порозводити по домівках. Чув, зараз!

— Слушаю...— одказав Забіяка і повернувся іти.

— Ей, постой. Ти там батькам шепни, щоб діла ніякого не починали, а акт,— не тепер, а як пообіцяють,— під сукно! Чуєш?

— Слушаю.

— Ти акт написав?

Забіяка зам'явся.

— Половину, за многосложностію роботи,— одказав він, червоніючи.

— Ну, так і ту половину к бісу!

— Слушаю.

Забіяка пішов з хати, а городничий сів коло вікна, закурив люльку і дивився на майдан... Дим клубками обгортав його навкруги, цілими хмарами носився по хаті. Скоро за димом видно було тільки сіре здорове п'ятно, де сидів він, а образа не розбереш... Мов здоровенна головешка або пеньок горіла-куріла на всі боки, так кадив городничий з своєї череп'янки. Після ситого обіду, після такої тривоги, яку прийшлося перенести йому,— тіло його об-

важніло, думки рвалися... «Служба наша,— думалося йому,— служба, і дивись — і не продивись... От би й спочити — та ба! Ні, се пройде благополучно — прогнати Забіяку!.. Тільки непокій, до того й п'яниця. Ох! хо-хо!» — позіхнулося йому, і дим заклуботав навкруги від його зітхання, мов вітром його роздуло... Очі дедалі совіли — вії злипалися... Устромивши люльку у рот і закривши очі, він ще потроху пхикав... далі менше й менше... Тіло важніло, руки опускалися... Голова упала на бильце стула, схилилася, люлька випрснула з зубів і застряла чубуком між пальцями. Сивий димок, мов нитка, виходив з чубука, закручуючись на верхньому кінці... Унизу з-під золи куріло курище. Клубки диму розходилися-розправлялися, слалися довгими поясами. Лягав пояс поверх пояса, эступалися... Рівний дим укрив усю хату... Сонце навкоси ускочило в одно вікно — довга стяга простяглася від його через усю хату і осіла на білу стіну золотою мачиною. Мачина тремтіла, росла-більшала — стяга ширшала, граючи різними кольорами, мов хто пересипався цвітним піском... Незабаром сонце повернуло ще дужче, ріжок його захопив частину городничівського вуха,— мов квітка зачервоніло воно проти сонця — проміння кралося далі, доходило до лоба, черкнулося лівого ока. Від того тільки голова городничого ще дужче схилилася вправо, а вже він не чув, не бачив того — сон і спокій обняли його.

— Отак ви усі дітей доглядаєте? — ускочивши у хату до Горпини, замість привітання, гукнув з докором дід. Горпина піднялася з ліжка. Заплаканими очима глянула вона на діда, а дід, як дуб в дощову годину,— темний, непривітний.

— Чим же я винна? — з плачем вимовила вона.— Не держати ж мені його коло свого пояса, не водити на уривочку, мов щеня? Гратися заманулося дитині... А той каторжний телик, шибеник, щоб йому добра не було, узяв і повів його... Що тепер станеться з ним? Боже мій, боже! — плакала Горпина.

— Не реви! — знову гукнув дід і заходив по хаті.— От проклятий я,— бубонів далі сам з собою,— каторжний! І навіщо б розказувати!.. Дурне хлоп'я натякнуло тільки, а я й теревені розпустив... Проклятий!

Горпина, слухаючи прокльони дідові, обмирала з стра-

ху. Він у неї ріс-ширився з хвилини на хвилину, обнімав її думки, мов льоду прикладав до серця... Щось дуже лихе трапилося, щось неабияке случилося, коли сам дід такий непокійний... Вона боялася і спитатися, щоб не розірвати зовсім свого серця... Воно й так у неї як не розскочиться! «Господи! що ж воно буде?» — питалася сама себе Горпина і боялася глянути далі, боялася думати. Як притоптаний з одного кінця черв'як болізно в'ється, згинається — розправляється — нема йому далі ходу! то підніметься угору, то припаде до землі — і все на одному місці... Так Горпина крутилась коло свого темного лиха,— вона боялася і подумати, що буде, а надіятися... надія зовсім умерла у її серці! Чорне почуття, що крім одного лиха є й друге ще, про котре натякала постать дідова, вилося над її головою, застилало думки чорною запоною...

А дід, мов мара з білою бородою, снує по хаті, не дивиться на світ білий — грізний-непривітний... Уперше зроду довелося бачити Горпині таким свекра... Розмова стихла; хату сум та туга укрили. Дід одно човга то вздовж, то впоперек своїми босими ногами. Горпина раз поз раз важко зітхає. З кухні доноситься таємний гомін.

— Оце лихо стряслося яке! — чутно, гомоне Христя,— уже і дід приїхали. Дивись ти!

— Дід? — защебетала Одарочка.— Де ж дід?

— А там з мамою розмовляє в кімнаті.

— Я піду до діда,— заметушилася Одарочка на полу.— Зсади мене, Христе.

Незабаром розчинилися двері, і в кімнату укотилася чорнявенька Одарочка. Личко її горіло, очиці, мов зірочки в темну ніч, блищали.

— Діду! діду! здрастуйте, дідусю! — закричало радісно дитя.

Дід зиркнув, мов стрельнув очима, по старому виду пробігла тиха одрада, очі загорілися нею.

— Здорова, здорова! — привітав він онуку.

— А Івась, діду, де? Івася дома немає! Правда, що Івася у чорну взяли?.. А що таке, дідусю, чорна? — закидала питанням онука свого діда...

Дід мовчав; його хмурий лоб розправлявся, дивлячись на щебетання онуки. А Одарочка біга кругом діда та одно щебече-щебече.

— Отак йому, діду, й треба! Щоб не кидав мене одній... А то взяв і покинув. Я шукала-шукала його та й не найшла — нема! І по вгороду шукала, і в садку шукала — нігде нема. А правда, дідусю, що його взяли у чорну?

— О ти, моя щебетушечко малая! — промовив дід, прикро дивлячись на онуку. Ухопив на руки, підняв, поцілував у гаряче її личко. Одарочка обвилась руками кругом шиї дідової і припала до сивої бороди, косо задивляючись на матір. Горпина, мов не чула її веселого щебетання, сиділа схилившись і сльозу за сльозою зливала з своїх червоних очей.

— Дідусю! мама плаче! — зітхнувши, тихо шепнула вона дідові.— Мама за Івасем плаче? Чого вона за ним плаче? Хіба Івась не вернеться, дідусю?

— То вона так плаче. Івась вернеться,— утіша дід.

Одарочка ненароком глянула у вікно.

— А он і Івась, діду! Івась! Івась! Івасечко! — закричала радісно Одарочка і сплеснула в долошки.

Горпина підвела голову — справді Івась аж підтюпцем біг за Забіякою. Вони вже спускалися з гори. Івась біг і хлипав. Горпина як сиділа, так і скочила з постелі, та в сіни, та надвір, аж за ворота вибігла.

Івась, забачивши матір, почав одставати.

— Іди, йди. Чого одстаєш? — каже йому Забіяка.— Ось я матері усе розкажу.

— О мамо, мамочко! о не буду, не буду! о-о-о! о-о-о!— ридав, розлягався плачем Івась.

Горпина не знала, що їй робити: чи сина повчити, чи пожаліти? Разом серце її давили і зло, і жаль. Вона сама заплакала, дивлячись на його.

— Нащо ви дітвору пускаєте саму з двору? — підходячи, каже Забіяка.— Дивись, коли не наїдуть, то собаки розірвуть. Чи воно слід так? Шутка, замчище де? Аж на саму гору побралися... Увесь город підняли на ноги. Де це воно видано.

— Хіба ж я його пускала куди? — замолилася Горпина.— Чого ти пішов аж туди, клятий? — не здержалась Горпина, крикнула і дала духопелика синові. Син залився не своїм гласом.

— За що ти б'єш його, дурна? — гукнув на Горпину дід, виходячи з Одарочкою на руках за ворота.

— Я його розірву-розшматую начетверо! — крикнула Горпина.

— О, не буду! не буду! — голосив Івась.

Одарочка на руках у діда собі заплакала.

— Геть, не руш! — суворо гукнув дід, підійшов, узяв хлопця за руку і повів у хату.

— Бачте! Ви пускаєте, а нам і дітей ваших гляди...— почав підходити Забіяка до Горпини.— Ще, мов, мало у нас свого діла, злодіїв усяких та п'яниць, ще і за дітьми дивись. Це вже хоч на світі не живи через таку службу.

— Господи! Чи я ж винувата тут? Чи я ж думала, що його понесе лиха та нещаслива година аж куди? Чи я не мати йому, щоб гнала його з хати?

— Та мати то мати. А от я сьогодні день і вгаїв за вашим хлопцем. Та ще й городничий вилаяв. Розіськати батька та матір, в одну шкуру щоб знайшли. А хіба ж по-нашому так як по-вашому розіськати? Чого б не хотів! По-вашому напитав батька-матір — признають за свою дитину — і бери. А по-нашому ще зобери справку та наведи справку. А поки — у чорну посади. Хіба, ви думаєте, я не бачив, як ви побивалися отоді, як прибігали у поліцію? Хіба я кам'яний, щоб не бачити? І чи не віддав би я його вам? Що ж, як не можна! Така наша служба... Служба наша — каторга. Батька посади — то поки не наведеш справки — сидітиме. Ще за вашого сина швидко і справка вийшла. Сам наводив і не їв нічого й досі, все сидів та рився.

— Що ж вам, добродію, за се? — зжалилася Горпина.— Коли б же Яків дома був, він би, може, що й перекинув, а в мене на руках тільки хатнє господарство, а грошей, хоч задавіть, кат має.

— А от мене і лаяно за вашого сина! — одно гне Забіяка.— Прикликá городничий: чи наведена справка? А коли його в ката ту справку наводити? Не легкий путь — на гору та з гори? Воно ж чогось стоїть попасти туди та відтіль. Та ще б ходить — нічого, а то і акт составляти? Аж голова кругом пішла, поки той акт написав. А тут йому в одну шкуру справку дай. «Не готова»,— кажу. «Як,— кричить,— не готова? Щоб мені сю мить була наведена!» Та костить, так костить, аж у душі гірко. А ти стій — слухай та мовчи. А як казав йому, на що той акт составляти? Хіба не звісно, чиї хлопці? І віддати прямо їх батькам. Так куди! Трохи не бив. Закон, каже, обходити?.. Як на батька кричить. А воно от акт со-

ставили, то, може, і не кінчиться ще сим. Ще, може, прийдеться і вас попотягати. Бо, звісно, діло заведено — треба ж його і кінчити...

У душу Горпині мов хто вітром війнув, аж ноги у неї потерпли, аж голова охолола, коли вона вчула про діло. «Діло, діло... це на цілий вік воно затягнеться. Та ще, крий боже, і нас поберуть»,— думалося їй.

— А чи не можна, добродію, так, щоб того діла не було? Ми б уже перекинули там що, аби того діла не було.

— Воно, бачте, можна. Та дорого стоїтиме,— мов добрий, бідкається Забіяка.

— Та коли б же Яків дома був — ви б з ним побалакали. Може б, і зійшлися. Що ж, моє жіноче діло — я нічого того не знаю.

— А коли ж вашого можна дома застати?

— Ранком рано або увечері.

— А се дід ваш уже дома живе? — перервавши розмову, спитав Забіяка.

— Ні, вони у пасіці. Та на сей случай, звісно, чоловіка немає дома, я сама... так я і послала за дідом.

— Ага! Ну, прощайте ж!

— Щасливо!

— Так ранком рано або увечері, кажете?

— Еге-еге.

— То я зайду побалакаю.

— Заходьте.

Забіяка потяг на гору, Горпина у двір.

«От тобі й раз! От тобі ще й не кінчиться сим! Господи! Чим же ми винуваті тут?» — думала Горпина і пішла у хату. Різні думки обіймали її голову, усякі почуття ворушилися у її серці. Вона і рада була, що Івась уже дома, що він з виду і живий і здоровий, а чи сим кінчиться то? — лізе знову їй у голову, і завіна ухопить за серце. Не могла б вона, розірвала хлопця! Увійшовши в хату, вона глянула, як дід припав до онуків, як утішав Івася, як Одарочка любенькими очима дивилася на те,— проснувся жаль, пройма її материне серце; а в душі кипить зла зневага... діло перед очима... Вона одвернулася від діда і сина, сіла на лаву до вікна лицем, підперла голову рукою і задумалася. Світ потемнів у її очах, велике блискуче кружало заслало його, мов крізь товсте скло, дивиться на світ Горпина, і крутиться він перед нею, двоїться, троїться...

на серці туга нерозважна, у душі сум темний... вона прикрила вії, і дві здоровенні сльозини спали з її очей, як ящірки, пробігши по виду,— спали, ударилися об стіл і розбилися в невеличкі бризки, на хвилину сонячний світ запалив у їх сизо-червоні свічечки, а потім і згас — бризки розійшлися по столу мокрими плямами. На виду у Горпини, мов хто дві червоні стежечки положив на тому місці, по котрому покотилися перші сльози... другі вже тільки наливали готову стежку.

Івась хлипав, утираючи кулаком сльози.

— Цить, цить! — казав дід.— Годі! Перестань. Не плач. Голова болітиме.

— Ма-ти би-ли! — схлипуючи, відказував Івась, ще дужче заливаючись слізьми.

— Чого ж ти з дому пішов? Чого аж на гору зобрався? Через те і мати била. Не ходи з дому. Як можна в таку даль, та ще в таке місце самому іти.

— Я не ходив, мене Карпо підбив,— хникав Івась.

— Нащо ж ти Карпа слухаєш? Бач, якби матір слухав, то й не битий би був. Карпо дурний, бач, і довів тебе до того, що в чорну взяли. Гай-гай! такого малого. Туди тільки злодіїв та п'яниць саджають, а ти... бач... Годі ж, перестань. Поїдьмо зо мною у пасіку?

— Не хо-чу.

— А що ж, ти дома будеш?

— Мати сердяться, мати лають...— припадаючи до лави, аж розлягався Івась.

— Нащо ж ти так робиш? Не роби так, то й мати не буде лаяти.

— Я вже не буду! Мамо! не буду! — гув Івась.

— Дідусю! — іскристими очицями дивлячись на діда, мовила Одарочка.— Візьміть мене з собою у пасіку.

— Ти ще мала дуже,— не дивлячись на неї, одказав дід.

Дівчинка прикусила пальчик.

— А чого ж Івась плаче? — лукаво спитала вона.

— Як тільки не перестане, то і тебе візьму, і матір візьму, а його самого покину дома,— каже дід, котрому вже, видко, обридло пхикання та реви Івасеві.

Івась притих, положив голову на лаву і важко здихнув.

— Ти їсти хоч? — спитав дід і, не дожидаючи одказу, обернувся до Горпини.

— Ти б йому їсти дала.

Горпина здригнула, підвелася і направилася в кухню.

— І ви вже, тату, разом пообідаєте. Якова не будемо дожидати.

— Про мене,— одказав дід і сів одсторонь від лави. Івась перестав уже плакати, він ще тільки зітхав та косо обдивлявся хату. Одарочка глянула на Івася, подивилася на діда — Івась лежить, дід сидить і зразу похмурнішав; вона швидко перевела очі на двері у кухню і ще швидше майнула у їх.

Дід перекинув одну ногу на другу, згорнув одну руку на грудях, а другою обперся об бороду і задумався... Мов чорні хмари, літали по його високому лобові чорні думки, а в їх, мов блискавиці, коли-не-коли світили його гострі очі. У хаті тихо. З кухні доноситься брязкіт посуди, тут Івась зітхнув, а дід і не зворухнеться, мов скам'янів на одному місці. Це плямкнув, мов стрельнув на всю хату, зняв руку, почухався у потилиці.

— Горпино!

— Чого ви? — обізвалася та з кухні.

— Ну-ну, прався...

Горпина увійшла.

— Що тобі отой здирник казав?

— Який?

— Забіяка.

— Квапився на службу, каже і лаяно його, і трохи не бито за нашого сина.

— Іч, чортова п'явка.

— Я, звісно, догадалася, чого йому треба.

— Ну?

— Кажу, що у мене грошей нема, а Яків десь на роботі. Як прийде, з ним побалакаєте.

— Дурна! — сам не взнав, коли і вирвалася у діда така річ.

— А що ж би я йому дала? — пита Горпина.

— Та ні, не те...— заминаючись, почав дід.— Нічого йому не давать! — крикнув знову він.— Вони звикли людей грабити, шкури драти! Думали, на такого наскочили. Казав, що сам приведеш,— і привів, і розпустив дітей. А що до Якова справила, то це гірше ще зробила — той дурень йому ще і дворище віддасть, аби напасті не було.

— Та він, той-таки Забіяка, і казав, що цим ще не кінчиться. Ахт якийсь там зроблено... діло, либонь, буде.

— Хай він батькові та матері своїй розкаже! — знову обірвав Горпину дід, аж засовався на місці.— Як удруге, бува, прийде — і в двір не пускай. Чула?

— Як же мені його не пустити, коли сам увійде? — спиталася боязко Горпина, думаючи сама про себе: «Що це з дідом сталося? Як жміль той!»

— Так, не пусти — та й годі. Вам, мов, пане, нема діла до чужих людей, як хто живе... От і все. П'явки прокляті! — процідив крізь зуби дід і плюнув. Скочив з лави і, заложивши назад руки, заходив по хаті.

У сінях сіли обідати. Обід сумний-мовчазний. Дід, перехрестившись, чи з'їв ложку борщу чи ні, а то сидів, похнюпившись.

Івась пристав до страви, мов три дні і ріски в його не було.

— Бач! виголодався... дурник маленький! — розжалобилася Горпина, дивлячись на сина.— Їж же, їж!

— І я буду, мамо, їсти,— умішалася Одарочка. Вона побачила, що мати погладила по головоньці Івася, і їй хотілося того ж.

— Їж! — сказала без ласки до неї Горпина.

Одарочка взяла ложку борщу, глянула на матір, на діда — сумні; а в її очицях заіскрила радість.

— А-а! добрий борщ! — смакуючи, вимовила і положила ложку.

— Хіба тобі в чорній не давали, Івасю, їсти? — перегодом спитала вона брата.

Івась мовчки їв, а дід тільки зиркнув на онуку, потім на онука. Посиділи годину-другу мовчки.

— Чи ти ще довго будеш їсти? — спитала Горпина.— Христе! давай печене.

Христя унесла печене ягня. Горпина одсунула миску з борщем до Івася, а печене постановила коло діда.

— Мені, мамо, нирочку! — попрохала Одарка.

Горпина дала. Одарочка ухопила у руки.

— Пече, мамо...— сказала Одарочка, дивлячись на матір.

— Студи.

Одарочка, надимаючи щічки, почала студити. Разом з повітрям вилітали крапельки слини і падали на Івася.

— Не плюйся! — намурмошучись, промовив той, кладучи ложку.

— Пече... гаряче...— одказала Одарочка.

— А мені, мамо,— чухаючись у потилиці, прохав хлопець,— ніжку дайте.

Горпина одломила ніжку і подала Івасеві.

— А-га! — дратувала Одарочка.— А в мене нирки! Ага!

Івась насупився.

— Їж! — крикнула Горпина.

Дід одломив реберце і почав кутуляти.

— Ви б, тату, м'яса узяли! — обернулася до його Горпина.

Дід мов не чув; обсмоктав кісточки і поклав їх.

— Ви не їсте, тату, нічого! — знову обізвалася Горпина.

— Зовсім? — спитав похмуро дід.

— Ні, ще є молочна каша. Христе! неси кашу.

Печене взято, каша на столі парує. Пахучий пар розноситься на всі боки, порива руки до страви. Дід узяв ложку — з'їв, узяв другу-третю — і кинув. Горпина не їла — вона змалку не любила молочної каші, а дітвора одно перед другим силкувалося вистужувати; аж каша розлітала-ся з ложок — так студила дітвора.

— Ви коли їсти хочете — їжте! — крикнула на їх Горпина.— Бач! Іграшку завели.

— Коли гаряча, мамо! — одказала Одарочка, а Івась мовчки почав їсти.

Горпина косо глянула на дочку і тільки крутнула головою.

Ось і обід скінчився. Помолилися богові, дід подякував і пішов зараз надвір до коня.

— Ви б, діду, може, у пасіку пров'янту набрали.

— Навіщо? — суворо спитав дід.

Та Горпина своє робила: веліла Христі набрати у клунок і хліба, і огірків, і печене ягня угорнула в папір і все це склала на віз.

— Це ж уже бог його знає, коли і завернете у дворище! — сумно каже Горпина, виряджаючи діда.

— Нічого! — неласково їй дід. І сів на віз.

— Прощавайте! — сказав він і ударив коня. Кінь, як опечений, рвонув й попер з двору. Курява знялася, заметлушилася. «Уберегли!» — почулося Горпині з куряви, і серце її мов хто у жмені здавив.

Сонце уже геть повернуло з полудня, а Яків все лежав та харчав на лаві, мов задавлений. Уже Борох давно повернувся; уже і пообідав з своєю сім'єю, кудись знову аж двічі бігав він з дому — Яків усе спав. Мухи роєм носилися над його жирним лицем, кім'яхом обсіли коло носа, очей, рядком протяглися коло його товстих губ; деякі сміливіші залазили в рот, в дірочки носа. Яків не чув — спав. Інколи перекладав він обвислу з лави руку на груди, ворушився, чухався; коли-не-коли лупне і очима, поведе білими білками і знову їх закриє, і знову сопе-хропе. Піт обливає його всього, градом виступає на жирному виду, цілими озерами збирається під очима, річкою біжить по товстій шиї на лаву... Яків розмарнів-почервонів... тіло його коливалося, брякло-напухало. Западаюче сонце якраз уступило в те вікно, біля котрого лежав він, червоним світом воно обливало його і без того червоне лице і все воно, мов в огні, горіло-палало; золоті його іскорки жевріли цвітними жаринами на краплях поту, радугою одбивали на чорнім волоссі усів, голови. У хаті було тихо, у кутках збиралися померки, під лавою, за бочками стояла чорна тінь і все ширилася-густішала; хатнє повітря, мов і холодненьке, одгонило хмелем, горілкою, з долівки вставала важка смердюча пара і давила всякого свіжого човіка.

Уже сонце сідало, граючи своїм червоним світом, прискаючи на всі боки огненними стрілами; як у вогні від того вечірнє повітря гоготіло. Вітер затих, курява підніма-лася високо вгору... Люди пустилися з поля додому, череда ревла, сунучи помалу... Вечоріло. У шинку вже стояла чорна ніч, тільки в одному кутку ще жевріла на стіні сонячна пляма.

У той саме час увійшов Борох з якимсь чоловіком. За вечірньою темнотою не видко було лиця незнайомого. На зріст здавався він невисоким, але ручим, окадкуватим чоловіком. На голові його маячив картуз, одежа коротша від жидового балахона.

— А нас добродій і досі сплять,— обізвався жид до незнайомого.

— Буди, бо мені ждати ніколи,— товстим охриплим голосом одказав він жидові.

— Ви з условія узе не забудьте і бідного зидка... він як риба об лід б'еться. А позива добра буде...— почав Борох.

— Ну-ну вже, світи та буди! — грубо одказав чоловік і сів на лаві по другий кінець столу.

Жид метнувся з хати і швидко вніс світло, поставивши його на столі. Недогарок жовто-зеленої лоєвої свічки, управлений в пляшку, ледве-ледве тлів і давав якийсь хмурий світ. У хаті від його не повиднішало, а тільки мов сизі померки розлилися кругом; від їх лице Якова здавалося, як земля, чорним-страшним; мов обгоріла головешка валялася між кучею попелу, так його постать визирала з-за хатнього мороку. А з другого кінця столу лисніла лиса голова, червоніло широке задуте лице з товстими рудими вусами... За головою на стіні широка тінь трусилася-тремтіла.

— Та буди! чого мнешся? — крикнула лиса голова, і тінь за нею заметушилася.

Борох крадькома підійшов до Якова і почав його ворушити.

— Добродію! добродію! — будив він Якова,— пора вставати.

Яків замурчав, повернувся і трохи не впав з лави. Він сів, лупнув очима на світло, поскріб голову, побрався пальцями за шию.

— Пробуркуйтесь, добродію! — знову йому Борох,— кого нам треба — той і є.

— Га? — товсто гакнув Яків і знову зирнув на світло, почухався, позіхнув.

— Ви казали, де б найти такого цоловіка, сцоб поміг васому горю. Ось вам і цоловік знайсовся,— докладав жид.

Яків протер очі, зиркнув на світло — зелено-червоне кружало стояло над свічкою і боляче вдарило йому в очі. У мозку сон-туман, тім'я мов хто коліном надавлював, голова кругом ходила. Він чув, що казав йому Борох, і на сонну думку навернулося йому щось мов давно забуте, котре ще треба пригадати, розібрати... Що? до чого? — не знав він — памороки забито, сон крив усе чорною запоною... Він позіхнув, устав, трохи не поточився і знову сів, спустивши голову на груди.

— Та буди його! — крикнув незнайомий,— чи довго він буде пробуркуватись.

Яків почув гомін, підняв голову.

— Гей! — крикнув Яків.— Горілки!

Борох кинувся, як опечений, за горілкою. Яків випив чарку, крякнув, скривився, сплюнув.

— Де моя шапка? — спитав він жида.

— Он за вами.

Яків посунув руку позад себе, налапав шапку, надів і, поточуючись, направився до дверей.

— Куди з ви, добродію?

— Опісля заплачу,— сказав він, ставши і хитнувшись.— Що, не віриш?

— Хай бог милує не повірити такому добродію. Ні, не в тім ріц. Ви казали попитати цоловіка вам.

— Якого чоловіка, іродове плем'я?

— Та сцоб сина вируцити з цорної, ци сцо.

Мов стріла стрельнула перед Яковом. Зразу він усе згадав. «Так, так... ще сина треба виручати... а вже вечір... Коли його?.. І що ж тепер жінка скаже? А я ж за сином ходив...» — зразу пробігло у його в голові.

— Ну так що? так ти знайшов?

— Знайсов зе.

— Де ж той чоловік живе? — хитаючись, пита Яків.

— Та вони тут; недалеко ходити.

— Де ж він?

— Он вони за столом сидять.

— А що там тобі, дядьку, треба? — згорда мовив чоловік з-за столу.

Яків прищурив очі і роздивлявсь незнайомого; як він їх не морщив — а нічого не бачив... «Що за бісів батько?» — подумав він і підступив до столу... З-за світла замаячила перед ним лиса голова, червона широка пика. Яків аж на стіл зліг, роздивляючись та пізнаючи...

— Не пізнаю, хто... Їй-богу, не пізнаю... Дивись, заслiпило як... Хоч убий, не видко нічого.

— Та нічого тобі, дядьку, і роздивлятися. Кажи, що тобі треба?

— Оввa! цм!..— цмокнув Яків.

— Чого ти оввакаєш та цмокаєш? — аж з серцем до його чоловік.

— А хіба не можна? — пита Яків, усміхаючись.

— Якого ж біса квакати? Ти кажи діло, а то квакаєш, як ворона.

— Чи пособиш же ти мені?

— Та ти і не тикай, бо я тобі не рівня, ти — хамло, мужик, а я — дворянин! — продавив чоловік.

— Ну так що? Хіба ж і не можна? — знову пита Яків, не знаючи й сам нащо.

— То ж то, що не можна. Якби ти харпаком не був, то й знав би, чому воно не можна.

Яків сів, вилупив баньки на світло і слухав, що кажеться. «Чого ж його зараз і лаяться? — хитнувши головою, розмовляв мов сам з собою Яків.— І така в оцих панів завжди привичка: зараз — лаятись! А чого б, здається? Хіба іноді, от як мені тепер, за горем і світу не бачу... ну й не пізнав... помилився... Хіба не можна? Ну й вибачіть... Ні, лаятись!»

— Та чого ж ти плетеш казна-що? Кажи діло — і часу не гай. І лаятись не будеш.

— Як же його те діло робити без могорича? — пита Яків.

— Так став, чого ж гаїшся.

— Борох! могорича! — крикнув мов знічев'я Яків.— Та знаєш, мені не такого абиякого, а такого, як Яків Кабанець любить. Чуєш? — репетує Яків.

— Цую, цую,— задріботів жид і побіг з хати.

— Чуєш, бодай ти оглух! — почав костити Бороха Яків.— Це чортова жидова, бісове плем'я! Сам луципер на дні пекла зародив бісову невіру та й пустив на сей світ над людьми знущатися...

— А взе панові й догозу,— почав лукаво жид, уносячи якусь темну пляшку.— Це одна тільки й була така. Дерзав про доброго цоловіка.

— Що ж то? — пита Яків.

— Ох! це така, це така! господський трунок.

— Ану-ну, наливай, покоштуємо, що воно за господський трунок.

Жид налив, Яків вилив у рот і довго держав, поводячи головою з боку на бік, далі ковтнув, аж гольгнуло.

— Добра! смаковита! — прихвалював Яків.

— Я казав, сцо добре. Узе коли казе Борох, сцо добре — то вірте як перед самим богом. Борох не вміє брехати.

— Та, мабуть, рідко коли й правду каже,— обізвався Яків.— Ану ж, чого стоїш? Чому не наливаєш? Хіба я сам стану пити.

Жид налив.

— Прошу ж покорно,— повернувся Яків до чоловіка.

Чоловік простяг руку, пробрав другою уси і разом вихилив.

— Добра! та нічим заїсти,— сказав він, ставлячи чарку на стіл.

— Борох! — гуконув Яків,— ти здурів, чи що? Хіба не знаєш: де п'ють, там і їдять.

— Сцо з мені для таких дорогих гостей постановити? — питався Борох.— У мене для таких людей ци й найдеться сцо. Цихонь, тепер самі знаєте, яка цихонь дорога... ой-ой! Хіба Хайка яєсеньки спряже.

— Давай і чихоні, давай і яєшні,— крикнув Яків.

Жид скрився.

— А що ж ми так сидітимемо та дивитимемось, що вона добра? — знову Яків.— Вип'ємо по другій, поти жид заїсти принесе.

— Чи випити, то й випити,— каже чоловік.

Яків узявся наливати; пляшку узяв, та чарки недобача.

— Нащо ж він забрав, бісів жид, чарку?

— Та вона он! — указав чоловік.

Яків посунув руку і звалив чарку.

— Не бачу! — сказав він і поставив пляшку на стіл.

— Давай я! — обізвавсь чоловік і підвівся.

— Ну-ну. Зділайте милость!

Чоловік, привівши до світла чарку, наливав. Яків раз поз раз блимав на чоловіка.

— Пий! — сказав чоловік.

Яків узяв. Рука його тремтіла, і трунок виливався з чарки.

— Будьмо ж здорові! — сказав Яків і випив.

Чоловік собі випив.

— Та й добра ж, завзята! — мовив Яків, витріщаючись на чоловіка.

— Добра! — той йому.

— Ну, і по голосу чую, що щось знайоме,— не спускаючи очей з чоловіка, каже Яків, помовчавши.

— То то, що знаєш.

— А от не пізнаю. Не бачу! Старий став — очима не бачу.

— Та то не очі винні.

— А хто ж? — пита Яків.

— Горілка, мабуть.

— Може, й так... А чую знакоме. Чи не Олександра?

— Який Олександра?
— Титаренко.
— Не вгадав.
— Ну так хто б. Дзюба хіба?
— Ото й він.
— То се ви, Павло... Павло... от забув як по батькові.
— Федорович,— підказав чоловік.
— Павло Федорович! Так-так! Не пізнав, їй-богу моєму, не пізнав.
— Нічого, нічого.
— Та воно то нічого, та як я не пізнав?
— Всяко буває.
— Іменно, що буває. Де ж ви тепер пробуваєте, Павло Федорович?
— Дома, вже не де.
— А Мар'яну кинули вже?

Дзюба зам'явся-затерся, видно було, що згадка про Мар'яну у той час була нелюба для його.

— А добра, я вам скажу, молодиця ота Мар'яна! — не бачачи того, одно плеще Яків.— Старенька вже трохи... а як була ще дівчиною — то огонь була, не дівка! Так ви кинули її?.. Отак... Хто ж тепер у неї там заправляє?
— Та хай їй гаспид! — не вимовчав Дзюба.— От дивись, застряла вона тобі у зуби. Повіїще — з москалями тепер тягається! — зо зла додав він.
— Так-так. Пропало батьківське добро. А яке то добречко було? Гай-гай! А я думав все-таки дворище у неї теє...
— Хай вона ним продзвониться, шкура!
— Так воно таки значить правда, що люди казали? А я думав: брешуть люди. Дивно мені, дивно, Павло Федоровичу. Дивно не за вас, а за неї. Кого їй кращого було треба? Сучка, хоч і кума мені!..— рішив Яків.
— А що ж це наш Борох? Заснув там, чи що? Жиде! — крикнув на всю хату Яків.

А жид уже стояв коло столу, в одній руці держав тарілку з чихонею, а в другій на сковородці шкварчала яєшня.

— Розмовля! — крикнув Яків.

Дзюба усміхнувся.

— Зараз з печі! — одказав жид, становлячи на стіл яєшню.

— Ке мені шматок рибини,— простягаючи руку, каже Яків.

Жид положив. Яків пом'яв-пом'яв і похнюпився.

— До риби слід і випити! — підводячи голову, мовив він.

Випили. Дзюба прийнявся до яєшні, а Яків укинув у рот шматок чихоні, кутуляв і смоктав.

— Казав бісів жид, що добра чихонь, аж вона — тьфу! — випльовуючи, мовив Яків.— Тільки рот запоганив. Ке, виполоскати.

Знову випили. У лиці Якова уже образа не було людського,— п'яніше п'яного сидів він і колихався. Дзюба теж підтомився: лице налилося краскою, очі — слізьми. Він, знай, усе моргав однією бровою і вусом та уминав яєшню, аж за вухами лящало.

— А ви з, добродію, і яєсеньки не покостуєте. Сцо взе за добра яєсенька! — примазався жид.

— Положи мені одно крожальце на хліб! — одказав Яків.

Жид положив — подав. Яків почав їсти; у роті в його від випивки мов потерпло — німіло, він уже не добирався ніякого смаку ні в чому, навіть його страва вернула.

— Погана у тебе й яєшня! Як трава! Мов я віл, що ти мене травою годуєш! — сердився Яків.

— Бацу, сцо не вгозу вам сьогодні ніцим! — бідкався Борох.

— Ні, яєшні не гуди,— убираючи послідній шмат, обізвався Дзюба.— Яєшня, брат, дивна. Добра яєшня!— ковтнувши, додав знову Дзюба.

— Хвали руку — товар видно! — хитнувшись, каже Яків.

— Що, зап'ємо яєшню? — простягаючи руку до пляшки, пита Дзюба.

— Наливай! — гука Яків.

Випили, крякнули.

— Тепер би покурити, та й за діло! — мове Дзюба.

— А в мене і папіроси для таких гостей є! Ох! Які папіроси. Як були у губернії — аз два десятки узяли.

— Давай! — порядкує уже Дзюба.

Жид подав. Дзюба перший закурив, випускаючи дим з рота і приганяючи його рукою під ніс.

— Добрі! — похвалив він і затягся так, що аж половини папіроси як не було.

— А мені хіба, вражий сину, і нема! — обпершись рукою об стіл і плюючи собі між ноги, пита Яків.

Жид подав.

— Так ти ж мені запали, бач — не здужаю.

Жид і запалив. Яків піймав у зуби і почав смоктати, коливаючись з боку на бік. З того і другого боку столу уставав хмарами дим, поміж ним стояла висока руда жидова постать і лукаво позирала то на те, то на друге курище. Усі мовчали.

— Ну, тепер кажи і про своє діло,— обізвався перший Дзюба.

— Про діло. Про яке діло? Стой, нагадаю... Згадав. Ось яке моє діло: сина, значить, узяли у чорну. От тобі, чи то пак вам, і все моє діло.

— За що ж його узяли?

— А враг їх матір знає. За масляні вишкварки!

— Так що ж мені тут робити?

— Як що? А можна ж так дитину і перелякати.

— Видко, добра дитина. Чи на вулиці або вечорницях запопали молодця? А може, кому мазку спустив? — допитується Дзюба.

Аж Яків не витерпів і зареготався на всю хату.

— Ви думаєте великого сина? Гай-гай! Якби так. Кий його біс і виручав би. Восьми літ хлопця узяли. Ото то й горе! Воно й то б нічого. Хай би змалку зазнав бісів хлопець, почім ківш лиха, так, бачте, дома на жінку напало. Я тільки на хвіртку, а вона назустріч, і сякий і такий! І де ходиш і що робиш!.. І то враг, хто жениться.

— А сцо б зе воно було, коли б люди не зенилися? — скалячи зуби, спитав жид.

— Як що? Те б було, що й тепер є! Ти думаєш, гірше б було. Ні, гірше б не було.

— А я ось сцо сказу: коли музик та не озениться, то так і розледаціє.

— Та правда твоя, ти б тоді б не був би таким пархатим жидом, як тепер є! — мовив, сміючись, Яків.

— Та ну вже годі,— умішався Дзюба.— Ти кажеш, хлопцеві вісім літ. Добре, приключка є. Ну, а за що його посадили, може, він хотів підпалиґи кого?

— Оце хай бог милує. Нащо йому палити? та й кого? Коли лихе — то хай само згорить краще, ніж об його свої руки пакостити.

— Так не палив, то, може, украсти що хотів.

— Але ж... Яке там палити або красти. Лиха година понесла,— вони, значить, удвох з сусідським сином,— пішли... Так лиха їх година і понесла на замчище. А люди подумали, що, може, теє... непевне що. Забунтували. Ну, поліція і пішла туди. Пішла та й накрила обох. Узяли та й засадили. От і все моє діло...

— Діло скверне,— рішив Дзюба, шморгнувши носом і моргнувши вусом.— А не без закрючки. Закрючку загнути можна.

— То й загніть, коли теє,— зводячи на Дзюбу мутні очі, каже Яків.

— Загнути можна, аби знать було, за що загинати.

— Та вже ж що людям, то те й нам!

— Що ж? Це діло таке, що треба і в губернію буде їхати. Рублів з сотню або й того більше треба.

Яків хотів свиснути, та не зміг, тільки голову схилив, аж папіроса випала з рук додолу.

— Оттуди! от і май дітей! Краще хай воно там пропадає, а на нове лагодитись треба...— мове з усмішкою Яків.

— А як же ти думав? Прошеніє треба тут одно написати, друге губернатору подати. А поїхати туди та звідти, а там прожити. Та не без того, щоб там кому не ткнути,— почав вилічувати Дзюба.

— Та ви ж на бога згляньтесь, Павло Федоровичу!

— Так що ж я здирник, чи що? — ударився в образу Дзюба.— Не хоч цього, другому більше даси. Це таке діло. Тобі кажеться по знакомству, як доброму, а ти ще у торг,— що я, крамар який?

— Так, бачте, це і на мене накладно буде! — обізвався Яків, чухаючи потилицю.

— А гірсе, коли дитину там замордують,— умішався жид.— Бац, поки не бігав за ними, то мені й обіцяли, скільки, казуть, не буде стояти, узе не я, сцоб не доказав,— сотню-дві полозу, а доказу! А тепер от і назад.

— Ну, так що? Ну, казав. Ну, від слова не одступлюсь! Положу — а докажу. А твоє яке діло? — гукнув Яків на жида.

— Отак би й давно! А то з сцо торгуватися. Вони знацить благородні люді, вони не звикли, як от ми, торгуватися. Зразу сказали, сцо буде стояти, от і все! — забарабанив жид.

— Але! — махнувши рукою, промовив Яків.— Балакала стара до самої смерті.

— Ну, так сцо? так це багато по-васому? — лізе одно жид.

— Не мішайся! Чув, кажу, не мішайся. Краще буде! — затинаючись в словах, відказав Яків.

Жид тільки глянув на Якова, сплюнув і одійшов. А Яків підвів голову і, роззявивши рот, дивився угору, немов дослухався чийого таємного шепоту.

[ГОЛОВИХА]

I

ЗАЗОВИНИ

Мамо! мамо! їде, їде! — кричала радим дитячим голосом п'ятнадцятилітня головишина дочка своїй матері. — Де їде? хто їде, Марусю? — скрикнула не своїм голосом головиха.

— Он! — ткнула пальцем у вікно Маруся.

Мати кинулась до вікна. По майдану, що прилягав до головишиного дому, з вікон котрого видно було довгі ряди лавок і здоровенна кам'яна церква з трьома главами, проїздила жидівська тарадайка з критою рогожею будкою, парою в дишла. Коні були худі, аж ребра їм світилися, попелястої масті від пилу, котрий прикрив їх, укручені верьовочними посторонками; спереду сидів закурений жид з рижою бородою в одній сорочці і правив кіньми; з будки виглядала чиясь жіноча постать, вся в чорному, закутана чорним платком. Тарадайка прямувала до невеличкої хатки, зокола біленької і чепурної, над вікнами котрої красувалася чорна дошка з білою написою «Приходское женское училище». Жид доїхав до воріт, став, скочив з передка і побіг у двір.

— Вона! Вона! — закричала не своїм голосом головиха і кинулася геть од вікна.

— Горпино! Горпино! Іди! Біжи! Скоріше... Приїхала! Приїхала! — кричала вона ще дужче, направляючись у двері, що вели в передню.

Молода дівчина, огрядна, чорнява, низенька, показалася на порозі.

— Горпино! Скоріше, скоріше! Он-он, приїхала! — казала їй головиха, вказуючи рукою у вікно.— Біжи, проси на обід. Скоріше ж!

— Миттю, бариня! — промовила Горпина, крутнулася, і мов її не було на місці. Через кілька хвилин тільки її демікотонна спідниця лопотіла і маячила майданом, котрим вона неслася до училища.

Головиха була висока, огрядна молодиця, з широким білим лицем, товстими червоними губами, з-під котрих виглядали два ряди білих здорових зубів; лоб у неї високий, трохи похилий назад, брови товсті, чорні, очі карі, великі; волосся, як хміль, кучеряве, чорне, полискувате,— молодиця з себе показна, руча.

Дочка була зовсім навпаки матері, висока, худа і бліда дівчина, крізь її тонку і білу шкурочку сухого виду так і просвічувались сині жили; довгобраза, білява, з біло-сірими водяними очима; щоки запалі-усмоктані; у перехваті — рукою обняти. Оса, як є оса, довга та тонка.

— Марусю! Одягатися! — крикнула головиха на дочку,— бо, знаєш, з губернії... Щоб часом не осміяла,— скаже, заялозки повітові. І я зараз убиратимусь.

Дочка пішла у другу хату. Головиха торкнулася рукою за голову.

— А-а! Ще треба й розчісуватися. Оленко! Оленко! — вибігши у передню, гукнула вона.

— Чого? — почувся з-за дверей писклявий дитячий голос.

— Іди сюди!

У хату увійшла невеличка дівчинка літ десяти, білява, з гарними великими очима.

— Стань отам у вікна і дивись, як буде Горпина іти, зараз кажи мені. Я буду розчісуватись.

З цим словом миттю вихопила вона з голови черепаховий гребінець; кучерявих, чорних, засіяних де-де просіддю кіс не здержали тендітні шпильки, і вони грузько впали на широкі плечі, розбігаючись по спині кучерявою хвилею. Головиха бережно повиймала з них шпильки, шпарко порозплітала і почала чесатись. Густий гребінець не ліз у волосся, заплутувався у кучерях. Головиха міцною рукою налягала на нього і зо зла рвала пасмами коси. Розчесавши, вона помастила їх, знов розчесала, сплела і почала складати вінком на голові, приколюючи, щоб не розлізалися, шпильками.

Голова була зовсім уже прибрана, як у хату увійшла Маруся. Вона була наряджена, як на якесь свято: нове рожеве плаття з оборочками, з довгим хвостом перехвачу-

вало ще дужче і без того тонкий стан; груди були до половини відкриті, тільки накинута зверху біла вуалька, з-під котрої світилися гострі кістки плечей та грудняні ключки; рукавця по лікті, і з-під їх виходили, мов батоги, тонкі білі руки, пописані синіми жилочками. Підрізані коси майталали за вухами, перевиті червоною стрічкою; довгі привіски серег теліпалися і вигравали проти сонця різними цвітами. Увійшовши, вона зразу сіла і, пишаючись, зложила руки на колінах.

— Чи гаразд я розчесалася, Марусю? — запитала її мати, дивлячись у дзеркало і стромляючи серед голови черепаховий гребінець.

Дочка скочила з стільця, підбігла, подивилася на матір, прижмуривши очі.

— Добре, мамо! — і знов сіла.

— Ну, тепер умитись,— подумала вголос головиха і направилася в передню.

— Христе, води! — крикнула вона, одхиливши у сіни двері.

— Чого? — охриплим голосом обізвався хтось.

— Води! — крикнула головиха.— Проклятий народ! мов не знає, що коли чешуся, то й води треба умитися. Скоріше!

У передню вступила низенька кирпата молодиця з чорним, пописаним зморшками лицем, з запалими очима, у чорній сорочці, у дерзі, в одній руці в неї була здорова миска, а в другій рукомойник. Те й друге вона поставила на стілець і вийшла з хати. Головиха налила у миску води, обмочила собі лице, шию і почала намилюватися милом,— скоро білий шум покрив усюди, де вона тільки натерла ним.

— Іде! Іде! Горпина іде! — промовила Оленка.

— О-о! — скрикнула головиха і кинулася до вікна.

Трудно сказати, що за тривога покрила лице головихи. З-під шуму мила видно було, як дьоргало її жили; очі розбігалися то туди, то сюди, руки, як крила у млина, заходили, забігала вона од вікна до води, од води до вікна, потім пробігла вподовж хати і одно милася та натиралася милом. Уже воно своїм шумом убілило її не тільки лице, руки, а й голову і спадало жмутками піни на розхристані груди.

— А це все через тебе, Мар'є! — напалася вона на дочку.— Казала тобі з самого ранку: приберись, одяг-

нись,— мов своїм серцем чула, що буде хтось,— так ніт же! не послухала. «Хай тоді, як хто прибуде». От тепер і прибув,— сама ж нарядилася, а мати хай нетіпанкою буде.

— Та хіба ж я винувата тут, мамо? — кисло спитала Маруся.

— Авжеж винувата! Якби була ти одіта, то й мені б помогла розчесатися,— а то ось дивись, незабаром гость на поріг, а хазяйка ховайся по кухнях! — зо зла головиха уже тільки топцювалася на одному місці.

В ту саму хвилину уступила Горпина в хату.

— Ну що? — не втерпіла головиха.

— Кланялись баришня і благодарили. Казали, що підуть у гостиницю обідати,— одказала Горпина.

— Куди?! — нестямно крикнула головиха.

— У гостиницю.

Настала мертва тиша. Це зразу, мов хто випалив:

— Роздягаться! — крикнула головиха на дочку.

Мило полетіло з рук аж у третю хату; намиленими руками ухопилася вона за коси, черепаховий гребінець з стуком та зиком покотився додолу, і хвилею посунулося волосся на плечі у білу піну мила; вона його рвала, тіпала; шпильки, як насіння, під ногами лущали... Дочка, Горпина і Оленка, мов ноги уломили,— з хати.

— Я думала, добре що! Я думала, благородна людина! Аж воно... у гостиниці обідати? у пархи, у нехриста! самій, одній?!.. — сичала головиха і здвигувала плечима.

— Що ж тепер скаже справниця? Та це ж не буде другої кращої одради для її невмиваної пики! Вона скаже та ще й прибреше, що бігли аж за город стрівати та запрохувати... Та й здобулися ж за те! Отак і треба! Щоб не финтили, щоб не сунулися уперед батька в пекло!.. Та, мабуть, готовилися вже, та прибиралися, страви тієї настановили повну піч, а вона — на тобі! — піду до жида в гостиницю їсти недоточеної червами яловичини! Утішила! От утішила, так, так! Здобулись наші облизня!

Головиху аж перекрутило зразу. Знічев'я устромила вона у миску з водою свою голову; вода, розбавивши густу піну мила, зайшла ув очі, зарізала, як ножем. Головиха підвела голову і вхопилася руками за очі,— ще дужче, ще нетерпляче залоптали вони. Не розплющуючи, вона одірвала руки, махнула ними,— миска з водою шкереберть полетіла додолу; плаття, юбки — все змочи-

лося, залилося, річки побігли на всі сторони... Серед калюжі мильної води стояла головиха з розтріпаними косами, з розведеними руками, покрита милом, полита водою, трусилася і кричала:

— Води, прокляті! Гаспидські! Щоб ви вилопалися! Горпино! Олено! Христе! Води, води!

На нестямне желіпання її убігли Горпина, Христя і дочка, уже роздіта.

— Води! — крикнула ще дужче головиха.

Горпина і Христя метнулись і в ту мить унесли ночви і води глек.

— Нахиляйтеся, бариня,— обізвалася Христя, ставлячи ночви на стілець,— нахиляйтеся сюди, над ночви, я буду зливати. Держи, Горпино, ночви.

Горпина узялася, головиха склонила голову, а Христя лила з глека воду. Аж після третього глека головиха, як рак червона, підвела голову і глянула очима на світ. Тільки що то був за погляд? Кров злості налила білки, очі позеленіли, а в зрачках грали хижі огоньки. На той час повз вікна промайнула чорна жіноча постать. Невеличка ростом, швиденька, вона, як тінь, проскочила.

— Хто то? — полонувши до вікна, запитала Маруся.

— Це ж і учителька,— відказала Горпина.

Головиха і собі глянула. Глянула, повернулася і плюнула.

— Хоч би добре що! А то ж кішка — а піди ти! Підожди ж! — з протягом промовила вона і ковтнула слину, котру зібралась була виплювати.

II

МІСТО МИРНЕ, ЙОГО ОБИВАТЕЛІ І ІХ ЗВИЧАЇ

Місто Мирне заснувалося не знать коли і не знать ким. Одні казали, що його заснували сторожові козаки під страшне лихоліття татарського наїзду. Лежало воно на невеличкому згорбику, з одного боку протікала річка Гнилиця, з другого — розлягались непроїжджі озера — болота, тільки з третього ішов рівний шлях горбом, в одну руку на неміряні степи-поля, де, кажуть, і гніздилася та сарана-татари, а в другу — на людні піддніпрянські городa та села. З тих степів і вривалася хижа татарва на Україну, налітали її бистрії орди на квітучі хутори та села. Куди йшла — розор несла, куди летіла — огнем іскрила,

а верталася з великим ясиром, з добром пограбованим. Натерпілися люди лиха, набралися великої муки, по чужих сторонах у тяжкій неволі пропадаючи. Тут-то на перепутті неситій орді і заснували козаки сторожу. Коли несила була здержати прудкого напору — давали знати в сусідні хутори, і, як звірі, ховалися люди по темних лісах, непрохідних болотах та густих очеретах.

Другі казали, що не козача сторожа заснувала місто Мирне, не татарські орди заставили його заснувати, а заснувала його панська неволя, лядська неправда; що не звалось би воно Мирним, де пролилося стільки людської крові; що заснували його панські хлопи, котрих у дугу гнула панська неволя. З-під неї то, з-за широкого Дніпра і втікали люди на вільні степи, на непрохідні краї болотяні. Тут, у своєму захисті, далекі і від панської неволі, і від татарської погані, селились вони хуторами і заводили пасіки. З хуторів їх, з займанщин вільних і заснувалося місто Мирне, і Мирним воно зоветься через те, що тут не було ніколи тих буч та чварів, які по других місцях схоплювалися.

Чия була правда, чия брехня — трудно тепер розібрати: не зоставили нам наші прадіди ніякої по собі пам'яті: високі могили верстов за тридцять од міста свідчать, що не без пролитої крові досталося людям тепер це мирне захистя; широкії луки, низини і де-не-де озера кажуть і про те, що колись тут було непрохідне місце. Звісно тільки, що за Катерини-цариці Мирне було великим селом з двома церквами, з вільними людьми. Назирнула його проїздом Катерина, побачила його достачі, заможність і наказала зробити містом. З того часу Мирне і стало містом. З того часу почали заводитись у йому і містові порядки: приїхав звідкісь комісар, завелося службове панство, з старшини поробилось дворянство, і кріпаки звідкілясь набрались; бідніші козаки почали то ремісникувати, то крамувати — обернулися в міщан. Поділилися люди, немов межами одне від другого поодмежовувались, мов кам'яницями обгородилися: дворяни — осібно, службові — осібно, міщани — осібно, козаки — теж осібно; зосталися одні крестяни-кріпаки, котрих дехто вже і за людей не лічив. Дворяни жили собі по своїх маєтках, по власних господах, пили і їли та кріпаками землю робили, були між ними такі, що й служили; тільки все те ради почоту та слави. На такі почотні місця йшли

завжди багатші — спинкові, як їх звали у Мирному. Що за почот — слава, як свита драна,— кажуть люди. Так воно для бідного; бідний дбає про те, як би його свиту полатати. Не те для багатого, для безнужднього: недостачі в його немає, нужди — ніякої, почот та слава для його — все на світі; про неї тільки він і дбає, нею тільки живе і дише. Дворяни один поперед одного ганяли, як би ту славу до себе залучити. Та біганина за славою поділила їх, помежувала між собою. Спершу, коли ворогували за одні тільки бали та гулянки, немир той був між багатшими,— бідніші не приставали до ворожнечі, їм все рівно було, у кого не наїстись, аби не голодному й не тверезому додому вертатися. Коли ж увели виборові місця, де прийшлося подавати голос і біднішим, то ворожнеча та перейшла і в їх ряди. Одні потягли руку за одного, другі за другого... Настали дворянські ради. Кожен про те тільки й дбав, як би насолити другому. За главнішими місцями, де служили ради почоту без грошей, були й менші, де служили за гроші. Коли хто попадав на главніше, то всі менші зараз заміщував своїми приятелями; сідав на главніше другий — і всі менші, як зграя граків, злітали геть і давали місце приятелям другого. Так воно завжди й чередувалося, аж поки не знесла сього кріпацька воля.

Міщани ремісникували, крамували; з сього жили й наживалися; у їх була своя управа, свої порядки, другі від дворянських. З дворянами вони не змішувалися, а коли іноді і бували які, то люди, раз, багаті, а вдруге — освічені, учені. Та таких небагато було поміж міщанами міста Мирного. Містом воно було собі тихим, більше хліборобським, ніж крамарським та ремісничим; коли хто шив чоботи або одежу, то не для кого ж, як не для своїх городян, коли хто крамував — то вп'ять же не для кого, як не для їх. Міщанське багатство не швидко росло; копійка по копійці стягалась, поки складались рублі; та вони ж знов і ділились поміж дітьми. Не було у Мирному дуже багатих купців, все те середні. А коли налізли ще жиди, то вони таки зараз і одіпхнули назад наших,— повернулися знову наші од крамування до ремісництва,— ті ж мужики, тільки й одміни, що з проділом чуби та довгі аж по кісточки каптани.

Козаки з кріпаками у землі копались, землю робили; козаки — на себе, а кріпаки — на пана. До того ж козаки мали свою волость і своє начальство, а в кріпаків одно

начальство — пан. Він для їх і батько, і вітчим, і право, і закон, схоче — помилує, схоче — завдасть, куди схоче. Така постанова зробила те, що з козаків вийшли щирі робітники, добрі хазяїни, заможні господарі, а з кріпаків настали ледарі, волоцюги, блудяги та злодюги. Таку вони славу запобігли в неволі, з такою вийшли й на волю; та вже вона їм розв'язала руки.

Було ще службове панство, котре на гурт служило і від його за те гроші брало. Спершу це була невеличка купка чиновників — правителів, котрі заводили в житті законні порядки; вони справляли суд і ряд і до всіх були однакові. Сини бідніших дворян або багатших козаків, научені грамоти, поступали на службу у суд, у комісарство, де й учились писарювати. При невеликих достачах писарювання було для їх великою підмогою, воно давало їм хліб, давало на світі жити і бога хвалити. У житті вони були незначними людьми, зате господарювали в суді і ряді. Носячи в собі закон і право, вони були нужні кожному люду — чи поворогували дворяни між собою, зараз кликали їх на підмогу; чи позивалися козаки за віщо — теж до їх оберталися, чи міщани не помирились —і вони за радою до їх йшли. Всім вони були люди нужні і всім помагали то тим, то другим боком. Звісно, допомога та не була даремна, — хоч невеликі припаси, а переходили в кишені службових. Найбільше давали їм найбагатші, через те відбирали від їх і найбільшу допомогу та шанобу. Такими були дворяни, та й самі службові не хто ж були, як ті ж дворяни; коли хто і був з козаків, то стежкою служби ускакував в дворянство. Ускочивши раз — не вертався вже назад ніколи, та й нічого було вертатися; у своїх звичаях та установах і дітей своїх водили: синів на службу зоправляли, дочок за службових видавали. Таким побитом гурт службових ширився-розкорінявся. Дуже вже піджившись, кидали царську і переходили у виборову,— з службового дворянства ставали справжніми дворянами-поміщиками; а останні зоставалися по своїх місцях, на своїх службових займанщинах. Першим службовим обов'язком було: принижатися перед старшим, повишатися перед меншим і тільки з рівним бути за панібрата, та й то мати своє на умі. Так через довгі віки поведене життя поробило з службових зовсім інших людей від дворян-поміщиків: коли ці були горді і прості, службові навпаки стали улесливі, тихі, смиренні, а проте завжди

дбали, як би чоловіка як окрутити. Усе в їх робилося по праву, по закону, по праву вони гордували меншими, по закону оббирали до нитки усякого, хто тільки попадався у їх лапи. Дряпіками звали їх кровні дворяни-поміщики і не приймали у свою гущу; крутіями — міщани і козаки, котрими самі службові гордували. Одначе бідніші з них часто женилися на багатих міщанках, на заможніх козачках, і хоч у роду не було у їх ніколи миру, оже все ж таки вони ріднилися, змішувалися.

Так-то обиватслі Мирного поділилися між собою і жили кожен окремим життям, виростали у тих звичаях, які виконувала для їх їх окремна праця. Дворяни — гуляли, службові — служили, міщани — крамували та ремісникували, козаки — в землі копалися, кріпаки — все робили, що панам тільки треба було робити. Один до одного не мішався, кожен був при своєму ділі; пани, правда, всім гордували, міщани — хліборобством, одні козаки-хлібороби та кріпаки-невільники нічим. Бо й чим їм було гордувати? Хліборобство малося за послідне вже діло; у землі ритися — було соромом для міщанина, а пан — мав на те невільників. Так було, аж поки не повіяв тихий, але дужий вітер волі. Він, як вихор-буря, розбивши невольничі пута, викорчував ті стовпи, які двухвічне невольниче життя постановило між людьми, переорав ті межі, через які срамом і гріхом малося переходити. Затіпалася стара кріпацька будівля на своїх підвалинах, зотліли, струхли стіни тієї будівлі і рухнули — тільки порохня посипалася на всі боки та пил високо піднявся угору. Найбільше урону понесло панство. Не зучене до роботи, воно зосталося, як та шовкова трава серед степу; підрубала його воля під самий корінь, і воно схилилося набік. Зосталась, правда, ще худоба та грошики, котрі їм кріпаки наскладали та за кріпаків одібрали,— та скоро те пішло за вітром, грошики то прожилися, то вплили на заплату позичок; а земля перейшла до жидів у оренду. Пропала віра у себе, згинула надія навіки; зосталася гордощ, та що з неї? Вона тепер нікуди не потрібна. Заскреготали пани зубами з злості, та нічого було робити — одні пішли служити, другі — хазяїнувати, треті — пропали.

Не можна сказати, щоб те повітря не замутило міщанства й козаків, війнуло воно і на них, дихнуло розрухом і на їх установи. Тільки, як люди робочі, вони довше держалися на ногах, мали об віщо зачепитися. Зостались ще

службові — тільки й ті, правда, ненадовго; буря стрепенула і їх — кріпші вдержались, слабіші облетіли, як гнилі груші; скоро і старих кріпших одіпхнули назад молоді, учені. Всі найтепліші місця позаймали вони — зостався доколи суд та поліція, куди старі дряпіки і лізли один поперед одного. Для всіх настали смутні часи, кожен, обернувшись назад, побачив, що те, що було колись — ні на що не потрібне, нікуди не нужне, а спереду — то темна темнота сповивала туманом невідомості. Війнули вітри з усіх країв, були усякі, тільки не було однакових, за тими новими вітрами потяглися мало-помалу люди. Спершу проводирі пішли і хвалилися, за ними і другі потягли — теж не тужили, за цими треті, четверті — зажили собі. А далі побачили, що не такий страшний чорт, як його малюють,— що не так воно справді важко, як спершу здавалось, і під той гвалт та галас знову принесли своє недоношене рам'я, клунки розруйнованого добра і, усівшись гаразденько, знову завели ті ж порядки, тільки іншим побитом, на новий манір.

III

СПІТКНУЛИСЬ!

Дарія Іванівна Бородаїха, або головиха, як її звали і знали всі в Мирному, була з заможнього купецького роду міста Ромна,— п'ять номерів лавок мав старий Заболотько, її батько, у самому Ромні та ще три по других містах Полтавщини. Знали його на всю губернію, знали як товстючого, пузатого, що, бувало, як закурить, то тільки держись; пуншів тих ніколи він не пив менше дванадцяти; знали його і по його багатству, що год од году рослоширилося; знали і по тих дзвонах, котрі він часто купував на церкви; оце не повезе йому в чому або з перепою занедужа, зараз: «Це мене господь наказує по гріхах моїх»,— скаже було і, дивись, або дзвін новий купить на яку церкву, або панікадило одішле, або срібну шату закаже на намісну ікону. Знали його і пани, бо часто залізали в його кишеню, знали і мужики, бо й їм він іноді помагав у нещасті,— на погоріле, бувало, не дивлячись, витягне десятирубльову бумажку та й положе, знали й старці — бо для їх він двічі на рік ставив обіди: на проводи і в день смерті батькової, а що так роздавав гроші — то того вже й не лічили.

Який був для чужих людей, то навпаки для сім'ї. Хотина Петрівна, його жінка, натерпілася лиха немало, проживши з ним без малого не тридцять років. Де нап'ється, а додому іде колотитися,— ходором ходили палати од його п'яного нестямного крику, ховалися люди по коморах та попід коморами, як було розходиться. І за всіх, бувало, достається Хотині Петрівні. На тридцятому згорбилася, зісхла молодиця, а як брав, то була козир-дівка, королькаба.

Сім'я у них, дивлячись на достатки, була невелика: два сини, три дочки. Старшою була Одарочка, потім родився син Костянтин, там дочка Маруся, далі син Іван, а потім уже дочки Параска і Ліда. За Одаркою, як першою, найбільше клопоталися і батько і мати. Батько з радощів купив у свою церкву панікадило тисяч у три, часто уходив у її хату, заглядав у колиску. Коли дитя спало, любувався, як воно сонне розкидалося, коли ж гралося — брав на руки, гойдав, цілував; а мати — то вже і душі не чула у своїй Одарочці, з рук, бувало, не спускає, разів тричі на день купає, десять раз сорочку переміняє, не дає порошині упасти на дитину. Коли за Одаркою пішли другі діти, то матері ніколи було припадати коло неї, зате батько так і возився з нею усюди, на гулянку йде — її бере, у гості куди їде — її везе. Як іноді, бувало, вернеться серед ночі п'яний, то мов соромиться бунтуватись на тій половині, де вона спала, піде було на свою і вже відтіля, немов грім розкочує по домівці, аж вікна цокотять від його крику та гуку. Часто, бувало, Хотина Петрівна і ховалася від його у спочивальні Одарочки. Спитає було: «Де? Як?» Відкажуть: «Одарочка щось непокійно спить, у Одарочки»,— то зараз же і піде на свою половину і вже хіба кого стороннього піймає та на йому викричиться, а то і кричати не стане. Піде — та й уляжеться спати. І Одарочка ж удалася з себе, як яблучко: повненька, свіжа, чорнява, кучерява, з чорними блискучими очима, як той метелик, бувало, літає, як качанчик качається, а заговоре — як ластівка защебече. «Рости, рости, доню, на славу батькову та материну»,— бувало, каже їй батько, держачи коло себе і слухаючи її дзвінкого лепетання. А що вже за цікава була, що за прудка, норовиста. Уже коли намоглася чого — давай, а то крику-репету за цілий день не переслухаєш. «Уся в батька»,— було каже мати, коли зайде розмова з знайомими за дочку і коли вони признають, що

Одарка вилита мати. І справді, Одарочка як обличчям була схожа на матір, так норовом на батька: така і гаряча, така і запала, як він, така і нетерпляча, коли чого заманулося.

— Ти моя дочка,— признає було батько,— ти в мене вдалася: я тебе за генерала віддам, тільки слухай мене.

І недаремно казав те старий Заболотько, він мав справжню надію віддати дочку свою коли не за генерала, то за поміщика. Через те, коли минуло їй десять літ, найняв учительку і почав учити, у дванадцять — одвіз у губернію і віддав у пансіон. Усьому учили дівчину у пансіоні: і балакати на різних мовах, і грати на фортепіані, а найбільш тим звичаям, які потрібні для справжньої панянки.

Шістнадцяти літ скінчила вона пансіон і приїхала додому,— і не пізнати, не примітити і трохи того купецького заводу, яким завжди одгонять купецькі дочки,— панянка, як є справжня панянка, горда та пишна і на світ божий дивилася не іначе, як тільки прищурившись, а про людей — то нічого й казати: проведе оком нехотя і скривиться, і одвернеться, мов скаже: «Та й дрібні ж які увіччю усі оці люди, та й миршаві ж які та паскудні». І справді дрібні увіччю, миршаві і нікчемні здавалися усі, коли глянеш на неї: високого росту, повна, як налита, свіжа-рум'яна, з чорними блискучими очима, з чорним кучерявим волоссям, брава, як тополя. Так очі і бере на себе, так серце і вабить; а йде, бувало, так люди і розходяться у сторони, дають дорогу — така її поступ гордовелична! Приїхавши, як пішла у церкву, як з'явилася перед людьми — то вже другого і дива там не було, не на образи люди дивилися, а на личко рум'яне, не святим молились, а дивувалися на її вроду. Так гомін і пішов по церкві: «Хто це? Чия це? Заболотькова... Заболотьківна... Ото краса! Ото врода! Отаку викохай, в отаку вдайся!..» А офіцери-гусари одно тільки з місця на місце переходять, шпорами поцокують, чубами потріпують та заходять з такого боку, де б її найвидніше було. А вона на їх так очима і посвічує, так вони у неї розгорілися-розіграли ся, як зорі у небі.

На другий тиждень батько та мати на радощах, що дочка скінчила пансіон і вернулася додому, затіяли бал. Кого тільки не було на тому балі! Панів, паніїв, паничів, панночок, офіцерів... То не маки на весні зацвіли, закра-

шаючи городи, то Заболотькові гості зійшлися, закрашаючи світом залиті хати... Музика, як не перерветься, пари, як метелики, літають, шпори цокотять, закаблуки б'ють,— гульня розвернулася! Все крутиться, кипить-летить, як окріп у горщику... А між усіма Заболотьківна, як рожа процвітає, як ясна зоря сяє. Хто-хто танцює, а вона й не присідає. Радіють очі чужих, а серце батькове та материне — то вже й не сказати, яке раде. Хотина Петрівна аж заплакала, а Іван Прокопович з своїми братчиками шампанське стаканами гилить... Пир — на увесь мир! Розкошелився старий — страви не переносять, вино — річкою ллється. Часто той пир згадувала Дарія Іванівна у пізніші часи і хвалилася ним, перед ким тільки можна було похвалитися. Молода та безжурна, у ті часи вона тільки тими гулянками і жила; як метелик, наскочивши на вихор, мчиться за ним, не знать куди і не знать нащо, так вона віддалася на волю тому веселому замету гулянок і несамовито помчалася за ними... Сю неділю бал був у її батька, на другу — у предводителя, на третю — у судді, там у четвертого, у п'ятого. Закрутилася дівчина, як підстрелена утка на воді. До того ще й гусарський ад'ютант, такий з себе бравий, чорноусий та рум'яний, веселий, танцюрист... так і в'ється за Дарією Іванівною, так і увивається коло неї, як хміль коло тичини; і води їй принесе, і страви якої, і стулець ні відсіль ні відтіль візьме, коли вона схоче присісти. До того ж балакучий, ввічливий, смішливий. Коли почне що розказувати — і старі за боки беруться, а молоді — то прямо лягають. І розумний — то ніхто не зачіпай, як бритвою черконе він своїм гострим словом. З одного разу подобався він молодій дівчині: і його вуса, і його брови, і ніс, і рот — все було краще, ніж у кого другого. Як трава підкошена схиляється, так зразу підхилилася Дарія Іванівна під його поглядом, під його мовою, красною та квітчастою. Заговорило уперше її гаряче молоде серце, забилося якось одрадно, болізно. Сама не знає, що з нею сталося, страх якийсь оповив її душу, і хочеться кинутись тому страхові назустріч. Батько-мати помітили і як не боронили її від гостроязикого ланця,— як звав його батько,— а вона все-таки кинулась тому страхові межи очі. Кинулась — та відразу і скрутилася. Загомоніли щось погано люди про прославлену красавицю,— дехто казав, що бачили їх вдвох з ад'ютантом, як під шинелею бродили темними

улицями, а другі казали, що п'яні хлопці, ідучи з гулянок, бачили, як вікно у її опочивальні зразу розчинилося і звідти по шнуркові спустився якийсь офіцер і чимдуж подрав улицею. Уразила ця мова батька та матір. Мати слізьми одливала та дочки допитувалася — не помогло, ще й матір налаяла і трохи не випхала з своєї хати; зате батько, дзизнувши раз так, що аж очі у його покосило, силоміць випитав у неї правду.

— Ну і правда, так що ж? — одмовила безжурно дочка на батькове грізне питання. Старий піднявся, зціпив кулаки і кинувся на дочку та й упав. Параліч його грякнула на місці.

IV

ПОКУТА

Насилу одходили старого, ліву ногу та руку до самої смерті волочив за собою. «Це мене господь наказав за гріхи мої, за те, що я любив її, як нікого на світі»,— казав старий і, щоб відмолити гріхи, щось разом десять дзвонів розіслав на церкви, а сам, як ведмідь заляже в берлозі, заліг у своїй хаті і не показувався на світ божий більше року,— стид і страм укрив його голову, посивів, опустився він. Дочки не велів ніколи і на очі пускати до себе і не казати нічого про неї, мов він і не мав її, мов її й не було у його ніколи. Останніх дітей тільки навчив грамоти, а далі заказав учити,— синів засадив за главних прикажчиків, а дочок держав узаперті, не випускаючи нікуди. Знайдуться ті, що приїдуть самі і поберуть. І він не помилився: коли підросла дочка Маруся, зараз приїхав з Полтави купець і посватав за свого сина. Маруся підвернула Одарку під корито, ад'ютант тільки насміявся з неї, а то зрікся і перевівся кудись. Настали тяжкі часи невольної сидні для неї, сліз та жалю,— схудала, занепала сердешна, до того всі сторонилися її, зреклися як тієї напасті, як тієї прокази. Одна мати, увійшовши, бувало, у хату до дочки, обіллє слізьми безталанну долю своєї дитини, та й то краще б було, коли б до неї не уходила,— хоч би не так розтроюджувала болячу виразку, що зіяла у її серці. А як засватали Мар'ю, то Одарка з жалю трохи не збожеволіла, усі ночі без сну проплакувала, цілі дні без їжі проводила — схудла, змарніла.

Восени гуляли весілля. Не було нікого з панів,— ста-

ли вони сторонитися Заболотькового дому,— зате од купечества ломилася долівка, ходором ходили надежні покої, вино лилося річкою. Вийшла на те п'яне грище і Дарія Іванівна; подивилася-подивилася, і огняна згага запекла коло її серця. Пішла вона у свою хатину. Пригадався їй її бал пишний та квітучий, пригадалися гості ввічливі, шляхетні — а тепер? Пузані бородаті, довгополі балахони, мужикуваті, п'яні прикажчики... Сльози задавили її — це не гулянки, це похорони були. «Хто ж винуватий? Хто винуватий?» — допитувалася вона сама себе. І своя вина — раз, і вп ять же: чим же вона винувата, що полюбила його? Вона б мала всіх покинути ради його, на край світу б пішла за ним... А він, він?.. Сучком в батьковім оці стояла вона, більмом була для усього дому. Рада б повинитися, назад повернутися — та нема вороття. Прокляла вона той час і хвилину, коли побачила його, коли зійшлася з ним, і себе проклинала, і батька-матір, і світ увесь. Хіба справді тепер їй навіки зав'язані очі, хіба справді заказані всі шляхи-дороги? Що ж? Провинилася — винувата... Чи вже ж за се кара довічна? «Ні, вирватися б — я показала б, що ще не каліка я, коли оступилася, що не нікчемна, коли провинилася... Та вже,— рішила вона,— винось мене, моя давня краса, моя врода панянська, моя ввічливість колишня...» — мов п'яна, з рум'яним лицем від сліз, що полили його, з граючими очима від бурхливих думок, що гніздилися в серці, знов вийшла вона. П'яні купці і прикажчики кинулись назустріч їй, деякі підхопили, і понеслася вона у вихрі польки, як давно колись. Чорні кучері розтріпалися — спадали на широкі свіжі плечі, лице розгорілося, як лепесток рожі червоніло, очі, мов углі, жевріли. Хороша вона була у той час, а захмеленим очам прикажчиків та купецьких синів і не знать якою здалася. Вони все більше пили та коло неї тупцювалися. Всі вони знали про її вину,— гучна слава проголосила за неї на всю губернію,— оже кожен би у той час, якби насмів, взяв би її за білу ручку, привів до батька-матері, повалився б у ноги і сказав би: «Благословіть!». Якби ж то насмів! Сміливий, кажуть, города бере, а несміливий — теряє. Так і тут. Страшно було підступити до неї — її блискуча краса, її чарівнича врода, як світ сонячний, били і різали очі,— несміливість і страх ріс більше і більше. Як не пили батюшкині синки і сироти-прикажчики і хміль не брав своє, вони побачили,

що це не в лавці за прилавком на аршин штуки перепускати.

На тому весіллі були і всі Заболотькові прикажчики. Приїхав і з Мирного Петро Миколайович Бородай. Бородаї давні жильці Мирного. Прадід Петра Миколайовича був заможним козаком-хліборобом, мав найбільшу у Мирному пасіку. Вже в кого-кого дістанеш меду, а в Бородая дістанеш. Коли вже пристарів, то синові усе хазяйство передав, одну пасіку зоставив за собою. Не пішло синові у руку хазяйство — дивись, на скотину падіж, то хліб не вроде, до того ще й натура у його була не хазяйновита, йому коли б по ярмарках ганяти, кіньми або чим другим циганити. Тільки трохи старий придержував. Як же умер старий — так і пішло все,— дивись, уже шматок землі продав, накупив овець, построїв салогон, почав лій топити, солонину готувати. Поки ж не було жидови — ще нічого, а як налинули вони, як та галич, не знать звідки, то зараз же і пристали в товариші до його салогону. Жиди ж нічого собі — грунти покупили, хати побудували, а Бородай тільки-тільки держиться. Син Миколай Іванович не згірше батька: тільки угору кирпу гне,— ось ми, мов, які, та гуляє, а роботи з його ніякої. Все тільки хвалиться, що ось ми ще лавку заведемо, крамувати будемо. Коли умер батько, то Миколай Іванович зараз же прийнявся до худоби. Все спродує, салогон бухнув, землю бухнув — строє лавку, купує краму, купчинує та все хвастає своїми ділами,— а діла ті, коли б не син Петро Миколайович, що вдався у прадіда, хоч не в хазяйстві, то в крамарстві,— то давно б пішли, як дим той уверх коромислом. Петро Миколайович ще таки держав у руках діло, та чи встоїш же проти батька, чи підеш проти його? Оце і заручиться — дивись, поїхав батько за крамом — та й просадив усі грошики. Син ганяє по жидах, зазичає, сяк-так настягається, купе краму, торгує. І знову до часу, коли батькові схочеться погуляти. Так, гуляючи, догулявся Миколай Іванович, що як умер, то не тільки лавку опечатали, а й хату продали. Зостався Петро Миколайович, як серед великої дороги: руки є — та ні об віщо їх зачепити, голова є — та ні про що нею рахувати. На той час оженився у Заболотька прикажчик. Поведенція Заболотькова була така, що тільки нежонатого прикажчика мати, нежонатий хай, каже, трохи прошпетиться, прогуляє, коли добре місце, шкода його кинути — пока-

ється; а жонатий — то він не стане гуляти: а все потроху та потроху почне до себе тягти; дивись — на жінку лавку відкриє, та все з хазяйської тягне та в свою таскає,— в хазяйській лавці того немає, що він у себе заведе. Через це ти мені, каже, слуга, поки не жонатий, а оженився — на виступці. Так і тепер. Розщитав Заболотько свого прикажчика. Що його робити? Лавка у Мирному невелика, торг неабиякий — не одривати ж рідного сина від більшої лавки та слати у меншу? Радиться з мирнянськими купцями, де б його прикажчика узяти? Миряни нараяли Петра Миколайовича. Прийшов і він до Заболотька. Подивився Заболотько — парень з себе бравий, видно — не шилохвіст який, ото тільки, що проторгувався, так же миряне кажуть, що батько виною,— згодився Заболотько. Швидко йому Бородай показав, що і справді він не помилився, вибираючи його: лавка Заболоткова, як квітка, зацвіла серед Мирного, доходи з неї хіба трохи менші були від роменської лавки, хоч та була удвоє більша і сам син сидів за прикажчика. Похвалив Заболотько Бородая, прибавив йому плати. Бородай ще більше старається. І вже тобі — ні проїсть, ні прогуляє; смирний, добрий, правдивий. Уже що сказав — свято; з шкури вилазитиме, битиметься, а буде по його. За те його дуже вподобав Заболотько. Уже було коли не явиться у Ромен — як сина рідного вітає. І тепер на весілля кликнув. Бородаєві то не зовсім і хотілося — він знав, що там буде багато його брата, знав, як вони зашибають, і не любив він сього. Що ж? Хазяїн кличе — не можна відказати; треба їхати. Одівся він чистенько, прибрався гарненько — приїхав. Високого росту, огрядний, показний, хоч і білявий, з ясними голубими очима, що, як проліски по весні, синіли, з рум'яним білим лицем, з рожевими устами, котрі завжди складалися у добру якусь усмішку, він брав на себе очі, кидався перший на взір. Не проминула його Дарія Іванівна, не проминув і він її. Вона давно вже його бачила, давно і він її, тільки то було мелькома, стрінеться де, поздоровкається і піде. Тепер вони були близько одно коло другого, дивилися прямо одно одному у вічі,— Дарія Іванівна запримітила його добрі голубі очі, його біляве личко, його постать браву, але не вертляву; Петро Миколайович побачив її чорні кучері, її огненні очі, що всього тебе так і проглядали зразу, її лице, з котрого життя так і било, її бурхливе лоно, котре часто піднімалося. Все це одне

в одному запримітило. Петро Миколайович не знать чого зрадів, що поїхав. Дарія Іванівна не знать чого і собі зраділа, побачивши таке добре лице. Скоро вони і розговорилися. Не вмів Петро Миколайович вести вертлявої жартовливої розмови, а все говорив прямо, ясно й розумно. Подобалося це Дарії Іванівні, подобалася Петру Миколайовичу і жартовлива та гостра розмова Дарії Іванівни з веселими прикажчиками, її голос чарівничий, її регіт дзвінкий, хоч і тихий,— де і дівся її регіт гучний, що, як срібний дзвоник, розкочувався по високих і широких палатах; тепер вона сміялася тихо-тихенько, нечутно. Та дочувся до того сміху Петро Миколайович; лоскотав він його серце, холодком якимсь віяв у душу. Коли розійшлися гості спати, не спав ту цілу ніч Петро Миколайович — все її постать брава привиджувалася, її чорні очі світили, її сміх почувався. Він знав добре про її провинність, знав, що не любить її ні батько, ні мати, знав, що хотіли за кого зіпхнути, та зіпхнути, аби вона не була у домі, не стирчала більмом перед очима. Це його порадувало,— чого порадувало, він сам не знав,— тільки стало йому якось весело... Коли на другий день побачився він з нею, йому стало ще веселіше. Коли вона спитала його, чого він наче зблід, він трохи не підскочив з радощів. Та радість казала йому про надію... Другої ночі він уже міркував, що сумно жити самому одинокому, що коли б йому хоч удвоє меншу лавку, ніж Заболотькова у Мирному, то він навіки був би заспокоєний-забезпечений. Тоді б і об сім'ї можна подумати. А тепер? І він зо зла поскріб свою голову. На третій день він ранком ішов прощатися до хазяїна, щоб їхати у Мирне. Вона перша незнарошне зустріла його.

— Куди ви? — спитала.

— Прощатися. Пора їхати.

— Куди?

— У Мирне.

— А я думала, ви зостанетесь сестру сьогодні проводити! — і в голосі її забриніла жаль.— Зостаньтесь! — м'яким добрим голосом сказала вона.

Він зостався і прийшов у обід на проводи. Пообідали, випили, попрощалися. Поїзд рушив довгою вервечкою з города, умовились проводити до першої станції. Молоді з батьком-матір'ю попереду, брати набрали подруг молодої і їхали за молодими, менші сестри зосталися дома; Да-

рії Іванівні і Петру Миколайовичу приходилося їхати умісті, третіми, за ними другі купці з жінками, з дочками, з синами. Од'їхали від города, стали, випили, заспівали, знов поїхали. Пив зо всіма і Петро Миколайович, його узяла якась сміліcть, радість, випила трохи і Дарія Іванівна, гаряча кров ударила в її голову, на серці стало легко-весело; дорогою вона тільки і знала, що жартувала-сміялася. Петро Миколайович від радощів не чув землі під собою. Почав розказувати, який він радий, що служить у їх, що люблять так його усі, як рідного. Далі перейшов на своє життя, розказав свої втрати, своє лихо; тепер мов і нема того нічого, а все якось сумно та тяжко.

— Чому ж ви не оженитеся? — запитала вона його, пускаючи огненні стріли своїми чорними очима.

— Рад би,— почав він,— та що ж? Де те подружжя узяти? І об віщо руки на перший хоч раз зачепити? У Мирному немає підхожих, нема таких, до котрих моє серце лежало б; а далі сунутися — не смію, ні з чим.

— А яку б ви хотіли мати собі жінку? — жартовливо запитала вона і вся вогнем загорілась-зашарілася.

— Таку, як ви! — сам не знає, як вирвалося у його, аж злякався він, аж ув очах йому потемніло.

— Бач, бач! Казав, що не вміє жартувати! — піддержала вона його,— а ще як, з насмішками!

— Не сміюся я,— одказав він,— кажу правду. Ви вибачте мене за це, що ж? Люблю правду — й кажу правду. Ніхто до мене не був такий добрий, увічливий, як ви, ні з ким мені так одрадісно не було, як з вами.— Очі його горіли, лице зблідло — дрижало.

Вона сиділа — слухала, зразу пропала її жартовливість, задумалася-загадалася.

— І справді? — запитала вона, коли він став. У голосі забриніла тихая дяка і неймовірність.

— Як вам побожитися! — скрикнув з радощів Петро Миколайович.

— Ніяк,— обірвала вона його.— Я так зневірилася у людей, що коли б се не ви — я б ніколи не повірила.

— А то вірите? Вірите? — засвітив він радо своїми голубими очима.— І надіятися можна? То можна і батькові-матушці сказати, можна?

Хмарка якоїсь негоди пробігла по її задуманому личку.

— Стійте! — гарячився він.— Я знаю, вас не люблять — для мене все рівно, хай не дадуть нічого — теж ні-

чого. Я тільки одного попрошу у них — не проганяти мене з сього місця, і ми хороше-хороше заживемо з вами... Одарочко! — зашептав він, молячи її і припадаючи до білої гарячої руки, що тепер неначе мов чого тіпалася.

Вона здавила його холодну руку і подякувала.

Після того стали вони ще веселіші, всю дорогу туди і назад одно щебетали та сміялися.

— Завтра можна? — запитав він її, прощаючись того вечора.

— Добре,— стріляючи радими очима, одказала вона. Їй хотілося кинутися йому на шию, обвити його своїми руками, обсипати гарячими поцілунками. Скачучи, убігла вона у свою хату, цілу ніч не спала, цілу ніч тільки й гадала про своє будуще. Вона не знать як дякувала Петра Миколайовича за його добре серце. Вона почувала, що більше щось заворушилося у її серці, ніж дяка.

На другий день Петро Миколайович, увійшовши у хату до старого Заболотька, прямо повалився у ноги.

— Що це за знак? — спитав Заболотько, думаючи, чи не з п'яних очей був почав каятися його прикажчик у чому-небудь.

Петро Миколайович, путаючись, то не домовляючи, то перескокуючи, сказав, що він не може жити... що тепер йому все рівно, хоч з мосту та в воду... що один тільки він, його хоч не рідний батько, і допоможе.

— Що ж там? Кажи мені толком, що таке? Лавку замотав? — спитав, не догадуючись, Заболотько.

— Ні, ні... Повісився б, якби хоч малость чого перевів.

— Так чого ж? — все-таки допитувався Заболотько.

Насилу вимовив Петро Миколайович. Суворо подивився Заболотько на Петра Миколайовича.

— Ти ж знаєш її? — спитав він.

— Знаю, знаю...

— Ну, подобалася? Коли подобалася, бери, держати у себе не буду. Тільки знай, що за нею — ні копійки.

— Без копійки, без шеляга, одного прошу, одного молю — не проганяйте з місця. Чим же я буду жити у світі?

— З місця? — роздумуючи, сказав Заболотько.

Довго він думав. Потім сказав: «Ти, здається, учора трохи теє, перехватив. Піди виспись та прийди завтра до мене. Ти чоловік чесний, добрий, не раю я тобі її брати. Завтра прийди скажи, подумавши».

Не спав Петро Миколайович і ту ніч, все думав про неї та ждав завтра.

— Стара! — обізвав Хотину Петрівну Заболотько, увійшовши у її хату.

— Чого?

— Іди сюди.

І обоє пішли у хату старого.

— Ту сватають.

— Кого?

— Ту...— він плюнув.

Ляк пробіг по старому виду Хотини Петрівни.

— Одарку?! Хто?

— Петро Бородай,— помовчавши, процідив старий.

— Що ж ти?

— Нічого. Хлопець він гарний, чесний, не раю йому.

— А я знаєш, що думаю: не вік же держати нам її. Скільки ми на неї грошей убили, трудів положили — не справдилася наша думка, треба якось збивати з рук. Ти кажеш, він чоловік чесний, добрий,— то й добре. Спитаю її, хоче — хай іде.

— Як хочеш. Це твоє діло, а я не мішаюсь.

Хотина Петрівна хотіла вже йти.

— Стій! Прохав він, щоб з місця не проганяли, бо нічим, каже, буде жити. Як ти думаєш?

— А я думаю, що віддати б йому і лавку в придачу, та й хай живуть, як знають.

Заболотько крутнув головою.

— Ну, йди! — одказав він і ліг у постелю.

Цілий день без їжі, цілу ніч без сну пролежав Заболотько. Слова Хотини Петрівни: скільки ми грошей на неї убили, трудів приложили,— і все марно і марно,— як спичкою, кололи у його серце. Пригадалась йому давня любов, надія, радість, що дочка вийшла у люди... і він зрадів знову тією давньою радістю. Потім пригадалась її невдячність, її образа тяжка,— кров закипіла у старому серці, і йому хотілося тепер віддячити їй. «Мене, батька, що любив її, так зневажити? Цілий вік продержу у дівках, хай і коса посічеться непокритою! — скреготів він зо зла зубами. І знов інше:— Що ж для такої? Для неї все рівно тепер! Утече куди, пуститься, як послідня...— Ув очах його сльози заграли.— Краще б я ніколи не знав тебе, малою вмерла або своїми руками тоді придушив був! Чи такого зятя я ждав, чи на таку пару надіявся?...—

і старе серце його заболіло.— Хоч би як здихаться,— рішив він,— та здихаться, щоб хоч мої очі її не бачили, щоб хоч передо мною не вертілася... А що, як за сього не схоче? — Він болізно повернувся.— Не схоче? Силоміць віддам! У потилицю з двору виб'ю! — Порвався був устати і йти.— А, хай як знають». І повернувшись на другий бік, ліг.

Хотина Петрівна від старого пішла у хату до Дарії Іванівни. Дочка ходила по своїй хаті, ламала сустави своїх пухлих білих рук і була якась чудна: очі горіли, мов не виспалася, тоді як лице пополотніло.

«Вона знає»,— подумала мати, глянувши на дочку.

— Одарочко! — обізвала уголос.

— Мамо! — скрикнула дочка, підбігла, нагнулася над рукою матері і поцілувала. Хотина Петрівна запримітила, що руки у дочки холодні і тремтять.

— Ти не виспалась, дочко? — ласкаво запитала Хотина Петрівна.

— Погано спала, нічого не спала, мамо,— одказала дочка, ув очах її заграли сльози, у голосі прохання.

— А я до тебе з вісткою, дочко.

— Про Петра Миколайовича, мамо? Знаю. Що ж папа, мамо?

— Хіба тобі він казав?

— Казав учора, як Марусю проводили.

Хотина Петрівна опустилася на стулець. По постаті, по голосу запримітила вона, що дочка тільки ждала від їх слова, що вона на все згодна, на все согласна, аби скоріше вирватися з рідного дому, де вона своє щастя втеряла... Їй жаль стало дочки. Лице у матері затіпалося, очі почервоніли, залупали, і дві сльози викотилося з них.

— Дочко, дочко! Чи такої ждала я пари для тебе? — з докором і плачем вимовила Хотина Петрівна.

Дочка заплакала.

— Що ж робити, мамо? Винувата... Я одна винувата. Дала б бог знає що, аби назад усе вернути — бачу, не можна. Що ж робити? Заслужила... караюся...— Вона припала до матері на груди і плакала.

Мати від жалю розгубилася з думками.

— Хіба він подобався тобі? — з плачем запитала вона.

— Він добрий, мамо. Здається, він буде добрий... Що ж папочка каже?! — Дарія Іванівна ридала.

— Що ж він каже? На мене здається, як хочете там, так і робіть.

— А ви ж?

— А я ж що? Коли для тебе добре — то й для мене добре, дочко.

Дочка припала до мокрого лиця матері і обдала його гарячими поцілунками.

— Ти б повинилася, дочко, перед батьком. Ти б попрохала його, може б, просьба одвернула його гнів.

Заплакана, завошкана дочка порвалася було йти.

— Стій! Я попереду піду, скажу йому.

Хотина Петрівна обтерлася і пішла у хату до старого. Він лежав до стіни лицем.

— Хто то? — запитав не одвертаючись.

— Се я, Іване.

— Чого, ну?

— Я говорила з Одаркою. Вона хоче сама увійти до тебе, попрохати тебе, можна?

Як ужалений кинувся він, підвівся.

— Вона? Вона? Сюди прийти!.. Сюди?.. Ні, ні, не пускай її, не треба, не хочу, не хочу. Скажи, що не хочу, не треба.

Хотина Петрівна мала вийти.

— Стій! Ні, не кажи, що не хочу. Скажи, що недужий, не можна тепер мені цього казати. Скажи, що сплю я! — трусячись і блідіючи мовив він.

Хотина Петрівна вийшла; він знову ліг.

— Що? — спитала дочка.

— Підожди, ще рано.

Дочка засумувала, засумувала і мати. Мов темна хмара укрила домівку, так у ній стало сумно та тяжко.

«Бач, тепер і до мене... Як лихо, то й до бога,— подумав він.— Шкода! Нічого тепер лизатися, раніше б було знати,— кріпився він, оже сам бачив, що невидержка, що серце його жаль проймав наскрізь, що йому хотілося простити її, забути те давнє.— Хіба й вона не карала-ся?..— подумав, та й знову:— Що ж це — жаль? Злякався її, чи що, коли казав, що скажи, що сплю? Хіба мені не можна було сказати: не хочу, не треба? —і він винуватив сам себе, що злякався, що дався жалю себе підвести. Далі уже сам утішав:— Що ж, я і злякався. Вона б добила недовгий останок мого віку. Коли спершу вона скалічила його, а тепер — добила б, доїхала. У-у! Гадина!» — і

так боровся він з жалем та серцем цілий день і цілу ніч. На другий день він почував себе недужим,— жаль розтопив його, він боявся розплакатися. Коли прийшов Петро Миколайович, він сказав, щоб прийшов знову завтра. За той день він знеміг й заснув тепер. Після сну попоїв, побадьорішав трохи.

На другий день він почував себе здоровим і кріпким. Коли прийшов Петро Миколайович, він зараз спитав: «Ну, що? Роздумав?».

— Ні, благословіть нас! — мовив Петро Миколайович і кинувся старому у ноги.

Старий задумався.

— Треба кликнуть стару.

Кликнули Хотину Петрівну. Увійшла вона. Петро Миколайович почав обом разом казати, почав прохати.

Стара розплакалася. Старий був понурий.

— А з нею говорив?— спитав він суворим голосом.

— Говорив. Дарія Іванівна на вас здалася.

— Може, кликнути б її? — покірним голосом мовила Хотина Петрівна. Заболотько нічого не сказав.

— Одарко! — гукнула мати до дочки, що стояла за дверима у другій хаті, слухала їх ради і тихо плакала.

Двері розчинилися, увійшла Одарка у хату батькову, заплакана, смутна, і припала до батька.

— Папочко! Простіть мене...— плач обірвав її голос.

— Годі! Годі! — грізно дрижачим голосом сказав старий.— Он твій жених... соглашається тебе брати... Хочеш іти — іди.

Петро Миколайович кинувся до батька, обнявся, поцілувався, потім до матері; дочка кинулася була до старого, він рукою одвів її, тільки дав руку поцілувати; зате з матір'ю злились вони у одно, дочка припала до матері, мати обняла дочку свою, цілувалися обидві та плакали.

Радий і веселий поїхав Петро Миколайович у Мирне. Весілля було назначене після водохрестя, і він не знав, як діждати того дня. Часто він вигадував різні причепки, щоб поїхати у Ромен буцім по ділу, а більше побачитись з Дарією Іванівною. Тепер вони зійшлися ще ближче, роздивилися одне одного ще краще і полюбили одне одного.

У Мирному не казав Петро Миколайович нікому про свою подію і здивував же мирян, коли вернувся після празників з молодою жінкою. Весілля не було бучне та

пишне, повінчалися, прийшли дехто з родичів, погуляли трохи, та й годі. На другий день і молодих вирядили з Ромна. Старий пообіцяв Бородаєві лавку.

V

ГОЛОВИХА

Петро Миколайович як главний Заболотьків прикажчик у Мирному жив у його ж домі — недалеко від лавки. Дом був невеличкий, рублений, стояв якраз на площаді лицем проти здорової кам'яної церкви-собору. Коли сонце сідало, то тінь з хреста якраз добігала до самої хвіртки, у котрої з-за забору виглядали дві молоді зелені тополі, як дві кучеряві дівчини. За собором довгим поясом протяглися крамниці, криті дранню; драпь на них почорніла, заросла мохом — то зеленим, то бурим з красним; де-де й прогноюватини чорніли своїми дірками. Перша з уїзду лавка, дверима на двір, була Заболотькова. З вікон хати було завжди її видко. Дом, хоч вже і старенький, а в такому місці, то ніколи не гуляв, завжди його наймав хто-небудь. Тепер він був під постоєм інвалідного начальника, низенького, лисого, у сідих бакинах майора. Майор був сімейний, мав товсту, низеньку жінку та двох невеличких синків. Займав він три хати зараз од воріт, а дві дальші займав Петро Миколайович з одним хлопчиком, що був за мальчика у лавці, а ввечері ставив Петру Миколайовичу самовар, давав воду і бігав, куди нужно було послати. І то вони більше жили у одній хаті, друга ж завжди держалась в чистоті під приїзд хазяїна. Так як хазяїн не часто навідувався у Мирне, то Петро Миколайович кожної неділі і празники проводив у хазяйській хаті, читаючи в холодку священні книжки, у буденні ж дні — то з лавки і не виходив.

Петра Миколайовича знали всі миряни як за чесного чоловіка, смирного, тихого, котрий ні прогуляє що, ні прошахрає як-небудь. Купці знали його ще тоді, як була у його батька лавка, хвалили його дотепність, його тиху хазяїновиту натуру; коли ж він перейшов до Заболотька, то взнали його не тільки купці, взнали усі миряни. Часто забігали до його секретар, столоначальники з суду або поліції то купити що, а то і побалакати. Справник, суддя і засідателі завжди робили забори у його; дочки і жінки їх забігали купити дещицю і нігде кращого і дешевше не

купували, як у привітного і ввічливого Петра Миколайовича. Повітові пани і ті робили закупки у лавці Заболотька. І місто, і повіт знали добре Петра Миколайовича. Міські купчихи, маючи дочок на порі, запрошували його до себе і вітали, мов родича, мов близького чоловіка. Дочки їх вертілися перед його очима, як ті метелики, грали різними кольорами своїх уборів. Та глухий і німий зоставався Петро Миколайович на їх заходеньки. На ввічливість він одказував ввічливістю, а заходила річ про сім'ю, він то увертався як-небудь або ж казав: рано ще йому гадати про свою, ні об віщо рук зачепити.

Різник Крутій, багатий грошовитий купець, що ходив по городу завжди з своїм довгим ключем від різниць і трусив, як старий дід, головою,— раз п'яненький обіцяв йому віддати свої різниці і свої широкі лани, на котрих паслися великі гурти скоту і отари овець. Та Петро Миколайович не довіряв Крутієві, знаючи, як він підвів уже одного зятя, вирядивши старшу дочку з двору в одному платтячку. Жив Петро Миколайович у Мирному, як той чернець, його таки чернецем, жартуючи, прозвали.

І здивував же цей чернець мирян, коли привіз з собою молоду жінку. Ще звечора дехто бачив його, коли він їхав містом з якоюсь критою чорним платком панією; дехто вітався — здоровкався з ним, пеняв, чого так довго засидівся у Ромні; оже нікому і в голову не прийшло спитати або подумати, що то за жінка з Петром Миколайовичем простує,— думали, проїжджа яка,— хіба мало проїжджого народу їзде,— Петро Миколайович завжди відшукував собі товариша по дорозі, щоб не сумно самому було і не так втрачатися. Коли ж на другий день (базарний день) лавка Заболоткова стояла зачинена і вікна в хаті Петра Миколайовича були закриті, то люди і геть-то здивувалися сьому.

— Що це за знак, учора ж, мов, і Петро Миколайович приїхав, а лавка все-таки зачинена,— балакали люди поміж себе.

— Що за знак? А той знак, що Петро Миколайович заспав з молодою жінкою! — одказала інвалідна, котра ще звечора познайомилася з Дарією Іванівною. Молоді у своїх квартирантів і чай звечора пили і довго балакали.

— Якою жінкою?!

— Своєю! Таки доїздився у Ромен, поки й його окрутили. Я йому сміюся і кажу: от і доїздилися, Петро Ми-

колайович, таки діждали свого... А він тільки усміхається. Та й щебетушечку ж та вродливую видрав, чорт його й надіявся! — докладала інвалідна.

Люди тільки руками розводять, плечами здвигують, головами мотають, так їм це вдивовижу. Чутка, як галка, пролетіла по всьому місту, і до вечора не було у Мирному тієї сім'ї, котра б не знала, що Петро Миколайович оженився, не було тієї далекої від міста хати, куди б не залетіла чутка, що Петро Миколайович вернувся з Ромна з молодою жінкою. Тільки й говору було, що Петро Миколайович та його половина: у кого взяв, та чи багату, чи вродливу? Кожному хотілося знати її, бачити, говорити з нею. Секретарева жінка, Авдотья Іванівна, низенька, чорнява, повновида молодиця, без котрої ніщо не робилося у Мирному,— чи на весіллі, хрестинах, похоронах уже кого-кого, а Авдотью Іванівну стрінеш, вона там порядкує,— як почула, заказала обід і зараз, узявши роботу, махнула до інвалідної на цілий день. І боже, як вона зраділа, заставши Дарію Іванівну там. Довго з нею балакала, розказала їй усі мирянські новини, перебрала не одну, не дві сім'ї на своїх зубах, остерігала Дарію Іванівну від того і того дому, хвалилася тим і другим і, набалакавшись, побігла, кажучи: додому, де чоловік жде її обідати, а проте побігла до столоначальникових жінок, до смотрителевої сестри, до письмоводителевої жінки і чимало таки оснувала вона хат у Мирному, бігаючи і докладаючи, що бачила молоду жінку, що зовуть її Дарія Іванівна, росту вона високого, хороша, вродлива, з чорними очима, з кучерявим волоссям, брава з себе молодиця. «Видно, велика пані, з хорошого роду,— і по постаті видно, а проте не горда, ввічлива, привітна така»,— додавала на кінці Авдотья Іванівна і бігла у другий двір похвалитися тим же. Уже аж надвечір надійшла до своєї хати. Чоловік мав був і гримати, оже як забарабанила вона про Дарію Іванівну, то де й дівся його гнів, сидів та слухав своєї жінки, витріщивши з дивовижі баньки.

— Чи то ж то появиться він між людьми з своєю жінкою, чи покаже її народові? — запитав він, коли жінка скінчила.

— Аякже? Щоб з такою не показаться. Це страм би був.

— Та отже побачимо.

Минув день, на другий — чуть зорюшка — Петро Ми-

колайович уже в лавці. Забігають до його знайомі, поздоровляють, вітають, дивуються. На третій — те ж саме.

— А коли ж він покаже її? — заговорили поміж себе люди, коли уже певне дізналися, що Петро Миколайович оженився.

— Підождіть, дайте йому трохи опростатися,— казали другі,— ось як неділя буде, уже ж прийде він у церкву з нею. Неділя все діло покаже.

Дожидали неділі, як бога. Хто й хворий був, і той видужав, наряджався, прибирався, а що вже жінки та панянки, то половину церкви так і замостили. Петро Миколайович, дождавши неділі, одівся по-празниковому, наряділася і Дарія Іванівна у свою багату лисячу шубу, у чорну шляпку з рожевими лентами, і поїхали до церкви. У інвалідного Петро Миколайович випрохав козирка і коней.

День удався морозний. У прозорому повітрі літали снігові голочки і блищали, як дороге каміння, проти сонця, сніг аж полискувався, аж ув очі боляче бив... Мов назустріч молодим, сонце випливло у своєму золотому наряді і обдавало їх своїм чарівничим світом. Боком до його сидів Петро Миколайович у синьому драповому кожусі, у бобровій шапці, на котрій огнем горіли тонкі ости. Лице його біле зарум'янилося трохи, на вусах осіла інеєм пара, у голубих очах горіла якась тиха одрада. Рядом з ним, закрита його тінню від сонячного світу, сиділа Дарія Іванівна. Мороз щипав її тендітне лице, кров прилила і розлилася червоним заревом по всьому виду, як лепестки рожі, горіли її щоки, а уста потягалися б з цвітом червоних лент її чорної бархатної шляпки. Брови чорні, як дві п'явки, впилися над лобом і непрозорими чорними очима; пасма волосся якось вибилися, закрутилися у колечки і срібріли, мов борошенцем присипані, прикриті непримітним інеєм. У пишній лисячій шубі, критій дорогим темновишневим бархатом, сиділа вона, як рожева квітка, трохи обпершись об його плече.

Коли вони їхали до церкви, то люди становилися, роззявляли роти, вказували пальцями,— он, мов, он і молоді поїхали; як увійшли у церкву, не вспіли ще вступити на поріг, як почули: «Ідуть! Ідуть!», і всі, озирнувшись, розступилися надвоє. Ніхто, певне, не ждав стрінути таку велику панію, так багато розряджену, таку вродливу, величну. На половині церкви вони розійшлися. Петро Ми-

колайович посунув до крилоса, де він спершу завжди становився. Дарія Іванівна пішла наліво, обігнула кружок пишно розодітих мирянок і стала недалеко від стовпа. Ідучи, вона запримітила, що всі на неї витріщилися, очі всіх тільки на неї й дивилися; у двох-трьох вона бистрим своїм поглядом запримітила дивування... Їй стало ніяково. «Чого вони витріщилися на мене?» — думала вона і, ставши на місці, зараз упала на коліна і, тихо шепчучи молитву, клала земні поклони, щоб хоч трохи одвести од себе очі, нагадуючи на те, що церква не для показу, а для молитви. Скоро заспівали «Іже херувиме»,— заходили сотні рук, кладучи хрести, сотні ніг опустилися на землю, сотні голів схилилися, кладучи поклони,— шепотання молитов знялося у церкві і, як шуршання яке, літало над головами. Кожен молився, забуваючи про все; одні офіцери стояли серед церкви і обернули свої голови у ту сторону, де була Дарія Іванівна. «Важная! Важнецкая!» — замість молитви неслося від їх. Дарія Іванівна стояла на колінах, молилася; коли скінчили херувимську, перенесли дари, утихомирились трохи люди, Дарія Іванівна встала з колін, обперлась трохи об стовп і провела очима по церкві,— з тисячами других очей стрівалася вона, і очі всіх мов одскакували од її погляду, як тільки вона направляла його.

Як скінчили службу, Петро Миколайович пішов чогось у олтар, Дарія Іванівна стояла і дожидала його. Люди стояли, мов прибиті на своїх місцях, і не хотіли виходити з церкви, ждучи чогось. Коли вийшов Петро Миколайович і кивнув головою до жінки, Дарія Іванівна перехрестилася і направилася йти,— спереду, ззаду, з боків зашумів, загув народ і кинувся собі до виходу. Зробився страшний тиск, Дарія Іванівна стала і дожидала, поки порідшає. Підійшов до неї і Петро Миколайович. Люди, проходячи, задивлялися на неї і на нього і, не соромлячись, уголос розказували свої примітки.

— Та і хороша ж яка! — чулося з одного боку.

— Вродлива та й багата, видко! Дивись, у якій шубі! — казали з другого.

— Та, дивись, молода, а богомольна, не так, як тепер настали, аби повертіться, а ця як прийшла, як упала на коліна, то трохи не всю службу вистояла,— чулося з третього.

Все це чула Дарія Іванівна і, спустивши трохи очі у

землю, раділа. Вона бачила, що тільки показавшись, вона так подобалася, а коли ж ще зознається з людьми, коли ж обійдеться з ними якнайкраще — тоді, тоді... Знову вернеться те давнє, прошле, коли вона в такому почоті була, коли про неї тільки й говорили. Радість її обіймала, і вона стояла загадавшись.

— Ходімо вже,— штовхнув її Петро Миколайович. Вона підвела голову, у церкві людей було рідко, і разом направилися до дверей.

Вийшовши з церкви, люди і не думали розходитися по домівках, усі збилися на цвинтарі, як маком, зацвів цвинтар людьми. Між тим маком, як рожева квітка, пливла Дарія Іванівна рука з рукою з своїм чоловіком. Кучер під'їхав під ворота.

— Ану, куди? — роздалося між народом.

— З візитами, бач, як наші!

— Кому ж то перший?

— Та, видко, до попа, бо недаром заходив у олтар.

Люди не помилились. Петро Миколайович справді звелів поганяти до попа. Народ сипнув як можна скорше по домівках; дехто, ждучи Петра Миколайовича і до себе з візитом, а дехто і від морозу, від котрого аж скалки скакали.

Трохи не цілий день робив Петро Миколайович візити з своєю жінкою, від попа поїхав до предводителя, далі до справника, судді, засідателів, секретарів, столоначальників, до багатших купців. Уже сонце, граючи, спускалося на вечірню годину, коли вертався він додому. Дуже радо приймали всі його, дивуючись красі молодої жінки, заговорювали з нею, жартували. І всім однаковою показалася Дарія Іванівна — при своїй вроді, при красі неписаній розумною, веселою, жартовливою. У попа вона розпустила мову про церкву, казала, як вона подобалася їй,— одне тільки зазримітила не зовсім добре,— дяки так погано співають, що і слухати не можна; у предводителя на його влесливі питання відказала не меншими влесливими словами, що подобалося предводителеві, старому багатому панові, і він, сказавши сам собі «ого!», тільки й знав, що слугував коло неї; у судді, товстючого, сонливого судді, з жінкою його вона повела цікаву розмову про бали та наряди, у справника теж з жінкою його розщебеталася, як рівня з рівним, а що вже в секретарів та столоначальників то, мов іграшками, гралася вона розмовою з ними. І по

розуму, і по поведенції вона геть була вище від простих службових жінок, оже і каплі, мов, не показала того, що вона вище або розумніше,— в тієї похвалила варення і вислухала цілу бесіду, як його варити, в тієї — про булки вела розмову, в тієї — про страву.

Мов чаром яким облила вона усіх, в кого тільки була. А що вже панянки були без ума від неї — то нічого й казати. Та зараз почала розчісуватись, як розчісувалась Дарія Іванівна, друга прохала батька-матері пошити так плаття, як у Дарії Іванівни пошите, третя слічувала біля зеркала, як би його держати так велично голову, як Дарія Іванівна свою держала.

Диво було невидане, чудо було нечутнеє! Тільки й розмови було, що про неї, тільки говору, що про її розум, про її красу. Всі великим дивом дивувалися, як-таки така розумна, учена й хороша вийшла за Петра Миколайовича. Люди не те, щоб гудили і його, вони бачили, що він і добрий, і розумний чоловік, тільки [не] по їй, не по такій жінці. Така щебетушечка, з такою виправкою не під стать якому-небудь і судовому панкові, а не те, щоб Петру Миколайовичу, прикажчикові багатого купця. Вони, дивлячись на його, хитали головами і пророчили в думці нещасливе життя. Найбільше купці... «Хай, хай,— казали вони,— побаче, яка-то жінка не по своєму пір'ї. Давно сказано: бийся кінь з конем, а віл з волом,— нічого нашому братові залазити високо угору, бо як прийдеться увірватьсь, то падати сторч головою!..» І перед їх очима виразно виступали нещасливі случаї їх життя. Оже уп'ять, як глянуть, як вона припада коло його, як поводиться з ним,— то знову візьме їх інша думка, і почнуть вони хвалити і любуватися нею.

Дарія Іванівна зараз же запримітила по тим прийомам, з якими її приймали, що всім вона подобалася, всі нею залюбувалися. Після стількох років запору та самітнього пробування вона побачила, що тюрма її відчинилася, пута опали і вона вийшла на світ білий, на ясне сонце... Світ здався таким хорошим, сонце таким красним, люди такими добрими. Серце її забилося радістю, очі загорілися празникуванням великого свята, зітхання не спирали горе та сльози, одрада колихала груди.

— Петрусю! Милий мій, любий мій! Ти ж тепер мені і батько, і мати,— більше від них, вище від них. Вони зробили для мене тюрму,— ти прийшов і розвалив її, взяв

мене за руку і вивів на світ білий, вільну, веселу, якою я була колись... Як ступила я ногою на сю землю — все давнє мов хто одірвав від мого серця, те давнє, що мене гнітило-давило, відірвав, і знову воно забилося вільно, одрадно... Милий мій, добрий мій Петрусю! — шептала від нестяму Дарія Іванівна, обдаючи його лице гарячими поцілунками. Петро Миколайович почував себе найщасливішим з щасливих. Він їй казав теж про свою любов, про те, що він знав її прошле і не шкодує за ним, розказував і про своє безталання і радів, що доскочив таке щастя. Розгортав перед нею свої таємні думки, свої глибоко захо-
вані надії. «Слава богу, що хоч є об віщо зачепити руки, є, де на перший раз прихилити голову, а там і далі з господньою допомогою все піде гаразд. Лавку відкрию другу, хату перероблю зараз з весни, тепер уже потіснимося трохи, а там... як господь дасть. Сила ще служить при мені, літа молоді, не журися, моя Одарочко, не дам я клопотатися твоїй чорнявій головочці, не дам томитися твоїм білим ручкам, загинути, зів'яти хорошій красі у тяжкій праці,— сам своїми руками усе зроблю, на своїх плечах усе винесу, аби тобі було добре, спокійно та вдоволі».

— Не треба тільки нам людей сторонитися, від них запиратися,— сказала Дарія Іванівна,— їмо ми у них їхній хліб-сіль, треба колись і своїм поділитися. Не треба, кажуть, сто рублів, як сто друзів.

— Так, так, моя голубко, розумно кажеш. Все буде по-твоєму, дай тільки трохи оглядітися, опам'ятатися від несподіваного щастя. Нам, купцям, у нашому ділі найпаче треба заручитися добрими людьми.

— А люди тут добрі. Як нас вітали, як нас приймали!

— Як же такої й не приймати! Як такої не вітати. Я знаю, багато знайдеться завидливих очей.

— Я одного тебе люблю, на всьому світі одного тебе! — як би в дяку за обіцянку, мовила рада Дарія Іванівна.

Їй, молодій, так хотілося жити, хотілося задихатися від життя, вихоритися в його буйному заметі, перед вести... По мирянах вона побачила, що перед справді можна вести. Це зачепило її слабу струнку, на котрій вона поривалася грати ще за дівочого віку. Молода, нездержна, вона дуже вже натягла ту струну — струна лопнула. Тепер знову прийшов майстер, зв'язав струну, і знов на ній можна грати, треба тільки на майстра оглядатися, його

слухатися. І вона дала собі зарік слухатися свого чоловіка. «Що не було дівкою, те буде жінкою,— думала вона.— Тільки не треба дуже зариватися, помалу-потроху. Не треба й на нього налягати. Він же так любить мене». І вона обережно повела свої підкопи під чоловічу волю. Ласкою, просьбою, поцілунками вона звертала його на свою руч, оглядаючись, правда, і на його. Не без того, щоб і вона не любила його, не без того, щоб і його не жалувала. «Що його — те й моє, надалі стане краще!» — думала вона і так робила.

Коли прийшлося їм робити зазивний вечір, то не то, щоб він був пишний та бучний, з заморськими винами та чужестранними закусками, — все було просто, і всього було багато, смачно зготовлене, хороше убране. «Хазяйка, хазяйка»,— казали люди після вечора і ще більше їм подобалася Дарія Іванівна.

Чутка-утка, має летючі крила, сягає високо угору і далеко літає по простору. Це добре знала Дарія Іванівна. Вона знала, що не без того, щоб люди не дізналися, хто вона і що вона, і яке її було бувале, теж добре знала, що коли круто повернути з старого шляху на новий та собі рівно йти, люди згадають правди минувше, оже не стануть вибивати ним очі. «Подуріла,— скажуть,— спіткнулася — оханулася»,— і простять давнє і забудуть минуле.

І справді вийшло, як вона гадала. Люди дізнались, що вона Заболотькова дочка, та сама перша дочка, про яку трохи не на усю губернію говорили люди; дізналися, чого вона вийшла і за Петра Миколайовича, посудили, правда, трохи, дехто і одступився оув (більше купці), та після того случаю, який трапився з письмоводителем предводителя, низеньким вертлявим паничем, котрий не давав нікому спуску, після того, як огріла його Дарія Іванівна з усього маху по щоці рукою, коли він, випивши, почав дуже вільно обходитися,— людський гомін привернув до неї. Багато дешпоту робив цей письмоводитель у Мирному, плакались на нього купці за своїх дочок, гнівались і молоді чоловіки з панків за своїх жінок. Та нікому було віддячити за їх страм, хоч усі давно вже гострили на нього зуби. Тепер же, коли прилюдно скоштував він такого облизня від Дарії Іванівни, всі загомоніли ще дужче про нього і всі правували Дарію Іванівну. Цілий тиждень була вона царицею у Мирному, її ім'я тільки й чулося по ха-

тах, по шляхах, улицях. «Та й баба! Та й баба! Добре, добре! Так йому і треба. Він думав, маючи її прошле, що й доскоче свого, так от же і взяв по зубах. От Дарія Іванівна! От жінка! Так, так нашому молодчикові і треба».

Письмоводитель хотів було жалітися, та побачив, що всі проти нього, що й сам винуватий, оханувся, заперся від людей у себе в хаті. Та зуботичина навіки його скосила. Годі було тепер ганятися за чужими жінками, зводити чужих дочок, треба було оженитися. Заслав він старостів до одного пана, та скоштував гарбуза, кинувся до другого — і там опікся. Уже за третім разом йому повезло. Та через шість місяців жінка родила.

— Ага! Здобувся! Що сам робив людям, те й йому сталося,— казали люди.

Опав сердешний чоловік, запив, опустився.

Цей случай підняв Дарію Іванівну високо вгору. Вона зразу кожному стала і близька і далека. Всі її і любили, всі і боялися. Любили за її ввічливість, ласкаву приязнь, боялися за її якусь недоступність. І добра вона, і ввічлива, а недоступна, щось таке є, вище щось, котре каже про недоступність. «Не тут би їй бути, не з нами б поводитися»,— рішили миряни і разом її поважали, любили і боялися.

До того Петро Миколайович і свої діла повів гаразденько. На весну, хоч і не прийнявся за перестройку, як думав, хати, оже причепурив її, побілив, сам усю зайняв, хазяйством завівся. Тепер і кінь свій, найкращий у Мирному жеребець, і корова заводська — німецька, а не абияка. До того і лавку другу відкрив. Став купцем над купцями. І не таким, як мирнянські купці, у балахонах, закустрані-заялозені,— ні, завжди чистий, хороше вдітий, з ясним поглядом у очах, з доброю усмішкою на устах.

Ось Дарія Іванівна і дочку вродила — смотрителева сестра кумою була, предводитель — кумом. І не те, щоб нехотя йшли кумувати, ні, тільки заікнувся Петро Миколайович, як перша, так і другий з радістю побігли. Це ще дужче підштовхнуло Петра Миколайовича, таке купецьке життя, яке вели завжди купці, уже стало йому самому незавидне, темне, сіре,— широке панське життя було ясніше йому. Тепер, маючи таких кумів, треба було і держатися так, щоб вони не гордували ним.

На другу весну прийнявся він переробляти хату. Зламав стару, заложив нову кам'яну, у два етажі. Ще біль-

ше загомоніли люди, дехто назвав Петра Миколайовича і дурним і не хазяїном... «Зарвався, поніссся угору не в міру!» — казали. Дехто винуватив Дарію Іванівну. «Це все вона, велика, бач, пані»,— говорили. Петро Миколайович не слухав тих поговорів, а кінчав роботу. На зиму він уже увійшов у свою хату. І свято ж було велике на входинах; трохи не ціле місто гуляло та хвалило Петра Миколайовича. Такою постройкою він заліз у чужий карман. Коли ж старий Заболотько, їхавши раз з губернії, де був на ярмарку, побачив будівлю свого зятя, то так здивувався, що завернув і до нього. Хоч він його і не похвалив за будівлю, оже все було радісно батьковому серцеві, що діти не бідують; до того Дарія Іванівна прийняла батька якнайкраще. Зо дна батькового серця піднявся жаль до своєї дитини, і він, хоч на цей раз нічого не сказав, оже зараз по приїзді прислав матір. Як бога, стріла Дарія Іванівна свою матір, хвалилася й життям своїм, хвалилася дочкою Марусею, жалувалася, що затратилися постройкою. Поїхала і мати. Діждавшись великодніх свят, Петро Миколайович з жінкою і собі поїхав до старих. Цілу неділю там був, цілу неділю приймали і його і дочку як дорогих гостей. Коли повертались, то сам батько підніс дочці гостинець десять тисяч. Тими грішми Петро Миколайович не тільки заплатив свої позички, а ще повернув так свою торгівлю, що не тільки своїм — жидам просвітку не давав. Тільки що візьметься хто попустить ціну, Петро Миколайович мов і нічого. «Хай, хай,— каже,— попуска. Я видержу, коли мій товар залежиться, а що буде, як йому нічим буде позички заплатити».— І дивись — поторгував жид півроку, та в димар і вилетів; а Петро Миколайович все той же самий, веселий, безжурний.

Вернулося до Дарії Іванівни все її давнє, тільки не в тому дівочому образі, а в добрій жіночій постанові. Хата їх, як квітка, красувалася на все місто, достатки не спливали, а все доточалися; і діток діждали — дочку Марусю та сина Миколая, і почот від рідних і чужих, і повага, шаноба щира. Та ще не все. Їй, живій людині, сумно стало по гостях сновигати, танцюристі літа минали, щось друге треба було шукати — жарти та танці надокучили.

Вона повернула свої очі не на гулянки, не на дітей,— дітей вона таки не любила,— а на громадянські справи та порядки. Часто можна було застати її між купкою чоловіків, що трактували про те або інше діло, як воно напра-

вилося, як велося, як рішилося, і її голос чутно було між ними. Вона бачила, що з жінками нічого далі водитися, вона і так одібрала від них своє,— уже що скаже було вона, всі за нею, як курчата за квочкою. «Так, так»,— і заспівають в один голос. Стала тепер вона цуратися того жіночого миру, почала наближатися до чоловічого. Вона завжди чула від чоловіків: то, мов, так по твоєму жіночому розумові; тепер їй хотілося знати той чоловічий розум. Спершу тихо, боязно якось підходила вона, не казала їм своєї думки, боялася посміху. Коли ж і присоглашали її сказати своє слово, вона відказувалася: це, мов, не нашого жіночого ума діло. Далі підходила все ближче та ближче, почала і своє слово казати. Всі дивувалися її ясному поглядові, її не жіночому розумові.

— Та таку бабу хоч секретарем у суд сади! — судили самі між собою чоловіки.

Це її ще дужче піддержувало, ще більше поривало. Вона і не примічала, як трохи та потроху теряла свої жіночі погляди, підсуваючись ближче до чоловічого світогляду, як захолоджувала жіночі почуття у своїм серці. Світ правди, знайомий жінці тільки через те, що вона далеко стоїть від світового коловороту, меркнув у її душі, затягався якимсь туманом, замість нього виступило бажання слави. Їй уже хотілося самій і не на словах, а на самому ділі потягатися з ким-небудь, тільки звичай її боронив від сього. Вона прикрилася від звичаю чоловічою спиною, заховалася за нього, і ніхто не знав, чого зразу став Петро Миколайович такий щирий до громадського діла, лавки так не пильнує, як думи. «Прикажчика можна завжди повірити,— казала йому Дарія Іванівна у самотній бесіді,— а то городом заправляти!..» Серце Петра Миколайовича справді зраділо при такій зауваженці, щось невідоме йому до сього залоскотало його. А Дарія Іванівна одно, ходячи по гостях, турбувалася за думу. «Яка тепер дума, що воно за голова? Чоловік бідний, тільки-тільки що підписатися уміє, секретар що схоче і коли схоче, те тільки й робить. А думою можна багато теж добра зробити. Яка у нас пожарня,— будь голова багатий чоловік, що йому стоє кинути сотню-другу на добрий струмент». Всі згоджувалися з нею.

Минуло три роки старому голові, перед виборами Петро Миколайович майнув у губернію і привіз з товаром здорову кишку. Случився пожар — нею тільки і залили

його. Загомоніли люди: «От чоловік громадський! От добряк, от слава, що собі та собі, а то і на громаду зглянувся». Настали вибори, всі в один голос: «Геть старого голову! Петра Миколайовича головою! Таких людей, як Петро Миколайович, нам тільки й треба!»

Петро Миколайович уперся: «Я чоловік молодий, невідомий у сих ділах».

— Не святі горшки ліплять! Що там робити. Аби хазяйське око мав.

Петро Миколайович не хоче, рає зібрати старого.

— Що старий? Старий більше своєї хати пильнує, ніж думи. Просимо Петра Миколайовича.

Уломали-таки, і Петро Миколайович став головою. На другий день був страшний банкет у Петра Миколайовича: повні хати панів і повний двір міщан простих. Все значне гуляло у хатах, для простих же розставили столи на дворі і там годували і частували. Перший раз усіх обчастувала Дарія Іванівна, кинула вона і своїх дорогих гостей у хатах і сама пішла між простих пектися на сонце. Вона добре знала своє діло, краще, ніж Петро Миколайович, котрий возився у хатах з панами.

— Спасибі богові і хазяїнам,— дякували люди, наївшись і напившись. Почали розходитись.

— Перший почин добрий! — казали одні.— Як то дальше буде?

— А так буде, як голова схоче! — одказували другі.

— Що голова... Нам аби головиха здорова була! — казали треті, пускаючи бісики очима.

Прості вернулися додому звечора, а пани аж ранком. І всі були довольні, і всі вихваляли нового голову, а більше головиху. З того часу забулося і прізвище Бородаєве. «Піди до голови або до головихи», «там, у головишиному дворі» або «коло головиного двору» — тільки й чулося.

VI

НА ЦАРСТВІ

Одбувши банкет, де Дарії Іванівні було стільки клопоту, тепер вона спочивала. То був для неї найкращий у житті час,— здавалося, все їй слугувало, забігало ззаду, з боків і радісно вискоряло свої зуби — усміхалося. То високо вона держала свою голову, а то ще вище підняла її,— ніздрі широко роздавалися, вона вдихала повітря, і

повітря здалося їй пахуче-ласкаве. Щось за огонь і разом холод пробігав по жилах, лоскотав у серці... Мов вона неслася куди, летіла, як стріла, і приятне повітря обвівало її, холодило, пестило... Від великого розгону все кругом неї мелькало тільки,— оце покажеться перед очі, крутнеться і побіжить геть стороною назад... а вона все летить далі і далі... Голова у неї пішла ходором, кров застукала у виски, вона заплющила очі, розкрила рот і ще далі понеслася, ще вище.

— Тепер мені не треба крестян, не треба маєтків, панування того — нащо воно? Тисяча міщан — мої робітники, тисячі дворів — моє хазяйство, слава — моє панування!..— Вона задихалася від щастя.

Настав час, коли повітря кріпацької волі війнуло над краєм. Ще самої волі не було, ще вона не прийшла, держачись у головах кращих людей, одне почуття її війнуло тільки. Заговорили люди про те вільніше по домівках, застрочили писаки у своїх писаннях... Як дим пожежі, вривалися ті гомони і ті писання у кожну хату, кожну душу... Заворушилися всі, піднялися на пальчики — одні з радощів, другі, маючи надію прикрити, придушити. Пішли слухи про пожежі. Казали, якісь молодці ходять і навчають людей палити своїх панів, не слухатися їх, поривають до бунту, до колотнечі, пророчили страшну завірюху, в котрій хотять закрутити всіх і тим змести не тільки панство, а й уряд і увесь склад життя.

Засичали пани по домівках і налягли на кріпаків... Застогнали кріпаки по своїх хатах і терпляче дожидали свого. Їм нічого було учитися терпіти та ждати — навчило їх тому життя віковічне. Та на цей раз надія усміхнулася якось краще, і самий гомін був виразнішим,— про те казали самі паничі, сини їх мучителів, що понаїздили з різних городів, з різних шкіл... Ожила кріпацька душа, забилося вірою кріпацьке серце. «Хай, хай юртуються, казяться,— казали вони про панів,— більше ждали, ще пождемо, побачимо». І терпляче несли своє тяжке ярмо. Надія їх не одурила, віра справдилася, зійшло сонце, вийшла воля, полита панськими слізьми з жалощів і кріпацьким потом неволі...

Зраділо все молоде і кинулося в мужичі обійми, як брат з братом, рівний з рівним,— похилилося старе, уражене в саме серце, замовчало, тільки один гострий погляд казав, що то було за мовчання таке... То було мов-

чання ненависті недужого батька проти здорового молодого сина. І справді, ніколи ворожнеча між батьками і синами не заходила до такого краю,— батьки зрікалися синів, матері проклинали дочок; сини підсміювалися над батьками, дочки втікали з рідного гнізда, де їх виростили, виховали. Батькове-материне серце було двічі уражене: раз — великою утратою свого добра, своєї користі, вдруге — утратою своїх дітей,— мов показилися, мов лихий їх попутав! Замість допомоги вони побачили перечення, замість теплого ласкавого слова — холодний, непривітний посміх... Посипалися докори: «Невіри! Душогуби! Брато-ненависники! Христопродавці!!» Але плач той і сичання покрив регіт молодої волі. Народилась вона у добру годину, та повивали її руки молодих повитух, старі ж почали колихати... Зо зла колихання було непомірне, сон тривожний,— з того і другого кутка піднялися люди, затялися іти на згоду... «Бунт! Бунт!» — закричали радісно усі і тикали пальцями на молодих... Промчався вихор і зламав рясні квітчасті пагони молодого дерева, зосталися зотлілі бокові гілки, котрі коли не повисихали, то закострубатіли, зжовкли замолоду.

Що було по других місцях, що робилося по других сторонах, те саме діялося і в Мирному,— всі пани заговорили, що говорили і всюду пани, невеличкі чиновники тягли за ними руку,— і од їх відривала якого-небудь Якима або Хіврю ненависна воля; старі промовилися і про кінець віку, попи не перечили тому, міщани і козаки чухалися, що злодіїв тепер намножиться і треба думати про добрі запори. Учителі, наїжджі молоді чиновники тільки і були проти мирян. Вони не робили чого-небудь там, а так, буваючи між людьми, хвалили реформу. Миряни і цього не простили їм, багато зачинилося дверей перед ними. Одного учителя, котрий не часто бував у церкві, прозвали невірою, другий оженився, укравши у поміщиці дочку,— розпутником, зверниголовою; судебного слідователя інакше не звали, як собачником, і боялися його, як вогню, боялися як-небудь піймthemся у його руки. «Що воно за слідователь: піймається пан — засудить, піймається мужик — викрутить!» — казали вони і таки домоглися, що слідователя перевели у другий город. Акцизні ще давили за шинки,— ну то, звісно, христопродавці. Були ще молоді поміщицькі синки, котрі з жиру побісилися, понадівали мужичу одежу, ходили по досвітках, вечорни-

цях, гукали по вулицях уличних пісень і тікали благородних зборів,— ну та то ж молоді були, не переказилися.

Між цими двома течіями життя приходилося тепер Бородаям вибирати і собі стежку. Час був трудний, вибір нелегкий, дорога не наїжджена. Треба було вибирати, бо життя неслося, як вихор.

Ішли літа, минали роки. У Мирному — не тільки кращала пожарня, придбавши три нових труби, покращало саме обличчя міста. Лавки, що спершу, мов курені, стояли серед великого майдану, тепер, як москалі, вистроїлися в одну лаву; бублейниці, перепічайки, що спершу ховалися від негоди попід чужими хатами, за церковною оградою, сиділи тепер під здоровенним навісом, де прохожому чумакові можна було і пообідати за гривню. Хати будувалися не так, як хто хотів, а так, як вказано було по плану,— хоч через те нарікали іноді ті, що строїлися, оже коли побачили рівні, як по струні, вулиці, однакові, мов під шнур, хати, то і їх серце раділо за своє місто. Коло кладовища лежав великий вигін землі, де ходили мирянські телята, тепер його обрили ровом, обнесли забором; мов сторожі, кругом стояли браві тополі, а за ними гойдалися віттям широколисті кленки, темно-зелені берести, плакучі берези, пахучі липи, тут і осички тремтіли своїм листом і осокори сріблiли своїми гілками. Все це посаджене було рівними стежечками, а посередині, на чистій поляні, де стояли кругом ослони, розбитий був намет, де теплими літніми вечорами грала музика і гуляв усякий, кому був час гуляти.

Спершу це наробило багато гомону в Мирному,— не приймися Петро Миколайович за це зараз, як вибрали його на друге трьохліття головою,— не бути б йому більше ним. Грізно міщани загукали, коли відібрали від їх вигін і прийшлося випасувати телят по городах; та поки три роки сплило, садок зазеленів, музика заграла і люди помирилися з своєю долею. Дехто і похваляв ще такого працьовитого голову. До того ж перед виборами наплодилося шинків, десь узявся і жид, відкрив гостиницю і пускав по п'ятаку у час молодих міщанських синків погратн на більярді. Коли молоді тинялися по гостиниці, старі сновигали з шинку до шинку; на той час якось і горілка подешевшала, і Петро Миколайович знову опинився головою.

Як росло громадське хазяйство, так прибувало і добро у Петра Миколайовича. Будинок білів, як панянка між

мужичками, поміж хатами других міщан; з двору виглядали своїми зеленими залізними оселями кам'яні сараї, конюшні; вхідний льох білів своєю довгою шиєю між кущем зелених вишень; з правого боку хати шумів садок своїм зеленим листям, біля самих вікон красувалися цвітники з дивовижними квітками. У дворі чисто — ні травинки, мов пісочком висипано, кругом тільки, мов біле рядно обшито зеленою кромкою, зеленіла густа трава.

У Дарії Іванівни тепер уже аж дві слуги — міщанська дочка Горпина, найкрасивіша дівка на все місто, і міщанська сирітка Оленка, що привчалася слугувати і ходила за дочкою Марусею. Куховарка теж з міщанок, кучер у Петра Миколайовича, Грицько, хоч і лінивий парубок, зате недорогий і слухняний. Можна б було Петру Миколайовичу завестись і лакеєм, Дарія Іванівна скільки раз просила його, та такий уже мужикуватий удався Петро Миколайович — не любив лакеїв, сам завжди одягався і роздягався.

Як цвіло хазяйство у дворі, так йшло крамування у лавках, прикажчик, правда, був один на обидві лавки, зате у прикажчика аж три прислужники. Винний погріб був найкращий у Петра Миколайовича, горілчаний підвал, що на городській землі викопали своїми руками самі міщани,— ціла безліч шинків, у котрих, правда, сиділи жиди, але торгували на гроші Петра Миколайовича.

Не обдурила надія Дарію Іванівну, як нашіптувала вона в перший день, коли Петра Миколайовича обрали головою, об тім, що не треба їм ні крестян, ні добра, що ціле місто — їх будуть піддані, усі люди — їх добро... Не обдурила її надія, так воно і сталося, як ждалося.

Настав час, коли багатством і славою Бородаї потягалися б і з Заболотьками. Коли старий Заболотько доживав віку, правда, в багатстві грошовому, то зате в убожестві старому, всіма забутий, одинокий, тоді молоді Бородаї, як квітка, пишно розцвітали, в дорогих уборах, в багатстві, розкоші, в славі-почоті. Слава з дня на день росла, ширилася і обносилася на всю губернію. Уже Петро Миколайович за шість років одібрав срібну медаль, через три ще — золоту. І красень же з його, поповнів, побілів і ще мов привітливіший, ввічливіший. Всякому руку тиче, кожного за руку тримає.

Настав час, коли він [ледве] не злетів униз головою, та Дарія Іванівна виручила. Що співали кріпаки панам,

то заспівали міщани Петру Миколайовичу. Вони побачили, що добро Петра Миколайовича все ширилося, цвіло, розцвітало, тоді як їх добро все падало, урізувалося, податки більшали; діти їх не мали доступу ні на службу, ні в ремісництві. На службу їх не приймали по закону, всякий почин в ремісництві давив сам Петро Миколайович. Оце і візьметься чоловік спершу, гаряче візьметься, хатку збудує, лавку зопне — дивись, той самий товар продає Петра Миколайовича прикажчик і продає дешевше, ніж бере ремісник,— через скільки часу закриє чоловік свою лавку, хату продадуть з молотка, а сам застряв у шинку Петра Миколайовича жалітися на свою гірку долю.

Всі засумували. Над Мирним мов темна хмара устала, мов густий туман повив його з усіх сторон. Засумували, насупилися панські палати, утерявши десятки своїх споконвічних слуг,— приходилося самим паніям і коло печі пектися, і по базарах ганяти, а панам конюшні чистити і дрова рубати. Засумували і Бородаї. У їх хоч і слуги були, та сум не минув їх двору. Жиди-шинкарі доносили кожного дня: не на добро розходилася п'яна міщанська голота. По шинках, по вулицях і всюди одне, знай, плещуть: годі вже царювати нашому голові, не тільки все з нас поздирав, свої лати латаючи, і городського не минув. Носилися слухи, що городськими грошима Петро Миколайович заправляє, як своїми, часто на те або друге діло у думі грошей недостає, тоді як жиди понесли в казну акциз за горілку Петра Миколайовича. Пора б нам гаразденько повірити нашого голову, щось він глибоко запустив свою руку у городське хазяйство.

Петро Миколайович привик до такого гомону, ще коли сидів у лавці сам, не раз і не два обзивали п'яні панки купців мошенниками, йому байдуже було слухати те. Він добре знав, що не без того у купецтві обходиться, він мовчки усміхався тільки. Тепер те ж саме: тільки почувся гомін не з панських уст, а від голодрабих, п'яних міщан. Ніяково було слухати. Оже і про те йому байдуже. Він бачив, правда, що такий гомін не в добро йому, що міщанство, коли схоче, то і зсаде його з місця; оже він тепер не дуже цим місцем шкодував.

— Жінко! — обізвав він Дарію Іванівну одного вечора, сидячи похнюпившись за столом, поки чай прохолоне. Він Дарію Іванівну після першої дитини ніяк не звав, як жінкою.

— Жінко! — тепер мовив він, підводячи свою голову вгору і спускаючи на Дарію Іванівну веселий погляд.

Дарія Іванівна саме наливала у стакан чай.

— Чого? — зостановлюючи лити його з чайника, запитала вона.

— Чи чула?..— і погляд його заграв жартовливим огнем.— Наші п'яні гольтіпаки збираються потрусити думський сундучок.

— Як потрусити? — ставлячи на стіл чайник і опускаючи срібне топильце на блюдце, спитала вона. Їй здалося, що хтось наміряється обікрасти думу.

— Чи багато у йому грошей... Ох, п'яні голови! А про те й не подумають, що з їх же немає ні одного, щоб хоч по складам умів прочитати що писане.

Тепер тільки догадалася Дарія Іванівна, до чого велася річ. Зморшка незгоди пробігла по її широкому білому виду і стала рубцем над чорними бровами.

— Цебто хотять повірити тебе?

— Та вжеж! — І Петро Миколайович знову нахилив голову.— А про те й не знають, що я тільки скажу секретареві,— черкне один раз пером у книжці — сам чорт не дошукається ні шеляга.

Настала тиха хвилина у хаті. Петро Миколайович, спустивши голову, дожидав, що скаже Дарія Іванівна. Дарія Іванівна сиділа, спустивши гострий погляд на кучеряву голову Петра Миколайовича, і мовчала. Зморшка незгоди ще глибше урізувалася у її біле чоло, як чорна попруга, переписала вона його вподовж.

— Ти шуткуєш, Петре, з цим? — твердим і суворим голосом мовила вона. Петро Миколайович почув по голосу, що то за питання було, і ждав далі.

— Ти шуткуєш,— знову проказала Дарія Іванівна,— а тут не шуткою пахне. Коли і не піймає тебе голодрабе дрантя, то як раз та два зсаде з місця.

— То що? — спитав Петро Миколайович і з ухмилкою хитнув головою.

— Як що? — скрикнула Дарія Іванівна, розводячи широко свої чорні очі. Як дві жарини, горіли вони у неї, лице покрилося краскою, а з рота виходила гаряча пара.— Як що? То це знову хочеться тобі засісти у лавці, ганяти в негоду по ярмарках, а сім'ю і дом кинути на одчай божий!

— А ти ж у мене нащо?

— Так щоб ото я сама коло печі поралася і дітей доглядала?

— Толкуй! Не буду ні я їздити, ні ти клопотатися,— буде з нас, проживемо і так.

— А поговір, Петре, а худа слава?

— Плювати на неї! Я тепер кланятись їм не буду, не виберуть — не служитиму. Стулга, Кулик і всі отут у мене в жмені опиняться. Схочу — там і поляжуть, а схочу — розтулю, випущу.

— Я не хочу, Петре, щоб чорна пляма лежала на нашому прізвищі, щоб люди тикали на нас пальцями. Я хочу з усіма в ладу жити.

— А що ж я буду робити, коли всяка погань, всяка нечисть — двір його підмітати до себе не візьму,— а дивись, кирпу гне; схочу, каже, зроблю тебе паном, а не схочу — зсаджу. Ти передо мною от як ходи! На пальчиках. А трясця не хоч?

— Петре, Петре! Я не пізнаю тебе! — з жалістю мовила Дарія Іванівна і взялася доливати чаю.

— Я однаковий,— понуро одказав Петро Миколайович і почав сьорбати свій.

Розмова перервалася. Дарія Іванівна засумувала. Цілий вечір вона була невесела, сердилася, ворчала. Лягла спати і цілу ніч не спала. Їй привиджувалися страшні привиденьки. Та будівля слави, котру вона год од году все вище і вище виводила, тепер, коли схитнулася будівля панської слави і з гупом падали трухляві стіни,— тепер, коли їй зосталося тільки поставити крокви, натягти оселю, вставити вікна і сказати кожному: дивись на мій дом слави,— там вона ніколи ні сходе, ні заходе, то її царство,— тепер близькі їй уста, котрі вона не раз цілувала, глянувши сказали: годі, буде з нас! І дом слави зостанеться на дивовижу людську нескінченою пусткою: оселі кат має, у вікна вітер гуде і жалібно плаче, дощ і негода руйнує мурованні стіни... А люди дивляться та сміються... Серце у Дарії Іванівни перевернулося, рот, мов від болю, скривився... «Краще вмерти! — шептали поблідлі уста,— краще вмерти, ніж до сього дожити!..» І думкою вона перейшла на чоловіка. «Ні, він не любив мене! Ніколи не любив! Він гроші любив, багатство любив,— шептала вона, обливаючись слізьми.— Що тепер люди скажуть? Вони, як ті щенята, будуть забігати то з того, то з другого боку, вискоряти свої зуби і, плещучи в долошки, про-

славлять: от тобі й головиха, от тобі й головиха! Го-го-го!» І їй вчувся той божевільний регіт. Зо зла вона заскреготала зубами.

На другий день вона не вставала з постелі і не говорила до чоловіка.

Петро Миколайович побачив, що сталося з Дарією Іванівною, і злякався. Він добре второпав, що сам тому виною, і ходив, ламаючи руки і не знаючи, як полагодити діло, з якого боку підступити до жінки. Він душі не чув у своїй розкішній Одарочці, хоч, жартуючи, завжди звав її жінкою, він, бачивши, як другі поважають її, ще більше любив, ще нижче преклонявся перед нею, вона не тільки була його жінкою, вона була щастям, тим щастям, що негадано, несподівано само у руки приплило. Йому не хотілося випустити його з своїх рук, і він не знав би, що робити, коли б справді прийшлося його випускати. А бачив, як щастя його подалося всього за один день: вишневі губи спалила гаряча смага, повне рожеве лице стягла і пожовтила велика туга, очі, правда, блищали, тільки в них горів не огонь ласки, а пожежа глибокого горя.

— Одарочко! Рідна моя! — ласкавим тихим голосом говорив він другого вечора, припадаючи до її голови при блідому світі невеличкої лампадки.— Ти нездужаєш?

Дарія Іванівна мовчала. Чоловік їй на сей раз здався гірше змії, гірше отрути. Вона зо зла одвела його руку, що взялася було за її гарячу голову.

— Чого ж ти хочеш? Кажи, чого хочеш, усе по-твоєму зроблю, все по-твоєму буде.

«Ага! Назад уже! Назад! — думала Дарія Іванівна.— У подлий! Мужичище! Назнарошне мовчатиму! Хоч помучуся, хоч надивлюся на його муки!»

— Ти мовчиш? — знову мовив Петро Миколайович,— а мені, ти думаєш, легше від того. Я Давидові сказав, щоб попустив плати на горілку,— докладав він,— може, пом якшає голота.

Дарія Іванівна мовчала. Так того вечора нічого не добився від неї Петро Миколайович.

Сумний і невеселий устав він ранком з постелі, тихо увійшов у хату до жінки, глянув на розкинуте розкішне тіло, на глибокий сон...

«Може, дасть господь, переспить!» — подумав і пішов невесело з дому у думу. Він хотів пригадати, що б його

зробити таке, щоб привернути до себе п'яну голоту і заспокоїти жінку, і нічого не видумав, окроме того, що поїти і поїти.

Дарія Іванівна [про]кинулася і почула себе зовсім здоровою. Зараз вона устала з постелі, умилася, накинула на себе плаття і сіла за чай. Напившись чаю, послала за Давидом, а сама весела розходжувала по хатах і поливала квітки, що стояли у горшках то по вікнах, то по лавках.

Давид, її главний прикажчик по горілчаному складу, не заставив довго себе ждати. Двері розчинилися, і довгопола жидівська постать тихо вступила в хату. Давид був високий згорблений жид, сухий з виду, блідий на лиці. Чорне волосся усадило рідко його бороду і щоки, так що видно було всюди лисини. Чуб спадав довгими пасмами пейсів над вуха. Глянувши на його, можна було сказати, що він тільки-тільки що встав з постелі від великого недугу, одні очі тільки блищали лукаво і хитро.

Увійшовши в хату, він, потираючи руки, низенько уклонився.

— Доброго ранку моїй добродетельці Дарії Іванівні.

— А-а, Давид Абрамович! Здрастуйте, здрастуйте. Чого це Давид Абрамович так поблід, занепав?

— Груди болять,— болізно кривлячись, одказав Давид Абрамович і взявся рукою за груди.— Так болять! Так болять! Щоб моїм ворогам не довелося такого терпіти.

Жаль пройняв Дарії Іванівни лице.

— Сідайте, Давиде Абрамовичу, сідайте.

Жид сів на кінець стула, вийняв з задньої кишені червоний платок і почав утирати ним піт на своєму блідому виду.

— Зарко! Бог дощу не дає,— почав Давид, щоб не мовчати.

— А кажуть, усе літо буде таке,— одказала Дарія Іванівна, поливаючи квіти.

— Ой! ой! Що з ми будемо їсти? Народ, сказано, так бідкається, так бідкається без дощу! — жалівсь жид, мов це до його серця так близько доходило, мов він сам орав і сіяв.

Дарія Іванівна скінчила поливання. Вона не була з тих людей, котрі, коли треба що випитати від кого, то спершу заходять здалека і потім, наткнувши розмову, мов

ненарошне, на те, чого так і треба було, випитають і вислухають все, що нужно. Вона не з тих холодних і піджидаючих людей була, а з тих гарячих, котрим, коли нужно що, то зараз же дай їм. Через це, скінчивши поливку, вона не стала довго плутатись в розмові про жару та бездожжя і зараз же обірвала Давида питанням:

— А що, Давид Абрамович, які слухи ходять між народом про вибори?

Давид почухав бороду і вискорив зуби.

— Не гаразд! Не гаразд! Хіба вони розуміють що, нечесані свині? Їм натякнули п'яні верховоди, а вони, заливши очі, і собі в одну шкуру: «Не хоцемо цього голови! Розібрався цей голова!» Я їм і казу: дурні ви, слопаки! Кого з нам і вибирати, як не таких людей, як Петро Миколайович? Цоловік замозний, добра городського не розносе... Кого з нам і вибирати більше?

— Що ж вони?

— А що з? Звісно, музик — свиня,— хоц, кажуть, гірший аби інший.

— На що ж вони жаліються? Чого вони хотять?

— Цого хотять? Потурайте, що вони з п'яних очей не накажуть.

— Та що ж іменно.

— Ой, знаєте що? Я вам не раю і розпитувати про се. Звісно, музик. Йому казуть за стіл, а він і ноги на стіл. Сце Петро Миколайович не турбується за них? Скільки то раз і на губернію з'їздять. Хіба з по своєму ділу? По їх же. А там зе то треба і туди, і туди, і там пеце, і там боляце, і тому дай, і другому ткни... Цо з? Хіба вони знають це, хіба вони розбирають сцо?

— Так чим же справді вони недовольні? — одно допитувалася Дарія Іванівна.

— А-а, цим? Цего, кажуть, що ми тільки не задумаємо увести, за що не візьмемося тільки,— то зараз і в лавці у Петра Миколайовича стане. Ми тільки налагодилися, а він уже і продає. Нема нам ходу, знацить. Дурні з, кажу, ви, невмивані! Хіба з торговому чоловікові те дерзати, цого не нужно, а не те, що всякому потрібне. Так куди? Через його нам ходу нема. Через його ми старцями скоро станемо. А-ай, казу їм, так і видно, сцо ви дурні. Коли він у лавці продає примірно по карбованцю, то ви отдавайте по трояку — от люди і покинуть його лавку та до вас приступлять. Так сцо з? Добре тобі, кажуть, так ка-

зати, а як самому не вигодно? Цому, кажу, не вигодно? Тому, сцо собі більше стоє, ніж його продати. А цого з, кажу, у лавці воно дешевсе, хіба його не однакові люди робили? Та сце де робили? На Москві або Петербурзі, та його ж треба і сюди привезти і за провоз заплатити. Воно з усе гросі. Так, баците, йому, хамові, коли б зразу он скільки нахламати, увесь світ одним позерти.

Дарія Іванівна, слухаючи жида, усміхалася. Ув очах її якась радісна думка грала.

— Ну, а ще на віщо жаліються? — допитувалася Дарія Іванівна, коли жид замовчав.

— Та це з уся їх і залоба. Звісно, дурні: їм хтось натолкував, а вони за ним: га-га-га! га-га-га! Я їм на те добре сказав: якби ви, кажу, менше дурних слухали, то воно б усе гаразд було; а то вам хто-небудь тільки словом натякне, а ви, як гуси: ото-то, ото-то!

— Ну, а що б ви, Давиде Абрамовичу, сказали, якби лавку закрить?

— Лавку? Сохрань боже! Уступити раз мужикові, то він до вас десять раз полізе. Ні-ні, а ні на стільки не раю я уступити! Що вони бунтуються — то дурниця. Побунтують — та й перестануть. А це сцо? Хіба велика гана, коли й не збируть. Потім самі сце будуть прохати.

Дарія Іванівна нічого на се жидові не сказала. Вона не згоджувалася з жидом і розраяти його не усилковувалася. Вона своє про себе думала. Їй нужний був Давид тільки на те, щоб дізнатися, чим люди невдоволені, чого їм треба, що було не гаразд. Дізнавшись, вона не довго і жида держала, вибачилась, що треба йти на кухню, і жид пішов додому. А вона, сівши на м'яку канапу, довго сиділа, уставивши погляд на дірочки плетеної скатерті, котрою був покритий стіл коло канапи, і думала глибоку думку. Так її за думками застав і Петро Миколайович, прийшовши додому обідати. Пообідавши обоє, вони пішли в хату Петра Миколайовича і щось довго самі між собою говорили. Вийшли уже до чаю, обоє якісь раді, веселі, давньої негоди і слід простиг! Увечері кликнули прикажчика і приказали надбавити ціну на товари з мілочної лавки.

На другий день кинулись люди за товаром — усе утридорога. Що за знак, що за оказія? Ціни піднялися, казав їм прикажчик.

Народ кинув лавку та побіг до ремісників... Почала пустіти лавка Петра Миколайовича, зате ремісники зараз же відкрили свої давно заперті яточки і почали торгувати. Через неділю лавку Петра Миколайовича хоч запри — ніхто ані навідається. Він так і зробив: запер її, а далі, зібравши декого з крикунів-ремісників, сказав їм, що йому не вигідно свою лавку держати, що він дума її зовсім закрити, і раяв розкупити товар. Кому за гроші віддав, кому і на виплатку... Гомін досади стих, де-де почувалися зовсім таки голоси на руку Петру Миколайовичу. Горілка чогось подешевшала, і жиди стали частіше на борг давати; за чаркою горілки краще було про громадські діла говорити. Ремісники тепер трохи не на руках носили Петра Миколайовича. «Та се батько, отець рідний — не голова! Ми поки життя його будем держати головою!» Жиди собі не знали, на які боки розхвалювати Петра Миколайовича. Одні бідні, що ні за що їм було випити і чарки горілки, у своїх темних, розвалених хатах косо дивилися на палати Петра Миколайовича і шептали про себе щось.

За неділю перед виборами був випуск з училища учеників. Смотритель, добрий знайомий Бородаїв, пригласив і їх на випуск. Збори були гучні та пишні, у смотрителя готувався обід на п'ятдесят душ, півчаків більше ніж дві неділі уже мучили над піснями, котрі думалося співати на балі. Ось настав і той день: як на те чистий, ясний, погожий. Після служби та молебня всі зібралися в училищі. Дарії Іванівні так подобалися три ученики з бідних міщан, що кінчили училище з похвалою, що вона мов нічого більше і не бачила, окроме їх,— дивилася на них, хвалила, по голівці, по щоках гладила, пряниками, конфетами дарила. Всі були здивовані, чого це Дарія Іванівна так припадає коло тих трьох мужичих дітей, коли було більше панських і кращих по виду, і краще кінчивших школу.

Минув бал, і на третій день усі ті три хлопці вже були в думі і привчалися писарювати. Матері їх трохи не в ногах лазили своєї доброї головихи, батьки не знали, як дякувати. Бо де ж пак? Сини тільки що скінчили школу, як уже і жалування будуть брати; Петро Миколайович обіцяв кожному по шістдесят рублів у місяць, а будуть трудитись — то підбавлятиме.

Це зразу так підняло Петра Миколайовича в очах усіх

міщан, що коли настали вибори, то всі в один голос крикнули: «Старого, старого голову!»

Петро Миколайович зостався знову.

VII

БОРОТТЯ І МАРИ

Вибори були в буденний день. У неділю Дарія Іванівна напрохувала гостей до себе. Як і давно, обід готувався надвоє: для панів у хатах, для простого народу — на дворі. Тільки тепер щось багато між панами снувало і купців і ремісників. Коло послідніх найбільше упадала Дарія Іванівна, з ними гуторила про торг, про домашні діла, з їх жінками, широколицими, червоними міщанками,— про сім'ю. Теж часто виходила і на двір. Тепер і Петро Миколайович уже виходив частувати і довгенько таки зостався побазікати; Дарія Іванівна турбувалася, щоб доволі всім було чого їсти.

Пани почували себе одинокими. Між п'яненькими, хвастливими ремісниками, пузатими купцями, заялозеними прасолами вони не знали, об чім заговорити. До того очевидячки їм всім наморгували і пускали жартовливі бісики нащот кріпаків.

— Чого ти, Марку Яковичу, зажурився? — оце спитає який-небудь ремісник свого приятеля, котрого вже потроху хміль розбирав і голова хилилася на груди.

— Того, що рано оженився! — одкаже охриплим голосом цей.

— А то що б було?

— А те б було, що взяв би яку дворянську дочку,— повиша голос Марко Якович,— то от би тепер і брав викуп за кріпаків, а то люди беруть, а ти оближися.

Це була стріла, якраз пущена у думського секретаря, родом міщанина, тільки завжди поводжуючогося з панами, що оженився на бідного чиновника дочці і взяв у придане безносу Одарку. Тепер та Одарка одходила від своїх панів, а пани брали за неї сотню карбованців. Ця стріла уколола не одного думського секретаря, уколола вона і всіх чиновників, що були тут, і всіх панів, що, одрізнившись, сиділи собі геть.

Секретар поліції, низенький, лисенький чоловік, з червоним лицем, з хитрими маленькими очима, що так і бі-

гали у його, як мишенята, так і нюхали, шукали свого, підійшов дрібненькими шажками і, вдаривши по-приятельськи по плечі Марка Яковича, промовив:

— Мовчи, язичку, а то кашки дам!

— Ти-и? Ще самим прийдеться варити! — одмовив Марко Якович, і лице його від реготу розтяглося широко упоперек.

Секретар поліції одійшов, потягши носом у себе духу, від чого роздався посвист на всю хату, і більш не підходив.

Він перший підняв шушукання поміж панством, що далі нічого сидіти, що хазяїн і хазяйка не дивляться за тим, щоб п'яні мужики не оскорбляли благородних людей, і перший попрощався з хазяїнами. За ним і другі побралися за шапки. Петро Миколайович і Дарія Іванівна хоч упрохували, оже не всилковувалися.

Пішли всі пани, зостався тільки смотритель, високий худий чоловік з чорним заросшим лицем, з грізними запалими очима, з сухим, кістлявим шкелетом. Не дивлячись на його грізний суворий вид, він був великий балагур, а ще більший сміхотвор. Од однієї купи людей, знай, переходив до другої і все, знай, потчував та підсміювався над міщанством. Його знали усі в Мирному як гострого на язик, веселого і негордовитого чоловіка. За те його всі любили і поважали. Часто й густо можна було стріти Прокопа Захаровича кумом у якого-небудь з бідних ремісників, де він, повпоювавши чоловіків, вів жартовливу розмову з червоновидими їх жінками, підсміювався над молодою парою, котра не давала ніяких ще ознаків, що буде прохати його кумом, або заривав з підпившою кумою до танців. «Що вже Прокіп Захарович,— казали всі мирянські міщани,— за хороший чоловік, то й по світу з свічкою такого другого не найдеш! І між панами він пан, і між нами — свій чоловік!»

Тепер йому забажалося звести на мир двох братів Зайченків, що ворогували між собою. Старший Зайченко захопив після смерті батькової всі гроші і всю худобу, і меншому зосталося одне тільки рем'я та кривобока батьківська хата. Менший спершу сперся, лаявся, а потім і в суд потяг старшого брата. Зачалося діло і потяглося на довгі роки. От уже п'ять літ, як брат у брата не бували, лючи кожен на кожного лиху славу. Тепер вони зійшлися у голови. Кожен кожного сторонився, коли один підходив

до купи людей, де стояв другий, то другий мерщій одходив у противну сторону. Довго працювався Прокіп Захарович, поки підпоїв братів до того, що вони поробилися, як кармазин, на виду, голова кожного гордо піднялася вгору, і, посвічуючи своїми грізними очима, вони ходили один коло одного, дожидаючи тільки случая, щоб або зчепитися, або ж кинутися один одному на груди і, цілуючись, помиритися. Случай не забарився. Коли брати проходили один повз одного лицем, то Прокіп Захарович, йдучи повз старшого, буцім ненароком штовхнув об плече. Старший поточився і штовхнув меншого; менший грізно глянув.

— Не штовхайсь! — крикнув менший,— а то як штовхну! — і рука його зціпилася у кулак.

Старший брат глянув на меншого, потім понуро собі між ноги.

— Ти брат? — ледве вимовив старший, утявши погляд на білу стіну, буцім був там брат,— брат?

— Ну, то що? — і очі меншого ще грізніше заблищали.

— Ні, я питаю тебе, ти брат?

Другі побачили, обступили братів.

— Так ти брат? А ти брат? — і старший так моргнув, як тільки моргає п'яний чоловік. Лице його в одну мить обернулося в кружало, ус піднявся, очі прищурились — і зразу все це знов щезло.

— Про те знає той, хто заграбив батькову худобу,— сердито одказав менший.

— Так ти брат? — все допитувався старший.— Брат? Ну, коли ти брат — руку! — і старший розкрив широку долоню.

Менший призро глянув на руку старшого, буцім казав: «Шкода мені каляти своєї руки об твою».

— Руку, кажу! — кричав старший.

— Олексійовичу,— вчепилися другі,— дай йому руку!

Менший ліниво положив свою руку на руку старшого брата.

— Ну? — здавлюючи руку меншого, промовив старший,— мир значить? Поцілуємося ж.

Поцілувалися. Другі дивились, дожидали, що з цього вийде.

— Так ти брат? — не довіряючи сам собі, допитувався

старший.— Все ж, Павле, бог бачитъ... Бог бачить, як ти мене образив, яку на мене славу пустив, який поклеп навів,— і сльози заграли в очах старшого брата.

— А ти, Іване, хіба й не образив, забравши все, що зосталося після батька?

— Що ж я забрав? Що забрав? Я ж тобі і хату батьківську віддав, і одежу всю, яка тільки зосталася після покійного родителя нашого,— ридаючи, мовив старший брат.

— Ти то це віддав. І грішми ти поділився? А землею поділився?

— Он бог бачить. Бог святий з неба дивиться і його праведне око все бачить... Бачить він і знає... які гроші зосталися після батька. Тебе ж дома не було — я ж його і знарядив, я ж його по-християньски і поховав, і сорокоуст найняв, і обіди ставив. А грошей, ти знаєш, скільки було? От побий мене...— і старший брат підняв був руку, щоб хреститися, та рука зробилася важка і не зміг він підняти її вгору.— Сто рублів, як одна копійка зосталася. Я ж п'ятдесят за сорокоуст дав, а на похорони ще моїх п'ять рублів перейшло. От бог бачить!

— Що ти мені кажеш, сотня рублів? А де ті, що батько жидам на рост давав?

— Спитайся жидів, де вони? Пропали! Як одна копійка — всі пропали! Як вмер — так і пропали... Бог бачить.

— Толкуй! Чули ми вже це.

— Так ти не віриш? — схиливши голову і збіднившись, мовив старший брат,— так ти не віриш моєму слову? Який же я таки звір, людоїд. Я ж брат рідний. Єдинокровний і старший. Одна мати нас породила! Одну грудь ми брали!..— розливався старший брат.

Прокіп Захарович стояв збоку і жартовливим поглядом дивився на старшого брата.

— Іван Олексійович! Іван Олексійович! — мовив він,— ви внятніше, кріпче розкажіть, он як розпашівсь Павло Олексійович, що він брат ваш.

— Що там таке? — підходячи до купи людей, спитав Петро Миколайович.

— Та тут чудо одкрилося,— жартував Прокіп Захарович,— ніхто і не знав, що Павло і Іван Олексійовичі та рідні брати між собою!

Всі зареготалися.

— Вік вам жить, Прокіп Захарович, який ви смішний чоловік! — замовило кілька разом голосів.

— Еге, так, коли так,— мовив Петро Миколайович,— то треба випити.

— Випити! Випити! — загукали, і чарки пішли кругом.

Братам налили особно. Довго вони держали чарки у руках, заглядаючи, чи не плаває що там, потім підняли, цокнулися, поцілувалися і випили.

— Ну, коли ж так, руку! — знов замовив старший брат. Менший знову подав.

— Отже тобі перед усіма кажу,— лісок, що у Безверхому лузі, хай буде твій, там лісок, там і лука. Тридцять копиць, як одне стебло, накошував я сіна в одне літо. Бог бачить, Павле, що не брешу. Тепер оп'ять: нива на п'ять днів оранки, що у свинячого озера,— бери її! Хай буде по-твоєму... Тільки — мир!

Менший узявся у боки, схилив свою голову раз у один бік і усміхнувся, потім у другий і теж усміхнувся.

— Та бери, Павле, чого ти ще роздумуєш? Та мирися. А то стид-страм, свої собаки погризлися та й пішли судитися.

— А як же воно, Іване, з степом буде? Там же тридцять десятин його, як одна п'ядь,— мовив менший брат, підводячи голову угору.

— Я ж тобі дворище віддав, я ж тобі луг з лукою віддав. Та на тій луці більше сіна становиться, ніж на степу. Бог бачить... Я ж тобі і ниву у свинячого озера віддав... Ще тобі мало?

— Ну, так знаєш що, коли ти брат, дай мені ще сотню рублів — поправлю хату, та й бог з тобою!

— Хм...— хитнув брат головою і, похнюпившись, мов дослухався чогось.— Сто рублів? Де ж їх, Павле, узяти? Сто рублів! На смітнику знайдеш?

— Ти ж землею володів ось цілих п'ять років, ти ж усім заправляв!

Брат роздумував.

— Та давай, Іване, не скупися. Справді ж ти усім володів.

— Ну, держи руку! — утретє замовив він.

Менший підставив.

— П'ятдесят! — крикнув старший і ляпнув меншого по руці.

Менший мовчав.

— Не хоч?

— Ні, не сходно!

— Ну, сімдесят п'ять! — крикнув знову брат і ляпнув

— Не сходно, кажу, і не торгуйся. Мені треба заново хату перекидати. Що ти за сімдесят п'ять зробиш? Сотню, кажу, давай, та шабаш.

— Ну, давай же поцілуємося.

Брати ударили по руках. Поцілувалися. Мирову пили усі, пив і Петро Миколайович, і Дарія Іванівна пригубила.

— Матушка наша, Дарія Іванівна! Благодітелька наша! — кричали кругом несамовито міщани, аж стіни тряслися.

— Ура! Ура! — загукали, ухопили Дарію Іванівну на руки і підняли аж під стелю.

Зично-гучно вирвався той покрик у розчинені вікна і понісся несамовитою луною по всьому місту, аж темнота злякалася, аж тінь собору захиталася на землі.

— Бач, як з п'яних очей гукають! — казали пани поміж себе, що гуляли коло церкви.

— Мужича мати! — прошептали їх жінки, котрим передали свою зневагу чоловіки, і сплюнули.

— Іч, скільки їх висипало,— казали усі разом на п'яні купи міщанства, що, подякувавши хазяїнам, розходилися по домівках.

— Прокопович! Куди ж ти? — чулося між міщанством.

— Час додому.

— Жінка скучила? Іди. А ти ж, Борисовичу? Тебе ж не жде жінка. Ходім, пом'янемо покійну!

Борисович одрізнився од однієї купи і пристав до другої. Перші розбрелися по вулицях, другі потягли до шинків.

— Мужиче царство настало! — промовили журливо пани і пішли додому.

Зоря слави Дарії Іванівни поміж панством почала меркнути. Вже давно старі чиновні голови примічали, що вона щось дуже несеться вгору, непомірно дере свою кирпу, та вибачали на її молодість. Уже ж, здається і молодість та минула, а жага Дарії Іванівни все більше росла, не зменшалася. Вона почала у громадські діла мішатися. Не слід було жінці на те йти, і вони підсміювалися, як вона порядкувала коло садка, теліпаючись туди щодня, не

дивлячись ні на яку погоду. Оже і то все було нічого,— хай дуріє жінка, коли знайшла такого дурного чоловіка, що не вміє нею як слід повернути,— казали вони. А коли садок розрісся, то вони і подякували і здивувалися такій неустанній праці Дарії Іванівни. До того і вона завжди з ними ввічлива, обхожа. Тепер же, коли вона і словом не обізвалася на мужичі виходеньки п'яного міщанства проти панів, коли вона не заступилася за них, не упрохувала зостатися їх і сама зосталася з п'яними шкурниками,— тепер видко було, куди вона простувала. «Рідна кров, хоч на старість, а обізветься»,— казали вони, натякаючи на її купецький рід.

Коли на другий день устало сонце, то не вспіло і закотитися, як усе Мирне оббігла чутка про тяжку зневагу Бородаями панів, про якшання їх з мужиками.

— Мужичка! Крамарка! Дігтярка! — тільки й чулося по їх хатах. Згадалося і її дівування, не к добру воно пригадалося.

— Воєнна повія! — скрикнула секретаря поліції жінка і вирекла, що страшно до неї пускати дочок. Вона таємним голосом розказала мирянам про давні часи дівування Дарії Іванівни.

Матері перелякалися і заказали своїм дочкам і повз двір ходити, а батьки добавили, що не слід каляти благородного роду поведенцією з якою-небудь купчихою.

Дочки не знали, кому вірити: досі перша Дарія Іванівна зразу стала послідньою, менння її, спершу як почотне і вище, стало менням докору... Ніяково було не повірити батькові-матері, оже як глянуть на Дарію Іванівну — така ж сама, така ж і брава, і ввічлива, і ухожа, ні одного п'ятенця на ній не примітно. Давно її всі знали, добре знали, що нігде не було так весело, як у неї, ні з ким так по душі не побалакаєш, як з нею, вона і розпитає, і порає що, і поможе. Всі її так любили, а тут зразу увірвалося. Вони не знали, кому віри йняти, і тільки притихли, сидячи по домівках.

Дійшла чутка і до Дарії Іванівни. Три вечори ходила вона по саду, і три вечори не було нікого з панів... Музика грала. Для кого? Світло горіло... Навіщо? Пішла поголоска, що музика стріває і виряджає щовечора Дарію Іванівну маршем, як яку царицю; що назнарошне світло і по темних кутках посвічено, щоб гуляти було їй видніше. Стріль стрельнув!

— Петре! Щоб завтра ж не було нікого з дворян у думі! — грізно наказала вона своєму чоловікові, йдучи на спокій. «О, мене не чіпайте! — лежачи в постелі, думала вона.— Я знатиму, що зробити. Коритися я не буду, скоріше ви у ніг моїх лазитимете».

Цілу ніч вона не спала. «Що я їм таке? Що вони мені таке? Які я від них вигоди мала? Ніяких, окроме того, що тратилася на вечори для них. Та й яке нам діло, нам, мужикам, крамарям, дьогтярям до їх, благородних панів?.. Хай собі панують! Побачимо, як тепер, після того, як крестян одібрали, запануєте ви! Побачимо, чия візьме!» Кров у неї клекотіла, гнів не знав міри у гарячому серці. Увесь розум напрягався над тим, яку б його новинку вигадати, щоб була у саму пику гордовитому панству.

Настав час, коли Дарія Іванівна, довго годячи і сим, і тим, повинна була зібрати одну стежку. Вона не довго думала над сим — боляча ураза зразу одкинула її від панства і круто повернула до другого стану.

До того, що вже носилося поміж панством міста Мирного про Бородаїв, недобру славу на другий день в обідню годину принесли своїм батькам та матерям дворянські синки, що писарювали у думі. Вони принесли невеликий свій розщот, який дав їм Петро Миколайович, нікуди, окроме писарювання, непригодні руки та голодні роти.

— Чого се так рано? — було першим словом, яким стріли синів їх матірки.

Сини розказали, чого.

— Що ж це за знак?

Паничі, як знали, сказали. Полилися материнські сльози, а з слізьми понеслися прокльони.

— Це вона, вона, щоб їй добра не було. Щоб вона на своїх дітях звідала таке! — голосили матірки. Сини, похнюпившись, сиділи і дожидали батьків. На той галас найшли і вони. З материних очей полилися нові сльози, з уст летіли нові прокльони і, здається, не було б їм ні кінця ані впину.

— Не реви! — грізно гукнули батьки, і матірки з задавленими слізьми і прокльонами повиходили з хати.

На бриті чиновні види батьків упала якась смутна думка, заснувалася спершу вона між бровами, котрі грізно насунулися над очима, укрила лисі голови холодним потом, закувала уста німотою.

Мовчки вони пороздягалися, мовчки попідходили до споконвічної шафи, мовчки виймали графин з горілкою і випили, як і кожного дня, по чарці. Тільки все те робилося тихо, без слова, без мови, буцім у хаті лежало вмируще і боялися його сполохнути яким гуком. Менші діти, побачивши, собі замовкли, порозходилися по кутках або ж по других хатах; одні сини, повісивши носи, сиділи і раз поз раз бликали на батьків очима, мов почували себе в чім винуватими.

— Обідати! — зично вирвалось з уст батьків слово, злякало німу німотню, пішло, покотилося по всіх хатах, по всьому дому...— Обідати! Обідати! — вибивала луна об стіни.— Обідати! Обідати! — шептали уста менших дітей.

Боязко слуги понакривали стіл, налягаючи на те, щоб не стукнути як тарілкою; мовчки сіли усі за страву, батьки випили ще по чарці, і почалася їда. Сини лизькали тільки, менші діти цідили крізь зуби, поглядаючи то на матір, котра сиділа з червоними заплаканими очима і не доторкалася ні до чого, то на батьків, що, понагинавшись над тарілки, за всіх тільки й їли. За весь час обіду тільки й чулося: «Тобі положити, Йване, м'яса? А тобі, Прісько, підсипати борщу ще? Ти б, Грицю, може, ще б їв?» Більше — мов заказано. Як мовчазні сіли за стіл, так німі і встали з-за нього. Матері пішли голосити по тихих захистах, діти порозбродилися по городах, садках, батьки полягали, як і давно, спати... Тільки не спалося лисим чиновним головам; сумні думки клопотали їх, нерозважні гадки гнітили душу. «До чого воно йдеться? Куди воно простує? Крестян одібрали... Цілий вік служи—роби, силу витрачай, а вийшов з служби — хоч під тином здихай... Хіба з такою пенсією проживеш? Колись же крестяне були, раз, так перепадало чимало, удруге — всяк тебе почитав, поважав, боявся... Купець, було, дивись, к празнику і голову сахару або фунтів два чаю та й матерії жінці на плаття, та й того, другого... Тепер се уплило все... Б'ють тепер за се, та й народ проклятий настав — тільки зачує інше повітря, зараз і забува старовину... Чини падають... Що тепер чини? Колись давно служи, служи до того чина, годи кожному та кланяйся, поки його запобіжиш. Зате ж, як і чина схопив,— тоді стережись! Кожного погнеш. А тепер що? Блазень який, молоко коло губів не обсохло, а й він уже чиновник... Тьху! Як його поважати такого. От і виходить, що щось чортзна-що, а

ворочає тобою... Хоч от і тепер. Аршинник, прикажчик, котрого аршином колись били, щоб умів людей обмірювати, а тепер, глянь на нього? Городом заправляє. Перший чоловік у городі: сам мужик, а взяв напроганяв благородних дітей — і ні суда на се, ні права ніякого! Тьху! Ще тільки у москалі й не беруть!»

Розгулялася панська кров у синіх жилах, заворушився панський гнів в ображеному серці і запікся немилосердним злом. Не прокльони, а задавлена ненависть ходором заходила в душі... Устало грядуще, темне, безодрадне, як осіння ніч, повита густими хмарами, і не світнеться ніде ні одна зірочка, хоч крадькома, а не випливе з-за тучі і не розвеселить засмученого ока,— темно та туманно і далі то все темніше-чорніше... «Не ждати добра! Краще б уже і не доживати до гіршого і не бачити, що буде з нами...».

Такі думки і така туга клопотали замість спокою чиновні лисі голови. Сну не було, він забіг кудись безвісти, блохи десь прокляті набралися і, як голками, жалили тіло. Як полягали, так і за чай повставали. Спершу ж хоч чай розганяв тугу-скорботу, тепер і чай, мов трава, став, і весь вечір мов на дощ нахмурилося. Вечеря вже не пішла на душу, і не ївши полягали спати. Сон, правда, раз прийшов, та не на довго, і верзлося цілу ніч чорти батька зна що.

На другий день батьки, гнучись, розказували свою пригоду. Той просив начальника, чи не можна б і сина як пристроїти, той бігав до предводителя, той бідкався, що треба сина одправляти у губернію. До вечора чутка рознеслася по всьому місту, люди, сходячись, тільки і балакали між собою про ту новину. Вона сполошила все чиновне, службове, благородне. То була перша стріла після кріпацтва, котра вгородилася в саме серце. Вона і щемила його, і страхом обдавала, і гнів будила. Посипалися прокльони, докори, Петра Миколайовича обзивали мошенником, пройдисвітом. «То йому сини наші не давали вільно запустити руку у городську казну, боявся він їх, а тепер, коли все наголо міщанство осталося,— тепер, що схоче, те і робитиме. Знаємо ми таких». Другі на порядки всю вину складали. «Що воно за городська управа така? Купці та міщани тільки й заправляють там. Хіба ми, давні служаки, дворяни, не городяни? Хіба ми налогів не платимо, як і всі? Хіба не посилаємо своїх коней з бочон-

ками на пожежу? Чого ж таке право дано міщанам? Звісно, коли хам буде старшинувати, то серце його і лежатиме до таких самих хамів, як і він, сказано — мужик — ворона, а хитріш чорта».

Так судили батьки Петра Миколайовича. А що вже досталося Дарії Іванівні від матерів, про те один господь знає та німі стіни хат, де велася розмова. Не зосталося у неї ні одної живої кісточки, котру б вони не перетерли та не перемили на своїх язиках та рідких зубах. Коли б господь послухав одну тільки Нехведору Петрівну, секретаря поліції жінку, то Дарію Іванівну давно б уже розтягли хвостаті добродії по шматочках, а з дітей поробили б не людей, а якихось страховищ з собачими та кошачими головами, повикручувавши спершу очі, потім повимотувавши кишечки... Чимало-таки набажала їй Нехведора Петрівна.

Та, видно, господь не слухав ураженого материного серця, котре до сього случаю посилало до нього щодня теплі молитви за здоров'я головихи та її дітей, бо Дарія Іванівна сиділа тепер у себе дома і розмовляла з Костянтином Федоровичем Хвостом, учителем училищ, котрого усі мали за нехриста і бусурмана за те, що не ходив по неділях до церкви. За годину перед приходом Хвоста був Давид Абрамович і розказував, що говорили поміж себе п'яні міщани. Вони не нахваляться тепер і Петром Миколайовичем і Дарією Іванівною. Матері прийнятих у думу синів як святе мення проказували її мення і, випиваючи по маленькій, молили господа на всі лади за її щастя, здоров'я і здоров'я усього дому і всього роду.

Ця похвальба уперше ще подобалася так Дарії Іванівні. Спершу вона шукала слави від багатих людей, від панства, і слова бідних були для неї — вітром підбиті слова, причитанням дурних знахарок або ж п'яненьких мужичок. Тепер вона уперше почула, що в тих простих словах була щира правда, що коли б знали сі темні люди кращі слова, ніж ті, що промовляли, вони б сповірили їм свої думки і свої почуття, а не знаючи, вони сповіряли тим давнім переказам, які завіщали їм діди та прадіди. Оже то були щирі, правдиві пожадання, і теплі почуття злітали з уст старих матірок. Дарія Іванівна почула тепер це вперше. І їй здалася вищим ся проста мужича похвальба від панської слави-почоту. Чи, може, через те, що і сама Дарія Іванівна почувала, що вона зробила щось не таке, як яви-

лася на гулянки розряджена, пишна і всім пил пустила у вічі, і всі хвалили її, і всі дивувалися дивом, а щось друге — непоказне, неблискуче, а важче, одрадніше — щось добре. Та може і від сього почуття, тільки у Дарії Іванівни шпарко билося серце від одради, очі весело світили, уста усміхалися, а свіже лице так і пашіло радістю.

Коли увійшов Костянтин Федорович Хвіст, такий і кострубатий, як справжній хвіст, то Дарія Іванівна стріла його як би якого родича. Костянтина Федоровича усі знали за непривітного чоловіка, котрий був усім-усім незадоволений, і в тому, і в другому він бачив одні тільки чорні плями і всім у вічі прямо указував на них. Його страх не любили у Мирному за се, сама Дарія Іванівна, котру обізвав він невиїждженою кобилою доброї породи, колись сказала про нього, що у Костянтина Федоровича злий будяк, а не язик, і що він тільки і живе тим, як би кого дужче і глибше уколоти. Тепер те забулося-простилося, і сама Дарія Іванівна, зобачивши раз у садку Хвоста з купою міщанських хлопців, котрі окружили його і слухали, роти роззявивши, що він їм розказував, запрохувала коли-небудь до себе. Йдучи повз головишин дом, згадав Костянтин Федорович запрохування і завернув у хату.

— Скільки літ, скільки зим! — з криком стріла його Дарія Іванівна.— Недобрий, і в хату ніколи не поплює.

— Оце ж я і прийшов до вас поплювати,— сміючись, одказав Костянтин Федорович, смичучи свою кострубату бороду.

— Спасибі! Спасибі! — дякувала йому хазяйка, уводячи в гостинну і запрошуючи сідати.

Костянтин Федорович сів, вивернувшись у кріслі. Він, де не бував, страх не любив заведених звичаїв і завжди їм перечив: схотілося йому вивернутись — при цілому зборі вивертався, схотілося походити — уставав і ходив, схотілося прямо полежати, питав хазяїнів, де можна у них вилежатись,— ішов і лежав. За се йому доставалося від панів та панянок.

— А я вас оце недавнечко згадувала,— почала Дарія Іванівна.

— Кажіть «лаяла»! — обірвав Костянтин Федорович.— Кажіть правду.

— Ні, не лаяла. А добрим словом згадувала.

— Дивно. Скоро, видно, мертві будуть вставати.

— Уже почали голки пускати! — жартовливо мовила Дарія Іванівна.— Смійтесь, смійтесь, а я правду кажу, що згадувала вас. Ви пам'ятаєте той вечір, коли ми у предводителя уперше стрілися? Ви тоді, правду кажучи, мені страх не подобалися.

— От спасибі за добре слово! — скубнувши за бороду, уставив Костянтин Федорович.

— Ви такими усіх і кожного красками роэписували, що я подумала, це з серця чоловік плете таке. Аж воно по-вашому й вийшло.

— То я вже, значить, у пророки піймав? Велика честь дуже! А одначе, що ж я казав тоді і що справдилося?

— Ви казали про наших городян, що тут немає ні одної некаліченої голови, непсованого серця, коли не звичаями покалічили чоловіка, то панською нещирістю заснували серце так, що воно не чує слова правди, а коли і вчує його, то воно, як дочервона попалене залізо, приносе невимовні болі,— сяючи вся, радісно мовила Дарія Іванівна.

— Славно я казав! — сміявся Костянтин Федорович.— І ви послухали мене?

— Ні, я тоді не послухала, бо не звірила. А тепер, коли прожила стільки та побачила людей добре своїми очима, то й дізналася, що ваша правда.

— Ну, і моліться до мене! — жартував Костянтин Федорович.

— Та се ж і думка! — оджартувалась Дарія Іванівна і все розгорялася, мов розцвітала. Блискуче, запале око Костянтина Федоровича зиркнуло на неї э-під густих насуплених брів, як зірка э-за лісу, і заграло. «А красива ж з біса!» — подумав він і знов свірконув.

Дарія Іванівна, знаючи добре і світ, і людей, мов і не запримітила, чого так у Костянтина Федоровича очі світять, вона тільки, як сором'язна дівчина, опустила свої на білі пухкі руки, прикриваючи їх чорними густими та довгими віями. «Іч, біс, ще й хвостом круте!» — подумав знову Костянтин Федорович і смиконув свою нечесану бороду.

— Нуте, та й як же се ви побили глечики з мирянами, в котрих так довго варили з ними солодке варення, так зване людоненависна вітрогонна бурда.

— Уже почали, почали! Слава богу, осідлали коня — гайда в дорогу! — колола се його Дарія Іванівна.

— Стій, коню! Не кушпели перед панією, дай їй чистим повітрям надихатись! — тер одно своє Костянтин Федорович.

— Отже й не панією, не вгадали!

— Чули ми вже про м'які подушки, на котрих твердо спиться.

— Що чули, то чули, а чого ні — то ні... Якби пані, то не встали б усі до одного пани, як один.

— Диво. Кого ж се ви обминули своїм варенням?

— Не кого, а всіх.

— Як так, чи не про кінець світу ви хочете мені розказувати?

— Годі-бо, кажу, шпигувати, а то нічого не розкажу.

— Не буду, не буду,— знову свіркнувши оком, прохав Костянтин Федорович.

Дарія Іванівна розказала про розщот паничів. До того не проминула натякнути, що це вона нараяла чоловікові таке зробити, а що сама вона поводилася безталанням та гіркою долею бідного міщанства. Дворяни все посіли, все загарбали у свої руки, все на легкий хліб, на благородну роботу. Чого ж се так? Хіба міщани і не люди? Хіба їм заказано бути такими ж людьми, як і чиновні служаки? Хіба і з них нема дотепних людей? Отже вибрала трьох бідніших, і роблять краще, ніж паничі робили! То все дурниця була, коли казали, що дворяни, що одні ми дотепні, то їм не хотілося випустити з руки легкої праці. Ось хай лиш самі попотруть лямку, як труть її міщанські діти, то тоді побачать, чи дотепність родова, чи наживна. Багато вона такого казала, довго і гаряче говорила.

— І се ви думаєте, добре діло зробили? — обірвав її Костянтин Федорович.

— Чи добре, чи ні, а три сім'ї знаю, що не помруть з голоду, а привчаться — виидуть з них люди.

— Бийте в усі дзвони! Куріть на все місто куришками! — крикнув зо зла Костянтин Федорович.

— Я не хвастаюсь,— суворо одказала Дарія Іванівна, і холодом зразу повіяло у хаті. Розмова стихла, Дарія Іванівна гнівно світила очима.

— Та я не про хвастощі кажу, Даріє Іванівно,— почав заминати уразу Костянтин Федорович,— я не про те

натякаю. Ваш початок — кращий початок. Та хіба ж се справжнє діло? Тут немає й тіні діла, се пучок гіркого диму, котрим ви покурили під панськими носами — та й годі. Добре ви зробили, що трьом хлопцям дали не сухий тільки хліб жувати, що, може, вони коли і з м'ясом борщу поїдять. Се все добре. А що ви думаєте, що з них справжні колись люди вийдуть, то се ви тяжко помиляєтесь. З їх вийдуть такі ж писарчуки і сутяги, як виходять і з панських дітей, коли не гірші ще, бо панським дітям в іншім ділі і само панство стане на перепутті, йому не схочеться так низько опуститися, а сим — немає перестріту. Що їм? Коли вони побачили, що писарство — сутяжництво, то вже впину ніякого не ждіть. Що їм і хто їм кращу дорогу вкаже? Та й чи послухають вони слів доброго чоловіка? Вони і так натерпілися нужди та недостачі, щоб тепер, маючи право гарбати скільки можна, не простягли своєї руки. Ось про се то я вам, Даріє Іванівно, кажу.

— Що ж його робити? То се значить, ніколи нічого і не робити?

— Я не кажу сього. А що ви такими починами нічого не зробите з цілим строєм життя, то се правда.

— Так що ж? Дожидати, поки стрій зміниться?

— І не дожидати. А помагати рухнути такому строєві. Коли рубати — то під самий корінь рубати, а не зрізали гілку та й кричите, що неплодюче дерево сплюндрували.

— Чим же його рубати під самий корінь?

— Чим? Освітою, наукою. Дикареві який хліб не дайте, він все одно лежачи буде його їсти, а навчіть його розуму — то він і сам хліб дістане. Чим наші пани поробилися панами? Багатством, достачею? Багатство та достача помогли їм тільки навчитися. Наука, освіта поробили їх панами! Он де сила, Даріє Іванівно, он де справжнє діло. За те ж, що ви зробили, то можна, правда, сказати спасибі,— вам і скажуть батьки та матері тих дітей, що ви пристроїли,— а діла все-таки нема ніякого. Так і знайте. А тепер, бувайте здорові!

— Куди ж се ви, чаю нап'ємося?

— Дякую. Треба йти ще в один дім. Прощайте.

З якимсь жалем попрощалася Дарія Іванівна з Костянтином Федоровичем. Коли він скрився, вона мала б полетіла за ним, завернула, усадила проти себе, дивилася б

на його космату бороду, на його суворе чорне лице — і не надивилася, слухала б його мови, гіркої правди, зате розумної та правдивої, і не наслухалася б... Ніт — узяв і пішов. Як той злий дух, з'явився на годинку, показав на хвилинку самі таємничі місця людського строю, самі цікаві його сторони — і скрився...

Дарія Іванівна вернулася знову у гостинну, сіла на своє місце і задумалася. Сонце сідало, світ догорав, якимось рожуватим кольором окрилися стіни гостинної, якась таємна чарівнича тиша опанувала хату... В ній час від часу все темніло та меркло, а думки у Дарії Іванівни все ширшали та розростались. У померках тихої хати вони, як зорі, світили, крутилися, стрибали. Їй привиджувалася школа, простора, ясна хата, повна веселих свіжих дітей, котрі сиділи й слухали, що розказувала їм учителька,— не учитель їй привидився, а учителька. Учителька що не скаже, і дивовижа заграє на дитячих видах, заіскрить якась радість у ясних очах. Бач, ми сього і не знали,— мов казали їх очі,— а воно як просто та ясно. Учителька замовкла, і посипалися з усіх кутків, з усіх місць дитячі питання: а як те, а як друге. І зразу мов очі їх почали не так світитися... Якийсь розум у них грав, щось вище сяяло від них. І балакали вони краще... Ось їх і розпустили — уже й не дуріли вони, як спершу, а гралися якось до ладу... Видно, що граються і проте розумно граються... Мана була така ясна, мара — така виразна, діти — живі діти, голоси — дитячі справжні голоси, а не думки тільки,— все так її обмарило, що Дарія Іванівна аж закрила очі.

— Чи є хто в хаті, чи немає? — крикнув Петро Миколайович, уходячи в гостинну.

Дарія Іванівна кинулася. Мара пропала, мов і не було її.

— Тьху! Злякав як! — одмовила вона.

— Чого се ти сама тут загадалася? Чай пора пити.

І обоє пішли у столову.

VIII

ШКОЛА

Цілу ніч не спала Дарія Іванівна, цілу ніч клопотала її голову одна думка, думка про школу. Їй хотілося школи, хотілося дозарізу; вона бачила еслику користь, яку

принесла б справді школа, і бажання її дужче і дужче розгоралося. Вона тепер тільки не знала, як узятися за се діло і де грошей узяти. Їй набігло на думку, що збирають же гроші на погорілих, на церкви, монастирі. Чому б же і на школу не позбирати? Думкою вона зайшла так далеко, що вже перед її очима бряжчали гроші, котрі напрохали зборщики. З кого напрохали? З мирян?.. І знову їй спала недавня неладня з мирянами, серце її аж упало, аж заболіло. «Як ти тепер позбираєш з них? Тепер, коли вони усі риють на тебе, коли всі проти тебе,— ніхто не дасть ані шеляга. Скажуть: «От-от ще новинка, вигадала з жиру!» З міщан хіба? Що ж ти візьмеш з них? Шаги, на котрі прийдеться раз добре попоїсти, а школи не відкриєш...— Вона качалася у подушках, мов учаділа.— Хіба з думи взяти? — мельконуло знову.— А справді, з думи! — І вона порвалася була вже встати і йти до чоловіка. Потім оханулася.— Завтра вже. Хай завтра. Треба ще побалакати з Костянтином Федоровичем, як краще зробити. Може, й він допоможе своєю працею»,— і на таких веселих думках упокоїлася Дарія Іванівна легким сном, і все снилася їй школа.

На другий день прокинулася Дарія Іванівна з веселою душею, з спокійним серцем, лице її горіло і червоніло, як квітка під ранньою росою, очі світили тихим щастям. За чаєм вона зараз розказала чоловікові свої думки, розкрила свої надії. Петро Миколайович понуро слухав.

— Ти б краще, жінко, коло своїх дітей дивилася,— суворо одказав він їй, коли вона все переговорила,— ніж гонишся за тією славою. Буде вже й так з нас: усяк на тебе пальцями вказує, всяке трохи не у вічі сміється! А он Маша з постелі не встає.

За своїми думками мати не примітила, що дочки не було за чаєм. Один Павлусь круглий, як пузир, сидів на стулі коло батька, розмахував під стулом ногами і немилосердно дув на чай, щоб скоріше його прохолодити, так що повні щоки його, як пузирі, надувалися, а в блюдечку аж бульби вставали і гарячі бризки розліталися по столу.

— Що ти робиш, Павле?! — крикнув батько сердито.— Ще очі повипікаєш.

Павло перестав дути, глянув на батька, потім на матір, потім піднявся на стул, узяв шматок хліба і трохи не половину утеребив його в рот.

Як гостра голка шпигонула Дарію Іванівну, як стріла влучила у саме серце і повернулася в ньому, так уразили її слова Петра Миколайовича. Вона не допила початого стакану чаю, залилася слізьми і пішла з хати. Не знаючи як і чого, вона забрела у хату, де була недужа Маша. Суха болізна дівчинка лежала в невеличкій кроватці і, забачивши матір, глянула на неї своїми великими очима. Болість і жаль світилися ними.

— Мамо! Мамочко! — стогнучи, пищала дівчинка.— Чого ви плачете?

Дарія Іванівна побачила, що справді дочка недужа,— обізвалося її материнє серце. Але й ураза ще дужче обзивалася, ніж жаль по дитині. Їй захотілося тепер з кимнебудь побалакати, одвести душу, і вона сіла на кроватці коло дочки.

— Ти недужа, Машутко?.. Я й не знала. Що в тебе болить?

— У мене ніщо не болить, мамочко,— мовила дитина.— Не плачте. Я швидко одужаю,— утішала вона матір, думаючи, що мати справді убивається за нею, і силилася підвестися, щоб обвити шию матерню своїми тонкими та довгими руками.

— Чого ж твій дурний батько так там юртується, от мов уже на сход душі? — скрізь сльози спитала вона дочки.

Дочка почула, що то за голос, побачила, що за сльози, і трохи підвівшись, так і застигла... Рука її, занесена обняти матір, задубіла на розгоні... Одурене ждання скривило її довгобразе лице, очі покосилися, і, випустивши жалібний писк, вона болізно повернулася і впала на подушки.

— І це завжди так: бігають-бігають, ганяють-ганяють, понабігують болістів, а тоді мати сиди над ними,— говорила головиха,— мов тільки матері й діла, що діти.

— Я ж, мамочко, нічого,— прохалася дочка,— я ніде не бігала. Хіба ж я рада боліти...

Мати схилила свою засмучену голову на груди і хмуро дивилася у землю, на чорних очах бриніли сльози. Дочка лежала в постелі і болізно дивилася на матір. У хаті стало так тихо, що чутно, як муха пролетить, і тільки коли-не-коли порушало ту тишу доччине болізне зітхання і хриплий кашель. Сумно, важко.

Петро Миколайович заглянув у хату і, забачивши доч-

ку і матір, тільки пройшов. Син за ним побіг, розказуючи щось своїм невеселим дитячим голосом. З столової доносився брязкіт посуди, ложечок, котрі перемивала горнична. Скоро й те затихло, і на весь дім налягла тиша. Ще довго Дарія Іванівна сиділа коло дочки, звісивши голову і слухаючи своїх думок, що вставали у її палалій голові. А думки, як на те, давно знайомі думки про школу, не кидалися їй: то як рій галок знімалися, плуталися одна за другу і летіли не знать куди, дівалися не знать де, то одна, як хижий крук, піднімалася високо вгору, довго стояла на одному місці, кружила-кружила і пустилася, як стріла... Хрип або кашель дочки злякав її... І знову вп'ять рій, і знову одна, і знову кашель дитячий прогонив їх... Сльози висохли на свіжому широкому виду Дарії Іванівни, журба спала, виразка швидко гоїлась. Дарія Іванівна встала, пішла по хатах, полила квітки, котрі кожного дня вона любила поливати, глянула на дзигарі. Задумалася, стоячи серед хати. Погляд її загорівся, вона порвалася з місця, крикнула горничну і сказала, щоб коня запрягли. Поки запрягали коня, вона чесалася, вмивалася, наряджалася. За поміччю дівчини скоро все те зробилося; кінь уже стояв коло порога і рив копитами землю. Ще трохи, і Дарія Іванівна, розряджена як у свято, вийшла з хати, сіла і веліла поганяти до справника.

Іван Прохорович Похідня, новий справник, був недавно переведений з якогось міста в Мирне. Всього з неділю, як він прибув у Мирне, а вже всюди побував, скрізь нюхнув, де що пахне. Він був невеличкого зросту, чорнявий, низькострижений, сухий на виду, з якимись мишачими очима, котрі, як живе срібло, ніколи не встоювались у нього на одному місці, а так і бігали то сюди, то туди; ніс трохи задрався угору і все мов нюхав що; одні вуси тільки грізно спадали своїми довгими хвостами униз. Коли він тільки показався, миряни зараз і обізвали його пацюком. І справді, у його постаті було щось пацюче. Своїм невисоким станом він, знай, вертить то сюди, то туди, як пацюк боками, як пацюк було схопиться, побіжить-побіжить і туди неначе, і сюди поверне, і там подивиться, і знову біжить додому своєю скорою ходою. Перед ним було щось три чи чотири справники у Мирному, і все люди гладкі, рослі, пикаті, горлаті. Як криконе — голос далеко роздається по місту. Іван Прохорович якимсь

солоденьким тихим голоском говорив і то дрібно, мов пацюк ногами перебирав. Недаром і обізвали його миряни пацюком. Як тільки приїхав він, зараз кинувся знайомитись з обивателями. Був і в Бородаїв і прохав Дарію Іванівну до себе, як тільки переїде його жінка. Позавчора вона приїхала, як дізналася Дарія Іванівна, і сьогодні поїхала до неї з візитом. Раз, щоб познайомитись, а вдруге — чи не поможе часом справниця їй у її горі.

Баский кінь став коло порога справницького дому. Дарія Іванівна вийшла і пішла в хату. У сінях стрів її поліцейський, що чоботом роздував самовар.

— Бариня дома? — спитала Дарія Іванівна.

— Недавно устали. Дома. Пожалуйте,— виправляючись у фронт, одказав москаль в однім чоботі, а другий держачи у руці.

Дарія Іванівна пішла, а москаль ще дужче наліг на свою працю. З спідніх дірочок самовара дим і огонь так і сипав. Дарія Іванівна увійшла у передню; у другій хаті заметушилися люди, почулося: «Хто то?» і: «Проси». Довгошия білява дівчина вибігла, як опарена, їй назустріч.

— Пожалуйте сюди,— прохала дівчина Дарію Іванівну, указуючи на гостинну.

Дарія Іванівна увійшла. Убогий полинялий диванчик, коло нього стіл, накритий дірчавою скатертю, п'ять-шість стільців — тільки і всього. «Не дуже-то в достатку!» — мелькнуло у неї в голові.

— А бариня дома? — спитала вона у дівчини.

— Вона зараз.

Дарія Іванівна сіла. Хвилина, друга пройшла, нема нічого, чутно з другої зачиненої хати метушіння: справника тихий голос, чийсь жіночий — охриплий і дитячий — пискучий. Ще трохи, половинка дверей розчинилася і показалася постать справника.

— А-а, Дарія Іванівна! Здрастуйте! Здрастуйте! Спасибі! Дякую! Не забули,— солоденьким голосом мовив він.

— А ваша супруга? — спитала Дарія Іванівна, поздоровкавшись.

— Ганна Николаївна? Слава богу, благополучно приїхала, позавчора вернулася. З дороги перебилася, заспали сьогодні трохи.

З-за двері почулося: «І я, мамо, піду! І я, і я, і я!» — ціла низка дитячих голосів запищала: «І я, і я».

— Одчепіться ви, прокляті! — гримнув на них чийсь жіночий охриплий голос, і крик дитячого реву роздався за ним.— Цссс!..— і знову метушіння, шарпанина, крик відходив далі і далі. Щось стукнуло у двері, почувся той же жіночий голос: «Ваню!»

Іван Прохорович схопився, відчинив двері, і в них показалася висока, худа і чорна, як циганка, пані.

— А ось і Анна Николаївна.

Дарія Іванівна підвелася.

— Дарія Іванівна Бородаєва, голови жінка,— передав Іван Прохорович своїй половині.

Анна Николаївна протягла свою чорну суху руку і всунула її в пухлу та білу Дарії Іванівни.

— Очень приятно! Очень приятно! — охриплим голосом замовила Анна Николаївна.— Прошу покорно садиться.

Дарія Іванівна сіла.

— Чи не потурбувала я вас? Ви з дороги, вимурилися,— замовила Дарія Іванівна.

— О, богзна-що! Яка там дорога. Ми з Іваном Прохоровичем звикли вже переїжджати з місця на місце. Тільки осядемося в одному, Іван Прохорович приведе діла в порядок, зараз і пишуть: «Їдь туди і там приводь». І треба їхати.

— Ох, боже! І воно не надокучило вам переїздити?

— Де вже не надокучило, господи! Скільки того перебору та перебою. Що ж, Івану Прохоровичу не можна — служба. В одному місці приведе діла в порядок — їдь у друге,— напира Анна Николаївна на діла.

— Служба! Така служба! — мовив Іван Прохорович.— Вірою і правдою служимо, а не боками одлежуємося.

— Бог з нею, з такою службою! — одказала Дарія Іванівна.

Іван Прохорович показав два ряди своїх гнилих зубів, уси його задвигтіли, мов вітер заколихав ними, а очі, закриваючись, заіскрили, умастилися. Іван Прохорович був тепер як дві каплі води схожий на собаку, коли ткнути їй палицею в зуби.

— Та переїзди ще нічого б,— замовила знову Анна Николаївна,— переїхати раз — та коли б же переїхав та

й сиди. А то дивись — опівночі біжать, з постелі тягнуть — одягайся та й іди. Каторга, а не служба!

Іван Прохорович сміється.

— От і тепер: получив від губернатора естафету, треба зараз іти в поліцію. Я надіюся вас ще застати,— сказав він, кланяючись до Дарії Іванівни, і пішов у ту хату, звідки вийшла Анна Николаївна. Звідти вже доносився нестямний крик і лемент дитячий.

— Що ви робите? — гукнув Іван Прохорович на дітвору. Крик покрив його голос і все наближався до гостинної.— Туди не можна!

— Ми до мами! До мами!

— Ваші дітки? — спитала Дарія Іванівна.

Анна Николаївна устала, маючи думку похвалитися своїми дітьми, вона хотіла кликнути їх, та кликати було уже лишнє... Двері розчинилися, і в них ліз рачки чорноголовий хлопчик літ восьми, вилитий батько, на ньому сидів верхи, зануздавши першого валом, другий — літ шести, вилитий — мати, і ньокав, штовхаючи ногами у боки, ззаду дівчинка літ п'яти, кирпата і довгобраза, поганяла обох мотузяним батіжком, а в кінці хлопчик літ чотирьох і друга дівчинка літ трьох реготалися-заливалися. Вся дітвора була тільки в одних сорочечках, чорних, як ганчірка, розхристана, закустрана, невмивана. Якимсь циганським табором війнуло від них по хаті.

— Павцю, Андрійку! Що ви робите? — крикнула на них справниця, та вони мов не чули її крику. Павлусь іржав, як ситий жеребець, а Андрійко гикав та ньокав, як справжній циган. Другі діти реготалися, Анна Николаївна підскочила і вхопила Андрійка за вухо, стягаючи з Павця. Андрійко замість гикання залився слізьми, а Павець, як і подобає доброму жеребцеві, що скинув з себе їздока, заіржав, підкинув угору ногами раз, удруге, утретє і щез з хати. Другі діти помчалися за ним, дівчинка літ трьох не угналася за другими, зачепилася об поріг і з усіх чотирьох розпласталася на долівці, нестямно завивши на всю хату. Крик-галас злився з плачем та ревом.

— Господи! Як мені оці ще діти в печінках сіли! — крикнула Анна Николаївна, кликнула дівчину і веліла забрати дітвору і запровадити найдалі, щоб вони не кричали їй на вуха.

Дарія Іванівна, як і подобало на цей раз зробити, щоб зачепити чим розмову, почала одстоювати дітвору,

вона казала, що діти всюди діти, але діти Анни Миколаївни такі хорошенькі, такі веселі, жваві, а не зомлілі та болізні, як бувають у других часом.

Це хоч і не вдовольнило материне серце, оже розмова зав'язалася. Як давні знайомі, як дві великі товаришки сиділи вони і розмовляли. Дарія Іванівна розказували про мирян, про їх звичаї, потреби, Анна Миколаївна слухала і інколи перебивала мову невеличкими вставками: «Так воно всюди, так воно завжди діється».

— Сумно так жити, серед таких людей, де не знаходиш піддержки, не знаходиш доброго слова і поради. От хоч і тепер: деякі кращі голови задумали завести для простих людей школу — не вік же жити їм у темряві та непрохідному мороці. Життя не стоїть, а йде все далі та далі. Здається б, пора й нам покинути давню тропу, пора ступити на іншу дорогу... Так де ж вам? Як на яке лихо, накинулися миряни на ту вигадку. Людям, котрі задумали її, немає спокою, не приймають їх у свої хати, сміються по вулицях, базарах...— і почала говорити Дарія Іванівна довго, красно говорити.

— Та для яких же дітей школа ця? — спитала справниця, не второпавши казання Дарії Іванівни.

— Для міщанських простих людей... Така невеличка школа, щоб дівчаток та хлопчиків навчати там грамоти. Все ж краще, ніж так вони по домівках будуть туманіти.

— Хто ж цю вигадує школу? І нащо? — аж скрикнула Анна Миколаївна.

— Як нащо?

— Щоб прислуги не найти тоді? — кричала справниця.— І ви, Даріє Іванівно, потураєте тому? Та то такий проклятий народ, що для нього нічого не можна робити доброго. Он у нас поліцейський один,— його і служба обов'язує слухатися приказів, Іван Прохорович і скажи одному: «Піди на базар, купи те і те». Що ж ви думаєте? Запримітьте, він грамотний. «Не по базарах,— каже,— я приставлений ходити...». Чуєте? Чуєте? Розбишака!.. Іван Прохорович змовчав. «Постій же,— каже,— я тебе й службою прижучу». Послав другого, неграмотного. Той справився. Ще я і чаєм його напоїла. А той, чуємо, почав робити фальшиві пашпорти... Обшукали його, так і печатку знайшли і бланки готові... Так отуди то ся грамота веде. Боже вас храни, Даріє Іванівно, од такого погляду. То вороги наші, кревні вороги усякого порядку таке вигаду-

ють. Навіщо мужикові грамота? Коло землі ходячи або по ремісничеству якому, він забуде те, що його і навчили, а коли вже вивчиться і не забуде, то буде фальшиві паш-порти робити. Тільки клопіт буде Івану Прохоровичу! — кричала на все горло дорога половина Івана Прохорови-ча.

На ту мить у хату увійшов саме і Іван Прохорович.

— А ось і я. Не забарився? — спитав він.

— Чи чуєш, Ваню, що миряни заводять? — стріла його половина.— Розказує Дарія Іванівна, школу для му-жиків думають заводити.

Іван Прохорович знову показав свої гнилі зуби.

— А що ж? — одказав він, дивлячись на гостю, що сиділа собі і голову схилила,— що ж? Коли і справді по-трібна школа. Міщани теж великі люди: у них своя дума, свій уряд. Що ж? Боже поможи!

Це було сказано таким голосом, що у Дарії Іванівни аж у душі похолонуло. Вона ще зроду не чула такого со-лодкого і разом гіркого голосу... Вона і сим і тим боком заминала розмову, вернула її на другі сторони, і все роз-мова поверталась якось ненароком на школу. Прийшлося Дарії Іванівні одне — скоріше тікати. Вона так і зробила. Глянувши на дзигарі, скочила, крикнула, що пізно вже, попрощалася і поїхала додому.

Справниця і справник переглянулися, коли вона скри-лася. Справниця здвигнула плечима.

— І забере собі в голову! Хай би молода дівчина, а то сама мати. Тьфу!

— Не плюйте! Не плюйте, Анна Николаївна,— одка-зав їй справник,— Ви дуже погарячилися, не дали всього доказати. Знайте, що це хліб... це булка, Анна Николаїв-на, а не проста ситниця!

Анна Николаївна прикусила язик і вийшла з хати, а Іван Прохорович довго ходив, міряв ступнями долівку і все крутив довгі вуса... Очі його сяли, а гнилі зуби ви-скирялися.

УЧИТЕЛЬКА

I

Хороший літній вечір. Сонце стояло навзаході: широке і ясне лице його було аж червоногаряче. Довгі і косі стяги слалися на землі і розливали червоно-золотий колір по зеленій траві. У повітрі було тихо, душно; спека денна ще не вляглася, вечірня прохолода ще не встала. Місто Мирне озивалося то глухими заводами йдучої додому череди, то беканням овечих отар, то людським криком та галасом. Пил високо знімався по широких улицях його і стояв у повітрі, як стіна; сонце пронизувало і золотило його своїм світом. В пилу видно було, немов у рожевому тумані, то спокійно виступаючого вола, то біжучу корову, то чоловіка або жінку, йдучих з поля попідтинню додому.

На другому боці міста, коло кам'яної церкви, на широкій і чистій поляні стояло декілька невеличких деревець, недавно ще видно посаджених. Деревця стояли рядком, тонкі, замлілі, припалі пилом, де-не-де попід деякими пороблені лавочки, викрашені зеленою краскою. Під тими деревцями, ховаючись від пилу і духоти гуляло декілька куп і пар усяких людей.

Були тут і молоді паничі у вузьких штанях, куцих куцинах, з довгим волоссям на голові і в бородах, котрі з гомоном і сміхом не ходили, а бігали по стежках між деревцями і голосно розказували про свої виходеньки; були тут і старики у довгих аж до землі шинелях, з такими ж завдовжки воротниками, виголені, вистрижені, з запалими і одутлими щоками, худі і ситі, сухі і пузаті, котрі повагом сунулися, часто становилися, знімали шапки, витирали лисі голови, знову накладали шапки і знову тихо сунули, хвалячи хорошу годину, то розмовляючи про давню давнину, то дивуючись теперішній молодіжі, що так невгамовно бігала і безсоромно викрикувала. Були тут

і старенькі матінки з своїми дочками, пишно розрядженими і дрібненько виступаючими уперед, опустивши довгі чорні вії; була тут і ціла юрба вертлявих, веселих, тонких та гнучних панянок, котрі теж невгамовно бігали слідком за паничами; була тут навіть і музика з трьох жидів скрипачів, одного флейтовика і одного фаготчика, завжди п'яного одставного москаля, котрий коли грав, то надимався так, що аж очі йому рогом лізли.

Музика у повітовому місті це вже велика заслуга його, і всякий, трохи-трохи маючий зайвий час, перед вечором біг у садок послухати, як Марко виводе жалібно на скрипці, або Йоська голосить на флейті, або реве москаль Гаврило на фаготі. Усяк кого-небудь та любив з музикантів і розхвалював на всі боки.

— Ні, ніхто так не додає, як Марко,— каже панич,— як поведе смичком — то душу виймає!

— Ні, брат,— перечить йому другий,— як хто здібний пройняти до сліз, то це Йоська. Дивися, що за звуки? Плаче! Помирає! Морозом по спині сипле, холодом у душі стеле! Сучий син!

— Ось наш Гаврило як участить,— запримітить хто з простих людей,— то так, ніхто вже його не покриє. Як бугай зареве! Як наляже вже, то завдасть — так завдасть!

— У нас у полку, брат, все таковы! — почувши, одмовля Гаврило, моргнувши і усом, і бровами. Сміх проймє кожного від його моргання і роздасться викриком по садку.

Панянки, одначе, не любили цього Гаврила, він з своїм морганням, з своїм страшним спитим лицем, з своїм ревучим фаготом був противний для них; вони вподобали тихі і мелодичні заводи Марка або Йоськи, ніж болізні і крикливі вправи Гаврилові.

Всякому своє і всяк про його турбується, його хвале.

Музика заграла танцюристу якусь. Скрипки аж хрипіли та пиляли, флейта аж у вухах різала — пищала, фагот — як забій дзвона придавлював то в тому місці, то в другому. Паничі застрибали ще дужче по доріжках, деякі підгравали на язиці, панянки потяглися за ними тихо, поважно, як пави, волочили свої хвости, слідом за ними маміньки, з покритими платочками головами, виступали якраз у гру музики; а старики стояли собі то купками, то попарно, один проти одного і, розводячи тихо руками, щось розказували; їм байдуже була гра музики, байдуже

і біганина молодіжі, про якісь або ж служебні, або ж житечні діла вони розмовляли — рахувалися.

У той час у садочок увійшла панянка. Невеличка ростом, з болізним блідим лицем, з запалими щоками, з глибокими чорними очима, в котрих світилася і нужда уже давніх літ, і горе давніх часів, і сирітство в чужій чужині. Одіта вона було простенько: у всьому чорному, шовкові коси підв'язані червоненькою биндою і нічим не покриті. Тихо похнюпившись, пройшла вона геть від людей і сіла аж на самій крайній лавочці, спиною до прохожих і лицем до річки, що внизу текла і тихо мила білі піщані береги. З того боку видно було високий очерет, котрий якось сумно шумів і шелестів своїм листом, за очеретом луг; річка проти сонця, немов довгий шмат дорогої червоно-вишневої матерії, то складалася у невеличкі хвилечки, то розправляла свої зморшки і скручувала їх знову у круги; по річці тихо пливли утята, гусята; по їй же слалася і луна від музики і плила собі геть, кудись-то далеко.

Панянка сиділа на лавці і чи лічила ті дрібні хвилі на воді, чи дослухалася до таємного шелесту очерету, до викриків музики, чи, може, до гомону людського,— ніхто не вгадає. Лице її було сумне, задумане; очі, немов сном повилися — змеркли; вона сиділа, як з каменю виточена, ні поворухнеться, ні заколихається... Паничі, проходячи недалеко коло неї, викрикували їй різні викрики.

— Бажав би я знати, об чім та чорненька, невкрита головка гадає? — каже один так голосно, щоб голос певне доніссся до її вуха, та ще й придавлює на слові «невкрита».

— Об тім, щоб хто покрив! — крикне другий, і ціла купка голосів, як злякане стадо гусей, полетить реготом угору.

— Добрий вечір, моє серденько! — кричить третій і розшаркується, розмахуючи руками у той бік, де сидить панянка.

— Хіба ти знакомий?

— Так хочу познакомиться. Може, знаєш?.. А кусочок неабиякий — низенька, маленька, чорнявенька.

— Хто ж вона така?

— Учителька, хіба не знаєш?

— Учителька — го-го-го ! Учителька — га-га-га! Учителька — ха-ха-ха!.. — кричав панич, реготав, гоготав, і ніхто б не відгадав, чого і від чого.

Той крик, те гоготання і регіт доносилися до її вуха; та вона мов не чула, сиділа, як стіна, глуха і німа, і тільки в темних очах її коли-не-коли схоплювалися іскорки гніву, та жаль білив її сухе і біле лице ще більше. Вона кусала свої губи, щоб не заплакати, і пильно дивилася на річку, по котрій йшла хвиля за хвилею. Та вона не бачила ні хвилі, ні річки, сльози застилали її очі, а тяжкі думки давили каменем на її душу. «Що їм зробила я? Чого хотять вони?» — стукотало її молоде серце. І зажадавши, поки люди повернули за круг, вона шпарко устала і метко вийшла з саду.

II

Це була Олександра Петрівна Погрібна. Уже третій місяць, як приїхала вона у місто, не знать хто, не знать звідкіля. Прислали з губернії бумагу, що у Мирне в школу учителькою буде Погрібна. Загомоніли люди, коли почули, немов за яке чудо; чутка в один день облетіла місто з кінця в кінець, зачепивши в кожного питання: що ж це воно за знак? І що за панянка, котра зібралася у чуже місто учителькою? Багато було говорено, багато передумано. Справник казав: «Це з тих — молодих, учених, через яких життя нема, за цією треба слідити, треба дивитися обома, щоб часом...» Справниця догадувалася, що це, певно, з Цюріху. Смотритель, низенький, товстий, лисенький панич, казав, що це все не так, що якби так, як каже справник або справниця, то не прислали б, а то бумагу дали; значить — певна. За смотрителем руч потягла головиха.

Головиха пишна, завжди розряджена, як жидівка, гладка та рум'яна пані, весела, жартовлива, не дивлячись на свої вже немолоді літа, та байдуже! Кому ж привід молодим дать, як не головисі, кому ж перед у місті вести, як не їй. Справниця б хотіла — та чи справниці ж то, худій, чорній, довгобразій і небалакучій, мірятися з головихою? Справниці, столбовій дворянці, ніяково те, що купчиха перед веде, у всьому привід дає. Та що ж ти зробиш? Ще з того самого дня, як справниця познайомилася з головихою, не подобалися вони одна одній. Через кілька часу справниця назвала головиху повією, а головиха повернулася, усміхнулася і прозвала справницю понурою. І розділилося з того часу все панство Мирного надвоє; все чиновне старе потяглося за справницею, все молоде не-

чиновне за головихою. І тепер головиха не те, щоб і сама не здивувалася великим дивом, почувши таку чутку, оже, дізнавшись, що справниця не менше від неї здивувалась, зараз повернула навпаки і зараз почала всюди казати: «Що ж тут такого чудного або дивного? Слава богу, що й нам, затулкам, відкрилася стежка до праці на користь громади, і тільки одна недалекість або чорна заздрість здібна на те, щоб кинути каменюкою у такий благий почин. Є ще люди, котрі бояться за себе, щоб часом не спіткнутися та не впасти; ці завжди не тільки проти такого святого діла, а ще видумують про його усякі брехні і лякають других людей, таких не варт і слухати!» — казала головиха, закидаючи палицею у чужий город.

Та й справниця неспроста. Бувши на вечорі у смотрителя, де була і головиха, прямо при їй сказала, «що та, котра пустилася на учительство, певне, на все пустилася», ще й придавила на слові в с е,— і що усякий, хто стане правувати, певне, сам такий. Не можна було на такий прилюдний випад сказати що-небудь, не прийнявши на себе тієї тяжкої погудки,— через те і головиха змовчала. Тільки то було грізне мовчання! Затаєну гадюку понесла головиха у серці з балу додому і рішилася віддячити.

Перше всього вона, щоб віддячити справниці, почала вербувати у свою гущу людей. Багато молодіжі усякої потягла за нею руч. Панянки звали її тіточкою, паничі — мамою святого діла. Головиха узялася перше-на-перше, коли приїде учителька, зараз завербувати у свій гурт, узяти під своє крило школу, ради приміру віддати і своїх дочок у школу — хай учаться з мужичатами і бідотою. Знайшовся і писака. Написали у газету: примірник тої газети виписаний був у сотнях листків, кожному знакомому і незнакомому давався листок на спомин.

— Дивіться! Дивіться! Що пишуть про нас люди в газетах. Що кажуть за Дарію Іванівну! От людина! От дорога! От ревнителька просвіти, волі! А ми, тут живши, кожен день Дарію Іванівну бачимо, балакаємо з нею і не бачимо — що за людина. Сліпоокі!

Головиха празникувала. Товста і висока, вона ще мов потовщала і повищала, пишна і велична — тепер царицею виглядала. Справниця була у саме серце уражена. Як? Вона, столбового дворянського роду, була заслонена від очей миру товстою купчихою? Коли вона прочитала статтю, то лице, чорне і худе, аж посиніло і витяглося ще дуж-

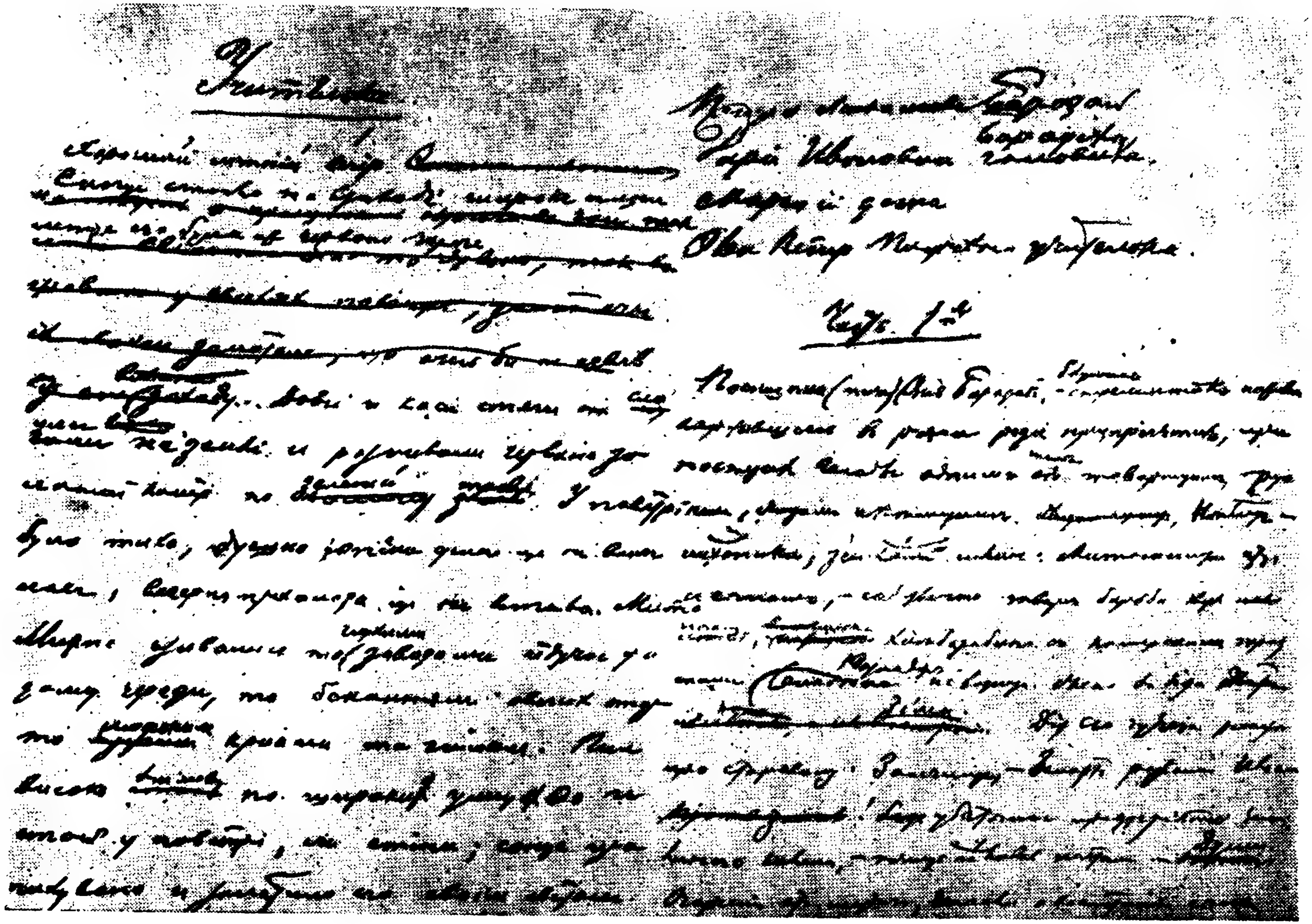

План твору, записаний на першій сторінці однієї з його частин — «Учительки». Автограф.

че; ув очах заходили хижі огні і зуби заскрипіли. Огонь і мороз зразу пройняли її усю: вона хотіла впасти в обморок, та не впала; тільки її усю страшно якось перевернуло; пальці, холодні, худі і довгі, скривилися, затіпалися; зразу зжмакала вона листок у м'ячик; швиргонула під стіл і розтоптала ногою. Цілий день вона не мала покою і не давала його нікому... Справник утік мерщій у поліцію і цілий день ганяв по всьому городу не знать за чим десятників; прислуга ж ховалася від справниці по бур'янах та поза коморами і проклинала у душі прокляту ту учительку, що так розгнівила їх бариню.

— Який чорт де не вирискається,— казала вона,— та все на наш непокій, щоб йому пусто було!

Під ту гарячу пору приїхала і учителька. Невеличка скринька з її збіжжячком свідкувала про нужду і недостачу; худе і болізне лице казало, що нужда була її неабияка; що приходилося, видно, бідолашній дівчині багато днів на одному сухому хлібі сидіти. Привіз її жид на своєму обірваному возі і скинув прямо в шкільному дворі, де для учительки давалися дві невеличкі хаточки.

Бог зна, що їй її серце сказало, коли вона увійшла в свою нову селитьбу. Хати дихнули на неї холодом пустки, стіни глянули своїми полупаними боками суворо, непривітно — немов сердилися, нащо вона потривожила їх покій. Оже видно, ніщо те не мало урази на молоденьку і безздоровну дівчину,— її очі заіскрилися немов радістю та веселощами, у лице ударила краска і скрилася, серце поривчато затіпалося-забилося. Вона, як метелик, бігала по хатках і розмовляла веселенько сама з собою, де чому бути. Першу хатку вона рішила зоставити для гостинної, а другу, меншеньку, на опочивальню. «Отам, у кутку поставлю шаховку з книжками, там коло вікна столик, а тут кровать загороджу ширмою. І ця хатка буде у мене гостинною для хороших знайомих...»

Знову у неї очиці заіскрилися, заграли, на блідих щічках загорілося, і гаряче поривчасте зітхання колихало її груди. Вона заплющила очі і ухопилася за лоб рукою... «Скільки літ лиха, нужди та горя і — от допливла-таки до свого берега!» — зашепотіли її уста. Коли вона зняла руку і відкрила очі, то зразу червоні, жовті, зелені і чорні круги заходили перед нею, голова закрутилася, вона ще дужче поблідла і нерівними, тихими ступнями направилася до ліжка, на котре і злягла на яку хвилину. Злігши, вона

закрила знову очі і забулася. Коли вона відкрила їх, то перед нею стояла невеличка, повненька, білолиця і чорноброва дівчина, у темненькій ситцевій спідниці з білим передничком, у тонкій хороше вишитій сорочці; хороше причесана і чорнява головка її кругом обведена була двома товстими косами, перевитими червоною лентою. Дівчина стояла ні в сих ні в тих; вона бачила, що панянка лежала на ліжку бліда-бліда, немов мертва, хоч рот був і розкритий і з його виходило гаряче зітхання. Дівчина порвалася було торкнути баришню, як баришня сама розкрила очі і, миттю піднявшись, з дивовижею дивилася на непрошену дівчину. Дівчина, видно, засоромилася і шпарко замовила:

— Баришня, просила бариня...— тут вона якось похлинулася, загорілась, як мак, і знову замовкла.

— Баришня! Прислала бариня... спросити, чи не нужно, бува, вам чого? Може, казали бариня, кушати чого хочете, то просили бариня пожалувати до їх,— домовила і зробилась, як жар, червона.

Учителька любо глянула на дівчину, усміхнулася і промовила до неї:

— Чого ви, дівчино, так засоромилися? Не соромтеся. Ви славна така. Ви сама городянська?

— Нет, я з села. Я тільки служу тут у городі.

— У кого ж ви служите?

— У голови.

— Так се вас від голови прислали?

— Еге ж. Бариня, Дарія Іванівна, побачили, що ви приїхали, вони вже давно вас дожидали. У них, значить, з справницею та пішли нелади. Бариня наша за вас, а справниця проти вас, та й посердилися. А справниця наша сердита-сердита; якби не так, що справниця, то в неї б ніхто ніколи не вижив, і собака б не вижила; а то, що справниця — притягнуть, то й живи. Сказано зло! Так ото, як посердилися, то бариня наша щодня, щодня бо-жого все в вікно і видивляються, чи не приїхав хто на сей двір. А се як побачили, як закричать на мене: біжи, біжи, Горпино, мерщій біжи та попроси, може, чого треба баришні, може, кушати хотять, то щоб ішли до їх, як у свою хату; вони будуть раді бачити вас.

Баришня з дивовижею слухала швидкий розказ Горпини; очі її засвітилися, а уста скривилися якось призро.

— Спасибі вам, Горпино,— промовила вона до дівчи-

ни,— подякуйте від мене і свою бариню за її зазовини, скажіть, що мені нічого не треба.

— Добре, скажу,— одказала Горпина.— Прощайте! — І повернулася іти.

— Щасливо, Горпино.

— А кушати ж ви не хочете? — повернувшись, знову спитала Горпина.— Може, вам сюди принести?

— Спасибі вам, Горпино. Не треба. Я піду пообідаю у гостиницю. До того ж і місто роздивлюся, бо я у йому це вперше.

— Що на наше місто дивитись? Нема ніякого дива! Он як ми торік були з баринею у Києві — отам диво! Церков-церков, святих-святих! А тут немає ніякого дива. А гостиницю у нас жид держе. І я б вам не совітувала, баришня, іти туди. Пани, що наїжджають з сел, ніколи не зостановляються там, а все по знакомих. Бо, звісно, в жида і м'ясо несвіже, і все негарно. А краще я вам, баришня, принесу сюди з дому їсти.

— Ні, не турбуйтеся, Горпино, спасибі вам. Я піду сама у гостиницю та й пообідаю, а бариню свою подякуйте.

Горпина ще раз попрощалася і пішла з хати. Учителька здвигнула плечима. «От тобі й раз,— промовила сама до себе,— не встигла ще й приїхати, як уже стала і причиною спірки. От так люди!» З цими словами вона переділася, зачинила і замкнула хату і пішла улицею у гостиницю.

III

Дарія Іванівна тим часом, поки Горпина бігала на зазови до учительки, веліла прибирати всюди, пил стирати; дочці своїй старшій Марусі нарядитися якнайкраще; сама теж поспішала рядиться, як можна.

— Дивись, Оленко,— кричала вона на наймичку — дівчинку у чорній сорочці, демікотонній спідниці з червоним підпасом,— дивися у вікно, як тільки виткнеться Горпина, зараз же кажи; коли б вона забарилася, поки я розчешуся хоч.

І з цим словом миттю вихопила вона з голови черепаховий гребінець — товстих, чорних, засіяних уже просіддю, кіс не здержали тендітні шпильки, і вони грузько упали на товсті широкі плечі, розбігаючись уже по спині товстелезними в'юнами. Бережливо Дарія Іванівна по-

виймала з кіс шпильки, шпарко порозплітала, шпарко чесала і ще шпаркіше сплітала і складала їх на голові товстими вінками, приколюючи то в тім, то в другім місці шпильками. Голова була зачесана, жовта шовкова лента перевивала коси, і Дарія Іванівна, запитавши дочки: «Марі! Чи гаразд так буде?» — побігла у другу хату.

— Води! Води! — закричала.— Ох, боже мій! Бісові, гаспидські люди, мов уперше це, забули, що коли чешуся, то і води треба умитися. Води! Води!

Низенька чорнява жінка унесла у мисці води, положила мило і вийшла. Тільки що Дарія Іванівна почала умиватися, як: «Іде, іде! Горпина іде!» — крикнула дівчинка Олена.

— О боже! — закричала ще дужче Дарія Іванівна і з змоченим лицем, з милом у руках підбігла до вікна.

Трудно сказати, що за тривога покрила лице Дарії Іванівни; під шумом мила видно було, як дьоргалися її жили, очі розбігалися то сюди, то туди, руки, як крила у млина, заходили, забігали, і од вікна побігла вона до води, од води до вікна, потім майнула по хаті і одно милилася та натиралася милом,— уже воно своїм шумом убілило їй не тільки все лице, руки, а й голову і спадало шматками піни на розхристані груди.

— А це все через тебе, Маріє! — напала на дочку, що, як пава, розряджена сиділа, зложивши ручки, на крилечку, і на личку її ждання наложило свою печатку,— от-от одчиняться двері, Маруся скоче і зробе низенький кніксен.

— Це все через тебе. Поки вбереш її, поки вдінеш, то самій уже і часу немає! — бігаючи по хаті, тривожилася Дарія Іванівна.

У ту хвилину Горпина увійшла у хату. Дарія Іванівна не знала, що робити, і тупцювалася на одному місці.

— Благодарили баришня, сказали, що вони підуть у гостиницю обідати,— сказала Горпина.

— Куди? — криком-голосом вилетіло питання з рота Дарії Іванівни.

— У гостиницю, сказали,— удруге проказала Горпина.

Як хто шилом шпортнув Дарію Іванівну, як хто по щоці увірвав з усієї сили, так вона скочила.

— Роздягаться! — залементувала вона до дочки. Мило полетіло аж у третю хату; мильними руками ухопилася вона за коси, черепаховий гребінець з стукотом та зиком

покотився додолу, і хвилею посунулося волосся у піну мила. Вона їх рвала, тріпала, шпильки, як насіння під ногами, лущали.

— Я думала, добре що, я думала, благородна людина, аж воно видно... у гостиницю обідати, самій... одній! Прошу покорно! — кричала Дарія Іванівна.

Вона тепер справді була зовсім збентежена, збита з того шляху, по котрому йшла. Бажалося піднести велику-велику дулю справниці тими турботами, які вона брала на себе і ради школи і ради учительки,— уже була написана і стаття у газету, як стрівали учительку, з якими добрими допомогами, з матернею ласкою прийняли її городяни, а найпаче Дарія Іванівна,— а тут як на те! Закликали обідати — і вона, може, справді яка бродяжка без роду і плоду, відкинула від себе сі добрі зазови, відіпхнула першу руку помочі. Що ж тепер справниця скаже, коли почує? Тепер нема впину її злому язикові, нема перегороди її гіркому реготу... Уже перед очима Дарії Іванівни мелькало чорне, довге лице справниці, скручене злим реготом, [із] скривленим ротом, з котрого, як шелест гадюки, вирівалися слова з сміхом: «А що наші, здобулися? А що, добігалися? Ха-ха-ха! Хотіли добра від губернської...»

Дарію Іванівну всю перекрутило зразу. Знічев'я устромила вона у миску з водою свою голову, вода, розбавивши густу піну мила, зайшла у вічі, зарізала, як ножами. Дарія Іванівна підняла голову і вхопилася за очі руками — ще дужче, ще нетерпляче зарізало ув очі. Не розплющуючи їх, вона одірвала руки, махнула ними, і миска з водою полетіла прямо під ноги. Плаття, юпки залиті, змочені, по хаті побігли річки на всі сторони, а саме серед калюжі стояла Дарія Іванівна з розпущеними косами, з заплющеними очима, з розведеними руками, покрита милом, трусилася і кричала.

— Води, прокляті! Гаспидські! Щоб ви вилопалися! Горпино! Олено! Пріська! Води! Води!

На страшне желіпання її позбігалися усі і з великим дивом дивилися на свою бариню.

— Води скоріше! А то мило очі виїсть! — крикнула вона.

Горпина і Пріська побігли і шпарко вернулися — одна з ночвами, друга з глеком води.

— Нахиляйтеся, панієчко,— промовила до неї низень-

ка жінка, Пріська,— нахиляйтеся сюди над ночви, я буду зливати на вас воду. Держи, Горпино, добре ночви.

Дарія Іванівна нахилилася, Пріська лила на голову і шию воду і змивала мило. Насилу після третього глека Дарія Іванівна, уся червона як рак, розправилася і глянула очима на світ.

Тільки що ж то був за погляд? Кров злості налила очі, білки аж позеленіли, а в зрачках грали хижі огоньки... На той час повз вікна йшла якась панянка, уся у чорному, як галочка, з непокритою головою. Невеличка зростом, швиденька, худенька, вона зовсім не була звісна у місті.

— Хто то, хто то? — полонувши до вікна, запитала Маруся.

— Ото ж і учителька,— відказала Горпина.

Дарія Іванівна і собі глянула. Глянула, одвернулася і плюнула.

— Хоч би добре що, а то — киця, а піди з нею! Підожди ж! — з протягом промовила вона і ковтнула слину, котру була збиралася виплювати...

IV

У лиху, безталанну годину приїхала Олександра Петрівна на місце учительки; якась зла доля вишукала її на сей час і поставила прикметом страшенної спірки та війни між справницею і головихою. Місто, як під пожежу, голод або мор, заворушилося-загомоніло, стоустий гомін ходив від краю і до краю, з улиці в улицю, з переулочка у глухі суточки і там ворушив людей, і там не давав спати.

Цілих три дні місто гвалтувалося — воловодилося, бігало. Кожному хотілося бачити спершу всього учительку — що воно, відкіля вона і яка вона?

Побачили. Розібрали по кісточці, по жилочці; виміряли ріст, ніс, рот, уха. Одні казали, що ніс великий, а рот маленький, другі — що ріст маленький, а рот дуже великий, треті казали, що якби Олександра Петрівна мала очі голубі, то при її чорних невеличких косах, маленькому ростові, білявому личкові вона б була козир-дівка. Знайшлися і женихи, і свати. Суддиха бажала б таку копотушку мати в жінки своєму дурненькому синові Павлусеві, що ходив по вигонах та голубів стріляв. І вже була могоричила Паліїху, невеличку сухеньку бабусю, що на сво-

єму віку не десять і не двадцять пар спарувала, що сміла була, як яструб, і балакуча, як ластівочка; уже суддиха могоричила сю Паліїху розвідати про Олександру Петрівну, чи не проміняла б вона призрого учительства на невістку судді. Уже було Паліїха і збиралася у суботу одвідати Олександру Петрівну, як вона собі, сердешна сиріточка, мешкає на своєму хазяйстві; та суддиха раніше суботи побувала у справниці. Справниця, щоб завербувати суддиху у свою гущу, розказала про рід Олександри Петрівни. Вона нічого певне не знала, а все догадувалася, що воно так. Наприклад, вона казала, що, певне, Олександра Петрівна незнатного дворянського роду, коли не простісінька міщанка, бо дворянка б ніколи не стала своїми руками хліб заробляти,— для дворянської панянки є на те чоловік, котрий повинен усе для неї робити. І се була свята правда. Суддиха це все сама пережила. Через це тільки одна догадка справниці, що Олександра Петрівна міщанського роду, у голові і серці суддихи перейшли в несхибну віру. Далі казала справниця, що ще б нічого, коли б тільки міщанський рід,— бувають і міщани чесні, благородні; а то вона догадується, що тут щось не те... щось-то не чисто...

— Уже ж у неї батько, мати були? — питає справниця.

— Були,— одказує суддиха.

— І достатки були?

— А хто ж його зна?

— Та якби не були, то на що б вона так воспиталася?

— Правда, правда,— відказувала суддиха.

— А коли батько, мати воспитували дочку, то, певне, вони її і любили і душі в ній не чуяли.

— Правда.

— А тепер чого ж вона їх покинула? У чужу сторону невідому, де нема ні знайомого, ні родича, поїхала?

— Так, так...— дивувалася суддиха.

— Як хочете, Мотрона Пилипівна,— закінчувала справниця,— як хочете, я не кажу, що воно нестошно так, оже і діло не чисте. Се чимсь пахне. Уже ж побачимо. Треба тільки здалека на се дивитися, а не так, як головиха,— увернула справниця, натякаючи на ті безталанні зазовини, про які усе місто уже знало. Такою закруткою справниця зробила своє: суддиха, вилаявши уголос головиху і сказавши ще щось на вухо справниці, покляла-

ся ніколи не бути в неї. А приїхавши додому, чимдуж послала за Паліїхою, щоб у суботу не йшла до губернської міщанки, як почала з цього часу звати Олександру Петрівну.

Отак Олександра Петрівна і втратила свого жениха, про котрого вона і знать ніколи не знала і відать не відала. І чимало Олександра Петрівна понесла таких великих утрат з того безталанного часу, коли вона ступила своєю ногою на землю міста Мирного!.. Не було того дня, не було години-хвилини, коли б хто, покладаючи на Олександру Петрівну великі надії, побачивши її — немилосердно розбивав ті надії і не давав покористуватися тим нащадком Олександрі Петрівні. І Олександра Петрівна про те ні знать не знала, ні відать не відала, та й не хотіла ні знати, ні відати.

Коли приїхала, то на другий день побувала тільки у смотрителя, яко начальника,— а то як заперлася у своїх чотирьох стінах, то й сиділа там, як щур у горах. Обід їсть, говорили, вона у гостиниці, в жида, з тим, щоб носили його додому. І носили його щодня до неї. Обід, правда, гидкий, часто й густо з несвіжим м'ясом, з цвілим маслом або з чим другим недогодним — та що робить? Треба було миритися з тим. Другої гостиниці не було, і другого обіду не можна було дістати. Воно не те, щоб і не можна. Коли б не така горда Олександра Петрівна, коли б не така пишна, коли б не так неслася угору, не так негувала мирянами — мала б вона даремно щодня обід, мала б вона даремну і слугу, мала б вона і найщиріших подруг, і все б мала Олександра Петрівна. Купалася б, як сир у маслі. Та ба! Горда мужича воля не примусила дурну голову склонити перед панською улестивою ласкою; чорна кров, що текла у її жилах, бурлила не миром та спокоєм, а розладдям та розрухом.

— Гордячка! Мужичка! — склало послідній поговір про неї Мирне і впокоїлося, повернувши свої очі на другі прояви життя, що колисало собі, не дивлячися ні на жаль, ні на радість людей, а як машина, як млинове колесо, йшло собі своїм шляхом, своєю дорогою.

Не обернуло воно на себе тільки очей головихи. Зраджене, одурене надіями серце гірко билося у її грудях, як не оберталися і куди не поверталися її очі, а не бачили вони ніде нічого, окроме невеличку Олександру Петрівну, худу, суху, горду, невдячну, і серце її тяжко поверталося,

і вона кляла все на світі, свою гірку долю, а найпаче невдячну Олександру Петрівну.

Оже, сказати по правді, як не зраджена була головиха, якою не почувала себе нещасною, як не була у серці проти негідної дівчини, дуже копилившої ніс,— оже перед людьми вона завжди правувала Олександру Петрівну. Вона надіялася ще зломити ту горду волю, збити ту мужичу пиху своїм добрим словом, своїми добрими поривами, про які вона бажала, щоб її сторонники найдужче трубили у місті. І сторонники трубили всюди: у церкві, на базарі, в гостях, дома. Скрізь-скрізь, куди тільки можна було пролізти. І не можна, певне, не можна було не думати, що ці глаголи дійдуть до ух Олександри Петрівни. Вони доходили, вона чула їх і — німа, глуха осталася, як стіна або риба під водою. Головиха не знала, що далі їй робити... Ось уночі раз, не сплючи довго (бо де вже той і сон візьметься!), вона надумала... Гаряча голова її ще стала гарячіша, ув очах радість, у лиці жар, дух так і паше огнем.

— Оце ж, оце упослідне! — сказала вона.— Оце раз та й буде! Або пан, або пропав. Або добути, або дома не бути!..— І тихий спокій на крилах сну скував її ясні очі.

V

Олександра Петрівна не дослухалася до того гомону, що ходив по місту, не додивлялася до тієї спірки, що йшла між головихою і справницею; перед нею було діло, і вона віддавала йому усі свої зайві часи, всі свої зайві хвилини. Всією силою молодої волі, всією міццю свого хочу вона полюбила його... Чого їй дослухатися було до того стороннього гомону, що кружив кругом неї, кругом стін невеликої хатини, як табун галичі,— коли у її душі, в молодім серці був свій гомін, свої питання щодня, щохвилини окривали її голову, ставали нерозгаданими перепонами у її одинокому житті. Треба було їх розгадати, треба було їх так або інше порішити, бо вони не давали їй спати, не давали замовкнути. Вона ніяк не мирилася з своєю жіночою долею, завжди невільною, завжди полоненою другими. Вона з'являлася, вона бачила її то безжурною, веселою панянкою, котра, розодіта, як метелик, перелітала з хати в хату, з гостей на бал, з балу у гості з роєм паничів, котрі, як комарі, дзижчали у її завішані золотом вуха

про її небесну красу, про її дивовижну уроду, про її дорогі наряди, стан, ніжки, ручки... Вона бачила ту панянку з розвитим смаком до уборів, до краси, до гулянок, з красивою, але пустенькою головкою, з млявим, але прикритим тендітним лоном серцем... Вона бачила ту квіточку весняну, котра дожидала свого вітру буйного, що зімне, зірве її вродливую красу, і питала, невже се наша довічна доля? Серце її холонуло, душа нила, вона не хотіла миритися з тим, хоч бачила повсюди те... Ось ся квіточка і опала. Знайшовся-таки між меткою комарів один довгий, сухий та худий. Поки вився, поки літав, поки дзижчав у мляве серце, поки і воно таки забилося болізно, але забилося. Скільки раз її обливали, скільки раз одтирали — не змогли, віддали її комареві. І він, зірвавши дівочу красу, впився у мляве серце і що було тільки там живого — випив відразу. Поблідли тоді свіжі лепестки тієї квіточки і опали; навіки опали. Не стало квіточки, одне суховеньке стебельце коли-не-коли витиналося на світ божий з-за колись худого комаревого тіла. Тепер воно не таке сухе і худе,— комар перестав бути комарем,— розперло його, розтовстів, розжирів, шаноба і вповага літали кругом його, а багатство берегло ту шанобу і ту вповагу. А вона? Вона не знала її, вона скрилась за ним, пропала...

«Ні, тут не так щось, не те»,— казала вона сама собі і одвертала очі у другу сторону. З-за гіркого кухенного чаду, що очі їсть і мозок в голові круте, з-за нечистоти бідоти, недостачі, нужди, холоду та голоду визирала інша постать тієї дівочої долі. Вирощена у щоденній важкій праці, з дужими руками і ногами, з товстим станом, з широким лицем, з которого так і паше здоров'я та сила, з чорним тілом, під час не гаразд бува і прикритим, з високим лоном, під котрим билося здорове серце і гонило гарячу кров по широким синім жилам, теж весела, жартовлива. Але та веселощ і той жарт не серед теплої і чистої хати вирощені, не в холодочку далеко від сонця, а серед зимнього, кухенного, жаркого чаду, серед спечного, гарячого степового повітря і серед палких стяг пекучого сонця. Через те вони і віддавалися не тихим болізним кахиканнячком, а гучним реготом-сміхом на усю улицю поміж такими ж самими подругами, поміж неповоротними, сонцем запаленими, пилом закуреними, але з заліза скутими парубками. Тут, серед зеленого килима сирої землі,

серед квітучих городів та зелених садів, жартовливе її серце уперше якось неабияк затіпалося під гарячим поглядом чорного Василя або білявого Грицька. Стукнуло воно раз не так — і вже заграла, запінила у йому гаряча кров, заходив хміль по всіх жилах, ударив і в голову... Як найдорожче на світі щастя, пригортає вона свого милого до високого лона, що все ходором ходе, до гарячого серця, що як не розірветься, заглядає найлюбішим поглядом своїх чорних очей у його непрозорі, карі і мліє душею від великого напору кохання... Увесь мир для неї тоді ніщо — він коло неї і вона коло нього, він її любить, вона його кохає... Безбоязно вона бере його руку і каже: «Навіки»,— іде поруч його... Минув рік-другий; щоденна праця, клопоти, турботи. Там уже і третє плутається між ними і четверте кричить на руках. Міцні і дужі руки її потомилися, ноги підкосилися і спина згорбилася, по лиці турботи та нестачі провели одну-другу борозну. Хата стара, валиться, а часом і хати немає, подушне, мирське суше... Він ізсох, заріс. Від туги навернувся у шинок та й засів. Ні гіркий плач її, ні крик, ні лайка — не помагає. Не живе — мучиться безталанна і проклинає життя гірко, проклинає і той час, коли зійшлися і бралися, коли назвала себе найщасливішою в світі...

«І тут не так, і тут не те!» — каже сама собі Олександра Петрівна і відверта мучений погляд у іншу сторону.

Знову перед нею інша постать, інша доля. Серед місцевого гомону, крику, калу, п'яництва та ошукання виходе невеличке молоде дівча. Сама невеличка-дрібненька, одежина не панська й не селянська — чистенька, гарненька. Коли б менше зеленого квіту по білому полю, то сказав би, що одежина — якраз пристала до виду, котрий був звитий, мов з білої зірки та королевого цвіту. Тут і хміль батьків і розпуста материна взяли немалу собі долю. Очі, правда, сяють і грають, але то сяє лукава думка, а грає розпуста червивого серця. Личко її молоде, але вижоване, висмоктане і зжите. Багато, видно, воно бачило, багато пережило. Ось і усміхнулось, але сміється не воно, сміється хміль розбитим хриплим голосом, немов плаче на могилі загубленої краси, незнаного ніколи щастя, сміється кисло, болізно... Що з ним буде? Що з нею станеться? Так, сміючись, і зотліє, так і розпадеться десь...

Олександра Петрівна задрижала. Думка її не змог-

ла далі малювати такої постанови, і вона зовсім закрила очі.

Пусто, сумно... Стіни німі — ні привіту, ні одвіту, а питання, як мара, стоїть над душею, як сова, заглядає у вічі... Невже під такими постановами повинно скніти життя? Невже немає виходу, нема шляху, нема поля, де б і наша, часом і дужа, часом і недужа рука знайшла собі роботу, знайшла своє діло і разом ішла за другою, потужнішою, правда, але такою ж чоловічою рукою? Та не ховаючись поза другими, а на виду всіх. Відбирала однаково як похвальбу, так і догану, як одрадне слово, так і докору!..

Таке питання цвяхом стриміло у гарячій голівоньці Олександри Петрівни; гострим ножем поверталося у її молодому серденьку. «Ось же, бач, дали постать на тому широкому полі, що зоветься життям, і нам. І я зайняла її тепереньки і буду вести і доведу до краю. Всю мою силу, всю мою хіть уложу я у сю роботу. Не віддам її нікому, тільки їй. Я в кожну головоньку отих невеличких дівчаток укину жарину самостійної думки. Запалю я молоде серце і зроблю страшну пожежу. Я випалю всі ті будівлі, які змалу збудували там то ласки материні, то встанови і звичаї життя. Трудна моя праця, важка моя робота самій, одинокій. Може, де прийдеться і оступитися — оступлюся, але все не кину стежки, що вже намітила, дороги, що проложила... Хіба, хіба... Та чи мені, молодій, думати про те «хіба»?..»

І стільки молодого завзяття, моці та хіті виглядало у той час її ясними очима! Вони горіли, як у молодого звіряти, якимсь хижим огнем, серце билося, як перепілка в неволі, груди ходором ходили, личко горіло-пашіло... Яка вона була несказанно хороша у той час поривання молодого завзяття!..

Вона уміла не тільки шпарко загоратися, але і довго так горіти. Її натура, палка і завзята, не скоро холола, а залізна воля хіті заставляла коритися своїм думкам. І вона уся віддалася своїй школі. Вона мучилася і боліла, коли бачила, що учениця не второпає часом того, що вона розказувала. На всі лади, сторони вона гнулася-згиналася, а свого таки доходила. Не гризьбою, не докучливістю брала вона своє, а тихою ласкою, живим словом, метким, як стріла, разила вона молоденькі душі дівчаток-учениць, невеличкі сердечка і скликала їх до праці над освітою... Недаром вона вложила свою душу і серце в те

діло — за невеликий час вона знайшла своє: всі гучно обізвалися на її нестямний викрик і полюбили її як рідну матір. Вона було щаслива в тому гулі молодих голосів, що, не ховаючись від неї, питалися то з того, то з другого боку про те, що клопотало їх голову і не давалося зразу на розгадку. Вона ніколи того не розгадувала, а завжди вела так розмову, що учениця набігала сама на розгадку, дивуючись тому, що так усе просто, і дякуючи світом молодих оценят свою любую учительку. І учениця і учителька були щасливі у той час!

VI

У хатах головихи піднялося страшенне прибирання, вимивання та вимітання. В кімнатах і світлицях по мокрому полу лазять товсті молодиці, товстими колінами і обома руками шарують піл. Від гарячої води кал поодставав і стояв зверху полу, як дігтярна осуга зверху води. Тільки остається сполоснути раз свіжою водою, і пил, як віск жовтий, вийде сам собою з-за негамузної покрівлі. Оже ж жінки ще шарують, ще налягають на рогожі. Сама головиха стоїть на порозі у буденному заялозеному платті, дивиться на роботу жіночу і підганяє, коли яка відстає. Це ж у кімнатах, а на кухні теж свій гармидер, своя робота. Під вагою усякого м'яса ломляться столи та розвертаються ночовки; ножі поварів невгавно вибивають зорю, як москалі на барабанах. Дівчата і куховенні жінки прислуговують поварам, а в печі, як у пеклі, огонь гоготить, палає, аж чорні челюсті печі побіліли від страшного жару і коли-не-коли схоплювалися на їх, як зірочки, пекучі, ясні іскорки. Всюди шарпанина, біганина, порання, гармидер!

Що ж за ознака, що за причина? А те, що головиха таки домоглася свого — не тільки познайомилася з Олександрою Петрівною, не тільки була у її невеличкій хатині, а ще й Олександру Петрівну приводила раз до себе. Се було так. Головиха, як попечителька школи, намоглася раз на смотрителя піти подивитися туди. Смотритель заїхав за головихою, і обоє вони підкотили баскими конями у блискучому фаетоні під старенький рундучок школи. Смотритель скочив перший і подав руку, щоб звести головиху. Поміч його була уже пізня і ненужна. Головиха з великої радощі, не дивлячись на свої літа вже немо-

лоді, перепілкою скочила сама з фаетона, ласочкою помчалася по кривих східцях і ластівочкою защебетала у глухих невеличких сінях. У школі йшли саме уроки. Олександра Петрівна ходила по хаті і розказувала урок на завтра, дівчатка сиділи і слухали. У цей час зо скрипом шпарко розчинилися двері, і у школу ускочила головиха. Олександра Петрівна з дивовижею поглянула на незнайому паниху. Головиха зам'ялася, оглянулася назад — смотрителя не було коло неї, і вона осталася ні в сих ні в тих.

— Що вам потрібно? — з ласкавим видом запитала Олександра Петрівна.

Тепер тільки показався з-за спини головихи смотритель Хома Федорович Здір.

— А ви ще незнайомі? — басом заревів він, аж хата гогонула. — Олександра Петрівна Погрібна, наша учителька. Дарія Іванівна, головиха, попечителька школи.

Погрібна і головиха поклонилися одна до одної. Головиха зразу ожила, погляд її з соромливого перейшов у начальниче ласкавий.

— Ми вам перебили уроки? — защебетала вона.

— Ні, нічого, уроки наші вже кінчилися, ще трохи тільки не доказала до кінця уроки на завтра,— одмовила Олександра Петрівна.— Просю присісти,— забігала вона і вказала на два невеличкі стульчики, що стояли коло теж невеличкого столика коло стіни. Головиха і смотритель сіли.

— Може, полюбуєтеся знати, як учаться мої учениці? — запитала Олександра Петрівна і, не даючи часу відмовити на її питання, знову защебетала:— Коли я їхала сюди, то ніколи не ждала таких здатних до науки застати дівчаток. Тепер я тільки побачила, що ці маленькі головки на все здатні. Чи це вже талановита така урода, чи що інше — не знаю. Тільки мої учениці учаться так, що ще трохи і їм нічого уже буде мені вчити, а вони будуть мене учить.

Головиха усміхнулася на все своє широке лице і промовила не без пихи: «Скажіть пожалуйста! А ви, Хома Федорович, казали, що жінки не придалися до науки, що вони тільки до пряжі та до хатнього хазяйства вдалися».

— От тоді й я казав! То був погляд такий у писателів, і треба правду сказати, що ніхто того погляду не розбив ще як слід. Тільки усього я й казав, а ви зараз — не придалися до науки!

Олександра Петрівна стояла коло них і ждала не кінця їх спірки, піднятої так, на сміх, щоб краще помалюватися, а одмови на своє питання. Їй було ніяково знову його сказати, а й слухати їх спірки теж не хотілося. Вона не знала, що їй робити, і тільки дивилася то на дівчаток, то водила очима по школі. Правда, їй недовго прийшлося ждати. Смотритель перший вивів її з її чудної постави.

— Та годі нам споритися,— сказав він,— краще полюбуємося знаттям учениць Олександри Петрівни.

Олександра Петрівна попрохала вказати на одну з дівчаток. Вибір упав на невеличку дівчинку Прісю Приступину, з білим, як льон, волоссям, з темно-синіми, як небо, очима. Її окликнули, і мале дівчатко, вийшовши з-за скам'ї, покопотіло до чорної дошки, що стояла серед школи. Молодим дзвінким голосочком внятно і сміло вона відказувала на усякі питання, які тільки їй не казали смотритель, учителька або головиха. Питати більше було вже нічого. Головиха прикликала дівчинку до себе, спитала, як звуть і прозивають, погладила по голівці, поцілувала у рожеві щічки і відправила на місце.

Викликали і другу, довгобразу, чорну, з чорними, великими, як слива, очима. Ся теж відказувала на кожне питання безбоязно і уміло. Перекликнули деяких з місць — усі відказували як треба. На жовтому сухому виду смотрителя після сього розлилась якась ясна радість, а на широкому червоному головихи — утіха. Міцно здавлюючи за руку Олександру Петрівну, вони дякували їй; при сьому случаї головиха не проминула помалюватися перед Олександрою Петрівною і своїми добрими заміраами, і ліберальним напрямком думок. Вона виказала перед усім класом дуже пишно і квітчасто свою радість, що Олександра Петрівна, так безкорисно віддавшись праці, робить таку важну послугу, чим явно доказує, на що потрібна і жінка в загальному громадському строї життя. Був той час, коли дивилися на жінок, як на красу, як на квітки, котрі затинав за свою шапку кожен з чоловіків. Минув той час навіки, життя розломило своїм напором той старечий погляд, і жінка стала рука повз руку чоловікові не як слуга або квітка, а як справжній помічник і товариш... «Ви, Олександра Петрівна, перша доказали це на ділі. Не дивлячись на поговори людські, плюючи на їх брехні, ви прямо йшли до наміченої вам цілі, і праця ваша показала, що ви вийшли з знаменем побіди! Хвала

вам! Хвала і молодим ученицям. Позвольте ж тепер мені, Олександра Петрівна, надіятись бачити вас у своїй хаті, балакати з вами не як чужа стороння людина, а як товаришка і однодумна з вами людина; а вашим ученицям позвольте на ту неділю учинити в моїм домі ігрище. Певне я маю надію і вас бачити разом з вашими хорошими ученицями».

Олександра Петрівна нічого такого не тільки не ждала стріти, а чи й снилося їй коли таке, їй, без усяких гадок, без надій на славу узявшись за діло з усією любовою молодого серця і запалом гарячої душі. Вона стояла і слухала квітчасту річ головихи; в погляді її вона бачила лукавство та хвастощі, в голосі — влесливість. Їй хотілося обірвати довгу нитку тієї речі, та подумала, а може, й се для школи згодиться, і залишила. Просто і мовою і геть-то не квітчастою вона подякувала головиху за її теплий привіт, за ласкаве слово і пообіцяла як учениць пустити, так і сама прийти у неділю.

Через се то і прибирання таке у хатах голови. Головиха готувала бал на усе місто; їй хотілося показати себе і показати не з такого темного боку, з якого показувала себе досі справниця, а з кращої сторони, з сторони прихильності до добрих замірів, до добрих починів. Балом вона думала виказати се: учениці, учителька, ціла низка речей, що готувала на сей час як сама головиха, так смотритель і інші з гурту головихи,— якого ще кращого треба доказу! До того ж про сей бал можна напечатати й у газетах, з його веселими іграми, з його теплими річами і... вислaвити себе не тільки на все місто,— що місто? На всю Росію, на всю Європу, перекинути чутку через море туди і в Штати і там показати, на тім боці землі, що на сьому діє рідна сестра жінки тієї сторони. Слава, як та зоря, стояла перед очима головихи і, як радуга, обвивала пругом увесь світ. Від того головиха так і турбувалася, так і піклувалася коло всього.

VII

Прибирання та порання зробили в хатах головихи, як в раї божім,— чисто, ясно, хороше. Стіни, як мармур білі і блискучі, були уквітчані цілими вінками квіток та всякої рослини, барвінку, конуперу, м'яти; столи заслані багатими єдвабними скатертями, по жовтому полу бігли

смуглясті, як підв'язки у панянок, доріжки через усі хати од порогів до порогів. Холодок і пахощі стояли в хатах і приятно уражали кожного вхожого. Сама господиня, розряджена, як тільки буває на великдень, у жовтогарячому шовковому платті, з усякими зборочками та оборочками, у білому з жовтою рожею на тім'ї і довгими жовтими лентами чепчикові, з сяючими одрадою очима, з веселим свіжим лицем, стрівала кожного аж у передній і проводила з ласкавими речами у велику світлицю; тоді як дочка, тоненька, як оса, розряджена у легеньку білу кисею, унизана з усіх боків рожевими квітками, носилася, як метелик, по світлиці від одної групи панянок до другої, з великим смаком цілувала всіх і кожну, викрикувала молодим голоском свої одрадні почуття і сміялася дзвінким сміхом. На сей день сам голова геть покинув давню привичку,— з церкви навідатися до лавки,— і прямо причвалав додому у новому сукняному сюртуці, довше, правда, завждешнього, оже і не міщанського покрою, з червоною шовковою хусткою у руках і срібною табатеркою. Він сидів собі геть аж у кутку, зложивши на животі руки, причому його шовковий червоний платок спускався аж до самого долу і показував свої заткані квітки, і вів розмову з старенькими панами про спеку надвірню, про службу божу і про другі випадки того дня. Молоді паничі, у чорних куцих сюртуках, увивалися коло панянок, із уст їх, знай, вилітали люб'язні речі про красу та вроду, про любов та муки серця, за що панянки дарили їх то огненними лукавими поглядами, то дзвінким веселим сміхом. Все гуло і ревло, як бджола раннього ранку, свіже, молоде й веселе. Тут не було місця ні суму, ні тузі,— то доля нужди та недостачі, а тут було всього вдоволь, більше ніж вдоволь, було всього багато, і все те обвівав любий холодок хат, приятні пахощі квіток та духів і люб'язна приязнь хазяїнів.

З церкви зразу прийнялися до чаю; задзвонили хрусталеві стакани, загули срібні ложечки, опускаючись на дно пахучого чаю, і пішли пахощі від нього по усіх хатах. Лакеї з великими підносами, знай, снували по хатах, у того брали порожній стакан, тому давали повний. А за лакеями Горпина, у білому ситцевому платті, з червоною стрічкою на голові і свіжою рожею у косах, носила цілу корзину сухариків, крендельків і другого печення до чаю. Свіже рум'яне її лице з чорними очима й бровами, неве-

личкий зріст з круглим низьким станом і високим лоном брали на себе очі молодих паничів; не один і не два нарошне довго рився у корзині, буцім вибираючи сухарі, а проте любувався її чорними віями, її високим лоном або рум'яним личком. Секретаренко з суду, усім відомий джигунець, не втерпів і вщипнув за бік, проходячи повз неї; Горпина тільки гнівно глянула на секретаренка, і очі її зробилися ще кращими, ще темнішими... Панянки засміялися, паничі почухали голови, а батьки провели по хаті очима.

Це не вкрилося від веселого ока головихи, і вона поскварилася пальцем на секретаренка, наділяючи його якоюсь кислою усмішкою. По заклопотаному її виду, по розбігаючихся у сторони очах видно було, що їй не до сміхів; щось-то було в її серці, щось-то її турбувало, журило. Та як і не засмутити, що ось уже і чай на одході, а учительки немає та й немає. І в церкві не було, і сюди не приходе. Що воно за знак? Може, й не буде?

І сновигає головиха з хати в хату з заклопотаним лицем і розкидає на всі боки свій смутний погляд, а в серці почали ворушитися досада, сум та жаль. Уже й Хома Федорович, підійшовши тихенько запитав: «А що ж це, її не буде?..».

Дарія Іванівна нічого не сказала, тільки якось болізно глянула на Хому Федоровича і здвигнула плечима. Хома Федорович, як журавель, повернув собі далі, а головиха зосталася серед хати з мученим поглядом. Гості стали примічати, що щось-то не ладне; дехто з панієк з жалем у голосі питав її, чого вона сумує. Головисі приходилося проти серця усміхатися, щоб замазати хоч трохи свою досаду.

Чай одійшов, гості снують по хаті, дожидаючи, що пора б уже і пропустити і що ситніше від чаю перекинути, та вже й час той, а по хазяйці видно, що вона й не дума про закуску. Ходить ще сумніша, ще темніша. Аж ось зразу немов хто сипнув на неї краску, загорілася вся, очі запалали, заходили у їх іскорки радощів і по виду пробігла довга і весела усмішка. Так усміхається мале дитя довго й радісно, як стрінеться з любим поглядом матері. Вона побачила у вікно, що чорна постать заколихалася на рундуці школи, зійшла по східцях на зелене дворище і направилася прямо до її двору. То була Олександра Петрівна. Незабаром перебігла вона невеличкий майдан, що

розділяв школу від оселі голови, і опинилася коло вікон. Всіх очі кинулися роздивлятися; та Олександра Петрівна швидко ходила і, як тінь, промайнула повз вікно. Дарія Іванівна кинулась у передню, куди увійшла і Олександра Петрівна.

Дарія Іванівна кинулась обнімати та цілувати Олександру Петрівну, а Олександра Петрівна вибачалася, що заставила, може, себе дожидати.

— Та нічого! Нічого! — казала радо головиха. Далі як закричить: — Машо! Машо!

У передню ускочила дочка і опинилася між матір'ю і учителькою.

— Ви ще незнайомі? — пита головиха.— Ну, то ж я вас познайомлю — моя доня, а це — Олександра Петрівна — учителька. Мені здається, що ви зразу полюбитеся одна одній.

Доня стояла і з дивовижею дивилася на біле маленьке личко учительки, на здорові очі її, темні, як ніч, чорні, як бархатка, тихі, покійні, повні любові і розуму.

— Машо! — крикнула головиха на здивовану дочку. Маша, як уколота, кинулася на шию Олександрі Петрівні і почала міцно пригортати та смачно цілувати.

— Яка я рада! Яка я рада! — пищала Маша, цілуючи та обнімаючи Олександру Петрівну.

Незамітна усмішка пробігла по тонких устах Олександри Петрівни і заграла у чорних її очах. Вона її здержала і одмовляла тихим цілуванням на жаркі поцілунки Маші.

Потім головиха, узявши під руку Олександру Петрівну, увела її у світлицю, де вже насторочилися всі їх ждати. Олександра Петрівна, увійшовши, приязно до всіх уклонилася, а головиха промовила: «Олександра Петрівна Погрібна». За тим вона підвела її до деяких з панів, познайомила і мала була вже посадити, як дочка з цілою низкою панянок заневолила у своє коло Олександру Петрівну, і кожна з них підходила, обнімала і цілувала її. Насилу Олександра Петрівна виневолилася з тих обіймів, як почали паничі підходити, знайомитись, прохати прийняти і їх у свої знайомі; секретаренко був бовкнув: «Прошу любити і жалувати». Та Олександра Петрівна такий звела на нього погляд, немов кип'ятком обдала, і після того за цілий день і не чутно було секретаренка. Перейшла молодіж, почали підходити батьки, і кожен з них

казав що-небудь або смішне, або люб'язне Олександрі Петрівні, і кожного слухала Олександра Петрівна, кожному подавала свою маленьку суху білу ручку і прегарною усмішкою одмовляла на привіт. Їй уже аж остогидло одмовляти, остогидло руку подавати. Коли б вона знала, ніколи б була не пішла на таку збірку людей. Ось уже і послідній Хома Федорович поздоровався з нею і одійшов. Вона така рада була і сіла відпочити; коло неї, поза нею і кругом неї як стіна стали панянки, і коли не та, то друга казали їй які-небудь питання. Вона усім одмовляла, всіх вдовольняла як тільки змогла; хоч добре знала і бачила, що і питання ті і одкази її зовсім не нужні були нікому; що тут нужна була тільки вона, як людина, котру уперше бачать так близько усі, як фігура, котру треба зміряти від голови до ноги, від носа, рота, зубів, волосся до кожної булавочки у її грудях, до кожної збірочки у її платті. Вона бачила, як білява панянка, питаючи її, штовхала чорняву свою подругу ліктем у бік і вказувала очима на її підрізані коси; як друга, прищурюючись, зміряла її зріст, третя вилупила баньки на її чорні очі. Кожна, питаючи, робила своє. Удовольнившись, панянки розімкнули своє коло, порвали його на пари і, ходячи по хатах, щось шепталися. Маша тільки сиділа, як на голочках, коло Олександри Петрівни і на кожне питання її відказувала або ні, або так, а при кожнім розказі сплескувала руками і веселим сміхом або здивованим викриком наділяла Олександру Петрівну. Паничі задивлялися на її чорні очі, оторочені довгими віями, а вгорі чорними бровами; вони поривалися забалакати з нею, та якось сміливість їх, як дим, розліталася, коли вона зводила на кого свій гарний глибокий погляд. Старі пані сиділи мовчки і мовчки дивилися, тоді як їх чоловіки, знай, підморгували один до одного очима.

— Шкода,— хтось вимовив,— тільки й краси, що очі, та й то великі. Сухе та щупле!

І незабаром очі їх направилися на цілу лаву пляшок з горілкою, з вином, з наливкою, що на великому підносі уніс один лакей і поставив на столику у кутку. Трохи перегодом показався на порозі і другий лакей з ще більшим підносом, трохи не в сажень завбільшки. На подносі лежав такий же завбільшки пиріг. Побачивши таку величну штуку, кожен з боязню подався назад і дав дорогу ла-

кеєві. Лакей уніс і поставив його на столі серед хати. На пирозі зверху наложена була здоровенними літерами написа: «Жіноча воля і освіта», а кругом різні малювання з тонких ниток тіста. Тут були і рожі, і лілії, і листя, й стебла, а в середньому крузі у лаврових вінках друга написа з літер «О. П. П.»

Коли подали пиріг, то поважна господиня веліла налити по хрусталевих чарках венгерського, що вже десять літ стояло в погребі її чоловіка. Налили і рознесли, спершу паннам і паніям, а потім панам і паничам.

Господиня узяла чарку в руки і з сяючими очима, черзвоним від якоїсь тривоги лицем виступила уперед за стіл і почала річ:

— Чесні панове! Ззиваючи вас на сьогоднішній бенкет, я поводилася не простою думкою погуляти, повеселитися, як було завжди у нас і в других сторонах, не думка хазяйки, щоб ухвалили працю рук її та догляд невсипучих очей, поводила моїм бажанням,— ні, інша думка заснувалася в моїй голові, інші почуття в моїм серці й душі. Дихнула воля — і опали міцні пута, що цілі віки держали людей у неволі, дихнула воля — усміхнувся простір, раби стали вільними. В цьому вільному потягу віку досі була одна ще неволя, одна ще рабиня, котра несла на своїх руках важкі пута господарської, хатньої обузи і не сміла нарікати на свою гірку долю. Се жінка. Аж ось засвітило святе сонце волі, повіяв вітер простору і сонце спалило пута, а вітер розвіяв той попіл, і жінка вийшла з вільними руками на широке поле і попросила своєї постаті. Годі їй сидіти взаперті, годі їй бути прикрасою та рабинею свого чоловіка, годі їй знати одні хатні діла, дітей та наряди, хазяйство та кухню... Життя кличе і її, дає і їй у руки роботу. Аби хіть, а робити досить. Правда, що ще довго буде вестися боротьба жінки за її волю,— ще ціла ватага за нею і попереду неї стоїть і хоче знову її закувати, знову її зневолити. Та то дарма! Кращі люди сього віку, все молоде, свіже, розумне — за неї, все старе, неповоротне, що вже зжилося з такими установами життя,— проти неї. Та що з того! Старе — помре, грядуще — молодого, грядуще — жіноча воля! І се, зібравшись, ми з'єднаймося в єдине почуття до добра, до волі і в один голос викрикнемо: За волю жіночу! За її освіту! За її грядущу працю! Сла-а-в-ва! Сла-а-в-ва!..

— Сла-а-а-а-в-ва! — загуло з усіх боків, заревло з

усіх сторон, і викрик вирвався у розчинені вікна, як клекот табуна [гусей] по широкому майдану.

Головиха надпила трохи з чарки і стала, за нею і другі потяглися до чарок, деякі, вгледівши, що головиха трохи тільки надпила, і собі так зробили, а другі вихилили до дна.

Головиха, обвівши усіх очима, знову почала річ: «Ми зараз випили за жіночу волю, освіту і працю. Нам ще остається випити за тих перших, хто, не дивлячись на наругу людей, на їх наговори, пішов прямо проти всіх і невеликими своїми силами, чесною та щирою працею зумів доказати, що жінка на все здатна, зумів загородити брехливі роти, заплювати заздрі очі. Я прошу, панове, випити за здоров'я нашої дорогої учительки Олександри Петрівни Погрібної, ради котрої і сей бенкет учинен. За здоров'я Олександри Петрівни! Ура!»

— У-р-р-р-а-а! — загоготала хата, і роти потяглися до чарок.

Олександра Петрівна все те слухала з якоюсь тривогою в грудях, мов її лихоманка била або вона перемерзла дуже. Серце її тріпалося, по виду то жар, то холод пробігав. Кожний до неї підходив і цокався з її чаркою. Мовчки і кланяючись кожному, вона цокалася. Коли скінчили цокання, то Олександра Петрівна якось зразу, немов хто держав її ззаду, порвалася уперед і стала рядом з головихою. У чорних очах її заіскрилися невеличкі іскорки, губи тремтіли, і вся вона ще більше поблідла.

— Коли збиралася...— замовила вона тихо, ледве чутно.

— Тсс...— засичало по хаті, і всі зразу мов поніміли.

— Коли збиралася я,— піднявши вище голос, почала знову Олександра Петрівна,— коли я їхала сюди, то ніколи і в думці у мене не було нічого такого, не славу залучати, не менння вславити кликала мене доля, а гнало мене безхліб'я, гнала мене нужда та любов до мого діла...

Вона стала, бо далі не змогла казати, кров линула у її бліде личко, зітхання було важке. Перевівши духа, вона знову замовила:

— Одначе я дякую нашу господиню за її теплі пожадання, за її допомогу, за все, за все дякую Дарію Іванівну і п'ю за її здоров'я.

— Молода! — хтось викрикнув з кутка.

— За здоров'я дорогої господині Дарії Іванівни! — роздався другий голос і покрив ту запримітку.

— Ур-ра!.. — загоготало навкруги і зовсім стерло ту уразу, яку зробила запримітка на личку Олександри Петрівни.

Пішла робота ротам та зубам. Страви — столи ломили, вино лилося річкою. Брязкіт, дзенькіт, викрик пожадань носилися по хаті. Утомилися їсти, утомилися пити. Почали ділити і різати пиріг. Тоді тільки згадали, що немає ні одної учениці. Господиня повернулася до Олександри Петрівни і тихо питала, чому нема нікого з учениць.

— Не знаю,— відказала Олександра Петрівна,— ви їх прохали?

Господиня закусила губу і відійшла від Олександри Петрівни з похмурим видом. Вона не ждала такого. Вона думала, що Олександра Петрівна збере своїх учениць і прийде разом з ними на бал, тоді як Олександра Петрівна від сього сама тікала. Вона тоді, коли головиха прохала її, сказала, що не має нічого проти того, коли головиха збере до себе учениць; а щоб самій збирати, самій вести непрошеній на чужий бал — вона і в думці не мала. Та й яке право мала вона над дітьми, у котрих є батько-мати або брат-сестра, відривати їх від дому і вести у чужий двір на погулянки?

Головиха розсердилася. Тихо на вухо сказала вона об цьому смотрителеві, той передав другим старичкам, і всі вони положили, що Олександра Петрівна молода ще та зелена!

Одначе, щоб так не кинути сього діла і як-небудь його поправити, головиха порозсилала усіх зайвих прислуг до ближче живучих господарів, у котрих були дочки учениці, з проханням пустити їх на погуляння. Через кілька часу почали приходити і учениці. Зібралося їх душ десять — п'ятнадцять, і крутились вони у другій хаті коло зеленого гільця, унизаного золотими оріхами, пряниками, конфетами і іншими ласощами. Вони були раді, і їх молоді оченята сяяли щастям. Сяяли щастям, дивлячись на них, і очі учительки. Вона тільки те і робила, що бігала до них у хату, забавляла їх, питала всячини, хвасталася перед другими своїми ученицями. Венгерське, як не мало вона його випила, а все розігріло кров, розв'язало мову. З білим личком, закрашеним легесеньким ружинцем, з чор-

ними блискучими очима, вона металася і щебетала, рада, як сама радість, щаслива, як щастя.

— Ви не повірите,— запопавши хазяйську дочку, хвалилася вона їй,— яка радість підіймається в моїй душі, як розщебечуться мої учениці. Та каже одно, друга спорить, що не так, підуть видумки-вигадки, докази. І видно по очах, як займається думка у молодих головоньках — так вони і заіскряться, так і засяють... Бачиш, як піднімається на ноги, правда, слабий, як мале дитя, розум, а все ж розум... Що підніметься, то й упаде, що встане, то знову туди ж гепне. Боже ж, яке щастя! У мене в грудях аж тане від радощів...

Маша слухала, що казала Олександра Петрівна, і піддакувала. Вона не поняла нічого з того, що вона казала. Слова пролітали повз уха, як вітер, а в голові Маші було своє, думка носилася десь далі, очі бігали за виступами молодих паничів. Вона рада була, коли б як Олександра Петрівна кинула її і забалакала з ким другим; тоді б вона залилася веселим сміхом з подругами, пожартувала з паничами.

«Устряла ж, господи!» — подумала Маша і якимись олив'яними очима дивилася на Олександру Петрівну і піддакувала.

Олександра Петрівна піддакуванню давала віру і ще дужче розпустила свою річ. Вона не бачила, що вся молодіж дивилася якось чудно на її щебетливу мову, що батьки хитали головами, чухали потилиці і пили більше, чим нужно було, що панії тихесенько шепталися. Вона була щаслива, викладала перед Машею свої думки за ту або другу учениць. Найбільше хвалила вона одну чорняву, некрасиву і бідну дівчинку Орисю.

— Ніхто проти неї не вистоїть ні в чім,— казала вона,— коли б при її розумові та добре серце, а то, нігде правди діти, вона трошки зленька,— то і не знаю, що б з неї вийшло. А от же, дивіться, так і пропаде, живучи тут, так молодий талант, не розвившись, і згине. Раз, що вона не вродлива, а се тут перше усього ціниться, а вдруге — бідна...

Маша її не слухала, хоч приязно дивилася ув очі. Коли Олександра Петрівна замовила за вроду, то мов хто розбудив Машу, вона аж затіпалася і зараз же не дала докінчити Олександрі Петрівні своєї речі.

— А ви не бачили нашого полкового казначея? От

уродливий! Ні один панич не зрівняється з ним! А очі? Ми з мамою трохи не посердилися. Мама кажуть, що у його очі не красиві, дуже вже, кажуть, чорні та блискучі. А я й одмовляю мамі: а які ж, кажу, ви лічите за красиві, чи не сірі, як у кота? Мама так розсердилася, так розсердилася тоді, бо було прилюдно се. «Ти,— казали після,— заставила мене прилюдно почервоніти, назвала мене брехухою». А я й не думала їх так називати. То їм здалося.

Олександра Петрівна з дивовижею подивилася на Машу. Маша, солодко ухмиляючись, весело щебетала, кожна жилочка на її виду казала її словами, світ очей говорив її язиком... Олександрі Петрівні від чогось стало жалко Маші... Чого і від чого, вона не знала, тільки їй стало так жалко, так шкода. Болізно скрививши в усмішку свої уста, мовчки слухала вона її палкої речі, а серце її боліло, мов хто давив його у жмені.

Коли Маша скінчила свою річ, то Олександра Петрівна нічого не сказала, постояла, постояла трохи, потім пішла і сіла в кутку, чому Маша так зраділа, що кинулася на шию своїм подругам і всіх перецілувала. Тут підійшли паничі і стали виказувати заздрість свою.

— Я шкодую, чому я не на вашому місці,— казав один до панянки, тільки що поцілованої.

— Як би я бажав сю хвилину обернутися у баришню і коралові устоньки Марії Петрівни трималися б моїх.

— А то і ох! — здихає другий, пускаючи під лоб очі.

— Нуте! Нуте! Я вам дам! — лукаво сварилася пальцем Маша, подаючись в обійми другої панянки.

Старики собі підставляли свої потріскані губи, чим розсмішили своїх повновидих половин. Немов хто потихеньку зсував сувору мовчазливість з червоного, гладкого виду маміньок — очі загравали, щоки розсувалися, показували щербаті зуби, і по всьому широкому виду розбігалися сміхові смуги; а регіт, як галячий клекіт, вилітав з широкого рота і товстої горлянки.

Закрутилося все в веселих веселощах, жартах, сміху та реготу.

Сонце вже сідало. Його золоті проміння високо носилися над вікнами будинку — у хаті пала вечірня тінь, легесенька і рожева, і обливала всіх своїм чарівничим кольором. Все зарожевіло — і одежа, і люди, і стіни хати, у кутках тільки було темно, і з одного кутка виглядало, не-

мов з снігу звите, лице Олександри Петрівни, холодне і суворе. Крик, регіт і веселощі не чіпали його — як з мармуру виточене, воно було холодне і мовчазне. Очі сумно дивилися на всіх, а в їх світилася сувора думка. Видно, що далеко була вона від цього гомону та крику. І справді, їй стало боляче, що під покришкою доброї затії люди зійшлися поїсти, попити, погуляти... «Хіба без сього не можна було б погуляти? — думала вона.— Нащо таку причину вигадувати? Кому вона нужна? І що тут, окроме речі хазяйки, нагадувало про неї? Всі були далеко від того, що казалося... Кому ж воно нужне? Коли малось погуляти, гуляли б собі, хіба б хто заборонив, а коли б мали добре діло зробити, то хіба цим робиться? Краще б ті гроші, що всадили на цю гульню, дали на учення якої бідної дівчини. А то?..»

Свічку унесли в хату. Світ сяйнув на всіх і любо заглянув кожному у вічі. За одною унесли другу, третю, п'яту, десяту. Цілими десятками свічки палали і цілими десятками своїх вогненних язиків розливали світ по хаті. Стало видно, як і вдень. Зате надворі потемніло, і розчинені вікна, немов чорні очі на білому виду стін, виразно вирізувалися, і через них уходило у хату свіже повітря вечора, гойдаючи то сюди, то туди вогняні язики свічок. У хаті світ, духота і галас. Батьки мостилися коло столиків і карт, панянки ходили, забравшись за руки, по хаті, махали білими платочками і пускали спідтиха очима бісиків на паничів, що, як хвости, снували за панянками. Маміньки сиділи, склавши руки на повних животах, і, схиливши на один бік голови, любувалися на молодих. З другої хати неслися крики і реготи дітвори. З столової — шум самовара, брязкіт стаканів... Варився чай.

Ось незабаром утисся в хату лакей з здоровенним підносом, і по хаті пішли теплі пахощі хорошого чаю. Усілися всі пити. Молодіж, щоб не мовчки вгаяти час, змовилася грати у судьбу. Усілися усі кругом круглого здорового столу, розділили карти, і пішли усякі смішні вигадки та питання. Той казав, хто любить улюбляться, той — умиваться, той — утираться... перебрали всякі питання назад, перейшли на другі, стали питати, хто любить їздити, хто любить ходити, хто любить любити... Знову переіначили і т. д. Завербували і Олександру Петрівну туди. Їй було ніяково якось виказувати питання, і вона часто довгенько думала і, червоніючи, казала їх. Се заставило думати па-

ничів, що учителька їх і геть-то слабенька і що можна на її щот і підгуляти. Першим узявся за се секретаренко — погляд Олександри Петрівни його мучив і досі. «Хто любить учити?» — запитав він, моргнувши на Олександру Петрівну, гордячись гострим уколом свого питання. Олександра Петрівна запримітила се. Карта знайшлася у неї.

— Хто хоче шпигнути, та не вміє? — пита Олександра Петрівна. Карта випала у секретаренка... Він став, як рак печений... Регіт усіх заставив його аж посиніти. Одначе він промовив: «Хто любить хвастати?» — Карта знову випала у його. Знову зірвався регіт, мов з цепу, і шпугонув високо угору, аж стеля ломилася від його. Секретаренко зблід.

— У кого чорт на шиї?

І чорт випав у його. Всі побачили, що жовч його полила,— став аж зелений. Одійшов він тільки тоді, як карта знайшлася не в нього. Після сього Олександра Петрівна зараз кинула грати, за нею другі. Судьба розстроїлася. Секретаренко ходив, як сич, і похвалявся віддячити. Випадка не було, і він зі зла почав пити пунші. Пунші споїли його жовч, вона вляглася; тільки разом з нею улігся і розум. Він, як цюцько, бігав за дівчиною Горпиною і, щипаючи, заглядав у її ясні очі.

— Отже так і харкону вам межи очі,— казала вона йому, коли він застукав її саму у столовій і почав щипати.

— Серденько! — хитаючись, мовляв він.— Сережки куплю, черевички...— І простяг руки.

— Не лізьте! — одмахнувшись, мовила Горпина, і заграли в її очах іскорки гніву.

Секретаренко погнався за нею, та поточився і вдарив піднос. Задзеленчали, падаючи додолу, стакани. Пішов стук по всіх хатах.

— О боже! — скрикнула Дарія Іванівна і вискочила у столову.

Горпина стояла у кутку дверей і зляканими очима дивилася на черепки. Секретаренко, розвівши руки, уп'яв п'яний погляд в биту посуду. Коли у столову ускочила Дарія Іванівна, а за нею і другі, то він, обернувшись до хазяйки, почав мовити:

— Я її не займав... Їй-богу, не займав! — казав він п'яним голосом, вказуючи на Горпину. Дарія Іванівна пустила стрілу з своїх очей на неї. Горпина не знала, що казати, і то блідла, то червоніла.

«Вони... Їй-богу, вони...» — жалібно мовляв її погляд.

— Я від вас ніколи сього не ждала! — суворо висловила Дарія Іванівна до секретаренка і попрохала його вийти. Секретаренко пішов слоняючись. Всі повернули за ним. Олександра Петрівна сиділа в кутку і не вставала дивитися на те диво. Коли всі увійшли з столової, дехто затинаючи ніс і рот, щоб не зареготатися, Олександра Петрівна побачила друге диво, від котрого вона, як опечена, упала на спинку стульця і зажмурилася... В той час пішов голосний відляск по хаті, задавлений крик і стук дверима... Через скільки часу увійшла Дарія Іванівна і, всміхаючись з натуги, сказала: «То казна-що! Кіт скочив і побив стакани».

Олександрі Петрівні стало зовсім погано. Жаль не жаль, досада не досада, сама вона не знала, що облягло її. Голова її горіла, як у чаду; у виски била, мов молотками, гаряча кров; сама вона аж омлівала. Їй хотілося бути як можна далі від сього зборища; тіло її прохало спочинку, душа — спокою, самотності. Тут крик, гам, брязкіт — все її сердило-мучило. Вона порвалася додому. Час було вже й ученицям іти, за котрих вона боялась більше, чим за кого другого. Вона погодилася з ними проходитися і порозводити. Дарія Іванівна ні за що не пускала. Вона казала, що ученицям ще рано розходитися, що ще хай погуляють, а Маша вчепилася обома руками кругом шиї Олександри Петрівни, цілувала її і, влесливо кажучи, що без неї скучно, без неї тошно, не пускала. Олександра Петрівна рішилася зостатись сама з тим, щоб тільки зараз вирядили учениць.

— Бо літня ніч — годинка, діти не виспляться і поболіють,— казала вона.

Дарія Іванівна згодилася і приказала молодиці сказати Горпині, щоб порозводила дітей по домівках. Олександра Петрівна хотіла сама знайти і попрохати Горпину, щоб усіх-усіх порозводила, і непримітно вискочила у сіни. Світ від ліхтарів, що з обох боків сінешніх дверей висіли, лився якимись мутними стягами через запотілі шиби ліхтарень,— у сінях було якось сіро, а по кутках зовсім чорно. В одному з кутків, під драбиною, що вела нагору, у чорній тіні щось тяжко зітхало і здержувало гіркий плач. Олександра Петрівна глянула у ту тінь, там, схиливши голову на руки, стояла Горпина і плакала.

Олександра Петрівна не знала, що казати. Серце її

защеміло, мов хто ущипнув його. А там, у кухні і надворі, одно носилися крики: «Горпино! Горпино!»

— Се ви, Горпино? — тихим, ледве чутним і повним жалю голосом озвала її Олександра Петрівна.

Горпина затаїла й дихання і ще дужче припала лицем своїм на руки, ще кріпче притулилася до драбини.

— Вас били? Ви жалуйтеся!..— шептала Олександра Петрівна. Вона не знала, що казати і як утішати.

У сю хвилину двері з грюком розчинилися і у сіни вскочила Дарія Іванівна.

— Горпи!..— успіла викрикнути вона і подавилася, побачивши Олександру Петрівну.— Ви тут?..— замішавшись, запитала вона.

— Я вийшла попрохати Горпину, щоб поодводила дітей,— теж затинаючись, відказала Олександра Петрівна.

— Бозна-що! Безпокоїтесь самі... Куди се та подлая Горпина запропастилася?.. От прислуга тепер, скажу я вам! — почала жалітися хазяйка. Олександра Петрівна не змогла вести далі розмову, сльози і досада давили її за горло.

— Горпина плаче,— сказала вона з великим жалем у голосі і махнула головою у куток.

Краска і сорому і гніву вдарила в лице Дарії Іванівни — як кармазин зробилася вона і вся затряслася.

— Чого ти, подлянка, ревеш? — здержуючи сама себе, засичала якось Дарія Іванівна.— Побила стакани та ще й ревеш.

— Хай мені руки покорчить, коли я хоч один розбила,— охриплим від плачу голосом обізвалася Горпина.

— Мовчи! Перестань! Забирайся мені зараз порозводити дітей по домівках,— приказувала Дарія Іванівна.— Чуєш же?

— Чую.

— Ходімо, Олександро Петрівно, у хату. З таким подлим народом нічого не вдієш. Ви не повірите, що приходиться переносити іноді, які грубості та слова,— тягнучи за собою Олександру Петрівну, виправлялася хазяйка.

Олександрі Петрівні не хотілося за нею йти, та нічого робити — треба. Їй хотілося кинутися на шию Горпині і втерти заплакані очі, їй хотілося розважити важку тугу, що впала на дівочу душу, розбити гіркий жаль, що обвив її серце. Та всьому виною Дарія Іванівна. Гірше ще —

вона виною самому плачу, і туги, і жалю, гірше — вона виною і вини Олександри Петрівни, вона заставила видати биту горем Горпину. «Може, якби не я, то Дарія Іванівна і не запримітила Горпини, а то я їй вказала»,— думала Олександра Петрівна. Їй хотілося попрохати Горпину, щоб не сердилася на неї, що вона не винна в сьому,— та хазяйка потягла її за собою.

Олександра Петрівна не слухала виправок Дарії Іванівни, вона слухала свого гомону, що посівся в її душі і давив серце. Як тільки увійшли в залу і кинула її хазяйка, так зараз же вона побігла у дітворську і щось довго і шпарко шептала на вухо чорній некрасивій дівчинці Орисі.

— Гляди ж, Орисю, скажеш?

— Добре, скажу.

Вона була, поки учениці поодягалися зовсім, попрощалися і вийшли в сіни.

— Не забудь, Орисю! — крикнула навздогінці вона.

— Не забуду. Скажу,— одмовила дівчинка, і Олександра Петрівна повернулася в залу. Вона сіла геть осторонь від усіх і мовчки сиділа прямо проти вікна, у котре ніч заглядала своїм чорним оком. Їй було сумно, не дивлячись на те, що люду була повна хата, що все це гомоніло, сміялося, кричало. Їй було сумно, вона себе почувала одинокою. Все кругом неї вертілося, сміялося і літало, не займаючи нітрохи її, не викликаючи ні сміху, ні сліз, все йшло кудись, гуло помимо неї, а її не займало, повз неї не черкалося. Вона була мов у густому лісі, поверх котрого вітер гуде, ходить гомін від краю до краю, гне і рипить деревинням, а їй байдуже, вона в захистку і в затишку з своєю недужою душею, обвитим тугою серцем, ходить під тим гомоном, під скрипом дерева і їй робиться ще тяжче, ще важче.

І їй справді було важко, тоді як усім було так весело. Карти кинули; столи знову навантажені напитками та наїдками. Кому і сумно було, то від одного погляду на наїдки — сум утече безвісти, а напитки ж то? Яких там всяких настоєк, запіканок, перегонок не було? Батьки від їх стали, як стиглі кавуни, червоні, а носи сині та повні, потухлі очі маміньок, холодні й невиразні, як оливо, знову засяяли, заіскрилися — радість і веселощі обняли їх серце, паничі удесятеро стали балакучіші, жарти так і сипалися з їх вуст, ігри вертіли ними, як вітер віхолом; панянки,

випивши по півчарочки, реготалися, не було того слова, від котрого вони б не сміялися, не було того ступня панича, котрий би не викликав з їх заливного реготу; та краще був сам регіт, прикритий витієватим баришенським одягом, він тремтів повним життя лоном, хитався тонким станом, ходив ходором стягненими корсетом ребрами, заливався дзвінким і безжурним голосом і світив веселими молодими очима.

— За здоров'я нашої дорогої хазяйки Дарії Іванівни! — викрикнув голос батька.— Дай, господи, щоб у неї було і не переводилося ніколи, щоб так як сьогодні, то й щодня.

— За здоров'я того, а хто любить кого,— викрикнула мамінька, червона, як рожа, і повна, як жлукто. Це було перше її слово за увесь день, а то вона, як купа тіла, сиділа і смутними очима тільки поводила. П'ята розв'язала їй язик. Слово, вимовлене вже підтоптаною жінкою, якраз прийшлося усім по душі і несамовите «го-го-го!» та ляскіт у долоні роздалися після її викрику.

— А ми будемо пити за любову! — кричать паничі, обертаючись до панянок.

— Ні, ні! не хочемо за любову! не хочемо за любову! — кричать ті, уже не знаючи що і кричати, махають руками і лукаво трясуть головами.

— За баришень, щоб заміж повиходили! — знову кричать паничі.

— Не хочемо! Не хочемо! — кричать панянки і бігають, регочучи, по хаті.

— За паничів, щоб їх чорт забрав! — хтось викрикнув з панянок, і вп'ять нестямний регіт піднявся на всю хату.

Паничі кинулися віддячити панянкам за лайку щипанням рук — пішов писк, крик, регіт. Закрутилося все, пішло ходором.

— Постойте, постойте! — хтось кричить,— давай метелиці.

— Метелиці! Метелиці!

— Вербунок!

— Метелиці!

Ой, на дворі метелиця,
Чому старий не жениться! —

почав хазяїн і пішов крутитися на одній нозі.

Як же мені женитися,
Буде стара сваритися... —

одказала мамінька, що пила за здоров'я того, хто любить кого, і собі пішла виступцем, виступцем за хазяїном.

— Стійте! Стійте! Чудо покажу! Чудо! Чи бачив хто собаку і кішку п'яних? — питав смотритель, обернувшись тепер у якусь зюзю.

— Ні, не бачили! Не бачили! Ануте! Нуте! — кричать звідусюди.

Хазяйка звеліла принести кота і собачку. Смотритель улив кожному по чарці горілки — як те, так і друге спершу подавилося, скривилося, облизалося. Собака зразу сів і довго смакував, трохи перегодя він, скажено світячи очима на всіх, почав вити. Страшний завід його злякав не одну панянку, його почали штовхати, собака почав гавкати і гарчати; треба було вигонити, собака не йшов — оп'янів, слонявся, падав, вив, гарчав. Сяк-так за помочею усієї двірні вигнали його з хати. Зате з котом зовсім інша річ. Кіт довго ходив кругом собаки, фиркав, щетинив спину, намурмошував вуси, не раз він замірявся і лапою дати ляпаса собаці та сп'яна падав. Коли вигнали собаку, кіт довго лежав і дивився огненними очима на всіх, поки не вгледів свого хвоста, углядівши, як навіжений, стрибнув він і хотів кінчик піймати,— хвіст далі, кіт за ним і, як муха, пішов кружка, кружка...

Забули і заводи собачі, забули його гарчання і гавкання, ляк пропав, і сміх обняв знову усіх. Усі окружили кота, дивилися на його божевільно-п'яні вистриби і реготалися-реготалися.

Сумна і мовчазна сиділа тільки в кутку Олександра Петрівна, ради котрої сей банкет підняли, і суворо дивилася своїми очима через вікно в темряву ночі... З того боку вікна дивилися у хату теж двоє очей на божевільні ігри і затії, і ті очі були такі ж самі суворі, як і у Олександри Петрівни, тільки в їх ще іноді схоплювалися хижі іскорки якоїсь гидючої одради.

То були очі справниці, що з самого смерку ходила і піддивлялася за банкетом.

Уже геть далеко за північ скінчився сей бал, і п'яненькі панки цілою юрбою посунули від головихи. Тиха тиша і темна темнота ночі злякались і затремтіли... Пішов гомін, понісся викрик, регіт... А ясні зорі стояли в синьому небі

і, лупаючи, дивилися на темну землю. Олександра Петрівна була рада, що вирвалася, і стрілою помчалася додому.

IX

Ще тільки почало на світ благословлятися, темнота ночі посіріла, крайнебо почервонів і розбіглися від його в усі боки довгі пасма рожевого світу, розводячи густі померки, як прокинулася Горпина від свого недовгого сну. Недавно вона лягла, години дві-три назад, виморена важкою біганиною, невпокійною працею, і заснула зразу. Легкий дівоцький сон, тільки що зімкнула очі, показалися перед ними візерунки сну — як уже і розкрила їх, і перед ними носяться не сонні прояви, а дійсні речі природи. Горпина кинулася і зараз скочила на ноги, прибрала трохи розкуйдані коси і побігла умиватися. Умилася, розчесалася і знову ясна і весела. Утоми її тіло не чуло, в душі не ворушилася вчорашня образа, даремна наруга; вона навіть завела була веселеньку пісеньку, біжучи через двір, та Грицько-кучер, позіхнувши в сараї, як ведмідь, злякав і обірвав веселий спів... Вона аж затрусилася, так злякалася, забула, куди бігла, згадала, що вчора переказувала через Орисю учителька, щоб сьогодні вона до неї прийшла, крутнулася на нозі і, промовивши сама до себе: «А справді, поки сплять ще пани, то я оце й збігаю, нащо я їй здалася?» — почимчикувала прямо до воріт. Ворота і хвіртка були заперті на замок. Горпина подьоргала, подьоргала і повернула назад до сарая.

З сарая виліз заспаний Грицько. Чорний, як циган сам, у чорній пом'ятій, розхристаній сорочці, у драних штанях, він стояв на дверях сарая, позіхав і чухався однією рукою аж за спиною.

— Одпирай, лишень, Грицьку, ворота.

Грицько розплющив очі, блимнув на Горпину і охриплим голосом крикнув:

— Нащо?

— Дивись, нащо? Світ, як день, пора по воду їхати, а він досі спить,— цокотала Горпина.

— Спить? За твоїми співами заспиш. Тільки що продрала очі, зараз і в голос...— каже понуро Грицько, чухаючись і позіхаючи.

— О лихо тобі тяжке з тим безсонням, і вчора недоспав, і сьогодні недоспав,— корила його Горпина.

— А вже ж недоспав. До самого пошти світу гуляли — який там у ката сон.

— Так що ж, хіба ми спали?

— А мені яке діло до вас? Хоч ви і зовсім не спіть,— одказав Грицько, опускаючись сідати на поріг і шукаючи люльку в кишені.

— Та годі, справді, тобі вигукуватись. Відопри хоч хвіртку, мені треба піти за двір.

— А сама не відопреш?

— А я знаю, де ключі?

— Де ж ключі? У конюшні, вже ж ніде.

— Так я піду в конюшню, щоб коні побили?

— Не бійсь, не поб'ють,— стромляючи люльку в зуби, виказує Грицько.

Горпина мовчала і дивилася на нього. Тут вийшла з кухні Хівря, несла у корцеві зерна курям. Хівря пройшла повз Горпину до хлівців, відчинила один, і з його посипали кури, одно поперед другого поспішаючи. Горпина кинула зерна, піднявся клекіт, крик та галас курячий. За курми кинулися і свині і жалібно гули, вистромивши писки у дірочки ліси. Хівря повертала назад до кухні.

— Чого ти ждеш, Горпино? — спитала вона, проходячи повз неї.

— Та жду, поки отой вичухається та відіпре хвіртку.

— Чому ти, Грицьку, не відіпреш хвіртки? Дівці треба йти, а тебе жди,— крикнула Хівря.

— А вона сама що робить — не відіпре?

— Та дайте йому вичухатися, випозіхатися та прокуритися,— засміялася Горпина.

Грицько розсердився.

— Не дуже, лиш, не дуже! Вас до чортового батька таких панів та все на мене та мене.

— Та на тебе ж, бач,— сміється Горпина.— Сказано, так заїздили сердешного, що як не лусне.

— А сама мала? У шкурі не потовпиться? Аж земля гнеться та движеться, як іде! — гукав Грицько, устаючи і ідучи в конюшню.

Незабаром він появився на дверях, кинув ключі на землю, крикнув «на!» і знову заховався в конюшню.

Горпина, веселенько усміхнувшись, побігла, ухопила ключі, відперла хвіртку і шморгнула прямо майданом.

Олександра Петрівна, на зорі прийшовши додому, за-

раз почала роздягатися. Вона була зморена довгою сиднею, змучена не по її душі збором людей, духотою, криком та галасом і рада була, що вирвалася. У хаті в неї було холодненько, і коли гаряча її голова аж пашіла, то хатня прохолода приносила велику полегкість, до того повітря було чисте, а не прокурене димом цигарок, диханням людським,— їй легко і радісно дихалося, а проте вона почувала велику утому в руках, ногах, сон в'язав бистрі думки, зводив довгі чорні вії і застилав утомою ясні очі. Вона богзна-що б дала, щоб не роздягатися, не розбуватися та прямо так злягти і заснути. Позіхаючи, скинула вона плаття і опустилася на ліжко, щоб скинути ботики. Утома її розварила, голова схилилася набік, руки опустилися на коліна, як нікчемні, дихання слабе і тихе колихало потроху груди. Довго вона сиділа так німа, мовчазна, нерухома, немов з мармуру вистругана. Свічка нагоріла, чорний гніт висовувався вгору геть з-під сизого вогню, і світ якось чудно блимав. По хаті розходилися від його то темні, то ясні кружала сяйва, ганяючись одне за другим по білих стінах хати. У тих померках сиділа Олександра Петрівна, і колихалася її постать, а за нею і темна тінь бігала з сторони на сторону. Вона вже і забула за свої черевики, котрі сіла була, щоб скинути, забула про все... Сон, утома і думки, подружившись, занесли її знову туди, звідки вона недавнечко звернулася, знову на бал, між крик, галас, духоту... Перед очима знову замелькали панянки, паничі, старі батьки, повні маміньки, і Маша знову її обіймала, і головиха знову коло неї вешталася, годила їй... І секретаренко п'яний... Брязкіт битої посуди, крик, ляск... Аж мороз пройняв Олександру Петрівну, аж кинулась вона, коли думка їй намалювала ту картину. Заболіло її серце, ударила знову кров у голову, і стало жарко. Вона тоді тільки вернулася до того, до чого була зібралась, сідаючи,— скинула ботики, потушила світло і лягла на ліжко. Їй було боляче і досадно. Вона своїм добрим серцем сердилася... Сердилася на головиху, що під покришкою добрих замірів ховала гидкі боки свого норову, сердилась на Горпину — чому та не дала здачі, коли її вдарено, сердилася на гостей, а найбільше на встанови, на строй такий життя. Тут гнів її уже не мав припони. Вона стрілася тут не з людською волею, не з людським хочем та бажанням; вона стрілася з складом життя, котре од віку до віку, як та машина, іде собі,

котить, тягнучи все за собою, не дивлячись ні на сльози, ні на крики, з строєм, котрий згубив стільки людей найкращих, нехтує стільки замірів найлучших, котрий побив людей на поділи, одному дав панування, другому дав горювання і поставив їх ворогами між собою...

«Невже воно довіку так? Невже не буде кінця сьому?» — питало її добре серце і рвалося на куски від болі та досади. Перед нею вимальовувалася і її доля, темна та гірка,— вона ще дужче щемила її серце. Перед її очима устали дитячі літа, повиті нуждою, безталанням, кинуті між крик та галас панської кухенної прислуги... Хто тільки її не ображував тоді, хто не сміявся з неї, не бив. Рідна мати... і вона сплила їй на думку, стала перед її очима, суха, невеличка, з покритим зморшками лицем, з запалими щоками і згасшими злими очима... Вона її пам'ятає такою. Болізну і сердиту на весь мир, на всіх людей, від усіх далеку, невживущу, усім противну. Бог зна, може б, і їй краще жилося, коли б мати була до людей добріша. А то — зла, палка. Були часи такі, коли вона ходила по двору і сама з собою лаялася і плювала. Ласка і пестування ніколи не гріли дитячого серця, зашкарублі руки її ніколи не гладили й не чесали чорної головоньки дитини. Кострубата, забовтана, ув одній сорочці, підперезаній вановиною, бігала вона по калюжах, рилася по смітниках двору, гралася з щенятами. Щенята були її найперші приятелі. Вона їх пестила, розмовляла з ними, носилася, як з малими дітьми. Вона радніша б була і до дітвори пристати, та дітвора не приймала її, байстрям взивала, від себе гнала. Собачата були для Санинки усе, ще, правда, була у неї тітка Пріська. Висока, як верства, суха, як тараня, довгобраза, з великим носом, вона була страшна аж; а проте, некрасива обличчям, ховала під упалими грудями добре серце. Вона тільки й турбувалася за дитину, обмивала її, чесала, сорочки давала, а часом, бувало, тітка і пригорне і поцілує... Яка була рада тоді Саня! Як заглядала у вічі своїй довгій тітці!.. Тітка іноді, чула вона, докоряла і матері нею.

— Чому-таки, Марино, ти не глядиш дитини? Гірше щеняти, гірше собачати воно у тебе.

— Хай йому чорт! Хай йому трясця! Біля чорта стану вовтузитися! — кричала мати.

— Уміла добувати, та не вмієш доглядати! — знову їй Пріська.

Лице матері від тих слів зеленіло і тіпалося, ув очах якісь хижі огні здіймалися, вся вона трусилася і чортом дивилася на дитину. Не дай боже, не було б тоді тітки коло неї, мати, здається б, задавила її своїми руками... Боязко виглядала вона з-за тітки на матір і тремтіла. Слова тітчині через се глибоко запали їй у думку, вона часто сама собі твердила їх, не знаючи нащо і до чого. Бігала з щенятами по двору і виспівувала тоненьким голосочком: «Уміла добувати, та не вмієш доглядати...» Їй було якось гарно се співати, прикладно. Се була її перша пісня, яку вона співала.

Темна ся пісня, нерозгадна; вона і тоді її не знала, як і тепер не розбира... Вона ніколи не бачила, як стала знати і пам'ятати, чоловіка, котрого вона б стала звати батьком... Вона не мала його. Крадене насіння виросло на чужій ниві.. Недаром її байстрючкою звали, недаром цуралися... То чого мати від слів тітчиних така робилася?

Пам'ятає вона, тітка їй розказувала, як мати вмирала і вони вдвох сиділи над нею. Тоді їй пішов дев'ятий рік. Була зима сніжна, холодна. Мати занедужала ще перед пилипівкою, злягла і вже більше не вставала. Їй добре у помку вбився час смерті матері. Худа, суха, чорна, аж синя, лежала вона і стогнала. У кухні було холодно, хоч вовків гони, мороз повиходив по стінах і блищав самоцвітним камінням від темного світу каганця; вікна, як барани, понамерзали. Надворі била страшна завірюха, вила навісна буря. Мати лежала і стогнала, тітка сиділа коло неї і болізно дивилася, хитаючись своєю довгою постаттю. Немов вона тиху молитву на сход читала, так хиталася. Аж ось мати повернула голову і страшно повела очима. У грудях у неї захрипіло, запищало, вона ткнула рукою на серце, та вже і рука не здіймалась. Тітка перехрестилася сама, перехрестила і її. Мати закрила очі. Ось знову вона замотала недужою головою, застукали у неї зуби об зуби, затіпалася її гостра суха борідка, вона розкрила очі, повела ними і, тихо стогнучи, спитала:

— Де Саня?

— Он на печі,— відказала тітка і ткнула рукою на піч. Мати повела очима і ще дужче застогнала.

— Кликнути її до тебе? — спитала тітка.

Мати хитнула головою.

Їй тепер пригадалося, як від того хитання вона заховалася аж у куточок печі, затаїла дихання, щоб не йти до

матері,— вона боялася її. Згадала, як тітка підійшла і, гладячи по головоньці, хотіла зсадити її з печі, як вона затаєним голосом прохалася, шептала, що вона боїться матері, що мати битиме... Тітка не послухала і зняла її. Тремтячи уся і боязко дивлячись, вона підійшла до матері. Тітка її посадила коло неї: мати уп'яла в неї свій погляд, немов хотіла запримітити зразок її личка, занести його у помці з собою, так дивилася пильно і довго мати на свою дитину. Вона запримітила тоді, що погляд той не був злий та лихий, як давно, а жалісливий якийсь, повний муки та горя. Вона уперше побачила матір свою доброю і перестала боятися її.

— Санюл Поцілуй у матері руку,— сказала їй тітка.

Вона ухопила холодну, як лід, жорстку і кістляву руку і припала своїми рожевими устоньками до неї. Мати глянула, скривилася, і дві сльози потяглося по чорному виду.

Саня уперше побачила сльозу материну і припала до її сухого виду і цілувала в запалі щоки, обіймала малими рученятами худу шию.

— Мамочко, не плачте,— шептала, цілуючи вона її.

Мати нічого не казала, тільки дивилася та тяжко зітхала. Ось вона ще дужче зітхнула і промовила: «Я... я... доглядай її, Пріську»,— кінчила, дрижачи, як в лихоманці. Кинулася, тріпанулася і зопалу ухопила рукою за головку дитини... Смерть скривила їй рот, очі полудою узялися.

Тітка мерщій одхопила її від матері, посадила на піч і почала шукати воскової свічки. Поки тітка знайшла свічку, засвітила її і піднесла до болящої, то світ її глянув не в очі живої людини, а освітив скривлений смертю холодний труп.

Почалася після того біганина, шарпанина. Її забули. Забившись у куток печі, вона сиділа там і бачила, як тітка побігла по людей, як їх прохала-молила, аж плакала, аж лаяла. Вона чула, як люди раділи, що вмерла мати.

— Перекинулась темна сатана,— казали чоловіки,— ач, як її скрутило! І надала їй лиха година у таку пору вмирати — як його тепер яму копати? У чоловіка земля умерзла!

А жінки щось собі шепотіли, вказуючи на скривлений вид і раз поз раз хрестилися. Одна тітка з жалем та турботою на сухому виду прохала кожного допомогти у такому случаї.

— Яка не була за життя вона, бог з нею. Він їй судія. А вмерла?.. Усі ми під богом ходимо — треба поховати.

І, як муха в окропі, крутилася тітка. Ось обмили матір, прибрали, положили на столі. У головах тітка вліпила воскову свічку. Стоїть свічка, і ледве тліє її товстий гніт і заглядає жовтим світом у закриті очі, у темно-жовте лице. Як з дерева воно вистругане: сухе, гостре, покарбоване і вздовж і впоперек глибокими зморшками, з усмоктаними всередину щоками, з упалими закритими очима, ніс, як шпилечка, стирчить, тільки та борідка закопилилася вгору. Руки зложені на грудях, у руках хрест, далі прикрита чистенькою рядниною... Ніколи смерть не єдналась так з бідотою та недостачами, ніколи вона не вражала людського ока своєю суворою сиротливістю... Так умирали кріпаки! Ніхто не читав над її полігшою головою, нікого стороннього не було з людей. Ще поки день був, то коли-не-коли убіжить хто-небудь подивитись на помершу, гляне, скривиться, перехреститься і знову побіжить. А як настала ніч, тітка та Саня зосталися удвох. Саня лежала на печі і дивилася то на матір, то на те, як свічка нагарювала і як сизий вогоньок її качався горошиною вздовж нагорілого чорного гнота, аж поки його тітка не зривала. Як тітка там шамотіла, богу молилася, як буря вила, стукотіла у намерзлі вікна, стогнала і прохалася у димар печі. Аж ось і тітка, управившись, надубшись, побралася на піч.

— Ти не спиш, Санько? — любо спитала вона її.

— Ні, не сплю,— відказала вона тоді.

Тітка лягла поруч з нею. Вона чула, як сустави у тітки залущали, коли вона лягала, як вона, улігшись, здихнула і важко, і глибоко. У хаті стало, як у гробі, тільки зокола буря вила.

— Санинко!

— Чого?

— Тобі шкода матері?

— Ні, не шкода.

— Чому ж тобі не шкода? Вона ж умерла, і вже її більше не буде.

— То що?

— А вона ж твоя мати.

— Якби вона мене жаліла та любила, як ви, то було б і шкода, а то вона мене била, лаяла. Я боялась її.

Тітка здихнула знову. То була правда, мала дитяча правда. Вимовлена нетвердим дитячим голоском, винесена невинним його сердечком, вона глибоко уражала кожного. Уразила вона і тітку.

— Санинко! — глухо якось одмовила вона, і в голові її забриніла туга та жаль,— ти помиляєшся, дитино моя! Мати любила тебе, як своє щастя, як свою долю, та лихі люди стріли ту любову. Вона не перестала і потім любити тебе,— ти бачила, як вона учора заглядала у твої очі? — тільки ласка її пропала. Люди звихнули їй розум, скрутили серце — через те вона й не жалувала тебе. Ти стояла їй спичкою ув очах.

І як журлива молитва над вмирущим, так сумно вилітала жаліслива річ з уст тітчиних. І слухала ту сумну приповістку Саня, і по їй пробігали морозливі пробіги, слухали холодні, мерзлі стіни хати і виблискували своїм снігом, слухала воскова свічка і темніла, нагораючи; а в тому померку, в тому темному світі слухала і покійниця і, здавалося, хитала вона з сторони на сторону своєю холодною головою, поводила своєю гострою борідкою і гірко усміхалася скривленими устами. А буря за вікном стукотіла і вила страшенно.

З усім своїм страшним видом устав той час перед очима Олександри Петрівни і обняв душу холодом, а серце здавив, мов у жмені. Тоді не те було. Тоді вона не розбирала своїм дитячим розумом журливих слів тітки, вона не пойняла багато з того, що тітка казала; по журливому голосі тільки чула, що то казано неабияке, що то таке, що треба запам'ятати, заховати надовше у своїй кріпкій схові — пам'яті. І Саня заховала як добро, котрому ще не знала ціни, як пророкування, котре не зміг збагнути її дитячий розум ні розгадати маленьке серце. Потім уже при іншій постанові, при інших людях і при іншім житті розкривалася їй таємнича нерозгадь тих, занесених у помці, слів. Вона вже була великою, вона вже була баришнею, як їй тітка доказала сумну приповістку материного життя, а ширший розум поміг розгадати і перші таємничі слова.

Мати її була кріпачкою старої Ксензихи і, як зосталася сиротою після батька-матері, то її і взяли у двір невеличкою дівчинкою. Стара Ксензиха зуміла зробити з вовчкуватої Маринки угодну собі слугу покоєву: немає меткіше, немає бойчіше слуги над Маринку; до того і з себе красива-вродлива. Не знать, у кого вона й удалася в ро-

ду — мати її була низька болізна жінка, батько — високий, сухий,— Пріська, старша дочка, удалася в його. Маринка мов трохи скинулася на матір, така невеличка ростом, приятна і привітна,— уродою тільки далеко була вродливіша і красивіша. Одного батька, одної матері, та неоднакові діти. Все місто завидувало старій Ксензисі на її слугу, а вона, бувало, як вийде з панією на базар уранці, то, мов квіточка рожева, визирає з-за старої мурованої стіни, виглядає з-за плечей панії. Так і бере на себе очі, так і вабить її, як яблучко, личко. Паничі, бувало, очей не зводять, парубки — не надивуються. Лучались і люди, сватали і свої, сватали і чужих панів, заслав був старостів козачий син Палій, давав старій Ксензисі одкупного; та не оддавала стара, вона знала, нащо держала; вона бачила свій цінний товар і держала для кращого, ніж Палій, купця. Купець, правда, знайшовся — не кріпак і не козак, а таки свій брат, пан, поміщик Переволочанський. Старий уже він був, нікчемний, сина мав уже великого в службі,— десь служив він і високо, кажуть, і далеко від батька,— а проте, як побачив Маринку — розігріла її молода врода стару кров панову, посмутила стару дурну голову, укинула якусь грішну вогнину у надточене серце, і старий, прибравшись раз, прилизавшись та звелівши запрягати каре-ту, прямо так і підкотив під рундук невеличкої хатинки старої Ксензихи. Прибралася і Ксензиха, і вийшла стара відьма стрівати старого упиря. Одно одного скоро вони зрозуміли. Ксензиха не продавала однієї Маринки, а разом з Пріською.

— Та вони, знаєте, рідні, та звикли одна з одною, то як там вона буде одна сумувати та побиватися за сестрою,— жалісливо розписувала Ксензиха.

— Та воно тепер не той вік настав, що рідні живуть у миру,— одказав Переволочанський Ксензисі,— оже коли вони такі собі, то чи двох разом, то й двох. Скільки ж?

— Тисячу ж,— заломила Ксензиха.

Переволочанський почухався, та тут увійшла Маринка щось питати панії. Як побачив її Переволочанський — та зараз-таки і гроші заплатив. Хотів зараз і взяти, та Ксензиха ні за що зараз не відпустила.

— Як можна? Я їй ще прочитаю на путь молитву, як вона повинна вести себе у вас, щоб угодити, щоб не лаяли і мене. Не сказали — грошики злупила, а наділила — не знать що. У нас усе по-простому, по-давньому... Люблю

я, як і покійниця мамінька, навчати на все добре, та ще таких, як ці дві — сироти ж вони, круглі сироти, ні батька, ні матері. Не доглянь я, не вигодуй — пропали б... Може, коли і мене подякують за науку.

Поїхав Переволочанський, не взявши дівчат з собою. Ксензиха одправила їх уже від себе, виряджала з плачем та жалем.

— Сказано, немов я свою рідну дитину у чужу сторону виряджаю,— жаліла пані.— Глядіть же мені, шануйтеся, будьте слухняні, покірливі, щоб не сказали чого лихого про вашу панію.

Маринка стояла і плакала, а Пріська гостро дивилася своїм сухим видом та зеленуватими очима на панію. Що вона гадала — про те вона знала, стояла німа, мовчазна.

— З богом же. Шануйтеся. Та одежину й сорочки зверне назад. Скажете, щоб вам другі подавали, а сі ви передасте через Якова.

Пріська плюнула, а Маринка, як за матір'ю, плакала-тужила.

Приїхали. Пріську оселено у кухні, так не дано їй ні роботи ніякої, по часті котрої б вона пильнувала,— сказано «Пріську — у кухню», Пріську і поселили там. Нудиться дівка світом, помагає куховарці коло печі, бере прясти, шити.

Маринка у горницях, Маринка коло пана, Маринка не слугою, Маринка панією стала, її слово — свято, її воля — закон. Все схилилося під ноги Маринці, схилилась навіть і бувша панова полюбовниця червонопика бульката Олена,— вона тепер за слугу ходила коло уродливої Маринки. Чи є на світі гірша образа — слугувати своєму ворогові, своїй розлучниці? Олена слугувала, бо не можна не слугувати, приказано їй; годила і разом ненавиділа як тільки зможе ненавидіти уколоте в самий край серце. Подаючи що, їй хотілося не подати, а кинути, беручи що — їй хотілося узяти не оддаване тільки, а й частину самої Марини, руки її, ока... Вона вся тіпалася, слугуючи, мінилася, слухаючи, і повинна була слухати і слугувати... Недаремно Олена недобачала нічого доброго і хорошого в тихій і вродливій Марині. Як тільки ще приїхала вона, Олена на кухні з задавленим жалем у голосі розказувала, яка нова тепер п а н і.

— Він до неї — миленька-хорошенька, а вона від його — чортом: гетьте, не лізьте!

— А воно ж тобі, Олено, і ніяково то дивитися на те? — запитав кучер Василь.

То не питання, то гостра шпилька вгородилася у серце Олені, великі булькаті очі немов хотіли вискочити, лице аж пополотніло.

— А мені чого? — давлячи образу, одказувала Олена.— Хай... Хай покуштує, які там новомодні та вродливі! — не змогла здержатись.

— А чи й уродлива ж так, як казали? — пита птичниця.

— Ну, знайшли уроду! Кошеня! Киця, така й підсліпа — все жмурить свої, як осокою попрорізувані, очі.

— А для нас якби й зовсім сліпа, то ще краще б було,— жартує Василь.— А то от ти, Олено, дуже далеко бачила та й продивилася пана.

— Байдуже. Що нам? Нам одна честь, звелено — роби.

— Та воно то тепер так, а тоді зовсім іншої співала. За нашого брата ніколи, бувало, слова не замовиш, а ще наговориш.

Олена скорчила жалісливий вид...

— Коли? Хто скаже? — жалісливо замовила вона.— Господи! Яка не будь до людей, а заздрості їх нічим не вдовольниш! Очима — увесь світ би зажерли. Ніколи сього не було, щоб я на кого наговорювала. А що берегла панського добра, як свого, що доглядала, не давала марно пропадати — то правда, бо... дурна була! Хай лиш модниці зуміють так берегти. Коли вона боїться по хаті пройти, сковзько, каже, я ще й упаду!.. І Олена засміялася, гірко, страшно засміялася, очі, як у кішки, світнули, лице — аж скривилося. Коли б Марина тута — вона б кинулася на неї.

— Чим же ти тепер там? — питає її птичниця.

— Певне, слугою? — питанням доказав Василь.

— Щоб я служила? Щоб я годила? Хай мене розірве! Хай мої руки скаменіють, коли я подам їй що-небудь. Стану я чорт батька зна кому служити.

— Та ну, не бришкайсь! Не бришкайсь! Скажуть служити — служитимеш. Годі панувати! — жартує Василь.

Олена не здержалась.

— Чого ти дратуєш мене? Чого ти в'язнеш, як оса, сучишся, як собака? — закричала вона на Василя, не па-

м'ятаючи сама себе від злості. Сльози градом викотились з-під великих очей.

— Я піду панові скажу! Піду пожаліюся йому — хай утопить мене, живцем у землю зариє... чим мені усяке буде очі вибивати, чим усяке в'язнутиме до мене,— рида-ла-лементувала Олена на всю хату.

Птичниця зглянулася на страшні муки Олени, мерщій випхала з кухні Василя і почала вговорювати.

— От потурай тому, Олено, що дурень верзе. Дурневі закон не писаний.

— Господи! — заголосилась крізь сльози Олена.— І чо-го я така нещасна? Каторжна! Клята! Другим це смішки, жарти, а мені — до самого серця доходить,— розливалася.

Олена, схилившись на стіл, гірко тужила. У той час увела в кухню куховарка Пріську. Олена, як навіжена, миттю схопилася і кинулася з хати. Куховарка з птични-цею привітали Пріську і почали розпитувати про її панів, про місто, про всяку всячину... Довго розказувала їм Пріська про все.

— Отаке наше життя! — закінчила розмову, лягаючи спати, куховарка.— Гірше собачого. Беруть тебе, міня-ють, продають. Собака ж хоч не чує, не скаже про те нічого, а ми й люди, та...

Не злюбила Олена Марини, не злюбила й Пріськи, хоч Пріська нікому нічого, одне тільки, що сестра Мари-нина. Та вражене серце не розбирало нічого: йому кожна людина здавалася ворогом. Олена коли не змогла так ні-чого вдіяти Марині, коли не говорила і знати не хотіла Пріськи, то хоч у поговорах, у брехнях зачіпала їх. Не було тої розмови, де б вона ненароком не вкинула камін-цем у ту або другу сестру. У горницях говорила, що дов-готелеса Пріська уже знюхалася з чорнявим кучером Ва-силем і одно без другого дихнути не зможе; у кухнях — що якби з уродливої Марини зняти хоч трохи того кар-мазину, що вона понамальовує на своїх пухлих щоках, то багато б се позбавило уроди її. Сміялася теж з Мари-ниної несміливості, боязні, страху. «А ще городянка! — додавала Олена.— А хоч яка несмілива, яка боязка, а шкодлива, як кішка: нема того дня, щоб вона не нагово-рила панові чого, та мовбито се не вона — божиться, присягається!» — брехала Олена людям, і люди йняли ві-ри і жалкували стару панову полюбовницю. Це ще дужче піддержувало, підогрівало Олену; вона заходила все далі

та й далі по наміченому шляху. Панові— наговорювала на людей, людям — звертала на Марину, Марині наказувала про пана, що який злий, недобрий та ревнивий, і не стрінься з ким, і не говори не то з стороннім, з рідною сестрою. І всі їй йняли віри: пан — бо берегла добро його, люди — бо гірко їм доставалося від пана, Марина — бо бачила, що Олена де в чому і не помилялася. Ходячи довго коло пана, вона завчила всі його привички, всі примхи й примуси і розказувала про їх Марині. Марина вірила їй, як своїй товаришці, як своєму найкращому другові, сповіряла і свої радощі, і свої сльози-печалі. З сестрою не бачилася Марина, бо боялася, щоб пана не розсердити. А старий справді був лихий: стара неспроможність тільки злила його, то підбивала на нелюдські примхи — то танцюй, то цілуй, то роздінься... Пила, дуже повну чарку пила Марина за долю свого панування, за свою лежню, убори... Чи схотіла б то вона того всього, коли б її воля? «Коли б воля?» — думала Марина і плакалася на своє лихо Олені. А Олена бачила і слухала її тяжкої жалоби, і лихе її серце потай усіх раділо. Вона находила несказанну утіху в людських сльозах-муках. Чужим лихом вона тішила своє серце, чужими сльозами заливала свої печалі. І все пливло далі та далі, все захоплювало більше та більше, нічого не шкодуючи, ні перед нічим не зостановлюючись. Верьовка неволі, закинута пропащою рукою, затягувалася все кріпше та кріпше: нікуди було дихати, нігде діватися — або пропадати, або... Пішов лихий гомін між народом про нову паню.

— Оце діждали панії, не доводь господи! Це таке, що хоч зараз пропадай. Нема того дня, щоб чоловіка з п'ять на стайні не валялося ледве живих.

Не чула того гомону Марина, живучи в панській оселі, бо не доходив він через той поріг, котрий положила своєю несхибною рукою Олена. Вона своїми розказами держала Марину в руках, своїми страхами гнітила її добру душу, її полохливе серце — що хотіла, те й витівала з неї закам'яніла її душа.

«Що моє життя? — думала Марина,— цілий вік сльози та неволя, а страху того?.. Краще вже умерти, ніж так мучитися...» — І часто-густо приходила на думку Марині смерть.

Уже в самій думці про смерть криється початок чогось іншого, нового. Так і тута: Марина думала про смерть, а

спородила — дочку. Зрадів пан, зрадів не як батько своїй дитині, а як майстер своїй роботі. Цілий тиждень він запоєм пив, цілих два тижні протверезався. Олена в своєму лихому серці уже затівала, як би цим погубити Марину, як би підставити кого такого, щоб, натякнувши ненароком панові, звихнути його віру в своє майстерство, та тим і Марину погубити. Вона вже сплітала в думці довгу і широку сітку, у яку б можна заборсати Марину, та... хоч і заборсала, та не так, як хотілося її лихому серцеві.

Після запою та хмелю треба було і дитя у закон увести. Три тижні дитина не хрещена: уже Марина не своя стала, турбуючись, що, не дай господи, умре її Сашута. Ось пан і витверезився і хрестини назначив. Гучні-бучні були ті хрестини. З цілого околотку поназ'їздилося панства-панства, і все пани з панів — одна тільки кума близька сусіда і родичка Переволочанського. Цілий тиждень пили-гуляли; цілі дні у горілці та вині кисли, а вночі... З усього свойого великого маєтку велів пан поззивати уродливих дівчат, молодиць... Не знесли того ображені батьки-матері, не змогла тієї образи перемогти і неволя,— напившись у шинку, п'яна, вона сміливо кинулась у панські будинки. Порозбігалися пани — хто куди влучив, один батько поліг мученою смертю під п'яними руками чмеленого кріпацтва. Зачмелив їх хміль Гершкової горілки, а більше всього сльози та наруги дочок та жінок... Не здобрувати б було під той час і Марині, не здобрувати б панії, як величали її кріпаки, якби не мале дитя, не та Сашутка, що лементувала на всі хати у невеличкій колисці, немов оплакувала смерть свого батька. П'яні очі зглянулися на дитину, п'яні голови зрозуміли її неповинність, а п'яне серце вгадало матерню любову... Замучивши пана перед Марининими очима, вони не зайняли її ні пальцем. Зосталася ціла Марина, та що з того, що зосталася? Від ляку, від перетрусу надтріснуло її добре серце, помутився ясний розум... Здуріла Марина. Як сова, уночі ходе та квиле, та тяжко голосе, та страшенно регоче — аж страшна луна розлягається по всьому дворищу.

А тут почався струс, слідство. Наїхало панства, почали все писати, записувати, людей брати в тюрми, в неволю саджати. Не знесла того струсу і Олена. Одного разу знайшли її в садку, висіла на товстій-товстій груші,

і широке червоне лице її страшно скривилося, посиніло, а й без того булькаті очі аж повиводило з лоба.

Знову почалося слідство, трохи не цілу Переволочну посадили в тюрму; а з тюрми половину перегнали на Сибір, а другу половину — повернули назад.

Дали знати паничеві. Не заставив довго панич себе ждати. Неділь через три підкотив до панського будинку поганий поштовий візок трояком і зостановився коло рундука. З візка скочив худий, сухий панок, з глибоко запалими очима, у бороді; одітий по-панському, але простенько, до того літня спека та кура засмалила його, присипала пилом. Дворові заворушилися, побачивши приїжджого, побігли по прикажчика.

Товстий малий Кнур підтюпцем підбіг до приїжджого і зараз пізнав у йому свого панича.

— Василь Іванович! Здорові були! Господи! Як ви перемінилися.

— Здоров, здоров, Остапе. Як живете-маєте? — привітав зовсім по-простому панич.

— Та слава богу, доколи — милує. Трапилось було нещастя,— почав, чухаючи потилицю, розказувати Кнур,— крий від його, господи, усякого хрещеного.

— Знаю, знаю,— перебив Остапа панич,— потім розкажеш, а тепер скажи кому, щоб позносили мої чемайдани та дали мені умитися.

І пішов панич у горниці, а за ним Остап.

На другий день рано бігав уже панич по двору, обдивлявся своє добро. Не минув нігде ні хлівця, ні комори, ні кухні, ні простої хати — всюди його нога обходила, око обдивилося. Тут він ув одній хаті наткнувся на Марину — після струсу її зараз перевели з горниць і поселили купно з сестрою в одній хаті. Пріська ходила разом і коло Марини і коло Сашути. Вона примушувала Марину коли-не-коли хоч погодувати дитину. Під сю саме пору підоспів панич. Марина сиділа на лаві, держала на руках дитину, котра так і впилася рожевими устоньками у лілейне лоно матері. Марина дивилася якось кумедно і болізно, а з-під божевільного її погляду викочувалися дрібні сльози. Пріська стояла і гляділа на сестру і небіжницю, щоб часом чого не зробила дитині божевільна мати.

Панич став у порога і дивився на цю картину. Пріська зразу його запримітила і замішалася, а Марині байдуже — так само сиділа, так само держала дитину і плакала.

— Чого ти, молодице, плачеш? — спитав жалісливо Марину панич.

— Се, паничу, Марина...— одказав йому Остап,— вона все то плаче, то регочеться... Збожеволіла!

Панич прижмурив очі і ще дужче впився поглядом у Марину. Хороша врода була покалічена божевільністю, беруча на себе очі краса та добрість зостались як свідок м'якого дівоцького серця, теплої душі. Брав жаль, дивлячись на неї. Пройняв він і паничеві серце.

— Як же їй дитину припоручено, коли вона збожеволіла? Вона ж з ним ще що заподіє.

— Я бережу, паниченьку, і її, і дитяти,— одказала, кланяючись, Пріська.

— А ти ж хто така?

— Я її сестра, паничу.

— Хм... І вона ж нікому нічого... не робить шкоди?

— Ні, не чутно, тільки ото то плаче, то регочеться,— одказав Остап.

Панич підійшов зовсім близько до неї.

— Марино! — обізвав він її.

Марина мов злякалася, здригнула і, зиркнувши боязко на панича, потім шпарко порвалася з місця, тулячи чимдуж дитину до лона, буцім ховаючи, щоб не одняли. Дитина писнула.

— Дитину... дитину ще задаве,— злякано скрикнув панич.

Пріська кинулася до Марини.

— Марино! Ти вже погодувала дитину, давай я її положу.

Марина тільки подивилася на Пріську, віддала дитину, сама влізла на піл, сіла і почала перетирати свої руки, коли-не-коли хукаючи, немов вони у неї померзли і треба їх було одігрівати. При сьому вона раз поз раз страшно зиркала на панича і божевільно вискорила до його зуби. Мороз подрав у панича поза спиною від її такого реготу. Він мерщій вийшов з хати, наказавши як можна берегти Марини, як можна тихше ходити коло неї; навіть звелів кликнути лікаря з міста.

На третій-четвертий день він їздив по всіх своїх селах, хуторах. Всюди був, все бачив, до всякого привітався, з усяким розмовляв, розпитував, як живуть, і все тихо так, ввічливо. На кріпаків його приїзд і його походеньки мали добрий вплив.

— Ні, не в батька, не в батька! — казали чоловіки.

— Та добра, та ввічлива яка душа у його,— за чоловіками і жінки про панича.

Через неділю звелів кріпакам вибрати щонайстаріших і найповажніших людей між собою і заслати до його на раду.

— Що це за новина така? Чи на добро, чи на лихо?— міркували поміж себе кріпаки, вибираючи людей. Вибрали, одіслали в Переволочну.

Панич довго з ними радився, розпитувався про життя-биття, про установи, про роботу на себе, на пана. Обіцяв їм зараз полегкість в роботі, замість п'яти днів на економію — положив три, замість прикажчиків від себе заказав правитися отаманами від миру; звелів заложити на перший раз аж три школи, обіцяв держати задля їх лікаря у Переволочній, а при кожній школі по фельдшерові, у кожному селі по щепієві. Дітей зовсім не брати на роботу: хлопців до п'ятнадцяти, дівчат до сімнадцяти років, жінок з малими дітьми теж не брати. Багато полегкості зразу пообіцяв молодий панич; так багато, що старим радцям його аж удивовижу було такі панські обіцянки і вони не знали, як на їх і дивитися: одні казали, що то кара над батьком до того привела і недарма винуватці поплатилися собою, недарма поволокли за собою на Сибіру віру в кращу будущину; другі мали панича за такого собі, «щось у його, мов, не всі дома»,— казали вони; треті хвалили не нахвалилися його добрістю, його ввічливістю не панською.

Рознесли старі радці ті свої погляди і таку новину по своїх селах, хуторах, по своїх кріпацьких хатах. Зашуміли люди, як мухи, коли серед темної ночі унесеш світло у хату... У сто мов, у сто голов, у тисячу язиків обраховувалися ті панські обіцянки. Від переволочанців перейшли і до капустянців, від капустянців до притиківців — загомоніли кріпаки цілого повіту про столичного панича, що привіз звідти таку добру новину для їх. Знайшлися сміливі і балакали між собою, що час би й од нашого попрохати такої ж новини. Пани перелякалися того кріпацького гомону, уже вони не злюбили панича і за те, що як приїхав, то зараз не метнувся з ними зазнатися, а побіг по кріпаках. Спершу ж, поки не почули тієї новини, то ще сяк-так правували його, казали: «Хазяйливий чоловік, економія в розстрої, треба справити — завести машину».

Ось уже й по хазяйству об'їздив усюди, уже б пора і знайомитися, а він — ані гу-гу, склика раду якусь. Здивувалися пани: що це? Розбишакам-душогубам потурати! Їх катувати-шматувати, а не радити!

Старі пани хитали головами, сміялися з дурної столичної затії.

Ось і рада зійшлася і розійшлася, розносячи страшну для панів новину.

— Е, ні, тут не дурощі, ні, це інше щось, це вже пахне ученим.

— Фармазон! Вольтер'янець! — скрикнув один, і, як обухом, той скрик ударив кожного по голові.

— Так! Так! Фармазон! Вольтер'янець! — голосив стоустий гомін.

Почули, що цілі ночі сидить читає, пише, нікого не пускаючи у свою хату, навіть лакея, лакеїв держе, а дівчат і в заводі немає у його горницях.

— Ні, нам треба берегтися такого — хай йому! — кажуть одні.

— Та що берегтися? Нам треба писати про його у губернію. Мало чого який там біс не вирветься з тої столиці та й навезе такої новини, що нам не тепер, то колинебудь не здобрувати. Писати на його... а то і нам буде те, що його батькові. Бунтовливе кріпацтво нап'ється, поріже... Краще його скасувати, ніж тисячі пропадуть.

Заворушився цілий повіт. Кріпаки сміливіше почали викрикувати, що й вони люди, пани шушукались і змовлялися. А панич одно сидів собі у себе на господарстві, вночі у своїй хаті за книжками та паперами, а вдень радився з кріпаками об сьому, об тому, та як би краще те завести, як би краще друге зробити. Уже й замість трьох шкіл стало п'ять, і школи повні хлоп'ят, замість п'яництва та голодрабства давнього п'яниці повитверезувались, поробилися хазяїнами, полатали драні боки, повзували голі п'яти — зовсім інші стали, переродилися... Тума давня, смуток кріпацькии десь дівся, спав; немов після сумної дощової осені зразу настала весна-красна — ясне сонце вигріло, осіяло... радощі розливалися усюди, співи та жарти не вгавали... Всім покращало, всім стало краще. Хоча і три дні на пана робити, оже тепер з більшою охотою робили кріпаки на його і більше було прибутку з тих трьох днів, ніж давніх п'яти. До того ж і економія багато помагала в такім ділі, як учення, ліки, містки по шляхах,

переправи по річках,— скрізь паничеве око зорко гляділо, а руки щедро сипали зайві економічні гроші на всі ті потреби. Молили бога кріпаки за свого панича, благословили свою долю.

Задля Марини панич вистроїв хороший невеличкий будиночок у саду у дві хати з кухнею і поселив купно з Пріською. Щодня лікар навідувався до божевільної, і зо дня на день Марині кращало, іноді вона вже і розговориться з Пріською і попестує дитину... Тума її спадала, сльози сохли, регіт затихав — тиха, добра мовчазність ще тільки зоставалася. Лікар обіцяв паничеві вилічити; панич на той час зготував вільну як для неї, так і для Пріськи, положивши тисячу у казну на малу Сашуту.

— Здурів! Здурів! Збожеволів! — закричали всюди після того на панича.— Його у шпиталь, в дом божевільних! Мало чого не буває з нашим братом... А вже як тисячі ложити на байстрят — то це... з ума та за великий розум зайти...

— То ще нічого, он вольну, кажуть, дав! — гомонять другі.

— Та і то б нічого, коли б двом там повійницям, а то, либонь, верне так, щоб усіх зразу кріпаків випустити на волю, віддати їм і землю, і гроші, все, все... Хіба не видко, що це божевільність?

Зашуміло панство. Полетіли в губернію. Через тиждень переволочани бачили, як чорна карета під'їхала до панського будинку і два москалі з голими шаблями стояли верхами по боках карети, як з тієї карети вийшов офіцер і пішов у горниці; як вийшов він, а за ним і панич тривожний, блідий, за паничем цілий чемайдан усяких книжок, паперу ніс його старий лакей. Положили чемайдан в карету, офіцер попрохав панича сідати, панич поліз, за ним поліз і офіцер, дверці закрилися, коні сіпнули, загурчала карета, помчалася з двору курним шляхом, а за нею по боках москалі з голими шаблями.

— Що це? — дивувалися переволочани, і якийсь таємний страх, почуття чогось недоброго закралося у їх серце.

— Певне, не бачити його вже нам більше! Певне, зговорилося панство його скасувати,— глухо гомоніли кріпаки між собою і ждали на себе якогось лиха.

Лихо справді не забарилося: воно приїхало до їх з новим опекуном, так як панича, доносила чутка, зробили божевільним, а опісля він, кажуть, сам удрав за границю.

Опекун зараз повернув усе по-давньому. Школи пропали, фельдшери, щепії теж пропали, лікар кудись виїхав, за Марину і Пріську затяглося діло — рішали, чи можна дати яку силу бажанням божевільного? Через се і не випускали їх з двору. Перевели з хорошого будиночку (у йому оселено полюбовницю опікунову) у кухню. Знову її божевільність вернулася до неї. Тепер тільки не потурали їй, як спершу,— доставалося часто і кулака і батога скоштувати Марині. Постаріла сердешна, згорбилася, побабіла. Краса її спала, як із збитої квітки, здоров'я підірвала робота — не дивлячись на її болість, її заставляли робити. Добре серце отруїли лютощі — люта стала Марина не тільки на опекуна, люта на людей, люта до дитини своєї, від лютощів пожовтіла, почорніла. Недарма звали люди її «жовтою сатаною», недарма діти боялися її гострого погляду, божевільність потоваришувала з злістю, лютощі домальовували божевільності.

Десять літ тяглося діло за Марину; дев'ять літ держали її в дворі, приганяючи до такого діла, як кизяки місити, загороди мазати, грядки копати, а на десяте літо витягла її уже смерть люта.

І пригадалася тепер Марина Олександрі Петрівні, пригадалося її безталанне життя, знівечене так ні за що, за те, що була вродлива, за те, що родилася у кріпацтві. Страх пройняв Олександру Петрівну... Світ своїми білими очима заглядав крізь віконниці в хату, а їй здавалося, що то ті білі полоси снігу, котрі повидавлював мороз з стін. Щоб не дивитися на те, вона уткнула лице в подушки і зажмурила очі... Думка одійшла од того давнього, вона вернулася до перериву і почала домальовувати уже життя Олександри Петрівни.

Вона малювала їй, як на весну діло їх вийшло і витягло з двору разом з тіткою Пріською, як Пріська узяла її за ручку і повела аж у місто... Далеко воно було, набила добре ноги маленька Сашутка і плакала не раз від болі, ідучи. Тітка Пріська все утішала її, казала, що в місті їй купить коника з золотою головкою. Коник той, як чарівний невидимець, вів маленьку Сашутку, гнав її думки і саму скоріше і скоріше. Аж ось і місто засиніло на горі. Церкви, як білі лебеді, біліли поміж сизою рослиною, немов виднілися сніги. Ще трохи ближче стало видно й хати, дві гори руді, перерізані темною попругою синього лісу, церковні бані, хрести, як зорі, горіли проти сонця. Це

так брало на себе очі Сашутині, що вона забула і про ноги, і про коня з золотою головкою.

Коли увійшли вони в місто — людський гвалт та крик так і окрив їх і від ляку Сашута розрепетувалася. Пріська утішила її, купивши того обіцяного коня з золотою головкою.

Втомилася думка Олександри Петрівни зостановлюватися на малих-непримітних случаях міського життя, вона як гайворон промайнула, зостановлюючись на таких, як купля хати Пріською, як кріпацька воля, братання панів з мужиками, поговори та погудки про якусь женську школу. В ту то школу і піймала невеличка п'ятнадцятилітня Сашутка. Подобалась їй та школа, подобалась своїм згладжуванням людей, там не було панів і кріпаків, багатих і бідних, там були учениці всі рівні, одна одної приятельки щирі. Подобалася і наука шкільна — вона не різнила людей, вона єднала їх, скликала до гурту, до купи. А найпаче подобався їй учитель Педько. Старий, таранкуватий, підсліпий, згорблений, він любив ходити по околицях великого міста, любуватись красою світовою. Він часто блукав і по тому кутку, де жила Пріська з Сашутою, часто заходив до їх побалакати з старою тіткою, випити глек молока. Іноді брав він з собою і цікаву Сашутку і ходив з нею понад горою. По горі тулилися людські хати, як гнізда щурів, темно-зелена вишнина і кучерява груша квітчали їх своїм зеленим цвітом, унизу бігла широка річка, по котрій, знай, снували рибалки човнами, за річкою зеленіли луки, жовтіли квітками, розстилалися своєю обшир'ю все далі та далі, поки не зливалися з блакитним небом якоюсь димчато-сизою попругою. То сірів гетьманський бір. Про його багато дивовижного розказували люди, багато страшного... Думка Сашуту манила часто до нього, та вона боялася бородатого розбишаки з ножем за халявою.

Найбільше блукали вони понад горою у часи, коли сонце сідало і розстилало свої золоті паруси по зелених луках,— огнем горіла від їх зелена трава, збитою кров'ю оддавала синя річка, чорною полосою чорнів гетьманський бір, тоді як небо горіло ясним прозорим ружинцем. Картина була надивовижу. Вечірня доба підганяла думку, бажалось балакати, вилити і радість, і смуток, і всякі почуття, які тільки були у душі. І учитель виливав їх. Палким, зовсім не старечим голосом він розказував Сашу-

ті про всяку всячину, і од його слова шпарко грала кров у Сашутиних жилах, серце приймало глибоко усякі урази і ховало їх у помці надалі, надалі. Найпаче воно билося при речах про людей і їх установи, про їх зовсім нелюдські звичаї. Не жалувало людей жорстоке учителя слово, грубими і виразними фарбами малювало воно їх нещирі стосунки, їх улесливі забігання, одвертало від того мале дівоче серце, повертало до любові, до всього страждання, до всього безталання, до слугування щир[ого] і безкорисн[ого] громаді, до волі, освіти... Сі речі глибоко вразили Сашуту, зоставили широку борозну у її доброму серці. Пригадуючи матір, вона правувала тепер її; бачачи бідкання кого, вона з шкури лізла, як би запомогти тому горю. Приникло її серце до болі, до горя так, що забувала часто і сама себе, забувала свої молоді літа, свою будущу долю... Вона полюбила добро. Вона полюбила і учителя, старого, горбатого, таранкуватого, вона полюбила як батька, як пророка. Вона була щаслива тоді, найщасливіша з людей. Та скоро життя зняло з очей ту рожеву зав'язку, яку накинула молодість та дурисвітка надія. Щось у місті скоїлось таке. Ніхто допевне не знав що, а всі зразу шарахнули назад, бачачи, що далеко вже зайшли. Проводирів побрали. Узяли з другими і учителя, де діли, куди їх залигали — зопав і слух. Острах тільки носився над кожною головою,— того узяли, а я ж з ним знався, коли б і надо мною се лихо не скоїлося? Трус настав... Усі злякалися, поховалися. Не злякалося молоде Сашутине серце. Як не стало їх учителя — вона була з перших, що кинула школу і довго, і тяжко сумувала, запершись дома. До того і тітка Пріська занедужала, скоро і вмерла. Поховала її Сашута і зосталася одна одним, як горох при дорозі, як билина в полі. Куди його? Як його? Перемліло, переболіло її молоде серце від утрат, які прийшлося зразу звідати, та не зломилася, не знікчемніла вона. Слова учителя: робіть добро людям, служіть громаді щосили — ваш завіт і ваша заповідь,— як перший благовіст дзвона гули у її душі, серці, голові. Глянула вона на себе — молода і здорова, глянула навкруги — багато горя і сліз, і зразу рішила їхати учителькою. Скоро вона взялася знову за науку і здержала екзамена. І от тепер...

Тут миттю розчинилася ставня одного вікна, і привітно розбігся по хаті рожевий світ ясного ранку. Золоті іс-

корки сонячного проміння зажевріли, забігали і спустилися на долівку огненною довгою стяжкою. Олександра Петрівна кинулася, підвелася, за вікном, вона побачила, метушилася чиясь чорнява голова з свіжим рум'яним личком. Олександра Петрівна пізнала зразу Горпину. Вона приткнула своє лице до нижньої шибки і, затуляючи з обох боків руками, дивилась у хату.

— Здорова, Горпино... се ти? А я думала, хто чужий, та аж злякалася.

— Здрастуйте, баришенько! — весело щебетала Горпина за вікном, кланяючись.— А ви й досі спите? І не стидно вам; ранок такий хороший. Уставайте. Вставайте, я вас удіну! — крикнула Горпина і порвалася від вікна. Незабаром з гуком усі вікна порозкривалися, і Горпина ускочила у хатину до Олександри Петрівни, свіжа, як ранок, ясна, як сонце, і весела-щебетлива, як ластівка.

X

— Оце, господи, твоя воля! Так довго досипляти! — щебетала Горпина.

— Ви ж забуваєте, Горпино, що вернулася світом від вас.

— А я, ви думаєте, раніше лягла?

— І вам нічого?

— А що ж бо мені? Лягла, заснула на макове зерно, зімкнула на волосинку очі — та й устала. Нам не можна довго досипляти. Он наша пані, певне, опівдні устане, а нам — чуть зорюшка, вже й на ногах.

— І ви не чуєте утоми?

— Оце срам! Хіба я баба або недужа?.. От коли утомишся — як білю миємо. Білья у нас всякого багато. Літом ще й нічого, а зимою — поки виковзаєш по ополонці, холодно, аж зашпори заходять. Отоді утомишся. А то чого його томитися?

Олександра Петрівна покійно лежала на подушці і любувалася свіжим личком Горпини, її щебетливою безжурною мовою, її бігаючою постаттю.

— Щаслива ви, Горпино!

— Яка ж я щаслива?

— Вам і журби мов ніякої немає.

— Журитися? Хай журяться наші вороги, а ми по їх

журбі потанцюємо! Чого нам журитися? Пожуришся — тільки себе засмутиш, краще так.

— Щаслива ви.

— Як вам...— порвалася було Горпина, та зразу і осіклася,— ви знаєте сю примовку? — розгораючись, як калина, спитала вона Олександру Петрівну.

— Знаю. Тільки я не з заздрощів кажу це.

— Знаєте?.. І чого тільки ви не знаєте? Усе вам відоме.

— Багато не все, Горпино.

— Та все ж більше від нас, коли і других навчаєте,— скинувши задуманий погляд на Олександру Петрівну, мовила Горпина, приводячи палець до рота. Олександра Петрівна знову залюбувалася нею.

— Яка ви славна, Горпино.

— Оце вигадайте півтора нелюдське! То весела, то ловка. Годі вже вам. Уставайте. Уставайте, а то стягну з постелі або почну лоскотати.

І Горпина кинулася до Олександри Петрівни. Руки її зразу опинилися коло кістлявих боків учительки і заходили по сухих ребрах.

— Ох! Ох! — скрикнула Олександра Петрівна, кинувшись убік до стіни.— Не робіть сього, Горпино, не робіть, ради бога! Я боюся лоскоту.

Горпина перестала. Сіла коло неї.

— Ну, не буду, не буду, баришенька. А худі ви які, господи! І чого ви такі худі? Одні кісточки, та і то як хрущики, так і гнуться.

— Така вже вдалася.

— Ні, то ви себе морите. Чи варт же воно себе отак морити?

— Чим же я себе морю?

— Та тим ученням, хай йому гаспид! Он як зсушили себе.

— То воно вам так здається, Горпино, що ученням. Воно зовсім не таке важке, як ви думаєте.

— А чого ж воно так чоловіка суше? Он у нас панич Коля учиться у гімназії, як приїдуть — як сухар той.

— То не від учення, Горпино, а від того, що ми нічого не робимо такого, щоб кістки розростались, не наморюємося роботою вдоволь, а тільки однією сиднею надолужуємо.

— То як то сиднею. А яка користь з тієї сидні? Як я,

клята, і однієї хвилини не посиджу — так би все і крутилася, як дзига. Мене поб'ють, полають — переплачу, знову сміюся, дурію. Сказано, клята така вдалася!

— То ж то я й кажу, що ви весела. От хоч після учорашнього — я б цілий тиждень слова ні до кого не мовила, а ви — мов того і не було.

Горпина зажурилася, іскорки суму закралися в карі блискучі очі, думка сповила рожеве личко. Важко зітхнувши, вона мовила:

— Чи такого ще на світі доживешся? Чи такого, живучи між людьми, побачиш?.. Якби над кожним довго зостановлюватися, то прийшлося б цілий вік промовчати, німою стати... Така вже наша доля, баришенько. Яке вродить — таке й жнемо. Нас поб'ють — поплачемо та й поскачемо. Хай, кажу, наші вороги журяться!

Олександра Петрівна задумано дивилася на неї. З журливої постаті Горпини вона побачила, що влучила в болячу струнку її душі — як не здавалася Горпина веселою, оже життя не пестило її, і вона топила свої болі у тих жартах та веселощах, ховала від людей під веселою облудою своє лихо.

— Жартуйте, жартуйте! — мовила Олександра Петрівна,— а вам зовсім не так весело, як ви кажете.

— А ви по чому знаєте? Хіба в мене на лобі написано?

— І без того видко.

— По чому ж воно видко?

— По виду, по очах.

— Який же у мене вид? Які очі?

Знову задумалася Горпина.

— То воно вам так здається,— рішила.— Зовсім у мене немає ніякого смутку. Чого мені сумувати? Хіба мені діло страшне? Роблю, що здужаю.

— А як за роботу немає дяки?

— То що? Хіба є де хазяїн такий, щоб дякував? Ще й світ настав, та, мабуть, такий не родився.

— А хіба ж воно не важко від того?

Нетерпляча ураза зажевріла в темних очах Горпини і пробігла якоюсь смужкою по рум'яному виду.

— Вас не переговориш! Уставайте, кажу. Вставайте, баришенько, вставайте, голубонько! Я вас одіну, розчешу. Люблю я чесати баришень — страх мій, охота моя! Я свою Машуту часів два або й три чешу. Як почну розчісувати

та заплітати шовкові кіски. Ну, сказано, люблю! Умерла б, здається, чешучи гарні коси. А у вас коса чорна яка, гарна та м'яка. Нуте я вас розчешу. Уставайте-бо.

Олександра Петрівна усміхнулася.

— Добра ви, славна, Горпино! така зо всіма добра, через те, може, ви і терпите на світі,— підводячись, мовила Олександра Петрівна.

— Та годі вам уже, годі. Хвалена дівка нікуди не гідна... Уставайте, вставайте, я пущу.— І вона схопилася миттю з постелі.

Олександра Петрівна устала.

— Я вас зовсім не для сього до себе кликала, Горпино. Я вас кликала до себе вибачитись перед вами, що я учора незнарошне якось була... помогла розкорписувати болячу вашу виразку. Я, їй-богу, не думала вас стріти, а стрівши, мені хотілося слово добре вам замовити, коли тут і вашу хазяйку нанесло.

— Та не згадуйте вже його. Минулося — забулося.

— Так ви ж не сердитеся на мене?

— Ну, за що, скажіть?! Які ви, їй-богу! Я ще зроду-віку уперше стріваю таку, як ви. Друга б плюнула на се або ще й сама помогла вилаяти, а ви... от на мене кажете, що я добра, а самі ще добріші від мене.

Олександра Петрівна повернулася і зібралася щось сказати.

— Та годі вже вам балакати. Сідайте скоріше, буду розчісувати, бо там у нас як кинуться — Горпино! Горпино! — а Горпини й не буде. Пані ще скуче за мною! — з жартом вимовила Горпина, показуючи два ряди своїх білих зубів.

Олександра Петрівна сіла серед хати на стільчику. Горпина почала розчісувати довгі чорні шовкові коси. Як чорні хвилі, вони шуршали під гребінцем і збігали аж нижче пояса по сухих плечах. Сонце обдавало їх своїм золотим променем і аж загоралося, виблискувало на масних пасмах волосся. З великою охотою чесала їх Горпина, любовою світився погляд її темних очей.

— Страх як люблю чесати такі хороші коси. От у мене — густе та кучеряве, як у цигана. Уже йому й достається, як почну заплітатися, жмутками нарву. От якби все мені таку косу чесати,— удесяте вичісуючи та розгладжуючи одну і ту ж пасму волосся, щебетала Горпина.— Рівне, довге та м'яке, як шовк. От не знають бісові па-

ничі, кого покохати. А то чіпляються, аби гладка, як корова, хоч і лиса, як коліно.

— Бога ради, з їх любовою і їх коханням.

— Чого? Хіба б ви були не раді?

— Чого ж там радіти? От велика користь з того.

— А я, боже, люблю, як хто коло мене припадає; не люблю тільки сама припадати; люблю дурити більше, сміятися. Як часом, бува, вирвешся ненароком на улицю, хлопці аж не похоплюються — один поперед другого, я їх і скубу, і дулі їм даю, і в очі плюю — а вони все лізуть. Ні-бо, гарно, їй-богу, баришенько, гарно, як коло тебе уваються!

— Може, воно й гарно, Горпино, не знаю.

— Невже не знаєте? О бозна-що вигадуєте! Невже ви нікого не кохали ніколи?

— А ви кохали? — і Олександра Петрівна глянула на неї скоса крізь пасмо волосся.

— Я... якби кого доброго, то, може б, і покохала, а як наші хлопці, то такі незугарні.

— Кого б же ви покохали — панича?

— Цур їм, тим паничам, тільки піддайся! Тільки дай привід — то вже й не одчепишся. Нехай їм, тим паничам... Я вас, баришенько, люблю. Ви мені, мов рідні. Наймiть мене, я до вас стану служити.

— Нащо ж мені вас наймати, коли я і сама наймичка, Горпино.

— Яка ж ви наймичка, ви баришня.

— То що, що баришня. А однаково служу, от як і ви. Ви там коло горниць панам служите, а я дітей учу — громаді служу.

— Та вже ж у вас є така робота, котру не личить баришням робити.

— Яка ж у мене робота така, Горпино?

— Яка? Хату прибрати, себе одягти, помити більйо... багато всякої.

— Хату свою прибрати мені не важко, одягатися я сама змалку звикла, а що помити — на те є прачка.

— Такі ж ви! Не звикли панувати.

— Не звикла, Горпино. Та воно й не варт здоровому чоловікові лінуватися. Адже ви робите?

— То ж ми. Нам уже і бог таке велів.

— А хіба він не усім однаково велів?

— Пожалуй те, що усім, та чого ж воно не всі так роблять.

— Того, що більше мають, ніж їм треба. Якби вони мали стільки, скільки ви,— то й робили б.

— Ой ні, баришня. Я знаю одну таку пані, у котрої наймичка дня не виживе. Застукала її зима без наймички. Сидить у холодній хаті та в кулаки дме. Раз до неї надходить одна знайома мені жінка. Увіходжу, каже, а в хаті, хоч вовків гони. «Чого,— пита,— у вас так холодно?» — «Того, що не топлено».— «Чому ж ви не скажете, щоб витопили?» — «А кому я скажу, коли нікому казати».— «То ви б же хоч попрохали кого з сусід».— «Хіба ж,— каже,— у нас і сусіди такі, що послухають».— «То хоч самі соломою прокурили. Отож у вас дитина мала». Як закричить вона: «Щоб я, я своїми руками топила? Солому топила? Краще околію разом з дитиною, а топити не буду». Отака!

— То її, Горпино, змалку панство заїло, змалку її у розкошах знівечили.

— Та то правда. Ще за крестян то не було того дня, щоб не було гостей у них.

— То-то ж. Звиклася з таким строєм життя. А якби її змалку поведено так, як вас, то робила б і не сороми-лася б.

— А вас же як змалку поведено?

— Гірше, може, Горпино, ніж вас.

— Е, мене змалку колихала доля. Якби мати не вмерли, то знаю певне, не служила б я по чужих людях, як от тепер служу. А то як умерли, батько розпився, розтринькав усе добро, що мати назбирали, сам же поліг — а діти карайтеся... Ануте, як воно вийде? — доплівши другої коси, перервала Горпина розмову і почала обводити косами кругом голови, як завжди дівчата обводять. Товста і довга коса аж двічі обвила кругом голову, плетеним вінком обхопила її, ще зосталося ззаду і на зав'язку. Горпина перев язала її шовковою стрічкою і пустила довгі кінці кісників на плечі.

— А хороше ж як, а гарно, господи! — забігши уперед, скрикнула Горпина і сплеснула у долоні.— І чому панянки так не носять кіс? Ще з боків по квітці — царівна тобі, королівна як є! Ось гляньте-бо, баришенько, у дзеркальце на себе! Ось подивіться-бо.— І Горпина миттю піднесла до її очей дзеркальце. Олександра Петрівна

глянула. Справді, їй було гарно так. Лице її мов перемінилося — стало простіше, ясніше, добріше.

— Носіть, баришенько, носіть, голубонько, отак свої коси! Їй-богу, вам личить так! Уведіть хоч ви сю моду, а то тепер напиндючать серед голови, немов коняка смикнула і висмикнула, та й носяться з тим клоком — гарно мов! Пани, а смаку менше, ніж у нас, мужиків.

Олександра Петрівна мовчала. Горпина дивилася і любувалася, одійшла аж до порога, аж очі прижмурювала та все видивлялася, така їй здалася хороша та причіска. Роздивляючись, вона зиркнула у вікно. Сонце вже високо підбилося, як розпечена діжа, котилося воно по небові, висвічуючи та виграваючи; золоті скалки та сизо-огненні кружала, знай, качалися на білій стіні невеличкої хати.

— Ой мені лишенько! Як я запізнилася! — скрикнула Горпина, згадавши про домівку.— Коли пані кинулися, буде мені сто чортів ще й сіра свита. Спита: де була? Що його казати?

— Скажіть, що в мене були,— одповіда Олександра Петрівна.

— Еге, як же. Збрешу! Щоб Горпина не вибрехалася?! Прощайте, баришенько.

— Прощайте, Горпино. Спасибі вам за те, що причесали мене.

— Ні за що. Я ще колись прибіжу, другим штибом розчешу.

— Забігайте, коли буде зайвий час, побалакаємо.

— А ви думали, не забіжу? Забіжу, їй-богу, забіжу. Прощайте, не кажіть тільки пані, що я у вас була, а я вибрешусь.

І швиденько юркнула з хати.

Зосталася Олександра Петрівна сама.

Хороший літній ранок, ясне, перевите іскристим промінням сонця повітря, синє небо, що приязно так зазирало ув очі, невеличка тиха хатка, недавня весела розмова з Горпиною — все це навіяло на Олександру Петрівну якісь легкі почуття. Не встаючи з того самого стула, на котрому причісувала її Горпина, Олександра Петрівна задумалася. Голова її в забутті ліниво одкинулася на спинку його, руки сонно зложилися на колінах, тихе зітхання ледве-ледве підіймало її лоно, надосип полохав думки, гарячив голову. Їй знову ввижалася Горпина, низенька, повна, з рожевим лицем, з веселими очима, жартовливо

вона лепетала перед нею, як їй мило, коли коло неї увиваються хлопці, як вона глузує з них, насміхається. Їй виразно вчулися ті жарти, її веселий, безжурний регіт... Щаслива вона! — мелькнуло у голові Олександри Петрівни, і серце її тріпнуло... Ще вперше з роду воно так у неї затіпалося, щось за почуття заколихали його... очі налилися слізьми — не слізьми, тільки їй заманулося і плакати, і пригортати, і цілувати... Гарячий струмінь крові полився від серця по жилах, заходив по всьому тілу, ударив у голову, запалив думку... Голова її схилилася набік, знетяму руками міцно схопилася вона за груди... Сонце немов хто штовхнув, так скакнуло воно трохи набік, і його пучок тонких голок упав прямо на Олександру Петрівну. Лице її осіяло, темні очі ще дужче потемніли, тільки у непрозорих зрачках схопилися сині іскорки світу, а чорне волосся зробилося аж сизо-полискувате... Олександра Петрівна кинулася, бо сонячне сяйво боляче ударило в її очі, аж осліпило їх. Кинувшись, вона почула, що голова її боліла і горіла, у виски немов молотками било, груди ходором ходили від нерівного зітхання. Вона встала, підійшла до вікна і слабою рукою ледве підняла защіпку. Друга рука її налягла на вікно, і воно зразу розчинилося. Ранкова прохолода широкою хвилею порвалася у вікно, глибоко вдихнули слабі Олександри Петрівни груди і почули зразу полегкість. Вона злягла на лутку, перехиливши голову до вікна, і довго-довго вдихала пахуче холодненьке повітря. Коли повернула вона свою голову, то хатня спека як огнем ударила в лице, і вона, щоб охолодити хату, порозчиняла усі вікна. Легенький вітерок провівав, шептався з легкими краями одежі і розносив по хаті пахучу прохолоду. Олександра Петрівна стала серед хати, згадала знову Горпину, недавню причуду з собою і зажурилася... «Дивись, як на світі гарно, хороше як, та ні з ким сього добра поділити»,— подумала вона і почала одягатися.

Трохи перегодя почали сходитися учениці, і її тихі хати окрилися дзвінкими молодими голосами, веселим дитячим реготом... Молоденькі дівчатка убігли у її хатину і, як пташки, щебетали їй усяку всячину.

«От я й не одинока!» — подумала Олександра Петрівна, і зраділо її молоде, добре серце.

XI

До самого півдня провалялася головиха і її гості після того бучного банкету; коли Олександра Петрівна возилася з своїми ученицями, клопоталася з ними, тоді Дарія Іванівна покійно потягалася у своєму ліжку і її голову клопотали думки... Що то скажуть про банкет, як обізветься на се справниця і хто б у газети написав якнайкраще за неї...

День удався пекучий-палкий. Сонце розсівало свій палючий пісок і по небові, що було аж гарячо-жовте, і по землі, котра аж мліла, аж потіла від гарячого палу огняних скалок. Повітря було душне... А сонце підпливало все вище та вище, розігрівало його все більше та більше,— не можна було виткнутися, щоб не осмалитися, нічим було дихати... Вітерок ані віяне... Світ здавався здоровенною піччю, а сонце огнищем, котре гоготіло хвилями пекучого сяйва... Місто зовсім затихло, мов опустіло, віконниці тільки у холодку були поодхиляні, а то всюди міцно забиті залізними прогоничами; по улицях — ні духа, тільки сонце котило свої гарячі хвилі у чисте поле, на широкі степи... Коли повернуло воно геть к заходу, тоді тільки почало оживати місто, то в тому, то в другому будинкові, дивись, посунувся прогонич, надавлений з середини хати, далі віконниця видалася і погнала його ще далі... дзень, брязь!..— вікно розчинилося, і визирнула з його чорнява головонька занудженої денною сиднею панянки. Сонце здоровкалося з її личком своїми гарячими поцілунками, чорна головка, як від огню, одскакувала від його, тільки білі руки ще довго ловили за край віконницю, щоб притягти її до шибки і зробити холодок. Коли сонце почало сідати, місто зовсім заворушилося, порозчинялися усюди вікна і з їх доносився на двір регіт дитячий, покрики батьків-матірок, брязкіт срібла об чисте скло склянок... Вечірній чай ішов. Трохи перегодя з-за хвірток, з-за воріт, як метелики цвітні, вилітали панянки, і всі тихою, поважною ходою прямували до саду, де вже вчувався зичний голос музики. Скрипки цигикали, бубон бухкотів, сопілки тоненько завивали...

У садку справниця давно вже вешталася, давно міряла його і вздовж і впоперек, нудячись, чому це й досі нікого немає, ніхто не надійде, з ким би вона одвела свою

душу, вилила пекучу досаду... Учора ще, коли вона ходила попідвіконням головихиної хати, узяла її завина: вона бажала стріти щось інше, щось гірше, ніж там стріла, про котре б нічого було казати, а воно само б про себе сказало, у сто голосів заголосило... Такого нічого не було там, і з сумною душею пішла справниця додому, думаючи: невже ж не можна викопати ані одного случаю, хоч малого, хоч непримітного, щоб ущипнути головиху... «Що вона сидить мені у серці оця головиха, що вона допекла мені оця товста повійниця!»

Справниця знічев'я бігала по садових стежках, попрочищених руками хлопців та дівчат, котрих забрали з вулиці,— хай не жирують прокляті ледарі, хай не желіпають непрожорі роти! Вона ждала кого-небудь з своїх близьких знайомих, щоб побалакати... Ось заманячила у воротах чиясь жіноча постать — то була непримінного жінка, низенька, повновида, чорнява, швидка й шпарка, котра всюди бігала, все бачила, все чула, все знала і про все шептала на вуха справниці... Справниця була аж на кінці садка, оже звідтіля забачила вона знайоме жовте плаття непримінної, її дрібну поступ, її непосидячу постать. Як шістнадцятилітня панянка, кинулася справниця на зустріч непримінній, непримінна собі кинулася, і незабаром обнімали вони одна одну, міняючись гарячими поцілунками.

— Настасія Іванівно! Голубочко, жду вас не діждуся! — скрикнула справниця.

— Марина Прокофіївна! Вибачте. Забарилася, свого гладкого поки чаєм напоїла, поки дітворі залила роти... Сказано — стрілою мчалася б, вітром неслася б — не можна було... Сиджу, чай розливаю, а в думці все ви. Як вона, думаю, сумує там бідненька одна... не знає нічого, і ніхто їй досі не розказав про вчорашнє.

— Настасія Іванівна! Добренька! — закричала справниця і кинулася знову обнімати непримінну.— Кажіть же, швидше кажіть, все кажіть: хто там був, що робили, як гуляли, чи весело було, чи всього вдоволь?

Непримінна скривила рот, немов хто підніс їй чого дуже кислого.

— Сумували, значить? — закричала рада справниця.

— І не те, щоб сумували, та й не весело було. Стійте. Сядьмо спочинемо, дайте трошечки дух перевести... Утомилася. Боже, як утомилася! Стрілою мчалася.

І вони направилися до ослона, що недалеко стояв над шляхом.

— Ох! приходимо ото ми,— я вам буду розказувати усе-усе від самого малого, непримітного і до того, чим закінчилося... Як перед матір'ю, все вам розкажу, нічого не скрию.

У справниці аж очі засвітилися.

— Приходимо ото ми,— знову почала непримінна.— Гостей уже чимало було: зараз хто був? Смотритель був, засідателі з суда з жінками були, секретар з жінкою — люди все благородні, служащі. Тут же коло їх ратман Гарасименко терся, купець Гайдабура — різник, Кирик, що лавка його он у тому ряду,— непримінна ткнула пальцем у тільки-тільки що запримітну темну полосу лавок.— Ну та ще ж хто був? Ці, пак, без жінок були. Ну, учителька ще. Я вам скажу: казали-писали сяка ж така, і вчена, і розумна; а як сказала те слово своє... І слова, серденько, говорили!.. Як сказала своє слово, то побожиться великим Христом-богом, наша бублейниця Василиса краще від неї б сказала... Тягла-тягла, мукала-мукала, та так і сіла. От головиха сказала слово так так! Правда й те, що головисі,— мені секретарева жінка казала на вушко, а вона ж ухожа до того смотрителя, там з сестрою його — душа в душу... так казала: це вже їй переказувала Мотрона Прокофіївна, сестра смотрителя, що Іван Прокофійович цілий місяць ходив, як навісний, все ту річ строчив... що сьогодні настроче, мов і гарно, а на завтра знову переміня. Та так цілий місяць. Трохи, каже, не подуріли усі за цей місяць,— то чого в хату до його ходиш, то чого не швидко прийшла, як кликав, сказано, увесь двір на пальчиках той місяць виходив. Та ще ж було з тим словом! Все ж таки казала мені секретарша, а їй Мотрона Прокофіївна. Написав ото їй він, уже далі нічого поправляти. Треба ж її і вивчити... Отут-то було сміху та умори... Господи! Що ми понареготалися з секретаршею... Розказує: як тільки вечір, так і плететься головиха гуляти у сад до смотрителя. Я таки і сама скільки раз бачила, а то Мотрона Прокофіївна розказувала секретарші, що не було того дня, чи дощ, чи лиха година — плентається. Прийде оце, зараз же за ту тетрадьку та в сад удвох, у бесідку. Там аж чотири фонарі горить. Підуть ото туди і закажуть нікому не підходити, нікого не пускати. «Раз,— розказує Мотрона Прокофіївна секретарші, а ця мені,— раз,— каже,— розсерди-

лася я: що за бісового батька унадилася вона щодня та щодня гепатися, то й чаєм її напій та і сього і того подай, хіба його у нас лавка,— все ж те куплене! Піду,— каже,— подивлюся, що вони там роблять. Ото вони пішли, а я і собі на пальчиках за ними. У садку темно, я й стала за кущем, мені все видно, і вони передо мною — як на долоні. Увійшли ото, він зараз сірничком — черк! засвітив один фонар, далі другий, третій, четвертий. Усі посвітив. «Ну,— каже, — приступимо».— «Приступимо»,— одказує вона. «Я ж спершу прочитаю,— каже він,— а ви слухайте».— «Добре»,— одказує вона. От він став, підняв голову угору, так трохи боком, мов повернув її, і почав... Так уже внятно читає, так виразно вимовляє ще й рукою поводить. Прочитав трохи. «Ануте,— каже,— тепер ви».— Стала і вона. Як затарабанила наша чечітка,— ви ж знаєте, як вона шпарко говоре,— як затарабанила — господи твоя воля! Мов горох сіє, мов дяк парамії читає. «Стою я,— каже Мотрона Прокофіївна,— та живіт у себе вбираю, щоб не покотитись зо сміху. Аж брат,— каже,— зарегогтався на всю бесідку. Потім їй і каже: «Не дуже швидко читайте, повагом, з протягом, і рукою розводьте, буцім ви розказуєте що». Стала знову вона... як забарабане, як замахає руками, як вітер крилами... сміх-сміховище, стид-стидовище! Дивлюся,— каже,— брат мій підбіг до неї, сміється та трісь по руці... «Не розмахуйте так руками, купидоне мій!» Вона вилупила на нього свої баньки і сміється очима...» Бачите, куди воно йдеться!.. Мотрона Прокофіївна тільки, щоб брата не ославити, вже вмовчала, не доказала, а секретарша, каже, запримітила по очах Мотрони Прокофіївни, що Іван Прокофійович не тільки ударив по руці, а ще й рукою провів...— І непримінна, зашарівшись, як біля печі, засоромившись, провела рукою по своїх грудях... У очах справниці забігали бісики:

— Так до отакого дочиталися? — скрикнула вона.

— Було там, кажуть, усього... Тільки ви нікому, нікому. Бо секретарша Христом-богом молила, щоб я не розказувала цього нікому... Я побожилася і заприсяглася... Та чи ж утерпіла я вам не сказати? Ви, спасибі вам, стільки зробили для нас і задля нашої сім'ї, що мені гріх би було не сказати вам...

Лице справниці зразу після того стало хмурне, задумане, мов що лихе почула вона, зажурилася зразу.

— Будьте покійні, Настасья Іванівна,— холодно мовила вона до непримінної,— що казали ви — умре зо мною. Я тільки не знаю, як такій... такій... віддати школу у руки... Що воно вийде з сердешних дівчаток? Чому вона навчить їх? Ще не скінчивши школи, вони вже знатимуть усіх паничів... Що скажуть батьки-матері тих ні в чім неповинних діток, котрих мудрі наставниці навчать такому?..

І розлилася-розсипалася справниця у великих жалощах перед непримінною. У непримінної аж у душі похолонуло від такої речі справниці. Про проводи рукою вона сама вигадала, щоб тим угодити справниці, тепер вона бачила по постаті, чула по голосу її, що це не шуточка, з котрої можна б посміятися і забути, це щось більше... Вона злякалася. Злякалася, що як справниця прийметься до сього, скаже чоловікові, чоловік далі... Закриють школу, а коли і не закриють, то виженуть головиху... А головиха скільки раз присилала їй к празнику то голову сахару, то чаю... Тепер усе те увірветься, все те пропало! І, може, навіки. Ще ж нічого, коли справник цей довго подержиться, а коли цього перемінять, другого пришлють. У того, може, і жінка не така, а може, і жінки не буде, що тоді? Тоді усе місто від неї відвертатиме голову, всі будуть цуратися її. Зажурилися обидві. Сонце сідало, розкидаючи по землі свої довгі стяги світу, немов золоті голочки тонкі та довгі пішли від його кола і розсипались по землі, по воді, по траві огненним теком. Було тихо-тихо, річка, мов з заліза скута, облита світом сідаючого сонця, і аж вишнево-вогняна, тоді, як пологі береги її горіли зелено-червоним вогнем, грали, пишалися своїм зеленим кольором і обрамляли її темні непрозорі води. Хороше було у той час! Спека спадала, якась одрадна прохолода будила і людей і дерево... Дерево піднімало свої спечені листочки, важкі гілки немов отрушувалися і пишалися своєю зеленою красою. Люди бігали по стежках садка і весело щебетали про всяку всячину... Ось ударила й музика... Пестливі голоси її доходили до душі, до серця. Людська річ затихла, всяк ходив у такт музиці і слухав її пестливої мови... Не слухали тільки справниця і непримінна того, вони сиділи мовчки, похмурі... У першої ворушилася лиха одрада, що тепер же то допече вона своїй супротивниці, тепер же то дойме її до живого, і тільки пригадувала своїм хитрим розумом, яку б його найгострі-

шу голку загнати у серце головисі. Лице її було зле і радісне; другій же думка вимальовувала незабарні утрати, хатню сидню, лайку чоловічу, крики дітвори, і сумне було її широке, червоне лице, неповоротна товста її постать.

Музика переграла і втихла... Знову почувся гомін людський, гвалт, сміх... Поблизу тієї лави, де сиділи справниця з непримінною, у зеленій гущавині бесідки сидів секретаренко з трьома молодими паничами; перед ними стояло на столі три бутилі пива, тута ж валялися недокурки з папірос; всі вони були з весело граючими очима.

— Ану, Василю, розкажи Петрові,— почав один з паничів, чорнявий на масть,— яка тобі була приведенція у головихи на балі.

— Еге, біс його батькові,— почав секретаренко охриплим, п'яним голосом,— уже, мабуть, на те йшлося. Ще як прийшов я, то накинув оком дівчину горничну. Повногруда, низенька... аж очі у мене розбіглися... Ну, звісно, за винами, ромом голові — не в чужий погріб посилати,— як виставив, брат, батарею, так тобі увесь стіл і унизав пляшками... Різнули ми — аж мозок у лобі закрутився... Звісно, у тверезого вовча думка, а то вже у п'яного... Вони там теревені проводять та вчені розмови ведуть, а наш брат затесався у дівчачу, де чай розливали, та й ну коло бісової дівчини... Чи мацнув там її чи ні, вона як махне рукою, як зачепить поднос з стаканами — дзень-дзелень! так усе і пішло догори дном додолу... То крик, гам був, а то зразу усі, як поніміли. Коли се, як яструб, мчиться головиха до нас...— секретаренко встав, потяг з папіроси і клубками викотив з рота дим...

— Ну? Далі? — запитав білявий панич, котрому розказував секретаренко.

— Далі... Стою я ні в сих ні в тих... Дивлюся... То,— кажу,— вона винувата,— і вказую на дівку. Та як виваже руку, як уріже по мордасам, тільки луна розійшлася по хатах... Я глянув та мерщій за шапку, та драла...

— Ха-ха-ха! — загоготали секретаренкові товариші, і їх хижий регіт, вирвавшись з-під дерева, широко розіслався над садом...

Справниця собі за ними усміхнулася, а непримінній стало ніяково від того божевільного реготу.

Музика знову заграла і покрила танцюристими викриками п'яний регіт товариства.

XII

Головиха, напившись чаю і забравши дітвору з собою, собі пішла проходитися у садок. Горпина, упоравшись у горницях і вирядивши господиню, вибігла на вулицю за хвіртку і сіла на лавочці. Вона бачила, як череда, похилившись, пленталась додому, корови задирали голови і ревли, відзиваючись на далекий, жалібний крик телят, бугай, наставивши стовбула голову, ішов між коровами і буяв... Як забій дзвона, роздавався його гримучий голос... Дівчата бігли стрівать череду. Он Пріська погнала корови, он кривобока Домаха женеться за своєю, он Маруся, що Василя кохає, йде ще тільки з лозиною.

— Здорова, Горпино! — озвалася Маруся.

— Здорова.

— Сидиш?

— Сидю. Іди і ти посидь, побалакаємо.

— Добре тобі сидіти. А мені скажуть, чого пізно пригнала корову. Прощай, піду.

— Іди здорова.

Пройшли.

Он Остап повів коней напувати.

— Моє вам! Сорок одно з поштенньом! — закричав Остап з коня, скидаючи картуза і кланяючись до Горпини.

Горпина послала до його рукою поцілунок. Остап завертівся на коняці, немов його що укололо, і почав виспівувати. Тут з двору вийшов Грицько, ведучи у руці пару коней.

— Не дуже лиш, не дуже, Остапе,— крикнув він,— виводь голосом, бо щоб не підірвався.

Остап став.

— Що ти кажеш? — гукнув.

— Ет! Не дуже лиш, кажу, впадай коло Горпини.

— Та не чую; їдь скоріше або кажи дужче.

— А твоє яке діло? — запитала Горпина у Грицька.

— Яке діло? Чому ж ти у горницях не сидиш? Вийшла на вулицю... розсілася як грапиня яка! — відказав сердито Грицько.

— І все ж таки тобі діла нема. Чи сиджу я, чи роблю що — ти за мене не робитимеш?

— Не робитиму... А може, й робитиму?

— А-а, не вдатний! — кольнула Горпина.

— От ти у нас до всього придалася... і до паничів,— одбивався Грицько.

— Бо панич — не тобі, свині!

— Геть! — крикнув Грицько, підводячи до лавки коня,— на коня сяду!

Горпина вскочила.

— Хіба тобі не можна було на стовпчику стати, щоб сісти на коня?

— Не можна ж... Не сиди!

— Та швидше! — донісся викрик Остапів.

— Підожди,— нехотя одказав Грицько. Став обома ногами на лавку і почав цмокати на коня, щоб підійшов до нього. Кінь опинався, харахопався... Грицько цмокав, тяг за повід. Кінь назад. Грицько замахнувся, кінь рванувся і, як навісний, попер скільки видно майданом. Грицько скочив з лавки і побіг за конем.

— Лови-лови, брате Остапе! — кричав Грицько, біжучи за конем, котрий простував прямо до Остапа,— уздечку порве, каторжна тварюка! От побив мене господь бог з отакими навіженими кіньми!

Коло двору стояла Горпина і розсипалася дзвінким реготом... Остап почав цмокати, почав насвистувати. Кінь став, підняв високо голову, подивився, подивився кругом, підійшов до Остапового другого коня і укусив його за бік. Остапів кінь кинув задом і учистив Грицькового в зуби, той з переляку шарахнув убік і, як вітер, помчався городом, кружачи і гордо розвіваючи гривою. У вулиці спіймали його люди і помогли Грицькові сісти. Грицько побіг наганяти Остапа, і незабаром обидва скрилися за церквою.

Горпина знову сіла на лавку. Сонце сідало і вигравало на білих стінах церкви, горіло на бані, хресті. Хата голови кидала довгу темну тінь від себе, немов шмат мокрої землі лежав посеред майдану. Тінь дедалі все довшала, більшала, аж поти не вкрила всього майдану, церква з білої стала якась сіра, небо з жовтогарячого — сизо-голубим... Ось затремтіло щось у ньому і, як жарина, затлілася невеличка зірочка, вона трусилася і миготіла... Там друга, третя, четверта... Немов зернятко з насінини, так

зорі вилускувалися з-за блакитної обширі неба... Горпина сиділа на лавочці під здоровенною тополею і дивилася на майдан, на шлях, бачила, як темнота густішала та густішала, закриваючи перед очима далекі речі,— спершу виразні, вони далі зливалися з тим вечірнім мороком, поки зовсім не зникали у темній темноті ночі. Тополя високим темним сторожем стояла над її головою і спускала коли-не-коли свої сухі листя додолу. Вона чула, як вони, летючи, легенько слалися по землі. Здаля доносився до неї уже стихаючий гомін людський, крики скоту; музика ла свої пестливі голоси; легенька прохолода ночі, бризкаючі світом зорі — все це пестило її серце, будило у ньому хороші почуття.

«Хоч би оце учителька, побалакати б,— подумала Горпина.— Та що ж би вона запомогла. Чи якби оце улиця тут... хлопці, дівчата. Щоб подуріти... попоспівати. Затягнеш голосом — так мов гора з плечей, а він у тебе так і ллється, так і розливається...»

І Горпина тихо низенько почала:

Ой зійди, зійди,
Зірочко та вечірняя...

Сумна, невесела, як молитва одинокої душі, полилася її пісня... Тихий голос бринів у чарівничій темноті ночі, сповняв її, і темнота робилася ще темнішою, чорна тополя ще чорнішою... Тугою та сумом повіяло відусюди. А пісня лилася, тремтіла, як жайвороняче щебетання, і пестила темне повітря, гралася з чорним листям тополі, будила у душі Горпини якусь тугу, здіймала у серці рій думок... Легкі ті дівочії думки, не важка її серденька туга! То збуджене кохання, тихе та глибоке, обіймало її... Та ні з ким ділити його, нікого пригорнути до свого серця, до повного лона, нікому сказати: «Милий мій! Коханий мій! Удвох ми з тобою; а хороше так нам бути... Дивися, все наше: і темне небо, і блискучі зорі, і тиха темнота ночі — все нам слугує, все нам прихиляється!..» Нікому. Одиноко Горпині, важко, сумно... А пісня ллється, доходе глибоко до серця, буде сон не сон, якісь сонні почуття у душі. Від нестяму Горпина зломила свої руки, потяглася, тріснули глухо сустави... Від натуги кров прилила до виду, Горпина чула, як їй стало зразу душно, мов хто паром війнув на неї... Вона затихла, підвела голову і обперлася об забор нею... Тихо навкруги, ані шелесне ніщо,

здалека доносився якийсь нерозбірний клекіт — то гомін людей з садка доносився глухим рокотанням. Небо аж чорне, таке темно-синє, і по його широкому простору, як іскорки, жевріли зорі. Були там і синьо-червоні, і зелено-огняні, і білі та блискучі... Як рій бджіл, розкинулись по широкому простору і привітно лупали своїми ясними очима на землю... Ось з-за церкви знялося і зарево... На темному склоні неба воно виразно гоготіло своїм червоним світом. То місяць сходив; не довго він барився,— як злодій, виставив він своє червоне, кругле лице з-за білої церкви і глянув на Горпину. Зразу все перед нею осіяло — темнота злякалася, затрусилася і побігла ховатися за будівлями,— церква кинула від себе довгу-довгу тінь,— хрест тієї тіні лежав у самих ногах Горпини і потиху колихався по землі, немов його вітри гойдали... Чим далі місяць підпливав угору, тінь усе зменшалася, коротшала... Тополя, що стояла над головою Горпини, горіла срібним світом. Вітерок дихнув і зашуршав її листочками, тихо вони заговорили між собою... Горпині стало ясніше на душі, якийся покій пройняв її серце.

Ой, місяцю місяченьку! —

затягла вона.

Не світи нікому...
Тільки мойму миленькому,
Як іде додому! —

обірвав її пісню чийсь хрипкий чоловічий голос.

Горпина замовкла і обернулася на голос. Під тінню забора видно було, що маячила чиясь чоловіча постать, чия — не можна було пізнати. «Хто б то це?» — подумала Горпина і упилася очима в тінь.

Постать виступила з тіні, і Горпина зразу пізнала секретаренка. То він вертався із саду додому.

— Здорова, моє серденько! — привітався він.— Співаєш? Чого ж ти перестала співати?

— Яке у вас велике серденько! — засміялася Горпина, не відказуючи на питання.— Де ж би воно там у вас і містилося, якби було завбільшки з мене.

— Ах ти насмішниця така! — і секретаренко ущипнув Горпину за щоку.

— Не щипайтеся — не купите, то й не щипайте,— жартувала Горпина.

— А скільки ж дати за се?

— Е-е, багато треба... У вас і грошей стільки немає.
— А може, й є?
— Ні, немає. Багато-багато треба грошей... От стільки,— Горпина широко розвела руками і пустила бісики очима.
— А може, от стільки,— обхоплюючи і цілуючи Горпину у щоку, відказав секретаренко.— Серденько моє! — і він притиснув її до свого лона.
Горпина не противилася. Їй стало якось хороше. Вона тільки не злюбила, що від секретаренка несло хмелем.
— Що се від вас так несе?
— Що ж від мене несе?
— Горілку пили?
— Пив.
— Хіба вона добра така, що ви її п'єте?
— Добра.
— Де вона вам добра. Я колись покоштувала — гірка, палюча.
— То вона для вашого брата така, а для нашого добра.
Замовчали. Горпина сиділа, схилившись трохи на секретаренка, одна рука його обхопила її стан, друга — ішла через груди. Секретаренко дивився у її вид ясними очима, Горпина спустила свої у землю і слухала, як шпарко тріпалося її серце.
«Чого се воно так б'ється у мене? — подумала вона.— Ще мов ніколи воно так не билося... А проте, хороше так».
— Я знаю, що ваш брат любить,— перервав мовчання секретаренко.
— А що таке? — і Горпина стрельнула на його своїми очима. Горпина запримітила, що у секретаренка, як угіль, горіли очі, не менше горіли і Горпинині.
— Ви все солоденьке... Конхвети, пряники...— замовив секретаренко; одняв свою руку, послав у кишеню і повну жменю кинув Горпині на коліна конфет. Як сніг, забіліли вони на темній спідниці і, як сніг, пройняли її холодом,— чи злякалась вона, чи й сама не знає від чого, затрусилася уся... Дивилася на них своїми чорними очима і не знала, що робити з ними.
— Бери... їж... вони солодкі,— підказав секретаренко.
Горпина узяла один, розломила надвоє і одну половинку укинула у рот.

— А що, солодке? Солодке? — пригортаючи до свого серця, мовляв секретаренко... Руки його були холодні, він увесь трусився. Приложив холодні уста до гарячої повної Горпининої щоки і жарко поцілував. Горпині стало душно, млосно.

— Гетьте! Не лізьте! — тихим голосом замолилася вона до нього, трохи відсуваючись.

— Горпино, серце! Я ж люблю тебе... Ти така гарна, така славна... Мені жалко було тебе, що тоді тебе побили...— і приложив свою холодну щоку до її гарячої. Хоч і холодна, а вона пекла, мов огнем, Горпину.

— Душно мені... Пустіть, я трохи так посиджу,— і вона одвела його руку від стану.

У той час виткнулись з-за церкви чиїсь дві постаті — одна виразно вирисовувалась чорна, друга, біла, зливалася з місячним світом.

— Пані йде! — промовила злякано Горпина.

— Де?

— Онде,— Горпина ткнула пальцем.

— Ні, то чужі.

— Ні, пані. Я зараз пізнала. Слухайте.

Горпина не помилилася, до вуха секретаренка виразно долетів голос головихи.

— Я ж піду, Горпиночко. І гаспид їх наніс! Я піду.

— Ідіть.

— А ти вийдеш?

— Коли?

— Як пани полягають спать.

— Е, вони пізно лягають.

— Сількісь, я буду ждати.

— Ні, не вийду, пізно буде.

Горпина юркнула у хвіртку.

— Ні, виходь, виходь, я буду дожидати,— крикнув їй услід секретаренко і попрямував прямо повз вікна в вулицю.

Головиха прийшла додому сумна, невесела і зараз напалася на Горпину, що в неї ні поприбрано ніщо, ні на стіл не накрито, ні постелі не послані... Цілий вечір кричала та лаялася головиха, поки не наїлася, і туди, геть уже к півночі, не лягла спати. Горпина, сама не знала від чого, ходила, як та тума, слухала лайку панську і мов не чула, оже ніколи ще мов та лайка так глибоко не доходила до її серця. Вона бачила, що все те бурчання та викрики по-

дурному, без всякого приводу, без всякої причини... Їй гірко було, вона сердилася сама і мовчала. Коли вложила панів спати і сама пішла в комору, вона не зразу лягла і заснула, хоч було уже геть за північ, і чула в собі якусь утому. Вона відчинила двері комори, сіла на порозі, підперла голову рукою, довго задумана сиділа, потім почала плакати... Місяць, повний і ясний, плив по небу, розливав свій світ усюди, перевивав тихе повітря ночі... Десь далеко соловей щебетав, і любе його щебетання доносилося до вуха Горпини, та не радувало її серця. Сльоза за сльозою стікала з її очей, туга давила душу... «Як то хороше усюди, як гарно,— думалося їй,— та як то тяжко у ньому безталанним сиротам жити. Тебе лають, ганьбують — ти мовчи, дави на своєму серці ту даремну образу, носи у своїй душі їх гіркі прокльони... І хто дав їм право так знущатися над безталанними? Хто дав право? Коли б і я мала стільки добра, скільки у їх — то не лаяли б мене, не знущалися надо мною... А то, що я? Наймичка, попихач... А хіба в мене не однакове серце, не однакова душа? Хіба в мене не болить воно від даремної лайки, від даремної догани?.. Будьте ж ви прокляті з усім своїм родом, з своїм хазяйським заводом!..»

Місяць ускочив у хмару, мов заховався від Горпининого прокльону, чорна тінь лягла над землею. Зорі зразу мов усі лупнули, бризнули світом. Горпина знялася, пішла у комору і, прославши рядно, лягла... Тонкий, рі-жучий ухо посвист промчався з-під воріт і злякав тиху тишу ночі... То засвистав секретаренко, дожидаючи Горпини.

«Свисти!» — подумала Горпина, перевернувшись на другий бік, і зразу заснула.

XIII

— Чували новину? — стріла на порозі своєї хати справниця суддиху, за котрою, уставши рано, зараз же послала.

— Яку новину? Ні, не чула.

— То-то. Ви собі, Мотрона Пилипівна, заберетесь на свій хутір, господарюєте, та ніщо до вас туди і не доходить... А тут у нас новина за новиною. Чули про вечір у головихи?

— Чула. Одібрала і я білета, та не їздила. Стара вже я стала на ті бали віятися.

— Старі. А головиха хоч старша від вас, а бачте, не відстає од віку, уперед його веде. Передова!

— Нуте, що ж там за бал такий? Розкажіть,— усідаючись на канапі, запитала суддиха.

— Що за бал? Бал, як усі бали. З випивкою, з смачними стравами, з речами...

— Он як?! — здивувалася суддиха.— Хто ж ті речі там плів?

— Плів! — хижо зареготалася справниця.— Іменно плів! От правду сказали... їй-богу, правду! Що я вас люблю, Мотрона Пилипівна, за ваше одкрите серце, за вашу пряму душу. Іменно плів! Хто ж у нас майстериця плести ті речі? Звісно хто. Передова.

— Об чім же вона речі плела? Хіба об тім, як чоловік вина підроблює?

Справниця знову хижо залилася.

— Де вам, Мотрона Пилипівна! Де вам про вина. Якби про вина, то се діло відоме для неї, сама, мабуть, не раз, не два паленої пробки упускала... Не про вина тут була річ, про вище, про блискучіше і значніше від вин. Все ж про ту школу, Мотрона Пилипівна, котру вона завела і з котрою носиться, як циган з писаною торбою. Вино що? Підкрасив, продав, бариші полічив, людей потравив — та й годі... Що ж тут? Скажуть, сяка не така: купчиха. Ні, нам славу за хвіст треба спіймати, щоб усі сказали: от людина! от передова! Ну та й ступили ж ми уперед... нічого сказать — далеко шагнули. Хай учимо речі по садках підтоптаних женихів, хай показують вони, як треба казати, руками розмахувати, стояти. Хай, кажу, ради сього, виправляють своїми руками нашу постать, роблять з нами, що хотять... Ми до сього звичні! Се не первина. Ні, ми далі ступили. Ми не хочемо вже школи однієї жіночої, нам дай школу купну з хлопцями, з паничами...

— О-о-х! Боже! Що се?! — скрикнула суддиха, немов хто уколов її боляче.

— Дивуєтесь, Мотрона Пилипівна. Підождіть, ще воно не те буде. Не до того доживемося. Побачимо своїми очима, що не тільки в одній школі будуть учити баришень і паничів, а й спати їх будуть класти на одній кроваті. До того ж уже йде. Школа купно, щоб не грубів чоловічий

норов, а жіночий набирався мужества,— ну й постіль купна... Бажала б я знать, чим вони поводиться будуть тут, щоб рід не розходився?

Справниця єхидно захихикала.

— Та що се ви кажете?

— Не вірите?! Трудно вірити! Де ж нам вірити сьому, коли нас малих геть від рідних братів одрізняли... Я пам'ятаю, як мамінька веліла випороти на конюшні няню за те, що упустила брата Серьожу голенького в нашу хату... То були, бачте, інші часи, а тепер усе пішло вперед. Купна просвіта — купні постелі! Он то що! Отаких ми просвітителів діждали! Яка попечителька, така й наставниця! Одній хочеться, щоб і наука йшла купно з паничами, а друга ще хоче і мужичат увести туди. Хай ми вступили купцям та заможним міщанам, хай буде так: все ж таки їх дочки хоч навчаться писати, щоти усякі записувати по лавках та нас оббирати,— хай так. Ні, учительці не того хочеться, їй хочеться, щоб і мужичата у тій школі училися. Я таки казала вам з першого разу, що тут щось-то не чисто, — по-моєму й вийшло. У тім у тендітному тілі тече таки мужича кров! Це ще я спершу запримітила. Ви подивіться, як держиться вона? Все вовком, од усіх одсторонь. «Хіба і в їх не однакові душі?» — каже вона. Так завжди і всі мужики кажуть. Душі то однакові, а звичаї, звичаї, моя матінко! Обірване, заялозане, вовчкувате, грубе, неотесане — та щоб я пустила туди свою дочку?! Хай краще моя дочка не знатиме ні аза, а в школу ту я не пущу... Це срам... Щоб мої діти омужичилися, навчилися ганяти босі, битися? Краще я подавлю їх! Легше мені в гробі їх побачити, ніж у школу таку віддати! — кричала справниця на всю хату, і розбитий голос її, як заводи сови, розносився по майдану.

Суддиха сиділа, дивилася своїми мутними очима на справницю і, зложивши на колінах руки, мотала великими пальцями.

Угамувавшись трохи, знову почала справниця:

— Так от я вас, Мотрона Пилипівна, попрохала на сьогодні порадитися, як би так зробити, що коли вже не можна нам сього діла вирвати з таких чорних рук, то хоч поставити такі припони, щоб вони не нашкодили ще більше. Подумайте: на чиїх руках лежить се діло, як не на наших материнських руках, щоб наші діти вийшли як діти, а не як виродки якісь. Порадьте мене, Мотрона Пи-

липівна: ви людина звісна, давно живете тут, у всіх в почоті; я вже, що називається, перекотиполе, куди ткне доля мого чоловіка, туди і ти йди,— а вам інша річ. Я скажу — бреше, скажуть — сяка-така, а ви скажете — вас усяке послуха... Шкода ж, як діло пропаде наше: навіщо ж ми свої гроші давали, витрачалися?..

— Що ж я скажу? — озвалася суддиха.— Треба об сьому в комітеті поговорити.

— Що ж у комітеті, Мотрона Пилипівна? Така людина, як головиха, в комітеті усім баки заб'є, очі затуманить. Зробила ж бал,— он як про той бал у городі говорять... І сякий, і такий! Благодітелькою її щитають. Ні, тут треба не в комітет, тут треба розтолкувати тим головам, що напилися на ситому головишиному балі та з похмілля не знають і що казати, треба їм розтолкувати, яка се благодітелька, якого добра вона принесе... Та коли через комітет, то щоб ці батьки та матері подали просьбу таку у комітет. Коли що, то можна присовітувати якому-небудь з бідніших міщан, щоб дочку свою узяв з школи,— заплатить там уже йому за те, що буде дома вчити,— і щоб усюди він розказував, що в школі добра нема, що там нічому не вчать доброму, а тільки розпутству, через те я, мов, і свою Галю чи Саню узяв і буду дома її вчити. Оце поможе, а то що! Вона все скрутить. І я, їйбогу, не знаю: як така розумна людина, як головиха, та не баче, що тут уже ум за розум заходе, що вже так далеко зайшли, що стидно назад вертаться, а коли й вертаться, то прийдеться голову скрутити.

— Добре. Добре, я завтра, а може, й сьогодні буду у Бухановських — скажу. Ох боже, ви, пак, не знаєте, яке нещастя Бухановській?

— Яке? Ні, не знаю.

— З губернанткою зв'язався Петро Михайлович. Поїхав з нею аж у Київ. Сидить, бідна, та плаче-плаче.

— От бачите, яка тепер освіта, просвіщеніє яке! Отакі вони всі. Я знаю, нашій учительці приїдь який поміщик, скажи слово — з дорогою душею поїде. Отакий тепер світ настав.

— Ох! Я сама дивуюся, до чого воно далі йдеться.

— Чи не хочете, Мотрона Пилипівна, кофію? — перебила справниця.

— Давайте,— відказала суддиха, бо, проїхавшись, вона вже давно хотіла чого попоїсти.

Незабаром принесли кофе. За кофієм перетерли ще не одну, не дві сім'ї, побували не в одній хаті, пересудили сусід, близьких знайомих, далеких знайомих, і геть уже к обіду поїхала суддиха. На обід завернула вона до Буха-новської, де застала немалу низку гостей, розказала, що чула від справниці. Ті розвезли по своїх кутках, селах, хуторах. І пішла стоголоса мова бити в усі дзвони, по всьому повітові голосити на тисячі ладів, на тисячі голосів. Одні казали, що головиха заводе у себе школу невіст, другі казали, що школу, як з дівчат поробити модиць, треті, що для колишньогось-то гражданського браку хоче наготовити жінок, четверті, що заводе гражданський брак, а п'яті — уже й не знать що плели... Як грудка, кинута в воду, описує зразу виразний круг, і круг той все розходиться та розходиться, аж поки не вляжеться малою непримітною хвилею у ногах крутого берега або не плесне в пологий килим зеленого лугу,— так і тут: кинуте справницею слово підхопили люди і понесли його навкруги, і несли все далі і далі від рідного місця, займаючи все ширшу та ширшу постать, і, чим далі більшаючи-ширшаючи, зменшувалося воно у виразності, здавалося якоюсь тінню тієї вигадки, а не самою вигадкою, аж поти не зійшлося на самому кінці повіту з другою повітовою новиною, де, вдарившись, і розсипалося у малі непримітні бризки, у невеличкі остатки дивного переказу, де менння і місце пропало-згубилося, саме діло переіначилось, поблідло: кажуть хтось-то, десь-то, щось-то...

Коли так було по краях, коли там, як луна, замирала пущена слава, то в городі, в самій середині не давала справниця умирати своїй вигадці... Щодня вона кидала грудочку по грудочці у застояні води городянських новинок... Кружала одне за другим йшли, перехрещувалися, одне через одне перекидалися, мутили затишшя, будили його... Справниця не давала спати. Дійшлось воно і до головихи, їй про се сказала Паліїха. У неділю прибігла вона до своєї благодітельки,— як називала Паліїха Дарію Іванівну,— кофійку напитись. Забігла, усілася, довго і тяжко зітхала, дивлячись на Дарію Іванівну, жалкувала її невсипущої праці, її здоров'я, казала, що Дарія Іванівна і помарніла, і постаріла від тяжких турбот, котрих громада так нехтує, так нещиро приймає. На кінець розказала усе, про що в місті говорять, заплакала на людську невдячність і пішла аж до суддихи обідати. Як овод уку-

сив Дарію Іванівну, коли прослухала вона речі Паліїхи. Скочила вона, крикнула на Горпину подати їй удягання... Десять раз вилаяла Горпину, удягаючись, що не так і рукавчики вимиті, не в тому місці пугвичка нашита, і плаття мов не гладжене і погане... Насилу удяглася головиха, перетягнувши свій широкий стан якнайтужче, так що аж у неї лице налилося кров'ю і очі подалися вперед, мов хто їх посунув зсередини. Ухопила невеличке з столу запинало, розпустила над своєю головою і прямо почимчикувала до Олександри Петрівни, тільки її плаття шамотіло, метучи сміття шляхом, та над головою синє шовкове запинало тремтіло своїми бахровими крайками та перелітало з боку на бік, як сизий метелик.

Шулікою промчалася вона повз вікно невеличкої Олександри Петрівни хатини, рябцем ускочила в сіни і крикнула не своїм голосом:

— Оце господнє наказаніє! Оце напасть несподівана! Брехня, котрій місця немає, котра ймення не знає, за котру другі б серед самого базару, серед самого людного місця потовкли б брехливі губи вище самого носа.

Олександра Петрівна, почувши нестямний репет, вискочила з своєї хатини. Здивованими очима вона дивилася на червону, як жар, головиху, на зелені від злості її очі.

— Я до вас, Олександро Петрівно! — побачивши учительку, закричала головиха,— я до вас прийшла. Я до вас не за совітом, не за порадою. Я прийшла до вас...

— Прошу у хату,— тихим, рівним і добрим голосом перебила її Олександра Петрівна. Головиха ускочила у хату, кинула запинало на стіл, запинало упало додолу, вона нагнулася його підіймати, підняла, знов положила, грузько упала на стілець, сопла, тіпалася.

— Скажіть мені, що стривожило вас так? — запитала Олександра Петрівна.

— Ах! Не питайте... Дайте хоч дух перевести. Як таке, як таке!.. Ви самі учителька, ви самі стоїте близько коло нашого діла, знаєте добре все, що у нас робиться... І тепер? Таке вигадати, таке виплести, таке набрехати!..

— Що ж там таке? Та заспокойтеся, Дарія Іванівна. Що вас стривожило так?

— Як його заспокоїтися? Як не тривожитися? Знаєте, я женщина пряма, душа у мене одкрита, серце моє до всіх однакове, я в сьому ділі вас не винувачу, оже як хочете, не без вашої допомоги воно скоїлось...

Олександра Петрівна здвигнула плечима.

— Що ж там за діло? Я нічого не знаю.

— Ви нічого не знаєте? Не знаєте? Про нас, як в усі дзвони б'ють, по улицях, базарах говорять.

— Що ж говорять? Об чім говорять?

— Кажуть, що ми з школи хочемо зробити приют для розврату, для розпусти. Хочемо купно з дівчатками хлопчиків учити, на одних кроватях їх спати вкладати, готовимо за молодих літ жінок до будущого гражданського браку.

Олександра Петрівна розвела руками і здвигнула плечима.

— Що ж, Дарія Іванівно,— тихо почала вона,— брехати, кажуть, не ціпом махати, людям брехати не закажеш, хай брешуть! Набрешуться — перестануть...

— Як то хай брешуть? Як то набрешуться та й перестануть? Добре вам — ви заїжджа людина, ви нікого не знаєте і вас ніхто не знає,— вам нічого теряти. А мені, мені, я обивателька! Я з людьми хочу якнайкраще жити, хочу добро яке громаді зробити,— і от вам отакі брехні, отака слава! Та мене нігде приймати не будуть! Та мені ніде показати очей в люди не можна, всяк мене цуратиметься, оббігатиме. Добре вам, а мені, мені то як?

— Що ж вам? Не заказати ж їм брехати? Всякому вільно думати про нас, як знає, казати про нас, що чує... Що ж робити? Нам остається тільки вести наше діло як найкраще... Побрешуть люди, побачать, що зовсім не так діло йде, як вони думали, і перестануть брехати, ще й знову до нас пригорнуться.

Розумними доводами головиха не заспокоїлася. Вона добре знала людський норов і свій городянський звичай — вже як кого піймали на зуби, то будуть гризти, будуть їсти, перетирати, аж поти зовсім не перемнуть, не виживуть. Там уже геть через скільки років можна буде знов піднятися... Так жди ж тієї пори, жди, поки втихомириться людська брехня. А тут так усе гаразд було, так хороше жилося, та зразу — на тобі та цить! Сядь і не рипайся... Засумувала головиха. Поставила руку на стіл, підперла нею своє широке лице, і лихе зло разом з слізьми грало у її сірих очах. Мовчали обидві. Олександра Петрівна глянула на головиху, і її серце немов хто здавив у жмені.

— Чим же я винна тут, Дарія Іванівна? — запитала вона головихи.— Яка ж моя допомога була тут, як ви тільки що сказали? Хіба я знаюся з ким, хіба я розносила кому що? Хіба я ворог своїй роботі?

Головиха слухала і не чула того, не одмовивши, схопилася вона з стула, кивнула призро головою і вийшла з хати. Зосталася Олександра Петрівна сама. Невдячність за її працю, на вітер кинута образа, жаль, досада — все зразу ударило у її голову, затріпало її серце... Скорими ступнями міряла вона хату вздовж і впоперек, ходила з одного кутка у другий, ломила тонкі і гнучкі свої пальці, а перед очима — головиха, а в ухах — її образа... «Господи! Чи я вже така нещасна вдалася? Чи я така безталанна вродилась? Нема мені насидженого місця, нема мені кутка, де б я спокійно прихилила свою голову!» Спідня губа в неї затремтіла, якісь жалісливі смуги пробігли по блідому виду, очі налилися слізьми... Олександра Петрівна трохи не заплакала. «І як чудно думають люди, які їх кумедні виводи? Разом брешуть на неї й на мене, а вона мене винуватить... без моєї помочі не обійшлося... Чи я схотіла б брехати на себе, чи я б хотіла чути такі наговори? І того поняти — чортма клепки... Тобі,— каже,— нічого, ти заїжджа, ти літня птиця... настане осінь — птиця полетить у інший край, тепліший,— так і ти, недобре тобі тут — друге місце тебе жде. Як люди бережуть свою пиху, а самого діла не жалкують. Що їм діло? Їм аби через його вилізти вище — хай воно йде, як хоче, аби нам добре, аби нам тепло... Чом і чужими руками жару не загрібати? Хіба диво, що куховарка руки попече, варячи смачну страву. За те дяка господині, за те добра слава — хазяйка, кажуть!»

Олександра Петрівна сіла на своїй кроватці, і чорняву голову її клопотали гіркі думки. Їй було важко і досадно. Їй хотілося б поділитися з ким своїми болями, хотілося б розказати, вилити свою образу, свою тугу гірку, та нікому було. Кругом стояли стіни, німі та мовчазні, і давили її своєю німотою. Там, за стінами хати, хвилювало життя своїми широкими хвилями... Сонце стояло в прозорому небі, світило-гріло... Його стяги золотого піску розсівалися по всьому світу, по всій ширі зеленої землі... Вітер віяв і шептався з листями рослини, слався по зеленій траві і клонив її к долу, гойдався на розкішних гіллях високих дерев, цілувався з пишними головками кві-

ток... Люди гомоніли, і їх гомін розносився клекотом понад землею, пташки щебетали, і їх співи дзвеніли в повітрі... Все те мішалося, все те зливалося в купу, все жило одним життям... Тільки Олександра Петрівна була сама... Її пекуча журба не проходила крізь німі стіни, не змішувалася з миром,— закрита хатою, вона, як п'явка, впилася у її серце, як недотушений гніт — жевріла, чадила... Від того чаду важкого розболілася її голова, мов хто києм гамселив у тіло, так воно билося-підкидалося, на висках жили сіпало, серце тріпалось, мов його хто підкидав на руках, та трудно поверталося. Олександра Петрівна упала на ліжко і заплакала.

ПРИМІТКИ

РАННІ ОПОВІДАННЯ

Ганнуся

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 207)[1] — недатованою чорновою редакцією, вміщеною в бухгалтерській книзі серед прозових і поетичних творів та перекладів, датованих 1868—1870 рр. Оповідання незакінчене. Датується орієнтовно 1868—1870 рр.

Жидівка

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 207) — недатованою чорновою редакцією, вміщеною в бухгалтерській книзі серед прозових і поетичних творів та перекладів, датованих 1868—1870 рр. Датується орієнтовно 1868—1870 рр.

Палійка

Вперше опубліковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 1, К., Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 45—71. Друкується за автографом (ф. 5, № 29) — недатованою чорновою редакцією. Автограф має перекреслення і дописки чорним олівцем та підкреслення неузгоджених місць червоним олівцем. Належать вони, очевидно, Івану Білику, оскільки в листі Панаса Мирного до брата (ф. 5, № 62), в якому згадується цей твір, є також дописки та підкреслення тими самими олівцями. Лист Панаса Мирного недатований, записи, зроблені Іваном Біликом, стосуються роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?..», на звороті арк. 1 та на арк. 2 є дві однакові дати — «1 ноября 1874». Тому «Палійку» можна датувати початком 70-х років.

Народолюбець

Вперше опубліковано в журналі «Вітчизна», 1949, № 5, стор. 109—126. Друкується за автографом (ф. 5, № 208) — недатованою чорновою редакцією, вміщеною в бухгалтерській книзі (розділи I та III — арк. 61—73, розділ II — арк. 16—21). Твір незавершений.

Первісний заголовок твору в автографі — «Шатай-Мотай». Бухгалтерська книга, в якій записаний «Народолюбець», має напис: «А. Рудченко, 1869 года июля 29 числа». Тут же вміщений і щоденник письменника, датований 1870 р. Оповідання датується початком 70-х років.

---

[1] Автографи, за якими друкуються твори, зберігаються в архіві Панаса Мирного (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 5). Посилання на цей архів подаються без додаткових застережень з зазначенням номера фонда та одиниці збереження.

ФРАГМЕНТИ ВЕЛИКИХ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ

Сколихнув

«Вечорниці» та «Рід» — два розділи незавершеного твору під заголовком «Сколихнув». В архіві письменника зберігається план твору, занотований на звороті титульного аркуша розділу «Вечорниці»:

«Вечорниці.

Рід.

Михайло Петрович Пролуйпатенко, Марина Трохимівна — Федя і Галя. Отцовский деспотизм, материнская любовь.

Кирило Іванович Голуб (Ганна і Пріська — сестри), Оксана Михайлівна — Орися і Варя. Отцовская беззаботность, материнская тревога и опасения, желание сделать лучшим воспитание.

Навука. Галя і Орися — пансіон, Варя — дом.

Смерть отца, матери — впечатления.

Наїзд. Федя і Петро Петровнч Загірний.

Бенкет. Отношения Загірного к остальному мнру,— идеалы всех трех панянок, скрытая любовь.

Кохания. Листи. Переполох у Луценків. Боязнь удовихи,— выставленне Вари как падшей, обида, оскорблеиня, Орися поет за общим хором.

Зрада. Отказ Загірного от каких бы то видов на Варю. Муки, порыв к самоубийству; ломка убеждеинй... Злоба... Задумчивость Галі.

Мучеиики. Загірного взяли; уход Галі. Общий переполох и выводы старнков — не к добру йдеться.

Сколнхнув. Впечатления Загірного, Галя — акушерка. Орися — дн'тя. Варя — хандра, Федя —прокутившийся и спившийся с круга франт».

Як видно з плану, твір «Сколихнув» мав бути широким епічним полотном, з докладними біографіями героїв, з екскурсами у їх минуле. Тема твору — життя української інтелігенції, головний герой — Загірний, діяльність якого закінчилася арештом. Очевидно, саме цю подію і мав на увазі Панас Мирний, визначаючи назву — «Сколнхнув».

І план, і уривки цікаві як спроба письменника намалювати образ «нової людини» свого часу, порушити питання про становище жінки в суспільстві.

Наявні в автографах розбіжності в іменах персонажів уніфіковано (у «Вечорницях» Марнна Тимофіївна називається ще Мотроною Трохимівною, а в «Роді» — Кирило Іваиович інколн иосить ім'я свого батька Івана Федоровича).

Автографи розділів недатовані. На підставі аналізу почерку та фактури паперу уривки можна орієнтовно датувати початком 70-х років.

Вечорницi. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1475). На першому аркуші — заголовок твору «Сколихнув».

Рід. Вперше опубліковаио у виданні: Панас Мирний. Тво-

ри в п'яти томах, т. 1, К., Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 148—163. Друкується за автографом (ф. 5, № 77) — недатованою чорновою редакцією з численними поправками. На останньому аркуші автографа — початок іншої редакції розділу.

Струс. Карло Карлович

«Струс» та «Карло Карлович» — два розділи незавершеного твору. Уривки свідчать про те, що твір мав відбити картину тяжкого життя селян за кріпаччини. Будь-яких планів чи начерків, які б докладніше розкривали загальний задум твору, в архіві письменника не збереглося. Автографи уривків недатовані. На підставі аналізу почерку та фактури паперу розділи «Струс» та «Карло Карлович» можна орієнтовно датувати початком 70-х років.

Струс. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1474) — чорновою редакцією з численними закресленнями та виправленнями. Попередні назви уривка — «Волоцюги» та «Прикажчик».

Карло Карлович. Друкується вперше за чорновим автографом (ф. 5, № 69).

[Родиіа Бородаїв] — [Головиха] — Учителька

«[Родина Бородаїв]» («Пасічник», «Яків Бородай», «Замчище», «Визвол»), [«Головиха»], «Учителька» — фрагменти великого незавершеного твору. В архіві письменника зберігається план твору, записаний на полях автографа «Учительки»:

«Часть 1.

Пасічник (тип). Яків Бородай — безумное стремление к наживе, выразившееся в разного рода предприятиях, приносящих выгоды одним только товарищам — русским, жидам и немцам. Земляной млии, немец-механик; антагонизм отца с сыном,— собственно говоря, борьба двух начал, хлеборобного с коммерческим, городским. Розладдя. Сімейная незгодиця [?] Жеиа за діда. Зима. Дід, його чудные рассказы про старовину. Замчище. [нрзб.] Івася. Убыточное предприятие земляного млина,— німець накивав п'ятами... Думи. Огорчения от неудач, школа о воспитании сына. Еще раз жид; заведение лавки. Смерть діда і его предсказания.— Школярі,— отношения Івася і Одарки,— сестра под влиянием отцовских похвал черствеет, школа как средство для развития укрепляет Ивася в этом. Рушились. Баикротство общее, мучение, смерть.

Мати. Заботы о детях, сыи мальчиком, дочь работиицей. Товарищи. Любовь Одарки к товарищу брата. Приказчик,— развлад с семьей и отдалеиие, вследствие позорной любви сестры, плодом которой явилась дочь Горпина. Нужда. Смерть матері, печальное положение Одарки с Горпиной. Наймн. Купець — хазяіи Івася, Заболотько, самодур. Спіткиулись. Преступная любовь дочери.— Отак наші. Женитьба на Дарії Іваиівні и купечество. Голова,— отношение к городскому обществу новобрачных. Дідова правда — замчище внесено, на месте его сад красуется.

Новина. Крестьянская реформа и ее последствия. Наймичка,— Одарка — нянька у Дарії Іванівни, а Горпиина — горнишна. Напнись,— борьба с двумя направлениями, крепостным и вновь нарождающимся, общая ненависть. Школа — основание школы как венец борьбы. Зазовини — ожидание учительницы. Учителька,— бал, речи, сон учительницы. Невіра — слідователь, любов учительки. Шарпанина — взятие следователя; говор про школу. Дарія Іванівна закрывает. Яма. Мучения учительницы без места. Или голодная смерть, или же учителька утопает».

Як видно, Мирним був задуманий широкий епічний твір, на сторінках якого передбачалося відтворити складні суспільні явища, що відбувалися в країні безпосередньо перед реформою 1861 р. і після неї.

В перших двох частинах порушено тему народження нових форм господарства в країні (життя Якова Бородая і його дітей), третя частина присвячувалась зображенню демократичиого просвітительського руху на Україні. Тема ця мала розкриватись через історію Олександри Петрівни Погрібної — молодої учительки в місті Мирному та слідчого — її друга і коханого.

В архіві Панаса Мирного зберігаються чотири розділи першої частини: «Пасічник», «Яків Бородай», «Замчище» та «Визвол». При створенні їх письменник загалом дотримувався попереднього плану. Проте, працюючи над розділами, він надто захопився відтворенням соціально-екоиомічних зрушень пореформеного села. Історія життя старого пасічника та його сина Якова Бородая, змальована з надзвичайною широтою та ретельністю, розрослася до великих розмірів, набула ознак самостійного твору. Ненаписаними лишились розділи: «Смерть діда і его предсказания.— Школярі,— отношения Івася и Одарки,— сестра под влиянием отцовских похвал черствеет, школа как средство для развития укрепляет Ивася в этом. Рушились. Банкротство общее, мучение, смерть».

Очевидно, лишився нереалізованим також і плаи другої частини — життя дружини Якова Бородая в місті з дітьми після втрати землі та смерті чоловіка. Принаймні досі не виявлено жодних слідів роботи иад нею. Натомість маємо два уривки — «[Головиха]» та «Учителька». Видається вірогідним, що, не завершивши першої частини, Панас Мирний дещо втрачає інтерес до історії родини Бородаїв, віддає перевагу темі життєвих шляхів прогресивної інтелігенції, зокрема так званому жіночому питанню. Робота над втіленням творчого задуму, безперечно, утруднювалась деякою нечіткістю плану, слабким сюжетиим зв'язком між окремими його частинами. Тому не виключена можливість, що письменник, долаючи розгалуженість сюжету в процесі написання твору, приступав до роботи иад иим з різних кінців, вдаючись навіть до переплаиування. При цьому виникла плутанина з іменами персонажів. Так, батько Дарії Іванівни Заболотько називається ще Заборідьком, смотритель Прокіп Захарович — Прокопом Івановичем («[Головиха]»). В «Учительці» сама Дарія Іванівна фігурує інколи, як Олена Федорівна; дочка голови Петра Миколайовича. Марія іменується помилково Назарівною (замість Петрівною), а тітка Пріська — Оришкою. У даній публікації всі імена уніфіковано. У фрагменті «Учителька» зберігається авторська нумерація розділів. Розділ VIII, очевидно, помилково занумерований цифрою IX.

Розділи «[Головиха]» та «Учителька» видаються варіантами однієї з частин твору. В «Учительці», як і заплановано, головний персонаж Олександра Петрівна Погрібна. Письменник докладно змальовує приїзд Погрібної у містечко Мирне, початок вчительювання, перші невдачі на цьому шляху. Детально зупиняється він і на біографії героїні. Для того, щоб розповісти історію життя її батьків, Панас Мирний звертається до подій, які відбувались ще до народження Олександри Петрівни, і таким сюжетним ходом, характерним, скажімо, для роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», порушує у творі нову тему — тему кріпацького лихоліття. Знову, як і в першій частині, вставний епізод набуває надзвичайного сюжетного навантаження, гальмує дію і таким чином відводить письменника від наміченого планом розвитку подій.

«[Головиха]» — суттєво відрізняється від «Учительки». Головна героїня розділу — Дарія Іванівна Бородай, дружина голови міста Мирного. Матеріал першої частини про минуле родини Бородаїв у цьому варіанті викладається стисло, на двох сторінках, як біографія одного з головних героїв. Незважаючи на певні зміни в сюжетному стрижні і перейменування дійових осіб, у розділі «[Головиха]» легко вгадується сумна історія пасічника діда Карпа і його сина Якова Бородая, невдале хазяйнування останнього, його марні спроби розбагатіти. Докладно зупиняється тут Панас Мирний і на історії купця Заболотька та його дочки.

Таким чином, працюючи над «[Головихою]», Панас Мирний творчо використовував матеріал попередніх розділів.

Проте й цей варіант лишився незавершеним, принаймні слідів дальшої роботи над твором в архіві не знайдено.

Розміщуючи фрагменти, упорядники керувались планом, наведеним вище. Спочатку подаються чотири розділи першої частини під умовною назвою «[Родина Бородаїв]», («Пасічник», «Яків Бородай», «Замчище», «Визвол») так, як вони були вперше опубліковані у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 1, К., Вид-во АН УРСР, 1954. Наступним іде фрагмент «[Головиха]». Незважаючи на те, що уривок цей розпочинався як варіант третьої частини, а в процесі написання певною мірою набув ознак самостійного твору, у фрагменті «[Головиха]» досить докладно висвітлені ті події, що передбачались планом другої частини. Фрагмент «Учителька» подається останнім.

За ідейною концепцією, особливостями почерку та характером плану твору уривки датуються першою половиною 70-х років.

Пасічник. Вперше опубліковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 1, К., Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 164—195. Друкується за автографом (ф. 5, № 8) — недатованою чорновою редакцією, що має численні закреслення та дописки. Збереглося також початок твору, переписаний невідомою особою (ф. 5, № 9).

Яків Бородай. Вперше опубліковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 1, К., Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 196—235. Друкується за автографом (ф. 5, № 10) — недатованою чорновою редакцією, що має численні виправлення та закреслення.

Замчище. Вперше опубліковано в перекладі на російську мову під заголовком «Развалины» у виданні: Панас Мирный, Собрание сочинений в четырех томах, т. 4, М., ГИХЛ, 1951, стор. 328—

368. Мовою оригіналу вперше опубліковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 1, К., Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 236—268. Друкується за автографом (ф. 5, № 11) — недатованою чорновою редакцією, що має численні виправлення та доповнення.

Визвол. Вперше опубліковано в перекладі на російську мову під заголовком «Освобождение» у виданні: Панас Мирный, Собрание сочинений в четырех томах, т. 4, М., ГИХЛ, 1951, стор. 369—408. Мовою оригіналу вперше опубліковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 1, К., Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 269—299. Друкується за автографом (ф. 5, № 12) — недатованою чорновою редакцією, що має численні виправлення.

[Головиха]. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1469) — недатованою чорновою редакцією з численними виправленнями.

Учителька. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1468) — недатованою чорновою редакцією з численними виправленнями.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Стор.

Панас Мирний. Фото. 1888 р. . . . . 6—7

Обкладинка бухгалтерської книги, в якій серед інших творів записані «Ганнуся» й «Жидівка» 49

Плани твору «Сколихнув». Автограф. 147

Плани твору, записаний на першій сторінці однієї з його частин — «Учительки». Автограф. 427

ЗМІСТ

	Стор.
Ранні оповідання	7
Ганнуся . .	9
Жидівка .	31
Палійка . .	54
Народолюбець	85
Фрагменти великих прозових творів	109
Сколихнув . .	111
Вечорниці .	111
Рід	133
Струс. Карло Карлович	154
Струс . . .	154
Карло Карлович	168
[Родина Бородаїв] — [Головиха] — Учителька	182
[Родина Бородаїв]	182
Пасічнник	182
Яків Бородай .	220
Замчнще	271
Визвол	310
[Головиха] .	349
Учителька .	422
Примітки .	511
Список ілюстрацій	519

ПАНАС МИРНЫЙ

Собранне сочиненнй в семи томах

Том четвертый

(На украинском языке)

Редактор В. А. Зіпа
Художній редактор В. М. Тепляков
Оформлення художника В. Д. Квітки
Технічний редактор Н. П. Рахліна
Коректор Л. К. Вахніна

Зам. № 296. Видавн. № 337. Тираж 32000. Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 16,25+1 вкл. Умовн. друк. аркушів 26,53. Обліково-видавн. аркушів 31,3. Підписано до друку 30. XII 1969 р. Ціна 2 крб. 10 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Репіна, 4.